alain



«Dintre moderni, Alain mi se pare singurul care redă eseului funcțiunea sa inițială. Scrisul său coboară în linie directă din Montaigne. Este o filiație ce se poate cunoaște în totul: în psihologie, în stil, în gramatică, în preocupări...

Un moralist, un bun cunoscător al inimii omenești, un poet, un înțelept și un prieten — iată ce este Alain.»

MIHAIL SEBASTIAN

editura minerva

Vol. I—II, lei 10

741

alain





alain

studii și eseuri

*

istoria cugetărilor mele



cultură generală

741-742 *Alain* – **Studii şi eseuri**; 2 vol. (I. **Istoria cugetărilor mele** • II. **Păreri despre fericire**); traducere şi tabel cronologic de Alexandru Baciu şi N. Steinhardt; cuvînt înainte de Mihail Sebastian, prefaţă de Ion Pascadi; XXXIV + 437 pp. – I şi 511 pp. – II; Minerva, 1973.

Ilustrația copertei : *Florin Ionescu*

alain

studii și eseuri

*

TRADUCERE ȘI TABEL CRONOLOGIC DE ALEXANDRU BACIU ȘI N. STEINHARDT

CUVÎNT ÎNAINTE DE MIHAIL SEBASTIAN

PREFAȚĂ DE ION PASCADI

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1973

EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

DESPRE ALAIN[1]

Dintre moderni, Alain mi se pare singurul care redă eseului funcţiunea sa iniţială. Scrisul său coboară în linie directă din Montaigne. Este o filiaţie ce se poate cunoaşte în totul: în psihologie, în stil, în gramatică, în preocupări. Mai ales îl apropie de Montaigne diversitatea spectacolului uman, la care asistă şi pe care îl înregistrează în cele mai mărunte aspecte.

Materialul lui Montaigne era omul şi viaţa. Nu un om teoretic şi nu o viaţă abstractă, ci omul de pe stradă şi viaţa de fiecare zi. Nu este nimic în „condiţiunea umană" care să nu-l intereseze. Mîncarea, îmbrăcămintea, vinul, munca, amorul, superstiţiile, limbajul, somnul, banii — totul fără deosebire, de la cele mai nobile pînă la cele mai plate lucruri, totul e demn de curiozitatea şi meditaţia lui.

„C'est ici un livre de bonne foi, lecteur. Il t'avertit de l'entrée, que je ne m'y suis proposé aucune fin, que domestique et privée."[2]

---

[1] Textul de faţă este reprodus după revista *Vremea* din 16 februarie 1936.
[2] Cititorule, e aici o carte de bună credinţă. Ea te avertizează de la început că nu mi-am propus nici un scop, fie el familial ori privat (fr.).

Cuvintele acestea ar putea servi și de introducere la lectura lui Alain.

Evident, pentru Montaigne este „o conversație despre viață". Definiția pare simplă, dar o cred întreagă. Nu altceva este eseul pentru Alain — cu deosebirea doar că scrisul său e mai puțin confesional. Simt uneori catedra în cărțile lui. Simt obișnuința de a explica lucrurile, fără a se lăsa prea mult angajat de ele. Montaigne este mai direct și mai imprudent. Contactul personal cu el merge pînă la familiaritate.

Cu această singură nuanță, Alain este continuatorul *Eseurilor* de la 1580. E un Montaigne trecut prin Descartes și prin Marea Revoluție.

Într-un studiu ar fi nespus de interesant să precizăm această paralelă. Este de scos un întreg capitol despre sintaxa lui Alain în legătură cu sintaxa lui Montaigne, tulburător de asemănătoare. Exercițiul ar fi, sînt convins, captivant — dar el depășește cadrul rubricii noastre.

De altfel ar fi o greșală să limităm paralela Montaigne-Alain la o simplă chestiune de stil. Identitatea de spirit și de preocupări este mult mai importantă și mai profundă.

Sentimente, pasiuni și semne, acest titlu de carte nu este el însuși un rezumat al *Eseurilor* și nu indică el materialul lor cel mai larg?

Există în acest volum un cuvînt care mi se pare că precizează de minune obiectivul operei lui Alain: *„ce travail de retrouver tout l'homme"* [1] (p. 62). A-l regăsi pe om, a-l regăsi și a-l înțelege în integritatea lui, iată toată gîndirea lui Alain.

În politică sau economie, în literatură sau în plastică, în filozofie sau în fizică, Alain rămîne mereu în căutarea omului și a vieții. Astfel se explică pe de o parte diversitatea domeniilor în care scriitorul acesta gîndește,

[1] Această muncă de regăsire a omului întreg (fr.).

iar pe de altă parte impresia de unitate organică pe care opera sa o păstrează, în ciuda planurilor ei atît de numeroase. Alain, critic literar, nu face altceva decît să continue în poezie gîndirea lui Alain doctrinar politic. Economist *(Propos d'Economique)*, sau estetician *(Système des Beaux Arts)*, sau metafizician *(Le Dieux)*, sau moralist *(Propos sur l'Education)*, el rămîne mereu un umanist, care, într-adevăr, potrivit vorbei celebre, „nimic din ce este omenesc nu socotește străin de sine".

„...umanitatea revine astfel la natura sa imuabilă; patru membre, doi ochi, două urechi, un nas — nu vom ieși de aici. Aceeași inimă, aceleași pasiuni de la vîrsta de piatră, aceeași fericire, aceeași înțelepciune, aceleași virtuți — nu vom ieși de aici" (p. 61).

Aproape același lucru se găsește undeva în Montaigne.

„Chaque homme porte la forme entière de l'humaine condition." [1]

Încrezător în identitatea omului cu el însuși, Alain nu crede mai puțin și nu iubește mai puțin diversitatea. Legile generale de viață și de simțire sînt puține și simple. Formele lor individuale sînt nesfîrșite. A cunoaște sufletul omenesc nu este altceva decît a ști să-l descoperi sub cele mai variate și mai capricioase avataruri.

„J'aime les diférences et les variétes" [2], spune Alain. Le iubește nu numai pentru că ele dau mișcare și ritm spectacolului vieții, dar pentru că ajută propriei lui cunoașteri. Un caracter diferit de al nostru este un criteriu, un punct de reper, o oglindă. A iubi și a încerca să înțeleagă diferențele de psihologie sau de temperament e pentru Alain un act de modestie, dar și unul de verificare.

[1] Fiecare om poartă forma întreagă a condiției umane (fr.).
[2] Îmi plac diferențele și varietățile (fr.).

Nimic în această lume nu poate fi mai dramatic, mai delicat şi mai secret, decît comunicarea unui om cu alt om. Dincolo de marile lor deosebiri de gîndire şi sentiment, trebuie să fie o punte, cît de fragilă, cît de nesigură, pentru înţelegere.

„C'est un grand art de reconnaître en chacun cette partie du pont, en quelque sorte, sur laquelle on peut passer."[1]

Ceea ce face marele farmec al lui Alain şi ceea ce îţi dă — citindu-l — o impresie de securitate şi de simpatie, este totala lui lipsă de fanatism. Nu ştiu dacă e un sceptic. Iubeşte prea mult viaţa, pentru a fi unul. Dar nu este în nici un caz un om asupritor prin siguranţa opiniilor lui. E totdeauna o margine lăsată liberă pentru întrebări, pentru îndoială, pentru nuanţe.

„Il faut que le doute suive la certitude comme son ombre. Il est le sourire de l'esprit"[2] (p. 266).

Această degajare faţă de certitudinile sale personale este politeţa lui Alain faţă de ceilalţi oameni. Cred că nu printr-o simplă întîmplare, politeţa este una din temele familiare ale lui Alain. Ea exprimă într-un joc foarte suav şi sentimentul de singurătate al omului şi legăturile lui cu societatea. Este un mijloc de apărare şi este în acelaşi timp unul de comunicare. Este o fereastră care te desparte sau te apropie de lume, după cum o deschizi sau o închizi.

Alain ne invită să cugetăm alături de el — fără să ne oblige a cugeta întocmai ca el — la o sumă de lucruri, ce ni se par foarte vechi sau foarte simple, dar în care el descoperă aspecte noi, raporturi neaşteptate, semnificaţii posibile.

---

[1] E o mare artă să recunoşti în fiecare această parte a punţii, într-un fel, pe care se poate trece (fr.).

[2] Trebuie ca îndoiala să urmeze certitudinii ca umbra sa. E surîsul spiritului (fr.).

Un gest cotidian — salutul de exemplu sau strîngerea de mînă — deschide o serie de imagini sau înţelesuri, pe care nu le vedeam din lipsă de atenţie.

Aş spune că gîndirea lui Alain „dezautomatizează" viaţa — în sensul că ea descoperă în o mulţime de fapte, care prin repetiţie sau obişnuinţă au devenit mecanice, expresiunea lor originară. De aceea, în alegerea temelor lui de meditaţie, Alain merge bucuros către banalitate.

Ne va vorbi despre căsnicie, despre certurile dintre bărbat şi femeie, despre modă, despre costume, despre vin — tot subiecte ce ni se par fără interes — dar în acest univers domestic va şti să afle şi să aducă la lumină resorturi sufleteşti atît de complexe, atît de fine, încît platitudinea vieţii zilnice ne va apărea drept un teren necunoscut, unde mari zăcăminte de emoţie stau sub povara indiferenţei noastre.

Un moralist, un bun cunoscător al inimii omeneşti, un poet, un înţelept şi un prieten — iată ce este Alain.

MIHAIL SEBASTIAN

PREFAȚA

Capricios este și destinul operei unor gînditori cum a fost Alain (pe adevăratul său nume Émile Chartier, 1868—1951), care s-au bucurat de un remarcabil succes de-a lungul carierei lor pentru ca apoi — poate tocmai datorită faptului că nu au lăsat sisteme construite riguros și didactic — să fie în mod nejustificat lăsați pradă uitării. Este adevărat că în Franța există o asociație a prietenilor lui Alain, că André Maurois (căruia i-a fost dascăl) i-a închinat o carte, că au apărut cîteva exegeze, dar dacă urmărim circulația reală a ideilor sale și mai ales felul în care este evidențiată paternitatea lor, vom observa că prea puțini specialiști îl citează pe Alain, preiau sau contrazic opiniile lui, repun în circulație părerile sale.

Oare în miile de pagini pe care le-a scris să nu fi existat nici o idee originală, nici un punct de vedere demn de reținut și totul să se fi limitat la verva și eleganța stilului său — atît de gustate în epocă? Credem că nu și vom încerca în scurta noastră prezentare să organizăm ceea ce apare dezorganizat și haotic, să sistematizăm în linii mari principalele idei risipite în nenumărate cărți, pentru a înfățișa cititorului adevăratul profil spiritual al gînditorului francez.

Este adevărat că o asemenea operaţie riscă să omoare suflul viu al operei, să îngheţe sclipirile ei uneori geniale şi să schematizeze o gîndire care era mai străină decît multe altele oricăror canoane. Ar trebui să ne întrebăm însă înainte de toate ce anume explică marea audienţă de care s-au bucurat scrierile lui în timpul vieţii, cît şi interesul constant pe care i-l poartă un public extrem de larg. Am spune că în mare măsură — deşi exprimate la un nivel de o elevaţie spirituală deosebită — părerile lui Alain au avut succes şi o largă răspîndire în epocă, deoarece observaţiile sale, pline de fineţe şi subtilitate erau exprimate cu atîta claritate carteziană şi corespundeau într-o măsură atît de mare bunului simţ, încît nu puteau să nu convingă.

Este de altfel înscrisă în spiritualitatea franceză o anumită graţie şi eleganţă, un mod direct şi necontrafăcut de a raţiona, care face ca adesea lucrările de cea mai pură specialitate să pară că se adresează oricui, ceea ce contrastează în mod evident cu „scriitura" nemţească de pildă, atît de greoaie şi alambicată uneori. Un asemenea mod de exprimare determină de altfel şi nejustificata prejudecată despre „superficialitatea" care ar fi proprie spiritului francez, părere ce confundă uşurinţa cu rămînerea la suprafaţa lucrurilor şi frumuseţea stilistică cu lipsa de idei profunde. Un Descartes, Auguste Comte sau Bergson sînt astfel trataţi cu o uşoară ironie, iar eseurile sau însemnările sînt considerate de unii incapabile de a se ridica la altitudinea „ştiinţei". Deşi nu ne propunem în aceste rînduri să facem o analiză a modurilor în care se poate exprima meditaţia filozofică, am vrea să amintim că unul dintre cei mai mari filozofi ai omenirii, Platon, şi-a expus ideile sub formă de dialog şi că practicarea unor modalităţi, cum ar fi jurnalul, meditaţiile, aforismele nu este în sine cu nimic inferioară tratatelor, volumelor solide şi complexe,

organizate conform celei mai perfecte stringenţe logice şi chiar matematice.

În ceea ce priveşte antologia de faţă, ea ilustrează în modul cel mai elocvent forţa eseului şi vigoarea meditaţiei, neîncadrate neapărat în scheme sau modele prestabilite prin însuşi modul în care a fost alcătuită: din lucrări cum sînt *Les idées et les âges* (Gallimard, 1927), *Histoire de mes pensées* (Gallimard, 1936), *Les saisons de l'esprit* (Gallimard, 1937), *Les passions et la sagesse* (Pléiade, 1960) au fost alese capitole sau fragmente reprezentative pentru ca apoi eseurile pe teme dintre cele mai diferite să fie grupate unele în întregime, altele fragmentar, din volumele: *Les propos d'Alain* (N.R.F., 1920), *Propos sur l'education* (Ed. Rieder, Paris, 1932), *Propos sur le bonheur* (Gallimard, 1927), *Propos de politique* (Ed. Rieder, 1931), *Un système des beaux-arts* (Gallimard, 1926), *Études sur Descartes* (Éd. P. Hartmann, 1942) şi altele.

Nu intenţionăm să justificăm selecţia textelor nu numai pentru că nu ne aparţin, dar şi pentru că, dintr-o operă atît de bogată şi diversă, este evident că erau posibile şi alte opţiuni, cel puţin la fel de legitime. Ceea ce mi se pare necesar a observa însă, este că ansamblul fragmentelor culese şi reproduse aici reface chipul spiritual al gînditorului francez oferindu-ne o încîntătoare figură de rinascentist în secolul specializării şi al delimitărilor nete între domenii. Cum am mai arătat cu un alt prilej [1], faptul că unul şi acelaşi gînditor îşi spune părerea în problemele filozofiei, artei, educaţiei, politicii, economiei, sensului fericirii sau vieţii cotidiene, poate crea impresia diletantismului şi chiar a neseriozităţii, îndepărtîndu-l astfel pe cititorul contemporan atît de obişnuit cu o gîndire compartimentată şi fragmentară.

[1] Cuvînt înainte la *Un sistem al artelor frumoase*, Meridiane, 1969.

Chiar dacă evident, nivelul observaţiilor lui privind domenii atît de diferite nu este egal, iar unele, odată cu scurgerea timpului, şi-au pierdut în mod firesc din acuitate sau chiar din valabilitate, o asemenea rezervă ar fi nedreaptă şi într-un fel ar sanctifica o situaţie de fapt — obiectivă, dar deloc ideală : aceea a pulverizării cunoaşterii şi-a unei *trăiri parţializate* a situaţiilor de viaţă, aceea a refuzului de a gîndi dincolo de orizontul strict al specialităţii noastre.

În fond, idealul uman al comunismului nu tinde către integralitate, iar omul contemporan — indiferent de profesie sau chiar pregătire — nu trebuie să aibă păreri despre tot ce-l înconjoară ? A fi specialist într-un domeniu al ştiinţei sau tehnicii înseamnă a ne refuza dreptul de a gîndi despre artă sau a ne interzice împlinirea datoriei de a fi fericiţi, cum se exprimă Alain la un moment dat ? Fără îndoială că nu.

În acest scurt cuvînt înainte ar fi şi imposibil şi inutil să comentăm părerile lui Alain cuprinse în cîteva sute de eseuri şi să desprindem din fiecare observaţiile judicioase pe care le cuprind, dar am dori să schiţăm măcar imaginea de ansamblu ce se desprinde, lăsînd cititorului întreaga libertate de a comenta, aproba sau nu un punct de vedere ori altul (de altfel faptul că cele mai multe dintre cărţile lui Alain se intitulează „păreri despre..." arată că însuşi autorul lor nu a avut o clipă pretenţia ultimului cuvînt şi nici măcar pe aceea de a-şi construi un sistem filozofic închegat).

Viziunea sa descinde evident din raţionalismul cartezian, iar opera de bază a lui Descartes, *Tratatul despre pasiuni*, este mereu invocat ca o sublimă lucrare de referinţă, dar fără îndoială că ea a fost puternic influenţată şi de un „umanism sentimental", dacă-l putem numi aşa, adică de tendinţa, plină de bune intenţii, de a aduce

realitatea către dorinţele şi idealurile noastre, chiar atunci cînd evident lucrurile erau imposibile. Simţul istoricităţii i-a lipsit poate într-o anumită măsură subtilului analist care, deşi păstrează o anumită legătură cu contextul social, ajunge la afirmaţii subiectiviste şi psihologiste uneori ; „plictiseala destramă orînduirea socială", ajunge el să spună nesocotind obiectivitatea şi necesitatea socială profundă, dar, după ce afirmase în mod întemeiat că „munca e lucrul cel mai bun dacă e liberă şi cel mai rău dacă e înrobită" ; „nenorocirea anului 1914 (cauza izbucnirii primului război mondial) a fost aceea că oamenii mari au fost luaţi prin surprindere" — susţine el în altă parte închipuindu-şi în mod subiectiv şi pacifist că totul depinde de starea de spirit a personalităţilor, pentru ca în alt context să elogieze omul şi chiar proletariatul ca clasă socială vorbind de rolul său. Afirmaţii de acest gen se găsesc risipite de-a lungul întregii lui opere şi chiar asemenea contradicţii arată că însăşi gîndirea sa socială, puternic influenţată de formaţia sa, combină prejudecăţile cu idei inovatoare, umanismul abstract cu o foarte concretă şi vie angajare în realitatea imediată. Tendinţa de ansamblu a operei sale este însă profund progresistă, iar contextul în care se afirma gîndirea sa era întotdeauna de partea forţelor de stînga ale societăţii franceze.

Pentru a înţelege mai bine concepţia lui Alain ar trebui să precizăm că în afara unor excepţii evidente, însăşi problemele abordate erau dintru început scufundate într-o magmă general-umană, în care, în viziunea sa, intervenţia factorului concret-istoric nu era neapărat necesară.

Semnificative sînt părerile despre fericire : în eseuri dintre cele mai diferite el vorbeşte despre neurastenie, melancolie, pasiuni, asfinţitul oracolelor, închipuire, frămîntările minţii, surîs, moarte, toane, ursită, preziceri, am-

biţie, uitare, viaţa casnică, optimism, buna-cuviinţă, biruinţa ca virtute sau ca datorie, plictiseală, joc, nădejde. deznădejde, stoicism, milă, autocunoaştere, călătorii, munci şi nenumărate alte teme.

Discuţia porneşte întotdeauna de la realităţi extrem de imediate, constatări din experienţa autorului, pentru a broda în jurul lor gînduri ce ajung la altitudinea filozofică cea mai înaltă fără să existe vreun fir care să lege în mod logic toate aceste comentarii separate. În cea mai mare parte observaţiile sale denotă o deosebită subtilitate şi un simţ al nuanţelor cu totul remarcabil, chiar dacă ne vor izbi prin naivitatea lor afirmaţii ca cea după care „toţi ce vor să se îmbogăţească pot s-o facă".

Idealul de fericire care se desprinde indirect, din toate aceste eseuri, este însă în bună parte utopic, pentru că el este legat aproape exclusiv de individ şi nu de destinul întregii societăţi, pentru că însăşi problematica umană investigată, deşi pare aproape nelimitată de fapt, nu include probleme esenţiale pentru viaţa omului contemporan, cum ar fi cele ale responsabilităţii sociale, ale revoluţiei şi viitorului omenirii sau atunci cînd teme majore precum pacea sînt atacate viziunea lui Alain rămîne inevitabil limitată : „pacea socială va izvorî din legăturile nemijlocite, nu din organisme precum sindicatele". Delimitîndu-ne de asemenea opinii şi militînd pentru o viziune despre fericire care să încorporeze problemele esenţiale ale omenirii, merită să atragem însă atenţia că nu o dată, din dorinţa de a rezolva problemele întregii societăţi, uităm individul ; ori, pornind de la prestigiul şi importanţa problemelor majore, le ignorăm pe cele mărunte, de fiece zi, din care de fapt este alcătuită existenţa noastră cotidiană.

O viziune marxistă nu are dreptul să elimine nimic din bogata problematică umană şi dacă, pe de o parte, din anumite puncte de vedere sîntem nevoiţi să ierarhizăm însemnătatea diferitelor valori, pe de altă parte

sîntem partizanii dictonului latinesc îndrăgit de Marx după care „nimic din ceea ce este omenesc nu ne este străin". Nădejdea sau melancolia, prietenia sau egoismul nu vor dispare prin simplul fapt că am construit o societate nouă şi poate vor veni clipe cînd într-adevăr plictiseala sau înflăcărarea vor deveni stări de spirit al căror rol social să treacă pe primul plan tocmai pentru că au dispărut exploatarea, războiul, grija zilei de mîine.

La fel de diverse şi lipsite de o ordine logică sînt şi părerile lui Alain despre educaţie, cu care prilej el emite numeroase opinii de un fin rafinament privind relaţia părinte-copil, învăţător-copil sau modul de a face educaţia. Referindu-se la un proces extrem de concret, pe care se vede că-l cunoştea foarte bine, gînditorul francez ajunge în mod firesc să fie de astă dată mult mai implicat în contextul vremii, atrăgînd atenţia asupra a nenumărate fenomene pline de semnificaţie : într-adevăr, trebuie să placi copiilor pentru a-i instrui, iar învăţămîntul nu este o îndeletnicire la îndemîna oricui, ci o profesie ; într-adevăr, pentru a şti să citeşti nu e suficient să cunoşti alfabetul şi din păcate experienţa a dovedit că părinţii sînt proşti profesori pentru propriii lor copii.

Cercetătorii în domeniul pedagogiei vor putea aduce desigur numeroase obiecţii în legătură cu desfăşurarea procesului instructiv-educativ pornind de la condiţiile contemporane ale acestuia, ca şi întemeindu-se nu pe păreri, ci pe teste verificate ştiinţific. Esenţiale nu ni se par însă aceste observaţii ce ar putea fi aduse în mod evident unei concepţii formulate într-o altă epocă şi fără pretenţia de a stabili norme, ci vocaţia integralităţii ; iar pentru el geometria şi desenul reprezentau cele două mari direcţii ce nu pot fi uitate una în dauna celeilalte şi pe care noi le numim astăzi „reală" şi „umanistă", pornind cu multă autenticitate de la însuşirile celui edu-

cat ; „a voi ca orice fire să fie ea însăşi, iată marea dragoste" obişnuia el să spună.

Un caracter oarecum aparte în comparaţie cu aceste păreri pe diverse teme, ca şi faţă de memorialistica meditativo-autobiografică, îl are lucrarea de introducere în filozofie intitulată *Idei. Studiu despre Descartes.* Spre deosebire de lucrările discutate pînă acum, în care nu numai că nu existau puncte de referinţă exprese la alţi gînditori, dar nici măcar în subtext nu puteau fi observate, *Studiul despre Descartes* este un comentariu al omului şi operei, în care autorul său aproape că nu mai poate fi observat.

Cu o modestie rară şi cu un talent cu totul ieşit din comun, Alain îşi prezintă aici maestrul şi fără a insista nici un moment asupra actualităţii ideilor sale, ele ies cu uşurinţă în evidenţă. Poziţia comentatorului este aici strict obiectivă şi reţinută de text, astfel încît aproape nici un joc al imaginaţiei sau al părerilor personale nu-şi găseşte locul. După ce este examinat Descartes-omul, sînt discutate principalele idei ale acestuia : îndoiala, discursul asupra metodei ; existenţa lui Dumnezeu, omul-maşină, tratatul despre pasiuni.

Nu este locul să discutăm aici raţionalismul cartezian şi caracterul său contradictoriu, dar ar trebui să observăm că cel care şi-a încheiat demonstraţia prin cunoscuta concluzie *cogito, ergo sum* dînd parcă pînă la urmă cîştig de cauză spiritului, nu încetează totuşi să-l racordeze la realitate şi pînă la urmă s-o facă, indirect, factorul ultim.

O observă însuşi Alain atunci cînd spune : „Descartes a arătat cu vigoare şi fără îndoială primul în lume că frămîntările iubirii şi ale urii sînt utile pentru buna păstrare a corpului nostru. Dar nu înseamnă a spune îndeajuns despre Descartes, aşa cum îl înţeleg, om impulsiv, hotărît, unic, călător curios de toate spectacolele lumii,

totdeauna căutînd senzaţii tari — Descartes trebuie să fi ştiut şi simţit mai bine ca orice om că spiritul nu începe nimic şi că obîrşia virtuţilor noastre, hotărîrilor noastre şi chiar a gîndirilor noastre se află în zguduirile naturii, nu numai o dată, ci totdeauna". Concluzia comentatorului va constitui de altfel şi un principiu metodologic pentru felul în care abordează istoria propriilor sale cugetări, aventurile inimii, anotimpurile gîndirii sau cugetele şi vîrstele, pentru că peste tot examinînd pîlpîirile spiritului el nu va înceta să trimită la lumea care le determină şi le alimentează.

În sfîrşit, cîteva cuvinte despre cele două capitole din *Sistemul artelor frumoase* incluse în prezenta antologie : cel despre muzică şi cel despre teatru. Constituind cartea a patra, respectiv a cincea din aparent rigidul sistem al artelor frumoase, ele dovedesc, chiar prin faptul că au putut fi scoase şi publicate separat, că nu avem de-a face cu o construcţie osificată, ci mai degrabă cu o simplă clasificare a ramurilor şi genurilor artei.

Observaţiile despre forma teatrală, despre tragic şi fatalitate, despre caractere pe de o parte sau despre zgomotele ritmice, sunete şi melodie, armonie şi expresia muzicală pe de alta, surprind prin fineţea intuiţiei şi competenţa analizei, fiind totodată un exemplu al felului în care valabilitatea observaţiilor particulare poate fi judecată independent de principiul de ansamblu al analizei, care în cazul acesta reprezintă clasificarea naturală a artei din unghiul de vedere al receptorului de artă, al simţurilor cărora li se adresează opera şi al capacităţii imaginative pe care o pune în mişcare.

Puse laolaltă eseurile, studiile, fragmentele şi însemnările de care am pomenit pot crea impresia de eterogenitate şi dezordine, ceea ce strict stilistic şi formal este şi exact. Alain rămîne însă un *spirit clasic* şi dincolo de acest hăţiş aparent un lector atent va putea desluşi *ar-*

monia şi *simetria internă* care caracterizează întreaga sa operă. Dacă nu este un profesor sau un cercetător sistematic, Alain va fi dominat însă de un concept superior de *ordine raţională*. Din fericire pentru noi, împotrivindu-se domniei intelectului, afectele ţîşnesc punîndu-ne astfel în faţă o materie nu numai bogată în informaţii, ci o fiinţă vie, în care clocotul pasiunilor naşte cîteodată sclipiri de diamant.

ION PASCADI

TABEL CRONOLOGIC

1863 *3 martie* Se naşte la Mortagne-au-Perche (departamentul Orne) Emile Chartier — cunoscut ca filozof şi scriitor cu unul din pseudonimele folosite în tinereţe : Alain. Tatăl, un veterinar de provincie, despre care îşi aminteşte că avea umor şi i-a dăruit gustul pentru astronomie şi ştiinţă. A avut o copilărie banală, după cum mărturiseşte el însuşi („n-a fost decît prostie"). Urmează primele cursuri şcolare la colegiul din Mortanue.

1869 Moartea lui Sainte-Beuve.

1870—1871 Războiul franco-prusac.

1871 *martie-mai* Comuna din Paris.

1880—1888 Continuă studiile şcolare la colegiul din Alençon, unde îşi pierde credinţa fără a avea o criză spirituală. „Pînă la vîrsta de 12 ani îmi spuneam rugăciunile, am învăţat catehismul, îmi mărturiseam păcatele, eram un bun credincios ; o ştiam, pentru că mi-era frică de diavol şi infern... Peste doi sau trei ani nu mai găseam în mine nici cea mai neînsemnată urmă din această religie atît de

sinceră, fără să pot spune cum s-a produs această schimbare. Poate teama a încetat să mă stăpînească cînd mușchii au căpătat forță" — afirmă mai tîrziu. Bun elev la matematici, se gîndește să intre la Politehnică, dar nu reușește la bacalaureatul științific. Citește romanele lui Dickens, poeziile lui Victor Hugo, timpul liber consacrîndu-l muzicii, făcînd parte din fanfara liceului („Muzica mi-a fost dezvăluită — o, Platon! — în același timp cu geometria. Și era cea mai proastă și plată muzică"). Obține un transfer de bursă la liceul din Vanves, unde se pregătește pentru a intra la Școala Normală Superioară. La liceul din Vanves are profesor pe Jules Lagneau, căruia îi va datora raționalismul său. Profesorul reprezintă un tip de filozof pe care nu-l va uita niciodată — (ceea ce narează pe larg în *Amintiri privindu-l pe Jules Lagneau).* Perioadă de formație spirituală fecundă, lecturi îndeosebi din Spinoza (fără să devină spinozist) și Platon.

În această perioadă apar: *Povestirile crude* de Villiers de l'Isle Adam; *Rața sălbatecă* de Ibsen; *Cîndva și odinioară* de Verlaine; *Plînsetele* de Laforgue; *Germinal* de Zola; *Iluminările* de Rimbaud; primul volum din *Povestiri* de Cehov.

În 1884, Rodin sculptează grupul statuar *Burghezii din Calais;* în 1892 moare Renan, iar în 1893 — Taine.

1888—1892 Intră la Școala Normală Superioară, unde își afirmă caracterul independent, luînd atitudine împotriva maeștrilor venerați ai epocii: Sainte-Beuve, Renan, Taine și Brunetière. Aplică de pe acum metoda sa de lec-

tură integrală a operelor marilor scriitori și filozofi — clasici și contemporani. Voltaire, Racine, Molière, Hugo îi devin familiari, ca și Aristot și stoicii. Pe Hegel îl apreciază în mod deosebit („Hegel a găsit idei minunate, pline de materie și consistență... Cît despre adevărurile ce «cad» din Hegel ca făina din moară, le-am recunoscut și doar le-am luminat altfel; am făcut din ele hrana și exercițiul meu"). Pe Kant îl studiază cu cea mai mare atenție, recunoscînd într-însul pe „ireproșabilul maestru și profesor". Pe Auguste Comte și Balzac îi apreciază consacrîndu-le pagini elogioase; dar opera lui Descartes va rămîne pentru toată viața lectura preferată, contribuind esențial la viziunea lui filozofică — un raționalism cartesian — robust și voluntar — fidel realităților concrete.

În această perioadă apar: *Don Gesualdo* de Giovanni Verga; *Ubu-rege* de Alfred Jarry; *Sonata Kreutzer* de Tolstoi; *Imnurile* de Ștefan George; *Foamea* de Knut Hamsun; *Năpasta* de I. L. Caragiale; *Caietele lui André Walter* de André Gide; *Tess d'Urberville* de Thomas Hardy; *Țesătorii* de G. Hauptman; *Poezii* de Emily Dickinson; *Birtul la „Regina Pédaque"* de Anatole France.

1892—1899 Debutează, în 1892, în profesorat — adevărata sa vocație, întîi la Pontin, apoi la Lorient, unde rămîne timp de șapte ani; sprijină cauza lui Dreyfus acționînd în jurnalismul politic, fiind pacifist și radical. Rousseau, Proudhon și Marx sînt acum dintre lecturile lui de predilecție, care vor contribui să-l situeze totdeauna în aripa stîngă a intelectualității contemporane franceze. Își definește

astfel această perioadă : „Cei şapte ani petrecuţi la Lorient — care m-au condus pînă în 1900, adică atunci cînd am împlinit 32 de ani — i-am consacrat, în general, dacă aş neglija timpul pierdut, unor studii dispersate şi condiţionate adesea de un eveniment sau o carte întîlnită, dar care avea totdeauna drept ţel să înfrîneze în mine o prostie care s-ar fi ivit".

În această perioadă apar : *Introducere în metoda lui Leonardo da Vinci* şi *Domnul Teste* de Paul Valéry ; *Nuvele pentru un an* de Luigi Pirandello ; *Oraşe tentaculare* de Verhaeren ; *Poezii* de Yeats ; *Nebunia lui Almayer* de Joseph Conrad ; *Stanţele* lui Moréas ; *Cîntec despre stegarul Rilke* de Rainer Maria Rilke : *Foma Gordeev* de Maxim Gorki.
Prima expoziţie a lui Cézanne, 1896. *Materie şi memorie* de Henri Bergson, 1897.

1900 — 1905 E numit profesor, în 1900, la Rouen, activînd asiduu şi în cadrul „Universităţii populare". Începe să colaboreze la *Revista de metafizică* îndeosebi cu dialoguri inspirate din Aristotel („un Aristotel poate născocit"), dar mai ales din Descartes.

Apar în această perioadă : *Azilul de noapte* de Maxim Gorki ; *Lord Jim* de Joseph Conrad ; *Ştiinţa viselor* şi *Psihopatologia vieţii cotidiene* de Freud.
1904 Moare Cehov.

1906 Începe să publice în ziarul *La Dépèche de Rouen* fecunda serie de *Propos*-uri *(Păreri)* — scurte articole — comentarii despre cele mai diverse subiecte, într-un stil bogat, scînteietor, plin de imagini, uneori plin de umor, atît de concis, încît adesea stinghereşte inteligenţa, dar de un realism viguros, care oglindeşte fidel robustul său raţionalism. Publicate ulterior şi în alte reviste, mai ales în *La Nouvelle Revue Française*, *Părerile* vor constitui temeiul operei filozofice, literare şi didactice a lui Alain.

1906 Moartea lui Brunetière.
1907 *Evoluţia creatoare* de Henri Bergson.

1909 Este numit profesor la Paris, la Colegiul Sévigné, apoi la liceul Henri IV, precum şi la clasa pregătitoare de la Şcoala Normală Superioară. Aici îşi desfăşoară activitatea de profesor de-a lungul mai multor decenii, cucerind o celebritate ce nu poate fi comparată decît cu a lui Edgar Quinet, Jules Michelet sau Henri Bergson. E mai curînd un factor cultural *„un eveilleur d'ésprit"*. Nu propune un sistem, ci o „constantă şi nesfîrşit de diversă lecţie de neîncredere faţă de părerile comune, ideile gata-făcute".

1909 *Pragmatismul* de William James.
1910 În Germania începe să se afirme mişcarea expresionistă.
1911 *Introducere în filozofie* de William James.
1913 Apollindire publică *Alcooluri*, iar Proust *Du côté de chez Swann* (prima parte din *În căutarea timpului pierdut)*.

1914 Deşi nu era mobilizabil, din spirit de solidaritate, cere să fie înrolat, dar refuză permanent un grad mai mare de subofiţer.

1915 În timpul războiului, uneori sub bombardamente, scrie *Marte sau războiul cît preţuieşte* şi *Un sistem al artelor frumoase*, ce vor apărea după armistiţiu.

1916 Rănit la picior, reformat şi demobilizat, îşi reia cursurile, care se vor bucura de un succes în continuă creştere, marcînd profund pe mulţi din elevii săi atît de diferiţi, ca Jean Prévôt, Pierre Bost, André Maurois, Henri Massis, Simone Weil, atestînd concludent influenţa sa asupra lumii contemporane.

1919 Primul volum din *Părerile* publicate în diverse reviste între 1908—1919.

Proust obţine premiul Goncourt.
Apare *Colonia penitenciară* de Kafka.

1920 *Un sistem al artelor frumoase.* Discipolii lui Alain publică o revistă hebdomadară în care apar *Părerile libere.*

1921 *Marte sau războiul cît preţuieşte,* în care îşi expune concludent doctrina asupra păcii şi războiului.

Apar piesele lui Pirandello: *Şase personaje în căutarea unui autor* şi *Henric al IV-lea;* André Gide publică *Pivniţele Vaticanului.*
1922 Moartea lui Marcel Proust.
James Joyce publică *Ulysses.*

1923 *Păreri despre estetică*

Mauriac publică *Viaţa şi moartea unui poet.*
André Maurois publică *Ariel sau viaţa lui Shelley.* Maurois i-a rămas neîncetat fidel lui Alain, citîndu-l cu prisosinţă şi recunoscînd într-însul un maestru esenţial.

1924 Montherlant; *Poem funebru pentru morţii de la Verdun.*

1925 *Elemente ale unei doctrine radicale* şi *Amintiri privindu-l pe Jules Lagneau.*

André Breton publică *Primul manifest al suprarealismului.*
Apar: *Muntele vrăjit* de Thomas Mann; prima culegere de nuvele a lui Hemingway; *Falsificatorii de monede* de André Gide; *Manhattan Transfer* de John Dos Passos; *Mrs. Dalloway* de Virginia Woolf.

1927 *Ideile şi vîrstele.*

Fr. Mauriac: *Thérèse Desqueiroux.*
M. Heidegger: *Existenţă şi timp.*

1928 *Păreri despre fericire.*

1929 Studiu despre *Charmes* de Paul Valéry.

Apar romanele *Zgomotul şi furia* de William Faulkner şi *Contrapunct* de Aldous Huxley.

1930 *Convorbiri la malul mării.*

1931 G. Bernanos — *Marea teamă a binecredincioşilor.*

1932 *Păreri despre educaţie; Cugetele şi vîrstele; Idei (Unsprezece capitole despre Platon. Notă despre Aristotel. Studiu despre Descartes. Studiu despre Hegel).*

H. Bergson: *Cele două izvoare ale moralei şi religiei.*

1933 Abandonează profesoratul şi se stabileşte la Vésinet, unde continuă să desfăşoare o intensă activitate.

Procesul de Kafka e tradus în limba franceză; *Condiţia umană* de André Malraux; *Poveştile lui Iacob* (primul volum al tetralogiei *Iosif şi fraţii săi)* de Thomas Mann.

1934 *Păreri despre literatură ; Păreri despre politică ; Păreri economice.*

Apar : *Lupta cu îngerul* şi *Tessa* de Jean Giraudoux ; *Maşina infernală* de Jean Cocteau.

1935 *Istoria cugetărilor mele ; Studiu consacrat lui Stendhal.*

Apar : *Vremea dispreţului* de André Malraux ; *Cuibul de vipere* de François Mauriac ; primele patru volume din *Opere (Povestiri, America, Castelul* şi *Procesul)* de Kafka ; *Tortilla Flat* de Steinbeck.
1936 Moartea lui Maxim Gorki şi a lui Luigi Pirandello. Izbucneşte războiul din Spania.

1937 *Anotimpurile gîndirii ; Studiu despre Balzac.*

Apar : *Speranţa* de André Malraux ; *Electra* de Jean Giraudoux.

1938 Alain se căsătoreşte.

A. Maurois : *Chateaubriand.*
G. Bernanos : *Marile cimitire sub lună.*
1939 Începutul celui de al doilea război mondial.
1940 Moare James Joyce.
1941 Moartea lui Henri Bergson şi a Virginei Woolf.

1942 *Gărzile spiritului.*

1943 Ernest Hemingway : *Pentru cine bat clopotele.*
J. P. Sartre : *Fiinţa şi neantul.*
1945 J. P. Sartre : *Drumurile libertăţii.*

1947 *Zeii.*

Apar : volumul de eseuri *Ştiinţă, libertate şi pace* de Aldous Huxley ; *Străinul* şi *Mitul lui Sisif* de Albert Camus ; *Doctor Faustus* de Thomas Mann.

1949 A. Maurois, *În căutarea lui Marcel Proust.*

1951 *2 iunie* Alain moare la Vésinet, după ce cu puţin timp înainte i se decernase „Le Grand Prix National de la Littérature". Unii comentatori asociază numele lui Alain de acela al lui Montaigne.

Moartea lui André Gide.

NOTA ASUPRA EDIŢIEI

Pentru a se prezenta publicului românesc vasta operă a lui Alain — filozofică, eseistică, de critică literară, educativă şi memorialistică — s-a urmărit să i se pună la îndemînă fragmente din acele lucrări care îl definesc pregnant şi-l caracterizează sub aspectele sale cele mai semnificative.

Din opera filozofică a fost ales şi tălmăcit integral studiul despre Descartes, pentru că autorul *Discursului asupra metodei,* întemeietorul filozofiei raţionaliste moderne, este gînditorul a cărui influenţă s-a exercitat permanent şi profund asupra lui Alain. Platon, Hegel, Spinoza şi Kant au fost de asemenea cercetaţi cu atenţie şi fervoare, dar de la Descartes a luat autorul nostru principiile şi criteriile care l-au călăuzit cu nedesminţită fidelitate.

Personalitatea lui Jules Lagneau a fost şi ea evocată în antologie, pentru că pe acest profesor al său, Alain l-a iubit şi respectat, deşi ideile lor erau uneori deosebite. Elevul, ajuns o personalitate notorie, n-a pierdut nici un prilej de a-l cita şi elogia pe fostul său dascăl.

Istoria cugetărilor mele aduce elemente autobiografice care au fost socotite interesante pentru a lumina aspecte ale unei vieţi puţin bogată în „evenimente", plină însă de „aventuri" intelectuale şi de preocuparea constantă a

interpretării cogitative a faptului cotidian aparent lipsit de semnificație.

Au fost traduse integral *Părerile despre fericire*, precum și capitole din alte *Păreri*, pentru că în ele apare acel însemnat aspect al operei lui Alain consacrat comentării de zi cu zi a întîmplărilor și informațiilor, cărora a știut — poate ca nimeni altul — să le desprindă sensul adînc și valoarea de universalitate.

Profesor prin vocație, profesor prin excelență, Alain trebuia să figureze mai amplu în antologia de față și cu *Păreri despre educație* — operă în care pedagogul se afirmă scînteietor și își expune cu deosebită competență concluziile unei îndelungate și rodnice cariere didactice.

Din *Anotimpurile gîndirii*, *Aventurile inimii*, *Cugetele și vîrstele* și *81 de capitole despre spirit și patimi*, au fost selecționate fragmente menite să prezinte concepțiile psihologice și ontologice ale lui Alain, care adeseori își fundamentează ideile și pe interpretări fiziologice ale comportamentului omenesc.

Din *Convorbiri la malul mării* se poate deduce, în bună parte, epistemologia lui Alain.

Nu se putea să nu figureze parțial în antologie amintirile de război — *Marte sau războiul cît prețuiește* — în care fostul soldat din primul război mondial, care și-a făcut cu prisosință datoria, își manifestă convingerile pacifiste.

Pentru partea de critică literară ne-am oprit asupra lui Balzac, atît pentru importanța acestuia, cît și pentru afinitățile existente între autorul *Comediei umane* și cel al *Părerilor*.

Păreri despre politică, *Păreri economice*, *Un sistem al artelor frumoase* și *Glose despre «Tînara Parcă»* dau expresie altor variate aspecte ale unei opere desigur prea vastă pentru a putea figura în această colecție altfel decît fragmentar.

N-au fost incluse în antologie — chiar din operele tălmăcite — acele pasaje exclusiv legate de evenimentele epocii sau de circumstanțe strict locale ; ele n-ar fi prezentat interes pentru cititorul român contemporan și nu erau de folos pentru înțelegerea personalității și operei lui Alain.

Pentru întocmirea prezentei antologii s-au utilizat următoarele texte :

— *Istoria cugetărilor mele.* (*Histoire de mes pensées*, Gallimard, 1936, pp. 7—23; 96—112 ; 154—160 ; 187—200 ; 253—257).
— *Studiu despre Descartes (Introduction à la philosophie. — Idées*, Éd. Paul Hartman, 1942, pp. 110—199).
— *Prescurtări pentru orbi (Les passions et la sagesse*, Bibliothèque de la Pléiade, N.R.F., 1964, pp. 787—803).
— *Convorbiri la malul mării (Les passions et la sagesse*, Bibliothèque de la Pléiade, N.R.F., 1964, pp. 1305—1324).
— *Anotimpurile gîndirii (Les saisons de l'ésprit*, Gallimard, 1937, pp. 7—20).
— *81 de capitole despre spirit și patimi (Les passions et la sagesse*, Bibliothèque de la Pléiade. N.R.F., 1964, pp. 1121—1232).
— *Aventurile inimii (Les passions et la sagesse*, Bibliothèque de la Pléiade, N.R.F., 1964, pp. 357—381).
— *Cugetele și vîrstele (Les idées et les âges*, Gallimard, 1927, vol. I, pp. 9—61 ; 211—233 ; vol. II, pp. 7—42 ; 49—55).
— *Păreri despre fericire (Propos sur le bonheur*, Gallimard, 1928, pp. 7—277).
— *Păreri despre educație (Propos sur l'éducation*, Éd. Rieder, 1932, pp. 7—14 ; 18—34 ; 37—56 ; 70—101 ; 104—109 ; 120—152 ; 168—170 ; 191—194 ; 221—225 ; 229—232 ; 236—239 ; 247—250 ; 260—264 ; 268—272).

— *Păreri economice (Propos d'économique,* Gallimard, 1934, pp. 50—52).
— *Părerile lui Alain (Les propos d'Alain,* N.R.F., 1920, pp. 13—14; 15—26; 28—34).
— *Marte sau războiul cît prețuiește (Les passions et la sagesse,* Pléiade, 1964, pp. 618—629).
— *Un sistem al artelor frumoase (Système des beaux-arts,* Gallimard, 1926, pp. 107—168. Traducerea românească: Meridiane, București, 1969, pp. 89—134).
— *Cu Balzac (Les arts et les Dieux,* Bibliothèque de la Pléiade, N.R.F., 1968, pp. 931—941).
— *Amintiri despre Jules Lagneau (Les passions et la sagesse,* Bibliothèque de la Pléiade, N.R.F., 1964, pp. 709—744).
— *Glosse despre «Tînăra Parcă»* de Paul Valéry (N.R.F. nr. 1, 1939, pp. 234—244).

TRADUCĂTORII

ISTORIA CUGETĂRILOR MELE
(Fragmente)

COPILĂRIE

Cineva, pe care îl cred nepărtinitor, în sensul că nu-mi este nici ucenic, nici discipol, s-a interesat de istoria cugetărilor mele şi m-a sfătuit s-o scriu pe larg. Acest îndemn, din vara lui 1935, m-a străbătut ca un fulger. Nu-mi plac foarte tare mărturisirile, încît n-am putut să scriu ceva despre viaţa mea particulară, nici chiar sub forma romanului ; poate nu-mi place prea mult să mă gîndesc la asta, sau mai degrabă m-am mîngîiat că n-am făcut-o. Am ştiut să uit şi s-o iau de la capăt, iar această metodă practică nu poate decît să fie dăltuită în maxime, deoarece a rupt firul povestirii. A nu te povesti este atunci un fel de regulă, şi aproape necruţătoare, ce trebuie să ducă la uitare.

Am contravenit la această regulă scriind *Amintirile de război*, dar, de mai bine de trei ani de cînd le-am aşternut pe hîrtie şi le păstrez, mi-am propus, cu oarecare teamă, să le recitesc ; rămîne de văzut dacă asemenea neglijenţă mă va putea face să nu le arunc în foc. Şi încă nu veţi găsi acolo, dacă vor vedea vreodată lumina tiparului, mărturii în sensul propriu-zis al cuvîntului, căci, oricît de îndrăzneţe ar fi, sînt încă pline de pru-

denţă. După mărturisirile pe care nu le-am făcut, se va aprecia pe bună dreptate că amintirile ca atare vor fi totdeauna „potriveli“.

Dimpotrivă, cugetările pot fi mărturisite şi nu mă pot învinui decît de un fel de lene, care, după cît cred, mi-a fost de mare folos. S-ar zice că există prea multă convenţie cînd deosebim cugetările de înfăptuiri ; vreau să spun de îndată că pentru mine nu există o asemenea deosebire. Dimpotrivă, cugetările mele n-au încetat să-mi alunge deznădejdea, dăruindu-mi totdeauna, şi chiar acum, probleme foarte împovărătoare de cercetat, sau, în alţi termeni, o prostie de învins : restul mergea şi el tîrîş-grăpiş prin hotărîri întîmplătoare şi un dispreţ neşovăielnic faţă de părerile altora, care m-ar fi purtat hăt departe, dacă n-aş fi fost totdeauna îngrijat în primul rînd de a păstra ordonat şi cumpănit un mare număr de adevăruri preţioase. Dar habar n-am de ce mi-a fost încredinţată această comoară, cu ce scop, şi nici măcar nu mă străduiesc să ştiu. O asemenea observaţie vă face să credeţi că m-am bucurat de harul de a nu fi interesat de problemele insolubile, dar în această privinţă, pînă la urmă, tot am aflat de ce. Mă întorc la ce voiam să spun privind influenţa cugetărilor mele asupra comportării avute în viaţă ; n-am să dau decît o pildă simplă, şi care poate nu-i totuşi foarte clară. Pe vremea cînd eram la Şcoala Normală, împreună cu mai mulţi colegi, prinsesem gustul băuturii. Îmi amintesc că într-o seară, plutind între cer şi pămînt, m-am simţit pornit să scriu cîteva pagini sublime ; pana zbura, dar dimineaţă mi-am dat seama că nu reprezentau nimic, sau mai degrabă erau un exemplu perfect al prostiei de la care pornesc totdeauna, căci nu-i zi din viaţa mea cînd să nu fi avut de înfruntat

fără voia mea vreo prostie îmbietoare. Or, în acest caz, mă admirasèm ; mărturisesc că atunci îmi fusese frică de mine şi am dat dracului băutura, şi timp de aproape treizeci de ani pe urmă n-am băut la petreceri decît cafea şi lapte. Nu afirm că n-au existat excepţii, căci totdeauna un pahar cu vin a fost pentru mine ca o prostie pe care trebuia s-o fac, lucru pe care nu l-am ocolit chiar cu totul. Deci am cunoscut beţia din întîmplare, dar nu mai credeam şi nu-mi mai puneam speranţe în ea, n-o mai căutam, dădusem de rostul altor bucurii. Deajuns acum cu preliminariile, fiindcă simţiţi c-aș vrea într-un fel să vorbesc despre mine, dar această plăcere e vrednică de dispreţ, la fel ca toate celelalte soiuri de beţie. Doresc să istorisesc aici despre timpul cînd nu eram stăpînit de nici un fel de beţie şi în sfîrşit de acea vreme din existenţa mea la care mă gîndesc cu voioşie.

Despre copilărie voi spune puţin, căci n-a fost decît prostie. Imitam, recitam, mă jucam, citeam, îmi istoriseam poveşti nesfîrşite, care semănau, în ce priveşte acţiunea, cu cele două cărţi de copii ale mele, dintre care una era *Istoria cavalerului Bayard* şi cealaltă un roman cu multe păţanii, în douăsprezece volume, intitulat *Victor sau copilul pădurii*. Şi astăzi mai pot să-mi petrec ore întregi povestindu-mi aventuri unde sînt totdeauna eroul stăpîn pe sine şi de neînvins. Toată viaţa mea povestirile pe care mi le îndrugam au fost ostăşeşti ; era vorba totdeauna să ucid pe duşmani şi nu mă jenam s-o fac. Mă obsedează încă ideea unei insule închipuite pe care o născocisem cu mult înainte de a fi citit *Insula comorii*. Sub acest aspect n-am făcut nici un progres ; toate asemenea povestiri sînt expresia aceleiaşi neghiobii uriaşe. Aici se dezvăluie partea din om care iubeşte răz-

boiul, onorurile şi puterea ; am recunoscut-o şi la semenii mei, sau poate se învălmăşeşte mai viclean în ceea ce numesc cugetările lor. În ce mă priveşte, cred că am umilit îndeajuns soiul ăsta de glorie care se aseamănă mult cu aceea a unui general francez intrînd în Metz după încheierea armistiţiului. Dar am visat să fiu general, am visat să înving, să guvernez, să constrîng, să răspîndesc groaza. Am încă un fel de îngăduinţă pentru asemenea visuri ; în acelaşi timp însă nu mai cred-o iotă în ele. Sper să explic pe larg această situaţie. Nu o dată am visat, în deplinul înţeles al cuvîntului, adică în somn, că eram premiat de Academii sau decorat ; şi o amintesc deoarece în vis îmi făcea plăcere. Dar visările mele ameţitoare depăşeau asemenea ieftine izbînzi. N-am crezut niciodată în ele, vreau să spun că le-am simţit goliciunea şi ridicolul ; bunăoară, dacă visam că eram bogat, ceea ce mi se părea ridicol, deoarece bogăţia aceasta nu izvora din nimic, nu mă gîndeam la osteneli, dar simţeam în acelaşi timp că era caraghios să nu mă gîndesc la ele. La fel mă vedeam despot, dar nu concepeam mijloacele prin care puteam să ajung şi îndată, reflectînd, descopeream aceste mijloace, care nu mă încîntau ; iar cel mai nesuferit pentru mine era că trebuia să mă şi cred despot. Sînt convins că au existat momente cînd Alexandru, Cezar sau Napoleon au fost neghiobi, aşa cum am jurat totdeauna să nu fiu. Aceasta este sumara istorie a marilor mele năzuinţe.

Deci o copilărie neghioabă aşa cum sînt toate. La ea nu observ decît două schimbări, din care una mi-o amintesc limpede şi pe cealaltă înceţoşat ; atunci am început să gîndesc altfel. Prima, cînd geometria mi-a fost descoperită la gimnaziul

din Mortagne de un preot care o preda fără s-o înţeleagă. Mai văd încă în miinile mele micul manual pentru elevii din clasa a patra ; nu l-am citit niciodată. Preotul, care voia să ţină pasul cu universitatea, citea cu voce tare demonstraţia, după ce desenase figura pe tablă. Era însă limpede că teoremele lui Euclid îi erau cu totul străine ; treaba lui, adăugînd ce nu se afla în carte, era să verifice concluziile cu metrul şi compasul. Aşa am văzut născîndu-se un soi de geometrie care nu-i deloc geometrie. În acelaşi timp, o bănuiam pe cealaltă, pe cea adevărată ; o bănuiam, am văzut-o ca într-o străfulgerare, ca ceva nou şi frumos, ceea ce mi-a fost întărit pe deplin anul următor, cînd am făcut din nou clasa a patra la liceul din Alençon.

Cealaltă schimbare a fost la fel de zguduitoare. Pînă la vîrsta de doisprezece ani mi-am spus rugăciunile, învăţate după catehism, m-am spovedit şi m-am împărtăşit, cu bună-credinţă ; o ştiu, deoarece mi-era frică de diavol şi de iad, dar trebuie să spun şi că eram atît de conştiincios cînd dădeam răspunsurile la liturghie şi rosteam rugăciunile, încît aveam o reputaţie de necontestat, nu mai prejos decît a colegului meu Gasselin, bisericos nevoie mare chiar pînă şi acum. Noi doi formam prima echipă căreia i se încredinţa priveghiul la căpătîiul muribunzilor din oraş. Îmi amintesc că uneori aveam voie să stăm în grădina directorului şcolii, care ne îngăduia să mîncăm coacăze între două rugăciuni. Aici nici o înşelătorie niciodată ; dimpotrivă, cea mai neprihănită virtute a doi novici. Dar doi sau trei ani mai tîrziu nu mai găseam nici urmă din această religie atît de sinceră, fără să pot spune cum s-a

iscat o asemenea schimbare. Poate frica a încetat să mă mai stăpînească, atunci cînd muşchii au prins putere. Toată copilăria mea a stat sub semnul fricii. Născoceam de zor, şi nu numai diavoli, ci şi tot soiul de hoţi ; puneam mult la inimă întîmplările cu borfaşi, care nu lipseau în regiunea aceea împădurită şi puţin locuită. Dar toate spaimele au pierit laolaltă, sau, pentru a mă exprima mai corect, toate laolaltă au încetat să-mi cîrmuiască faptele. N-aş îndrăzni să afirm că religia nu este decît spaimă ; cert e că religia s-a îndepărtat de mine în acelaşi timp cu frica.

Am meditat mult la o asemenea prefacere, de care atunci abia dacă mi-am dat seama. Pentru a spune totul în această privinţă, sînt convins că primele emoţii nu se schimbă niciodată, dar că imediat ce sînt izgonite printr-o pornire bărbătească, nu mai au nici un viitor şi sînt ca uitate ; o pornire exclude pe alta. Are puţină însemnătate, spun adesea eroii, dacă ţi-e frică înainte de a trece la faptă. Dar în faţa nălucilor nu ne rămîne decît să făptuim pe loc, adică să aducem la îndeplinire ce voiam, să mergem să vedem etc. Spaima deci trebuie să fie redusă la o clipită, de unde rezultă că îndrăzneala, care este ca o nelinişte specifică neîncrederii, izgoneşte imediat zeii şi diavolii. În plus, în acelaşi timp, cînd am prins puteri, am trecut sub cîrmuirea muritorilor, fără să ţin seamă şi de exemplul camarazilor de liceu ; iar printre ei toţi n-aş putea numi un singur credincios. Ce-o fi gîndit despre asta Gasselin al meu ? N-am avut prilejul s-o aflu, dar ştiu că, ţăran fiind, nu şi-a pus niciodată problema ; şi acum probabil e credincios precum e şi monarhist. Or, se va vedea că aş avea destule temeiuri să fiu credincios şi monarhist, dacă aş vrea. Pentru cuvintele ca „dacă aş vrea", poţi să fii ars pe rug ca eretic. Ca să sfîrşesc cu tema asta, voi spune că oamenii mă uimesc totdeauna, şi chiar Pascal, cînd afirmă că religia ar fi de necrezut dacă nu ne-ar îmbrînci cerul către ea ; cu mine e tocmai contrariul, şi astfel mă cred cel mai puţin religios dintre toţi oamenii pe care i-am cunoscut. În realitate, azvîrlindu-ne toate măştile, părăsind toate rolurile, îndepărtînd toate locurile comune, sînt convins că ei nu sînt mai religioşi decît mine. Comedia pe care o joacă e de ochii lumii.

Revenind asupra acestei experienţe, care a fost pare-mi-se negîndită, cred că am izvodit aici şi am întărit totuşi o cugetare însemnată ; anume că emoţia nu este în realitate decît nelinişte trupească. Fiindcă înseamnă acelaşi lucru să-ţi dispreţuieşti prima spaimă şi să deosebeşti, ca Descartes, sufletul de trup, iar curajul este acela care mai tîrziu ne ajută, dacă se iveşte prilejul, să înţelegem că nu există gîndire în emoţie şi că aceasta nu spune şi nici nu probează nimic. Asta-i, după părerea mea, adevărata verificare a probelor. Şi, aşa cum am observat nu o dată, nu fantomei trebuie să-i cerem dovezi, căci într-un asemenea caz nimeni nu poate să pună rămăşag că nu va vedea vreodată un strigoi atotconvingător. Ci mai degrabă trebuie să ştim că orice cugetare purcede de la o nălucire care niciodată nu e chiar nimic. Deci toate sînt alungate mai întîi şi din prevedere în trupul omenesc, unde le este locul lor de baştină ; de acolo nu se mai întorc în veci.

Se va vedea din cele ce urmează că cel mai mult am meditat asupra libertăţii de gîndire. Încă de

pe vremea aceea libertatea sprințară și gata de făptuire era ca un gest favorit al meu. Am descoperit același gest la mulți alții. Și totdeauna perspectiva unei silnicii sau doar a unei șovăieli nu mi-a trezit decît acea ripostă fulgerătoare care, schimbînd situația, face de prisos și alungă toate reflexele pe care te porneai să le faci. Această trăsătură de caracter, un fel de violență premergătoare mîniei, este și astăzi încă singurul lucru de care s-ar putea teme cineva din parte-mi. Cui vrea să-mi tăgăduiască libertatea, i-aș dovedi-o cu orice risc. Acest mod de hotărîre e adeseori totuna cu o răutate nespusă, deși de fapt nu-i seamănă deloc. Dar, meditînd de atunci asupra acestor neașteptate schimbări de direcție, irevocabile, am înțeles că-mi fuseseră folositoare pentru călăuzirea cugetărilor mele. Arta de a nu mai gîndi la ce vreau să uit rezultă din aceste neașteptate schimbări ale corpului ; efectul este uluitor, deși nu vrem să credem în el. Și îndată ce mă încăpățînez să nu mă mai gîndesc la cutare lucru, mă asemăn cu un tiran care a dat porunca să se alunge pentru totdeauna un ins nedorit. Un asemenea spirit de simplificare este strașnic pentru gîndire. Așa am știut întotdeauna de ce parte să fiu, îmbrățișînd adesea prima hotărîre ce mi se ivea și nemairevenind asupra ei. Scrisul tălmăcea această hotărîre a gestului și eram descătușat de șovăială. Chiar acum, cînd scriu, optez adesea pentru ceea ce, șovăind, ar fi nesigur. Și cu atît mai rău pentru mine ; trebuie să mă mulțumesc cu o asemenea alegere, căci mi-e groază să revin. Așa se explică absența ștersăturilor. Observ deci că nu există deloc deosebire între a hotărî și a făptui. Mult mai tîrziu, cînd propuneam unor băieți oarecum pregătiți să dea definiții într-un stil corect și fără ștersături, le spuneam : „Mai ales nu stați pe gînduri, scrieți, luați atitudine“. Această metodă sfărîmă orice robie. Adesea este neplăcut că dăm greș. Dar legea mea neclintită a fost totdeauna să reîncep mai degrabă, decît să corectez. Or, această metodă destul de brutală avea, la prima vedere, ceva inuman, îndată ce o aplicam la problemele practice. Ne e greu să nu revenim niciodată. Dar am fost prea adesea în luptă cu mine însumi pentru a mă deprinde să alung întoarcerea îndărăt. Înseamnă să te descătușezi de căințe, cum spune Descartes. Astfel am recunoscut în el maestrul care mi se potrivea, nu pentru că îl îndrăgesc mult, dar nu era vorba aici să-ți placă sau să nu-ți placă. Trebuia în grabă să fugi de primele gînduri și să iei o hotărîre. Am știut de atunci că luînd o atitudine, regăseam tot ce lăsasem. Aici se dezvăluie, pe cît știu, filozofia cea adevărată. Și la vîrsta pe care o aveam cînd am încetat să cred, puțin îmi păsa de filozofie și de orice altă cunoaștere. Învățam latina, greaca și franceza din constrîngere, deși nu mă plictiseam. Îmi concentram toată atenția asupra plăcerilor vacanței, luînd parte la muncile adulților, ajutînd la recoltatul cerealelor, la dresatul cailor, fiind hăitaș sau purtînd ranița vînătorului, pescuind babuști și raci.

La care menționez două excepții ce mi se par că merită să fie citate. Prima privește geometria, care mi-a fost în sfîrșit explicată la liceu de un profesor riguros ce știa „să prindă“ demonstrația dincolo de experiență. Obișnuia să monologheze domol în fața figurii pe care o desenase ; noi trepuia să reținem vorbele lui foarte prudente

și nu suferea să-i schimbăm nici un cuvințel. Cît mă privește, înțelegeam degrabă, dar atunci vorbirea mi-a atras atenția pentru prima oară. Remarcam sensul conjuncțiilor, ca bunăoară : căci, așadar, iată, de ce. Mă preocupa arta de a te exprima fără echivoc și în cît mai puține cuvinte : mergeam pînă acolo, încît preferam să spun ce era spus în cît mai puține litere. Am avut prilejul să fac exerciții. Căci la compunerile trimestriale, după întrebările din cursul predat, ni se dădea să rezolvăm și o problemă de geometrie pură, și cum am fost primul de la început, cu nota 10 totdeauna, a fost un fel de rămășag pentru mine și ceilalți toți, că voi reuși mereu la fel de bine. Profesorul îmi lua curios teza, arunca o privire asupra problemei și surîdea. Obținînd permanent nota 10 (era nota maximă ce nu se dădea niciodată), se presupunea că soluția problemei a fost expusă cu eleganță, adică ținînd seamă de regulile preciziei și conciziei ; știam prea bine ; voiam să cîștig rămășagul și l-am cîștigat timp de cinci ani. Iată ce mi-a dat ideea muncii, căci celelalte materii nu erau decît joacă. Totuși aceste rezultate strălucite au prilejuit o mare neînțelegere. Bietul om mă și văzuse politehnician ; mai întîi plănui să fiu primit a da în același timp cele două bacalaureate : realul și modernul. Nu și-a economisit deloc sfaturile, dar trebuie să știți că n-am deschis o carte în acest scop și că ignoram complet teoria curbelor, care era tocmai materia complementară ce trebuia știută. Dar nu constituiau țelul rămășagului meu. Pe scurt am fost rușinos respins la „real“ și, cum spuneau colegii mei, respins prostește. N-a fost pentru mine decît un necaz mărunt, dar ce m-a izbit a fost că profesorii, pe urmă și părinții mei, erau convinși că fusesem respins cu

totul pe nedrept ; protestam, dar nici măcar nu mi s-a dat ascultare. Asta mi-a dat de gîndit atunci și îmi mai dă și acum. Nu cîntărisem îndeajuns acel capital de încredere pe care toți mi-l acordaseră. Observasem că toți colegii mei îl investiseră în mine : voiam să fiu primul dintre ei la toate materiile, și acest simțămînt mi-a dat o înaltă apreciere despre om căci, la urma urmei, nu erau decît niște băiețandri. Ei bine, au fost umiliți văzîndu-mă umilit și firește nu s-au sfiit să mă dojenească. Ce va mira mai mult, a fost o anumită trăsătură de caracter a profesorului de istorie, care totdeauna la compuneri punea tema astfel încît să mă pot descurca pe bază de talent, fără să fie nevoie de multe cunoștințe, și nici măcar nu se ferea, iar colegii socoteau că era bine așa. Purtat deci de aprecierea unanimă spre înalte meniri, eram foarte nerecunoscător. Romanele lui Dickens, *Contemplațiile* lui Hugo și muzica îmi răpeau tot timpul.

Muzica mi-a fost dezvăluită (Slavă lui Platon !) în același timp cu geometria. Și era cea mai proastă și cea mai plată muzică ! Liceul avea o fanfară dirijată de un om care știa meserie, dar nesocotea amănuntele. Am învățat deci să cînt la cîteva instrumente ușoare : trompetă, trombon, bas ; m-am „aruncat“ asupra partiturilor, asupra acordurilor, disonanțelor, lucruri noi pentru mine. Ca să termin, am devenit „dirijor-adjunct !“ și în această calitate făceam aproape tot. Cum nu eram bogați, am avut ideea de a cumpăra numai partiturile de bază, transpunerea la pian, și de a împărți chiar eu partiturile, ținînd seamă de aptitudinile fiecăruia. Înșelîndu-mă, am învățat. Dirijorul sfîrși prin a mă trata drept ucenic. Se întîmplă să moară

subdirectorul și dirijorul fanfarei se înduioșă atît de mult (era un asiduu client al cafenelei), încît mîzgăli pe o hîrtie proastă un marș funebru ce urma să fie executat a doua zi. Am primit hîrtia, am descifrat-o, am ghicit-o. Dirijorul veni să termine repetițiile. A fost o tînguire în tonuri minore, așa cum fac fanfarele întotdeauna la înmormîntări. Muzica aceea nu făcea doi bani ; la fel polcile, valsurile, „bătutele“ noastre. Dar, pînă la urmă, armonia este aceeași pentru orice muzică și așa se explică de ce știu muzică. Am păstrat de asemenea de pe atunci un gust pronunțat pentru muzica proastă și o aptitudine s-o compun oricînd aș avea chef, în așa măsură încît mă simt încredințat și acum că pot să-mi cîștig existența născocînd marșuri și dansuri pentru fanfarele comunale. Pe atunci n-auzisem nici de Mozart, nici de Beethoven. În metoda aceasta de a învăța muzica există aspecte și bune și rele. După cum vedeți, am avut norocul că la început m-am interesat de artă altfel decît pentru a vorbi despre ea.

Cariera mea de politehnician a fost scurtă. S-a cerut și s-a obținut pentru mine un transfer de bursă la liceul din Vanves (devenit apoi liceul Michelet). Trebuia să îndrept în octombrie înfrîngerea din iulie și să urmez secția de matematici superioare. Eram pe cale să merg fără entuziasm pe acest drum, cînd un bătrîn prieten al tatălui meu, care se interesa de mult de studiile mele, mi-a spus pe neașteptate : „Nu te mai pregăti pentru Politehnică. Cu mult mai puțină muncă o să intri la Secția de Litere a Școlii Normale“. Vorbele lui îmi fură pe plac. Cei de la Vanves nu se împotriviră, și așa m-am pomenit într-o carieră la care nu mă gîndisem niciodată.

TINEREȚE

Am spus că voi trece peste amintirile intime. N-am să spun nimic despre viața familială și cred că nici nu mă gîndeam mult la ea. Mi-aș dovedi cu ușurință că am fost un copil nefericit, dar n-ar fi adevărat. Nu vreau să rețin decît ce mi-a dat de gîndit. Tatăl meu era un fel de Diogene care mă lua cu el în cabrioletă ; curînd țineam hățurile și, pe măsură ce căpătam puteri, îl ajutam în meseria lui de veterinar, în care era maestru și recunoscut ca atare. De timpuriu am învățat să mă folosesc de mîinile mele. Iată acum un exemplu despre observațiile care mi-au deschis mintea. Într-o zi, arătîndu-mi un cal ce trepăda la cinci sute de metri de noi, îmi spuse : „Vezi calul ăla chior ?“ „Chior, am răspuns, de unde știi ?“ „Trebuie că ești tare prostănac ; privește cum ciulește una din urechi ; în partea aia e chior.“ Altădată mi-a explicat, cum și-ar fi vorbit lui însuși, de ce americanii ce ne cumpărau mulți cai nu reușeau să aclimatizeze la ei rasa „percheronne“[1]. „N-au pășunile noastre uscate. În pășunile jilave caii noștri capătă o boală de picioare — «broasca rîioasă» — care îi face să meargă pe vîrfuri ; așa crupa se deformează ; după doi ani sau trei ani nu mai au decît niște mîrțoage.“ Bănuiam că formele animale erau ca formele colinelor. Și de atunci n-am încetat niciodată să gîndesc precum un darwinist. Tata vorbea puțin ; spunea uneori glume care nu erau fără haz. Cînd am reușit prin concurs, fiind numit profesor, mi-a spus : „La urma urmei,

[1] Rasă de cai de tracțiune (n.tr.).

poate că nu eşti decît un nătărău". N-aveam nevoie de lecţia aceasta, dar să spunem mai degrabă că avem totdeauna nevoie de o asemenea lecţie. Oare tot tatăl meu mi-a stîrnit gustul pentru astronomie? Citea orice, şi chiar vieţile sfinţilor, deşi nu era deloc religios. Cred că ceea ce ştia despre astronomie nu depăşea nivelul ştiinţei vulgarizate, dar, în sfîrşit, îmi arăta cu biciul Sirius, „steaua cea mai apropiată de pămînt". Oare atunci sau mai tîrziu m-am întrebat cum se putea şti asta? Cu siguranţă însă că ce mi-a plăcut mai mult la astronomie a fost geometria. Şi chiar acum, puţin îmi pasă de anii-lumină şi de nebuloasele-spirale. Dar să-mi las familia, căci am vrut totdeauna să spun despre ea minciuni pioase, care nu interesează pe cititor.

Am să mă opresc puţin la un om căruia nu-i datoram respect, care nu-mi cerea să-l respect şi care a binevoit să ţină seama de ce gîndeam. Era un avocat, puţin mai tînăr ca tatăl meu, celibatar şi care ducea o viaţă foarte burgheză. Era monarhist şi chiar legitimist[1], cum se obişnuia în ţinutul nostru, Perche. Mă lua adesea în zeflemea, spunînd că eram republican şi că asta n-o să mă ducă la nimic, şi alte pălăvrăgeli de boier de viţă veche, ceea ce ar fi vrut să fie. Dar citise mult şi bine. Credea în iubire şi onoare. Un prilej de uimire, care stăruie şi astăzi, a fost pentru mine în ziua cînd l-am auzit ce credea despre minciună. Exprimîndu-mi nedumerirea despre această problemă, căci vorbeam despre toate, mi-a spus şi mi-a repetat solemn că „nu trebuie niciodată să minţi, iar cei ce fac excepţie nu-s decît nişte sofişti". L-aş fi crezut capabil chiar pe el să mintă de zece ori pe zi; nu exista om mai în stare decît el să păstreze cu stricteţe un secret. În plus, chipul îi era frumos, cu o expresie firească, închisă şi de nepătruns. Mi-am spus uneori că ar fi putut să fie un om de stat şi, fiindcă veni vorba, a şi fost unul din conjuraţii conspiraţiei boulangiste. Dar despre minciună însăşi ce să gîndesc? Cum să trecem de la principiu la practică? Ştiam că nu era deloc făţarnic cu mine. Şi dealtminteri n-am avut niciodată vreo explicaţie de la el. Am scris sute de pagini despre acest subiect de seamă înainte de a închega ceva pe care să-l pot doar păstra. Am găsit în el omul care-mi trebuia; avea ceva solid şi opac şi, ce-i mai important, simţeam la el ceva substanţial, foarte vrednic de respect şi foarte raţional, deşi foarte puţin coerent. De unde rezulta asta? Fără îndoială din faptul că, deşi îl vedeam puţin coerent cu sine însuşi, aveam deplină încredere în el; sînt convins şi acum că am avut dreptate şi că nu mă minţise niciodată, nici vorbindu-mi despre minciună, nici despre orice altceva.

Ating aici cu mîna zidul la înălţarea căruia mi-am adus şi eu contribuţia. Totdeauna am dispreţuit soluţiile şi pînă la urmă am ştiut de ce. Cu siguranţă că problemele care ridicau obiecţii şi soluţii mă aruncau în gol. Mă găseam în faţa unor combinaţii, toate posibile şi toate nesigure, care mi-au insuflat totdeauna cea mai mare neîncredere. Urăsc aproape în aceeaşi măsură argumentul

[1] La sfîrşitul secolului al XIX-lea partizanii monarhiei se împărţeau în două tabere: cei ai casei de Bourbon (legitimiştii) şi cei ai casei d'Orléans (orleaniştii) (n.tr.).

ca şi combaterea lui. Mă complac într-un fel de obscuritate pe care o cunosc bine, şi care nu-i nici goală, nici „găunoasă“, ci dimpotrivă, „plină“ şi de care mă izbesc şi mă izbesc mereu, fără să simt vreodată nerăbdarea că n-o pot străpunge ; dimpotrivă, sînt liniştit şi încredinţat că n-o voi străpunge. Am dat uneori o altă imagine despre mine, deoarece mi-a plăcut mereu să improvizez şi să mistific, uneori scînteietor, adesea demn de temut, fiind invidiat sau criticat foarte sever de către acei pe care îi săgetam. Pentru mine nimic n-avea nici o importanţă, nici chiar consecinţele, căci prea puţin îmi păsa de părerea pe care o las despre mine, iar pe acei care mă judecau uşuratic sau rău, nu m-am ostenit deloc să-i fac să-şi schimbe părerea. Şi acum sînt la fel. Nu de mult mă aflam (ceea ce nu-mi stă în obicei) la un fel de prînz politic şi literar ; pe vecinul meu, care era o personalitate binecunoscută, l-am făcut să suporte toate probele de „acrobaţie“, nu pentru a-l uimi, ci ca să mă distrez ; ce-o fi gîndit după ce a avut răgazul să chibzuiască, nu mă sinchisesc. Înseamnă a spune că atunci cînd am fost amestecat în politica sadea, am fost bănuit, denunţat şi dispreţuit de fanatici, fără să-mi fi păsat, şi am avut dreptate, căci şi-au schimbat totdeauna părerea pînă la urmă, considerîndu-mă ca pe unul din oamenii cei mai fermi şi mai puţin dispuşi să trădeze.

Prietenul despre care am pomenit m-a dus de multe ori la vînătoare într-un ţinut aproape nelocuit, la obîrşia Eure-ului [1] numai păduri şi mlaştini. Curînd n-am mai vînat şi am hoinărit prin acele singurătăţi ; mîzgăleam acolo tablouri şi întîlneam uneori cerbi şi mistreţi. Seara tăifăsuiam cu gazda mea, care ştia să-şi dea cu părerea în toate celea, fiind un om cult şi nu lipsit de experienţă.

[1] Afluent al Senei, principala apă curgătoare a ţinutului Perche (n.tr.).

Datorită lui i-am citit pe Balzac şi pe fraţii Goncourt ; despre Stendhal nu ştia nimic (era prin 1885) ; am găsit la el şi *Anna Karenina*, pe care mi s-a părut că n-o cunoaşte. Balzac a fost, cum este totdeauna, un izvor nesecat pentru istorisiri şi meditaţii. Prietenul meu nu „discuta“ niciodată, mai degrabă urmărea ce spuneau alţii. Îl admiram, deoarece, deşi nu se pricepea decît să urmeze pe alţii, era atît de neîndoielnic un spirit liber. Cum căuta să mă înveţe deprinderile lumii, care-mi lipseau cu totul, am reţinut, în primul rînd, ca o bună-cuviinţă faţă de autorii de seamă, acest mod de a le da totdeauna dreptate. Iată ce i-a uimit mai întîi, iar mai tîrziu i-a izbit mai mult pe acei care se simţeau datori să mă judece. Am trăit din meseria mea în lumea celor a căror profesiune este să caute nod în papură ; soi nesuferit.

Dar o iau din nou înainte. În preajma acestui om care era în acelaşi timp foarte mîndru şi foarte cuviincios, i-am imitat purtările fără să mă gîndesc prea mult la personalitatea lui. De la el am deprins obiceiul de a nu spune niciodată motivele unui refuz. De atunci am înţeles că a refuza temeiurile, nu înseamnă a refuza. Cu regret las pe drumul meu această umbră cu umeri largi, care probabil că rătăceşte în Cîmpiile Elisee cu puşca şi cîinele lui prin umbrele codrilor, dacă zeii sînt drepţi.

[. . . . .]

PĂRERI

Pînă acum *Părerile* n-au văzut încă lumina tiparului. S-au „născut“ numai în 1906, adică patru ani după ce părăsisem Rouenul. Ziarul *La Dépêche de Rouen*, pentru care le-am scris, nu era decît în fază de proiect cînd am sosit la Paris. N-a trecut mult timp şi prietenii mei de-acolo mi-au cerut colaborarea. Am răspuns prin articole săptămînale pe două coloane, care au avut drept titlu succesiv *Păreri pentru ziua de duminică* şi *Păreri pentru ziua de luni*. Nu căutaţi să citiţi aceste articole ; nu fac doi bani. Nu mă miră deloc. Acest articol hebdomadar îmi otrăvea toată săptămîna ; căutam două sau trei idei ; le redactam într-o formă potrivită ; totul era searbăd. Ce să fac ? Era oricum mai bine decît nimic.

O experienţă m-a făcut să înţeleg că cititorii sînt buni judecători. De mulţi ani (din 1891), în timpul vacanţelor, mă întîlneam cu prieteni dragi pe care-i cunoscusem de pe vremea cînd fusesem meditator timp de două luni. Am vrut să istorisesc aceste vacanţe fericite într-o lucrare intitulată *Memoriile celor doi prieteni*, care trebuia să fie pentru mine un omagiu pios în amintirea celui mai cultivat şi mai drag din aceşti prieteni. Cartea nu mi s-a părut că-şi atinge îndeajuns ţelul. Motivul este, aşa cred, că nu m-am ales cu nici o învăţătură, nici de la el, nici de la amicii noştri. Acest prieten nu voia să depăşească empirismul lui Taine, căruia îi dădea strălucire datorită spiritului său vioi şi proaspăt ; eu făceam pe sofistul pentru a însufleţi conversaţia ; atmosfera era veselă, încîntătoare. Trebuie să

spun că acest preţios amic se întorcea de departe, cîştigîndu-şi libertatea de gîndire datorită curajului cu care şi-a înfruntat familia lui de preoţi şi ţîrcovnici. Mă simţeam bine cu el, dar, cînd l-am părăsit, mi-am dat seama că nu făcusem nici un pas înainte. Iată de ce nu voiam niciodată să-l înţeleg. A fost mai mult decît oricine ceea ce sînt încă atîţia prieteni necunoscuţi cu care mă înţeleg greu. S-a numărat, lucru de netăgăduit, printre aceia care au hotărît să gîndească cum este mai uşor, luînd drept mijloc de investigaţie doctrina, dacă am putea-o denumi astfel, a asociaţiilor de idei, dintre toate cea mai fără de preţ. Dar ştiu că uşurinţa seduce totdeauna prea mult. Am văzut că face trai bun cu interesele şi pasiunile ; ghiceam că iezuitului nu-i va trezi bănuieli, şi nici tiranului. Lăsaţi să crească determinismului contemplator, lăsaţi-l să îmbătrînească ; o să se schimbe în fatalism supărăcios. Asta înseamnă a afirma că politica fericirii este dintre toate cea mai amăgitoare. În acest prieten, care pînă la ultima suflare a fost drept şi bun, vedeam deci apărînd ca o umbră toţi făţarnicii comunităţii de idei, vieţii de stup şi propagandei. Pe scurt, n-am nici un fel de îngăduinţă faţă de această nouă biserică, cu gropniţe şi capcane, după cum cealaltă îşi avea rugurile ei. Şi poate nu sînt deloc tolerant. Ceea ce rezultă din faptul de a fi înţeles bine că niciodată un adevăr nu se întipăreşte în noi precum într-o cameră obscură şi că trebuie o reculegere şi împărtăşirea unei atitudini ferme pentru a întrezări cea mai neînsemnată lumină în orice problemă. Discuţia şi bună-cuviinţa istovesc spiritul. Iată de ce, dacă nu sîntem siguri că vom fi ascultaţi cu toată bunăvoinţa şi fără împotrivire, nu trebuie să ne

descoperim pe de-a-ntregul părerile. În plus, pe acele timpuri, în societatea aceea, o veche prietenă, care era isteaţă la minte, dar ştia să şi judece uneori, mi-a spus într-o zi că a contrazice din bună-cuviinţă înseamnă a-şi denatura spiritul. Mi-am însuşit deci cuvintele lui Marc Aureliu : „Străduiţi-vă laolaltă, nu gîndiţi laolaltă". În plus, asta nu-i împiedica pe aceşti credincioşi prieteni să fie nişte judecători buni ai stilului. Revin, după această paranteză de solitară visare, la experienţa despre care am pomenit. Prietenii obţinură, căci mă opusesem, să citească aceste articole scrise pentru *La Dépêche*, şi-i vedeam înclinaţi să mă laude atît cît puteam să doresc. Efectul acestei lecturi în public a fost acela al unei piese care cade la premieră. I-am liniştit spunîndu-le ce gîndeam. Nu socotesc deloc umilitoare o astfel de experienţă. M-ar fi umilit să mă aline cu complimente convenţionale. Pe urmă ar fi trebuit să iau atitudine.

Mai tîrziu m-am sfătuit puţin cu un negustor din Rouen ce avea influenţă la ziar şi care aştepta multe de la mine. I-am spus că mă hotărîsem să scriu un scurt articol în fiecare zi, ceea ce mi-ar fi îngăduit să dreg imediat un articol ratat. Nu l-a îngrozit proiectul şi m-am pus pe o treabă care s-a dovedit, după cum prevăzusem, mai puţin neplăcută decît cealaltă. Nu-i cerem mare lucru unui articol scurt ; lucrăm cu uşurinţă ; ajungem la sfîrşit sau nu mai ajungem. Dacă sfîrşitul nu-i bun, pagubă-n ciuperci. Şi, pe de altă parte, nu ne putem împiedica să căutăm prilejurile cele mai variate pentru a spune ceva. Mă depărtam adesea foarte mult de ziaristica tradiţională. În sfîrşit, tonul şi stilul caietelor mele de teme se dezvăluiră în *Părerile* cotidiene

pe care le aveam. Ce-am învăţat din această muncă îndrăzneaţă, rapidă şi fără ştersături, nu-i uşor să explic. Înainte de-a ajunge la amănunte, vreau să spun un cuvînt despre mecanismul acestei colaborări.

Bineînţeles, nu eram plătit, deoarece, încă o dată, veneam în ajutorul unui ziar sărac. Trebuia cel puţin să mă bucur de toată libertatea. Ceea ce s-a contestat, dar nu m-am plecat niciodată. Puţin timp înainte, *La Revue de Métaphysique* îmi refuzase foarte politicos un articol într-adevăr prea scurt. N-am stat să chibzuiesc dacă aveau sau nu dreptate ; n-am mai scris niciodată pentru ei. Faţă de acei care mai curînd s-ar fi aruncat în apă decît să plătească, măcar atîta îmi puteam îngădui. Mai pe urmă, către sfîrşitul războiului, ziarul *L'Oeuvre* mi-a cerut o colaborare cotidiană, asta bine plătită, dar, după publicarea primului articol, am observat o tăietură ce nu era întîmplătoare ; n-au negat şi am fugit din redacţie refuzînd să discut. Nu sfătuiesc să se imite această sălbăticie ce respinge zăbala. Arăt numai că şi astăzi aş fi făcut la fel şi niciodată n-am admis ca un editor să cerceteze înainte manuscrisul meu pentru a-l accepta. Trebuie ca cititorul să cunoască această aprigă libertate, căci pentru mine era un principiu de metodă şi un îndemn stilistic. Nu primeam nici un fel de cenzură, nici chiar elogiul ; nu există de la mine nici o scrisoare de solicitare adresată vreunui critic, chiar numai pentru a-i mulţumi. Nu-i atît o trăsătură de caracter, cît e un mod de a scrie ; îmi trebuie spaţiu liber ca şi cailor de curse.

Albul hîrtiei înseamnă spaţiul liber. Şi deoarece trebuie să ne disciplinăm noi înşine, mă simţeam în largul meu pe cele două foi de hîrtie

de corespondență care au fost „măsura" *Părerilor* mele. Vedeam termenul, îl acceptam ca un poet care făurește un sonet. Rareori trebuia să măresc textul ; adesea trebuia să-l reduc și să șterg fără speranța de îndreptare, căci nu era timp. Cred că aceste condiții materiale au multă însemnătate. Citind cu luare aminte pe poeți, am înțeles de ce operele lor cîntăresc atît de greu, dar cum anumite condiții determină și dăltuirea prozei făcînd-o mai frumoasă, asta-i mai puțin limpede pentru mine. Poate că improvizarea slobodă și fără reveniri cere un spațiu pe care-l prinzi dintr-o ochire, îl împarți dinainte, și un fel de apreciere, ca atunci cînd faci o săritură. Această precauție se răsfrînge asupra stilului și formează un fel de echivalent al regulilor de versificare. Supunîndu-mă unei reguli atît de aspre, n-am reușit adesea cum aș fi voit, dar uneori reușeam. Ce anume reușeam ? Articolele să fie sprintene, aerisite, să aibă noblețe. Condițiile pe care mi le impuneam făceau să evit de a mă gîndi vreodată la cititor și de asemenea să adaug o idee și încă o idee, cum faci în mod firesc cînd „îi dai drumul" la scris fără să te temi că n-o să mai ai hîrtie. Și eram destul de pornit, datorită chiar acestui fapt, să deschid paranteze în paranteze. Aici nici un mijloc de a trece de la o părere la alta. Zăgazul de la urmă se apropia pe măsură ce-mi veneau alte idei ; ele se pomeneau izgonite și, nu știu cum, se revărsau în ideea principală. Se poate ca metaforele să fie un mod de a da uitării o altă problemă. Cu siguranță că liniuța, cînd e pusă bine, înfăptuiește o împovărare a lucrurilor nespuse și totuși anexate expresiei. De aici rezultă un fel de poezie și de forță. Muzicienii care compun o fugă sînt astfel uneori stîrniți de

strette [1], care este momentul cînd totul se adună într-atît, încît se strecoară printr-un inel. Totul se năpustește de-a valma și trebuie să te „stríngi", trebuie să te strecori fără zăbavă. Acesta era numărul meu de acrobație, după cît îmi pare ; de altfel nu cred să fi izbutit o dată dintr-o sută.

E necesar să dau în vileag o altă condiție : opera scurtă trebuie de bine de rău să fie imprimată imediat (șpalturile au fost corectate totdeauna la redacția ziarului) și să fie citită a doua zi. Atunci vedem ce-i lipsește, fără a mai putea îndrepta ceva. Din fericire, deoarece refacem, ne exersăm din nou asupra aceleiași teme. Așa fac muzicienii, care o iau de la capăt de douăzeci de ori, de o sută de ori. Deci eram în situația de a lucra chiar cînd n-aș fi vrut și fără să-mi pese de articolele nereușite. Îmi vine a crede că acest efort scurt, dar foarte concentrat, este și pe măsura cititorului. Nu citim sărind rîndurile unui articol căruia îi vedem sfîrșitul ; avem curajul să-l citim. Fapt e că succesul a venit foarte repede. Vreau să spun că din 25.000 de cititori s-au găsit zece sau douăzeci care au decupat și au lipit *Părerile* și poate o mie care le-au citit în fiecare dimineață cu precădere. Fidelitatea acestor dintîi cititori este ceva de necrezut. Cei care mai trăiesc vor citi cu siguranță aceste pagini și se vor bucura de anii lor tineri, cum fac eu de ai mei. Încredere ! De-ar fi să apară măcar ideea unui tiran ; focul nu-i stins.

Am avut curînd prilejul să le citesc în fața prietenilor mei de la țară, despre care am pomenit.

[1] *Strette*, partea unei fugi, precedînd concluzia, cînd intrările sfîrșitului temei se multiplică și se împletesc.

De data asta succesul a fost deplin ; este adevărat că am ales *Părerile* cele mai izbutite. Totuşi am găsit şi acolo, sau mai curînd mi-am făurit, adevăraţi admiratori, care pînă la sfîrşit le-au îndrăgit pe toate. Am întîlnit şi pe fanaticul care prefera schiţele nefinisate. Şi totdeauna, departe ca şi aproape, pe încăpăţînatul care spune nu şi nu vrea de fel să ia în serios, nici chiar să citească, acest gen de literatură. Mai că l-aş putea înţelege, căci există scrieri ce îmi plac straşnic şi care nu seamănă deloc cu ceea ce pot face. Bunăoară proza lui Valéry mă încîntă şi este tocmai contrariul celei pe care o scriu.

Această cursă în galop şi cu obstacole, a durat pînă la război, şi se poate chiar spune că atunci a luat sfîrşit, căci nu mi s-a mai întîmplat niciodată să scriu zilnic pentru un cotidian. Pe vremea aceea am terminat ucenicia. Am împins înaintea mea şi în domeniul experienţei cîteva teme care au căpătat mai mult sau mai puţin formă şi mai mult sau mai puţin împodobire artistică. Mă gîndeam adineauri la tiran ; iată o temă ; am tratat-o mai mult de o dată pe tonul indignării, dar cel mai adesea printr-un fel de mimică ; ghiceam gîndirea tiranului prefăcîndu-mă că sînt tiran. Am sfîrşit prin a concepe foarte bine monarhia şi tirania ; m-am deprins să nu mă uluiască niciodată anumite excese, odioase sau ridicole, care mi se păreau foarte fireşti pe măsură ce înţelegeam afirmaţia lui Platon, că nu poţi fi tiran fără riscuri. Dar în galopul meu cutezător şi fără a privi în urmă, am ajuns să cred că nimeni nu poate fi stăpîn fără riscuri. De aceea politica mi-a apărut într-o lumină nouă. Căci prietenii dreptăţii nu doresc de obicei decît un bun stăpîn, şi astfel Republica se corupe dintr-o clipă în alta, iar pentru mine stăpînul cel mai bun este mai de temut decît cel rău. E uşor de înţeles ce li se pare exagerat oamenilor de treabă în cugetările mele. Dimpotrivă, sînt pe deplin încredinţat că adevărul e excesiv, în sensul că trebuie trecut dincolo de el şi chiar dincolo de un anume punct de cumpănire, dacă vrem să înţelegem chiar cel mai simplu lucru.

Religia mi-apărea atunci chiar într-o lumină mai nouă decît politica. Acolo de asemenea îl puneam să vorbească pe preot şi încercam să-i ghicesc gîndurile, ceea ce înseamnă să ghicesc ce ar trebui să gîndească. Omul care dialoga despre aceste lucruri cu mine, l-am numit părintele Philéas. Şi iată-mă respingînd argumentele iezuitului, ceea ce nu era foarte greu şi mă readucea la politică. Dar a susţine că politica reprezintă pe de-a-ntregul biserica, înseamnă a uita toţi sfinţii, sau pe aproape toţi, şi înseamnă a uita şi fenomenul mînăstiresc. Văzusem, copil fiind, interiorul mînăstirii Trapiştilor[1], unde tatăl meu se ducea adesea să îngrijească vitele. Cunoşteam pe Fratele Mut şi de asemenea pe impunătorul Părinte Alb. Ce însemnau toate astea nu mi-era deloc greu să ghicesc şi fără Dumnezeu. Chiar fiziologic înţelegeam că postul, munca, dormitul pe un pat tare şi rugăciunile dis-de-dimineaţă erau leacuri bune împotriva pasiunilor şi a insomniei. Mi se părea că religia seamănă mult cu omul şi este croită pe măsura lui. Căci una din marile noastre probleme este să dormim şi să nu vedem nicicînd năluci, iar omul care gîndeşte n-ar trebui să lase leacurile la bunul plac al vrăjitorilor.

[1] Ordin călugăresc foarte riguros, întemeiat pe ideea de tăcere şi de neîncetată meditare asupra morţii (n.tr.).

Citind pe atunci *Martirii* de Chateaubriand, rîdeam de cer, de îngeri şi de tot decorul lor. Dar astfel m-am îndrumat să caut ce anume a schimbat biserica în lumea păgînă. Mai întîi pe toţi zeii mărunţi, satiri, fauni şi nimfe, fireşte legaţi de cultul animal, şi pe urmă oracolele, ce nu erau totdeauna decît o interpretare a norilor, a izvoarelor, a pîclelor, a zborului păsărilor; în acelaşi timp sacrificiile umane, care nu erau adesea decît o consultare a oracolelor, aşa cum ne aminteşte moartea Iphigeniei. Or nu vedeam nimic ce aş fi putut regreta în aceste religii agreate, mai potrivite să stîrnească pasiunile, decît să le potolească. Ba, datorită obiceiului meu de a cuibări patimile mai curînd în corp decît în spirit, mă apropiam uneori mai mult de o taină măruntă, căci înseamnă prea puţin a spune că pasiunile trezesc animalul în om. Trebuia să mai înţeleg că pasiunea, de data asta înălţată la treapta spiritului, cuprindea o mistică a naturii, o glorie de a fi animal, în sfîrşit o beţie care diviniza propriile noastre nebunii. Şi socoteam că imaginea lui Satan nu era rău aleasă pentru a aduna toate ispitele cărora le cade pradă omul, nu fiindcă este animal, ci deoarece-l judecă şi pe animal. Iată încă o pildă despre acest avînt al gîndirilor, care pare să-şi depăşească ţelul, cînd de fapt abia îl atinge. Observam că sociologii, care începeau (sau mai curînd reîncepeau) să ne impuie capul cu sălbaticii, nu păreau deloc să ştie că reuşeau uneori să se cunoască pe ei înşişi. Dimpotrivă, şi datorită unei ipocrizii care mă uluia, păreau a-şi fi luat drept lege să-i socotească pe sălbatici cu desăvîrşire de neînţeles cînd, de fapt, în exemplele care voiau să-mi demonstreze aceasta, citeam tocmai contrariul. Aşa gîndeam altfel decît toată lumea.

Căci nici credincioşii, nici necredincioşii nu se împacă cu o idolatrie şi astăzi încă nefirească, nici cu un creştinism ce devine doar un leac foarte raţional împotriva nebuniilor animalului care gîndeşte. Dimpotrivă, Pascal, îmi dădeam bine seama, întărise acest mod de a rîndui creştinismul atît de mult deasupra omului, încît era numai miracol şi mister, iar incredulii erau mulţumiţi de această ţintă uşor de nimerit.

De ce nu mergeam pe o asemenea cale? Mi se pare pentru pricina că nimeream drumurile zăgăzuite. Uşor le vine unora să-l facă praf pe Pascal! Foarte degrabă trec alţii în tabăra lui Pascal, dar asta nu duce nicăieri; nu explică experienţa. Îndrăgesc mai curînd pe oamenii de treabă de la Port-Royal, care-l întrebau pe domnul de Sacy [1] dacă pot să tragă cu puşca în jefuitori şi pe domnul de Sacy care le răspundea că nu. În acest exemplu omul este singur pe pămînt şi născocitor împotriva mîniilor, după cum este şi împotriva jivinelor, a apelor, a focului. Aşadar gonind, după cum am spus, îmi căutam drumul şi-l găseam acolo unde hăţişul era mai puţin des. Am tras concluzia că toţi confraţii în ale gîndirii nu se încredeau niciodată în gîndirea lor; fără îndoială nu vedeau în ea decît un mijloc de a se semeţi. Ideea aceasta este prin ea însăşi excesivă, dar uneori ajungem să ne spunem că toată prostia cărturarilor purcede din faptul că sînt grijulii de puterea lor şi se tem pînă la înfiorare să nu se înşele cumva.

Mi-a trebuit timp mai îndelungat să înţeleg adevărata relaţie între creştinism şi religia Olimpului. În această problemă, Hegel mi-a deslușit multe

[1] Angrama prenumelui lui Isac Arnaud, unul din fruntaşii mişcării de la Port-Royal (n.tr.).

prin separația, sau mai degrabă prin potrivnicia pe care o descoperă între Jupiter și străvechii zei. Am înțeles cu acest prilej că Jupiter nu-i altul decît zeul puterii omenești, dar obștească și disciplinată. [...] În ce mă privește, experimentam că lucrurile acestea pretins revolute renășteau mereu din aceeași obîrșie, care este omul niciodată schimbător.

Studiați toate aceste teze și veți vedea că nu sînt nici ascunse, nici greu de înțeles. Așa că în mod firesc ele se încorporau în *Părerile* mele, sau mai curînd irupeau măcelărind propriile mele idei mărunte, căci e bine s-o spun : toate aceste erori ale sociologilor și ale celorlalți necredincioși le regăseam chiar în mine, ori de cîte ori mă apropiam de problema religioasă. Cum l-aș fi putut urma pe Renan ? N-aș fi fost dimpotrivă îndrumat să gîndesc, cum simțisem de la început, că Renan n-avusese niciodată vreo idee ? O asemenea gîndire e ușoară, dar era nevoie de îndrăzneală pentru a o spune și mai ales pentru a o spune într-un articol de cel mult o jumătate de coloană. Ceea ce a stîrnit scandal și înțeleg prea bine de ce. Dar nu putem face altfel. Cărțile voluminoase trebuiau să urmeze după *Păreri* și n-au contribuit deloc să-mi risipească faima, acum bine stabilită, de a improviza și de a mă distra. N-am făcut nimic pentru a învinge această prejudecată ; eram mult mai grăbit să-mi desțelenesc propriul meu ogor. S-ar putea zice că prea dispre-țuiam opinia publică. Da, recunosc, era tot o lipsă de măsură, dar a gîndi este lipsă de măsură. Totdeauna tot ce-am găsit se datorește numai avîntului și forței. Știu de ce și voi încerca s-o spun.

Acum nu voiam decît să explic cum se făcea că locurile comune ale ziaristicii mă azvîrleau în filozofia cea mai grea, care de fapt e a tuturora. Ce mai era în *Părerile* de pe vremea aceea ? Aproape totdeauna, și în legătură cu orice, o analiză a pasiunilor, sau mai degrabă a emoțiilor, ținînd seamă de frămîntările corpului omenesc. S-ar zice că-i o atitudine carteziană și e sigur că Descartes m-a învățat mult în această privință. Dar, în sfîrșit, nu există altă cale pentru a explica frica, mînia, desperarea și chiar ce există înapoia urii și iubirii. Găsesc minunat să mă refer la Descartes (totdeauna presupus a fi fost de multă vreme „lichidat") cînd e vorba de o idee care ne iese în cale și n-are nici o rivală. Dar acest defect există pretutindeni în filozofia umană și autori de seamă nu sînt totdeauna scutiți de ea. Fiecare vrea s-o ia înaintea celorlalți și să născocească totul de la început, iar noul, zău că nu-i totul.

Totdeauna chibzuind că am o viziune de om dezbărat de orice prejudecăți și netinînd seamă decît de mine, pretindeam să reînnoiesc analizele despre bogăție, comerț, muncă, salariu și altele de acest fel, dar această zonă subterană a politicii a rezistat cel mai mult la loviturile mele de tîrnăcop. Aici e locul comun, închis și întărit ca o bancă. Oare cum să susții în mod serios că cel de-al doilea milion este aproape dinainte în întregime imaginar ? Cum să îndrăznești să pledezi pentru dugheană împotriva magazinului aurit ?

[. . . . .]

Să explic tot ? Asta nu se poate și niciodată n-am nădăjduit s-o pot face. Dogmatismul care supără uneori în atitudinea mea nu ține în realitate decît de felul meu de a mă purta. Trebuie mai întîi să izbești tare. Îndoiala vine pe urmă ; cum am

spus-o odată, şi poate am scris-o, şovăiala se ţine de certitudine ca umbra.

Tema naturii era mult mai sigură. E fundalul tuturor gîndirilor mele. Am mai dat de înţeles că n-am putut niciodată să pricep cum se face că ne cunoaştem mai întîi pe noi. Atît cît puteam să ghicesc situaţia acelora care gîndesc subiectiv, îi vedeam închişi în visuri şi despărţiţi de lume, ducînd o existenţă fără „ferestre“, aproape ca monadele [1] lui Leibniz, existenţă unde totuşi existau umbre de „ferestre“ şi un fel de lume din afară, dar totul era înăuntru şi solitar ca atunci cînd visăm. Analiza strictă a acestor ficţiuni de nesusţinut aparţine doctrinei predate în şcoli sau celei ezoterice. Dar nu-i nevoie să ne reprezentăm aceste temeiuri, destul de neplăcut de urmărit, pentru a trăi şi gîndi voit înspre afară ; lucrul e atît de firesc ! În această privinţă, cei mai puţin instruiţi din cititorii mei erau şi cei mai capabili de a ne urmări. Ei, ca şi mine, ar fi închis cartea, dacă temeinicia lumii ar fi fost măcar pusă la îndoială. Şi nu cred să fi făcut niciodată altceva, cînd descriam, decît să curăţ lumea aceasta de orice boare omenească şi s-o văd cum ar fi fără noi, iar prima iluzie ce trebuia atunci depăşită era a orizontului, care în realitate nu-i altceva decît ceea ce mi-e aproape, şi eu însumi sînt la orizont pentru alţii. Această idee atît de simplă duce departe. Căci credem mai întîi că lucrurile necunoscute sînt altele şi noi ; credem astfel atît timp cît le gîndim din depărtare şi ipotetic. Călătorind, învăţăm, dimpotrivă, că Universul este pretutindeni acelaşi. Dar

[1] În concepţia lui Leibniz monada este substanţa simplă, nespaţială, indivizibilă, care constituie unităţile primordiale, active ale lumii (n.tr.).

mai bine o înţelegem de îndată ce despărţim lumea de suflet ; înţeleg pînă una alta prin suflet ceea ce socotim în mod fals că ţine de lume şi care ţine numai de noi. Încă din vremuri îndepărtate, oamenii cei mai înţelepţi au văzut lumea scoţîndu-şi, aş zice, ochelarii. Totuşi ei au făcut-o să şi-i pună adesea înapoi pe nas, poate din prudenţă, poate din respect pentru religie şi morală. În ce mă priveşte, am citit totdeauna cu uimire, pînă şi-n cărţile pe care le luam în serios, că un oarecare Dumnezeu făcuse lumea, şi chiar o făcuse pentru noi, ceea ce se vădea în ordinea, în statornicia, în legile foarte înţelepte care o cîrmuiau şi, în sfîrşit, în străfulgerările dreptăţii cereşti. Eu, unul, alesesem. Ceea ce voiam să denumesc dreptate cerească, era chiar inerţia acestei lumi, care nu dezvăluie nici o urmă de intenţie, nici de voinţă ; această lume făcută din atomi în dezlănţuire ; această lume pe care pămîntul solid ne-o ascunde atît de bine, dar pe care oceanul ne-o descoperă şi care ne scapă de la pieire, dacă manevrăm bine, datorită aceloraşi legi prin care ne-ar duce la fund. O asemenea idee, astfel prezentată, nu este acceptată pentru motivul că omul prevăzător întreabă de unde ştiu atît de bine ce vrea şi ce nu vrea lumea. La care aş răspunde că ştiu de unde purcede această idee fantastică ce împrumută lumii un chip omenesc. Orice discuţie pune în pericol ideile noastre cele mai sigure ; de aceea n-am discutat niciodată decît în joacă, şi în învăţămînt n-am discutat niciodată. Trebuie doar să ştim de unde purcede uneori, chiar în cea mai simplă descriere, acea limpezime a lumii, care curînd ne face liberi şi fericiţi. Este totuşi o lume fără speranţă, o lume pe care nu poţi s-o rogi.

Dar o lume pe care, dacă ai ruga-o cu bună-credință, ar fi un regat al spaimei, unde vrăjitoria și magia și-ar lega și dezlega ițele. Dimpotrivă, ceea ce place omului, chiar cînd se vede prins în plin angrenaj, este să regăsească propria sa greșeală și stîngăcie și, printr-o judecată copilărească, să le dea drept cauză pentru toate. Pe scurt, mă descotorosisem de multă vreme de cauzele finale. Oricît l-aș fi iubit pe Rousseau, aproape tot atît ca pe Platon, nu înțelegeam rugăciunea lui fie și mută, în zori de zi. Nu puteam să înțeleg ce-mi spunea adesea o femeie sentimentală care, văzînd un frumos asfințit, simțea nevoia să mulțumească orișicui. Era o femeie care o cunoscuse pe George Sand și o admira. Și eu o admir pe George Sand, dar n-am ce face cu un zeu al lucrurilor așa cum sînt. Așa cum sînt în ființa lor nu merită nici un respect, ci doar atenție.

Ce mi se părea demn de remarcat, la aceste gîndiri despre lume, e că nu înlăturau deloc frumusețea lumii. Ba mi se părea că dimpotrivă. Bunăoară, pentru privirea mea, nesfîrșitul cerului nu însemna deloc o providență, nici o pravilă oarecare statornicită omului, ci mai curînd o incertitudine esențială și un fel de primejdie fără de scăpare. Totuși, nu izbuteam să tremur pe tărîmul acestei alte mări, și tot așa simt și astăzi. Deoarece, cum am explicat adesea, înfiorarea nu-și găsește obîrșia în acest fel de primejdie. Așa cum Lucrețiu a spus-o atît de bine, închipuirea e aceea care hrănește orice frică. Nu mă ocup de temeiurile fiziologice, la care voi reveni în altă parte. Observ numai că oamenii gîndesc toți astfel și că jocurile lor o dovedesc. Omul caută natura însăși ; el se

sprijină pe ocean sau pe ghețar, convins atunci, chiar prin iminența primejdiei, că nu-i vorba de noroc sau ghinion și că totul se întîmplă numai potrivit cu legile fizicii, fără să-i pese deloc de om. Aceste solitudini frumoase și ele dovedesc că Dumnezeu nu se află pe acolo. Știm că atunci cînd sălbaticul calcă pămîntul, se teme la fiecare pas să nu aducă vreo jignire duhurilor din arbori sau pietre. O asemenea viață poate totuși simți frumusețea vremelniciilor orei, căci omul se dă după anotimpuri și dănțuiește la soare ca musculița. Dar o asemenea viață nu poate să gîndească frumusețea lumii, căci gîndirea, într-însa, n-are niciodată acea frămîntare liberă prin care respiră. Teama de a nu jigni pe cineva este o gîndire ce pîngărește zorile cele mai frumoase.

Aceste cugetări despre frumusețe, care pot duce foarte departe, nu-mi treceau deloc prin minte pe atunci. Nu-mi puneam asemenea probleme ; mi se păreau foarte anevoioase și nu cred că se va găsi, în seria *Părerilor* publicate înainte de 1914, cea mai mică pregătire a *Sistemului artelor frumoase*. Dar, încrezîndu-mă cu străşnicie în rînduiala clară a fizicii și datorită convingerii pe care am avut-o întotdeauna că în cele mai adînci străfunduri și la cele mai mari depărtări totul se petrece la fel ca aici, toată taina universului plecînd dintr-o întretăiere de cauze ușor de aflat și nesocotind-o pe nici una mister, mă dăruiam fericit acestei imense existențe, dar neacordîndu-i nici o urmă de sentimentalism, aveam, prin aceasta chiar, despre existență un simțămînt neprihănit și un fel de iubire animalică întărită de judecata minții. Prin această puritate a culorii descrierea cea mai

scurtă poate să sfredelească pe neaşteptate spaţiul şi să evoce deodată lumea şi mareele ei. Simţămînt pe care l-am găsit atît de intens la Rousseau, mai ales cînd nu se gîndeşte la creator. Totuşi, această măreaţă idee despre lume s-ar fi clătinat uneori, dacă nu era sprijinită de o muncă analitică dintre cele mai dificile, căci respingerea temeinică a idealismului e plină de curse. Iată de ce nu se va găsi în scrierile mele de pe atunci nici o urmă a unei filozofii a existenţei ca atare, care cere explicaţii mai ample şi mai înaintate. Dar ce-are a face ? Există un fel de a cînta ce dovedeşte că nu ţi-e teamă şi care linişteşte tot pămîntul ăsta al nostru. În această privinţă mi-a mai trecut prin minte o idee : că secolele stăpînite de credinţă n-au putut să cunoască ceea ce pe atunci s-a numit sentimentul naturii. Acest sentiment nu există la Pascal, care mai degrabă avea groază de natură.

Iată cam ce-aţi descoperi dacă aţi frunzări în *La Dépêche de Rouen* colecţia *Părerile* de pînă la război. Ideile de acolo îşi aveau rădăcinile în altă parte şi se hrăneau dintr-o muncă neostoită, căci meseria mea cerea mereu tot mai multe studii, mai ales începînd din 1909, perioadă cînd cariera mea de profesor se statornicise aşa cum îmi doream. Acum trebuie să vorbesc puţin despre această îndeletnicire şi o asemenea perspectivă este la fel de severă pentru cititor, ca şi pentru mine. Căci atunci nu mi-am mai socotit profesiunea ca un joc retoric şi m-am izbit de stîncile gîndirii speculative. Dar este adevărat că de atunci încoace cititorilor mai fideli le-a fost dat să citească multe alte năzbîtii. În plus, greutăţile autentice formează gîndirea cotidiană a oricui. Aşadar, curaj !

CREDINŢA

O idee oarecare nu-i lipsită de legătura cu o alta. Deoarece omul care se înşală nu-i inert, îndrăzneşte, îşi pune pielea la bătaie şi în aceasta îi stă greşala. Şi-i treabă primejdioasă aceea de a gîndi, cum prea îndeajuns au spus-o scepticii. Dar cutezătorii sînt cei ce cunosc şi mintea are nevoie de cît mai mult curaj. Nu mă gîndesc la curajul care-l înfruntă pe tiran sau care înfruntă inchiziţia. Mă gîndesc la curajul care nu se lasă strivit de întinsul univers şi nici de obiceiurile cuminţi şi care se străduieşte să răzbată printre nori, aidoma luminii, şi numai cu de la sine putere, cu ceea ce se numeşte puterea spirituală, aceea care stă de veghe la lumînare şi face, cum zice Hegel, din noapte zi. Şi totuşi metafora aceasta e făcută ţăndări de răutatea oamenilor care nu-şi află liniştea dacă nu întărîtă spiritul împotriva spiritului, pînă într-acolo încît am ajuns să-i spunem spirit puterii care frînge curajul minţii. Ironia este punctul acela straniu în care descoperi că tot ce ţine de duh e zădărnicie. Însă înconjurat întotdeauna de ironie şi neizbutind să găsesc printre minţile ambiţioase decît batjocoritori care aşteptau să-mi pierd curajul, am recîştigat totdeauna puteri în apropierea lor şi am vădit mai presus de orice un curaj spiritual dintr-o bucată. Iată de ce pe omul cel mai învăţat şi mai însemnat, de îndată ce l-am prins că-mi macină curajul, l-am şters pe loc din cugetele mele. Asupra judecăţii acesteia nu mai revin. Acesta-i adevăratul temei al unui optimism de temut. Am vrut să înfăţişez mai întîi soiul acesta de hotărîre, care mi-a fost

propus de la bun început. Lagneau [1], neasemuit dascăl de curaj, mi-a înlesnit doar să găsesc un nume simțămîntului pe care-l încercam. Iar în Descartes, maestru al maeștrilor, în acest domeniu, am întrezărit pur și simplu pe om.

Nu eram deci cîtuși de puțin dispus să cumpănesc lucrurile, cu alte cuvinte să mă încarc cu păreri și să mă uit la acul indicator al cîntarului. Nicicînd n-am crezut că vrerea e o rezultantă. După mine era, dimpotrivă, un început, începutul oricărei gîndiri, deșteptarea, ca să n-o mai lungesc. Și-n cugetările mele dintîi, adeseori tare copilărești, tare sărăcuțe, am simțit întotdeauna că atacul îndrăzneț e mijlocul de a te lămuri, de a porni la treabă. Bănuiesc că ideea aceasta sălășluiește în tot omul și-i una din primele ucise. Pricina e că tot lucrul și tot omul ne învață modestia, și de multe ori cu bîta. Modestia aceasta nu-i decît trufie rănită. Eu unul am avut norocul să cunosc un gînditor care nu voia decît să ne ajute să creștem. Și am putut ușor deosebi în geniul său un soi de violență ce zdrobea dintr-o dată miile de lanțuri ale doctrinei și care pe sine se socotea mai întîi drept îndestulătoare. „Să fii sau să nu fii, tu și lumea toată, trebuie să alegi.“ Gîndirea aceasta sublimă se născu din nimic ; mai precis, o zămisli o amărăciune nespusă. Deoarece obiecțiile și răspunsurile nu sînt decît o nespusă amărăciune. Mă încredințai așadar că întîiul gînd este credința în gîndire. Întîiul și totodată al doilea gînd și toate celelalte, iată ce am ajuns să aflu pînă la urmă.

Nu era aici nimic alta decît înțelegerea temeinică a lui Descartes, care în privința aceasta a spus

[1] Profesorul de filozofie al lui Alain (n.tr.).

totul, cu o îndărătnicie de erou, pentru care pricină lumea nu îndrăznește să-l urmeze. Lagneau însă, în această dezbatere asupra rostului voinței în actul de judecată, știa să biruie aparențele. „Spinoza are dreptate în ce privește forma ; Descartes însă are dreptate asupra fondului.“ Vorbele acestea atît de simple mai răsună și acum în sinea mea ca un glas de trîmbiță. „Toate greutățile se datoresc faptului că ești lipsit de curaj.“ Îți vine a crede că te arunci în gol.

De multe ori l-am citit și recitit, sucit și răsucit pe Descartes, așa cum cere meseria pe care-o fac. De fiecare dată mă înălțam cîte puțin. Cădeam din nou. Necesitatea mi se părea grea. Necesitatea lucrurilor o îndurăm destul, dar necesitatea ideilor, cea care e diafană, îmi părea că face și mai puțin loc curajului. Dar deși înțelegeam cît se poate de bine, și nu fără trudă, că e nevoie de curaj și voință ca să întrezărești că necesitatea aceasta superioară se sprijină în întregime pe actul de curaj și că fără de acesta nu-i nimic, totuși mi se părea prea din cale afară. Descartes spunea totuși că așa-zisele adevăruri veșnice nu-l stingheresc pe Dumnezeu și înțelegeam prea bine că acest Dumnezeu sălășluia în sinea lui Descartes [1] ; oare nu l-am putea înțelege altminteri ? Dar pe atunci nu-l puteam înțelege pe Descartes. Îmi aflai scăparea din această situație înfruntînd pieptiș adevărul însuși, Platon fiindu-mi de ajutor la discuția despre părerea dreaptă care de fapt nu e și adevărată. Și, trecînd la pilde, izbutii să-mi dau seama că marile genii știu să învingă adevă-

[1] Pentru Descartes drumul cunoașterii este de la idee la lucru, de la subiect la obiect, adică invers decît în accepția materialist-dialectică a teoriei cunoașterii.

rurile veşnice. Căci ele ajung pînă-ntr-acolo, încît le prefac în funcţiile unui „dacă". Atomul e un fapt pentru nătărăi. Pentru deştepţi e o idee ; în ochii marilor genii nu-i decît o convenţie, o învoială. Da, ne învoim să nu ţinem seama, în cele ce urmează, de structura internă a atomului şi în loc să spunem că nu-l putem tăia, ne juruim să nu-l tăiem. S-a văzut cum m-a învăţat Kant că nu există numere şi că sîntem nevoiţi să făurim numerele ori de cîte ori vrem să le gîndim. În cele din urmă am ajuns să nu mă mai simt în largul meu cînd îl făuream pe 13 după 12 ; deoarece, înainte, mi se păruse că alăturînd un băţ altor douăsprezece beţe adăugam un lucru altuia. Dar acum ştiam că acest biet 1, adunat oricărei indivizibile esenţe, nimiceşte de îndată însuşirile lui 12, ba şi înfăţişarea lui de număr, spre a netezi calea lui 13, alt ins, altă esenţă, dar care, desigur, astfel înţeleasă, nu se făurea singură. Şi m-am aflat în situaţia de a pricepe că toate firele de nisip din lume nu alcătuiesc un singur număr şi nici un şir oarecare de numere, ceea ce, consecinţă la care m-aş fi putut aştepta, mă despovără de numărul infinit. Mă înapoiam la Socrate. Două arşice nu fac doi, măcar de le-ai lega laolaltă, iar eu, din două arşice despărţite de nu ştiu cîte leghe, fac pe doi cînd mi se năzare. E adevărat că tot de trei dau după doi şi că tot de aceleaşi numere prime dau între unu şi douăzeci. Dar rînduirea aceasta nu-i cîtuşi de puţin gata făcută ; se vădeşte numai pe măsură ce o construieşti. Natura nu poate păstra numerele. Le pierde. Maşina de calculat nu conţine numere ; nu-i decît un mecanism al unor semne. Iar casierul nu se gîndeşte deloc la numere ; se gîndeşte la ele numai dacă vrea. Fiecare tăgadă preface numerele în neant,

şi totul revine la starea de natură, unde nu-s de fel numere. Natura n-ar fi deci decît o tăgadă a creaţiunii.

Cercetările acestea, la care lumea cultă nu este de fel iniţiată, sînt ciudate pentru că e fapt sigur că nu vom descoperi niciodată într-însele o dovadă care să înlăture îndoiala. Ci mult mai curînd e vorba de a folosi îndoiala pînă acolo unde, cum zicea Lagneau, scepticismul universal e adevărul[1]. Şi după cum am constatat adeseori cînd mă avîntam în acest soi de pustietate, exerciţiul acesta cere forţă, nu slăbiciune. Căci e o realitate a minţii că tezele cele mai dovedite îşi pierd degrabă eficacitatea, pe măsură ce sînt socotite evidente. Valéry a descoperit astfel că nu se află în lume lucru mai tainic decît evidenţa. De fapt, gîndurile pe care le socotim cele mai de temei par să pălească şi-şi pierd sîngele în lipsă de sprijinul întreitei forţe pe care le plăcea stoicilor s-o descrie ; şi la ce bun sprijinul acesta dacă am crede în dovezi aşijderea, cum cred alţii în leacuri băbeşti ? Totul ar coborî deci la superstiţii. Dar am fost prevenit de mai bine de o sută de ori în privinţa aceasta de către ideea-mamă însăşi. Pentru că ideea credinţei n-are niciodată dovezi ; iată de ce în zadar o regăsim, o formulăm, o citim în propriile noastre scrieri ; nu trăieşte ; nu-i decît un portret pe jumătate şters. Înţeleg de ce oamenii se roagă pentru credinţă. Înţeleg de ce un mistic se crede adeseori blestemat şi pedepsit să nu mai poată şti precum ştia. Lagneau cunoştea

[1] Spre deosebire de „îndoiala" lui Descartes, pur metodologică, la Alain ea este axiologică, cu sens etic. Reacţia lui Alain faţă de raţionalismul metafizic cartezian este cea a unui umanist (n. red.).

pricina ; își aduna argumentele ; își refăcea neîntinata îndoială și apoi se grăbea să voiască. Pornirea aceasta o pricep. Știu că nu trebuie să-ți fie teamă și că, începînd din clipa în care te afli așezat pe pămînt (locul cel mai de jos, zice Claudel, acela din care nu poți să fii scos), ești foarte aproape de mîntuire, doar să vrei. Asta e, că trebuie să vrei. Credința este cu totul și cu totul voluntară. Iată de ce, în cursul examenelor de iarnă, am găsit cîteodată cu cale să le spun tinerilor lipsiți de curaj că sînt gata să-i ajut nițel, dar nu prea mult. Fiindcă, le spuneam eu, nu pot vrea în locul vostru. Este mare lucru să fii încredințat că nu te poți bizui decît pe tine. Dar, după cîte am aflat, cei care n-au trecut prin experiența aceasta, în care încetezi să mai știi („Nu mai știu, spunea Socrate, cum fac doi și cu doi patru și nici cum fac unu și cu unu doi"), deci cei care n-au deznădăjduit, nu pot cunoaște lumina care coboară asupra deznădăjduiților ; este evidența demonstrată, este evidența adevărată.

Dar ceea ce va părea poate cel mai uimitor, este că deznădejdea aceasta, care pe atunci se arăta zi de zi, nu era nici tristă, nici neliniștită. Niciodată nu mi-am închipuit că fac parte dintre osîndiții la chinurile iadului. Ușor mă consolam ; cheltuielilor de prisos le puneam repede capăt ; știam să dorm și mai știu și acum. Ba mi-am și făurit, dar mult mai apoi, un fel de visare între somn și veghe, în care văd umbre de idei ce încep a se mișca, care ar și sălta dacă m-aș învoi. Aștept. Le las haosului ; le văd pălite și neajutorate și tare mă bucur. Iată de ce i-am spus lui Valéry că nu e greu să faci, ci să desfaci. La auzul vorbelor mele, sări ca ars și-mi dădu pilda țigării pe care tot răsucind-o între degete nu încetezi de a o desface

și care totuși se face. Artiștii sînt adevărați maeștri de îndată ce binevoiesc să vorbească. Cît despre mine, după această vacanță dată gîndirii, haosului lăsîndu-i-se deplină libertate, mă trezesc deodată de parcă ar suna goarna ostășește, nu glumă, și repejor, pe cît de iute poate fi tocul să scrie, merg la izvoare, unde e ușor de înțeles că vorbele plutesc nepăsătoare, gata pentru noi îmbinări. Să nu-ți fie frică, să te așterni pe lucru, să cauți bucuria (de-a gata nu-ți vine) și să scrii sau să vorbești cum dă Domnul. Căci trebuie să riști totul. Și am ajuns să știu că la fiecare cuvînt trebuie să riști totul. Totuși, n-aș fi în stare să-mi povestesc în nici un fel suferințele ; suferințe nu există, ci mai curînd, în clipele grele, un soi de nepăsare care crește odată cu greutățile înseles. Vina mea cea mare este că mă feresc de nenorociți ; aud vocea declamatorie ; văd masca tragică. Și tare mi-ar veni să mă iau la harță cu Pascal, pentru că nu încetează de a vrea să-i forțeze mîna lui Dumnezeu. De ce oare ? Și la ce bun ? La teatru trebuie să stai cuviincios pe locul tău, sau să nu te duci de fel.

ARTE FRUMOASE

O întîmplare a fost pricina pentru care m-am văzut aruncat pe alte căi. Era în primăvara anului 1916 ; mă întorsesem din Champagne la Flirey, punct nevralgic al frontului. Un infanterist, care era poate licențiat în germană, ne ajuta să traducem comunicatul pe care-l captam în fiecare zi prin telegrafia fără fir. A ajuns să mă întrebe

despre o formulă asemănătoare faimosului „Gîndesc deci exist“ şi care ar fi deviza unuia Locke. Am răspuns cu glume. Dar se încăpăţînă să spună că un adevărat manual filozofic, uşor de citit pentru toţi, ar fi foarte util, că am tot timpul să-l scriu etc... Omul acela a dispărut nu ştiu cum ; traducerile noastre ajunseră tare caraghioase. Dar mă gîndeam la manual şi am văzut, încercînd, că redactarea mergea strună. Mi-a picat bine atunci o şedere de trei luni într-un spital, unde am fost fericit, căci scriam cu uşurinţă un capitol pe zi, capitol încredinţat fără zăbavă poştei. N-aş putea să recunosc capitolele scrise la spital ; nu le găsesc vreun „iz“ specific. Ştiu că *L'Eloge de Descartes* [1] care este unul din *Quatre-vingt un chapitres* [2] a fost scris într-un furgon care mă ducea pe front, chiar unde era bătălia mai în toi. Acest capitol m-a descătuşat pentru totdeauna de un anumit mod distant de a-i judeca pe cei mari. Manualul, care era încă prea manual, l-am terminat curînd şi a fost trimis la tipărit îndată ce a fost posibil, fără a-l fi supus cenzurii, lucru cu care nu m-aş fi putut împăca. A apărut în timpul războiului şi mi-a adus ceva bani. Eram autor.

Munca asta uşoară mi-a deschis pofta să scriu. Am încercat să schiţez scene de comedie, dar n-am reuşit deloc. Am încercat tot atunci un roman satiric intitulat *Le Roi Pot* [3], pe care nu l-am terminat niciodată. Asta m-a făcut să mă gîndesc la alte manuscrise pe care le lăsasem pe undeva. Cel mai vechi alcătuia un mic volum : *Lettres sur la Philosophie Première* [4]. Ar fi trebuit să mă gîndesc mai devreme la el, căci mă văd recitindu-l şi corijîndu-l două zile înainte de a pleca la război. Era destul de tragic. Dar am mai avut destule tragedii şi atîtea idei, încît n-am mai recitit niciodată acel manuscris. Am mai scris altele de atunci, care zac împăturite pe undeva. Nu-mi place să corectez ; îmi place mai curînd să încep altceva. Dar să mă întorc la binecuvîntatul spital din Tantonville, unde oamenii nu prea făceau purici, unde n-am rămas, trebuind să plec după ce avusesem o entorsă cu fractura piciorului, care stîrnea invidia infanteriştilor. M-am întors la Verdun după opt zile de permisie ; călătoriile astea sînt îngrozitoare ; atunci ai tot răgazul să născoceşti şi să te temi. Desperarea a fost însoţitorul meu. Apucîndu-mă de treabă, meseria mă salvă şi visam din nou la redactarea unor capitole. Cineva care mă conjurase să „storc“ din mine tot ce puteam scrie, şi care a reuşit pe deplin, îmi cerea de mult să tratez despre artele frumoase. Nu mă gîndisem niciodată la ele în mod sistematic. Cîteva întîmplări mi-au fost prielnice. Căpitanul meu, un militar de profesie, era pictor amator ; se plictisea ; mi-a început portretul ; a fost un prilej să vorbim despre pictură ; şi spunea lucruri interesante. Îmi arătă cîteva reproduceri din Cézanne ; am rugat cîţiva prieteni să-mi trimită ilustraţii pe care toată lumea le cunoaşte (Vinci, Rafael, Michelangelo) şi iată-ne critici de artă. Am observat că avansam mult mai repede decît căpitanul, dar mă feream să i-o spun, deşi făcuse şi el mari progrese. Principiile apărură foarte repede ; eram nerăbdător să le scriu şi, în ciuda unor dificultăţi cum mai înspăimîntătoare nu întîlnisem la nici un subiect, izbutii foarte repede

[1] *Elogiul lui Descartes.*
[2] *Optzeci şi unu de capitole.*
[3] *Ciubăr-Vodă.*
[4] *Scrisori asupra primei filozofii.*

să trimit capitolele redactate prin poștă, iar pe urmă n-am mai schimbat nimic la ele. Așa s-a zămilist *Système des Beaux-Arts*, care n-a încetat să-mi placă.

Dar e bine să explic cît de neștiutor rămăsesem în asemenea probleme. Am spus că îmi plăcea și cunoșteam muzica. Am spus că am stricat nu puține pînze și culori, fără nici un talent, după cum cred. În plus, ignoram complet istoria artelor. La Luvru rămăsesem uluit în fața statuii *Victoriei*, restul trecuse peste mine ca o ploaie. Puțin înainte de război văzusem la muzeul Brera din Milano *Logodna fecioarei*, care mă străfulgerase. Dar trebuie să mărturisesc că mult timp muzeele mă făceau să adorm de plictiseală și că uram monumentele. Le vedeam fără voia mea și mai să cred că așa trebuia să fie. Îmi amintesc că în rarele mele călătorii în Elveția și Italia nu acordam atenție decît munților, lacurilor, satelor. În caietele mele de note acestea apar, însă nu s-ar găsi cred nici un cuvînt despre estetică. Despre operele literare nu știam să scriu decît analize entuziaste, cum am făcut pentru Tolstoi, Hugo, Rousseau și puțin înainte de război pentru *L'Otage* de Claudel. *L'Otage* se afla printre cărțile mele de soldat împreună cu *Le Lys, La Chartreuse, Lucien Leuwen, Les Confessions.*[1] Dar nu-mi înjghebasem nici o părere despre stil, nici o comparație între literatură și pictură. Îmi amintesc că uneori, înainte de război, iscusiții încercau să rîdă de mine, pentru că nu cunoșteam deloc nu numai toate tablourile, dar nici măcar numele pictorilor, iar în conversație

[1] *Crinul din vale* de Balzac ; *Mînăstirea din Parma* și *Lucien Leuwen* de Stendhal, *Confesiunile* lui J.J. Rousseau (n. tr.).

se băga de seamă. Însă puțin îmi păsa de părerea lor ; mă războiam destul cu zeii și diavolii mei. Așa m-am apropiat cu totul nepregătit de problema artelor frumoase. Împrejurare prielnică. Căci habar n-avem de ce se citea și de ce se spunea. Și-mi era de-ajuns cîte o operă din fiecare artă, pe care tot plimbîndu-te nu se putea să nu ajungi s-o cunoști. Asupra acestei probleme voi face cîteva observații, ce le-au mai făcut și alții. Dar aici n-am de ce să mă feresc de o oarecare confuzie. Cu totul dimpotrivă, aș vrea să evoc o carte încă în haos, unde abia se deosebesc cîteva forme și unde praful dănțuiește într-o rază. Acest fel de descriere, lăsată la voia fanteziei, este tot ce pot să adaug la o carte unde, dimpotrivă, nu există nici confuzie, nici nesiguranță. Există două tratate despre artele frumoase ; unul este *Critica puterii de judecată* de Kant, pe care o citisem ; celălalt era culegerea de prelegeri ale lui Hegel despre acest subiect, tradusă de Bénard și pe care n-o citisem. Se poate vedea de la prima lectură că *Système de Beaux-Arts* nu seamănă nici cu una, nici cu cealaltă din aceste cărți vestite. Și deși le admir atît pe amîndouă, citindu-le apoi de multe ori cu cea mai mare admirație, le consider încă drept curse primejdioase, de care am scăpat, datorită nu știu cărei minuni.

Era o modă printre filozofi de a se apropia de artă prin joc. O asemenea idee mă înspăimînta și iată ce va face să înțelegeți de ce toată viața mea am lăsat impresia că disprețuiesc niște oameni foarte cumsecade, care munceau în echipă și se mîndreau că fac să progreseze filozofia fără de Dumnezeu, adăugînd fiecare cîte o prefață înțeleaptă și cîteva fapte despre animale sau sălbatici. Eu unul, care mă exersam de timpuriu să gîn-

desc problemele în ansamblu, pe care asemănările îl învățau mai puțin decît contradicțiile, nu-mi îngăduiam niciodată să afirm că un lucru e altceva decît ceea ce este. Că se putea spune despre artă că este un joc, mi se părea cu adevărat scandalos. La prima vedere observam dimpotrivă că șirul de capodopere dădea dovadă de multă seriozitate, iar curînd, pe urmă, am întrezărit că însușirea specifică a operelor de seamă este că dăinuie, sînt adînc înrădăcinate, în timp ce rostul jocului este să șteargă rezultatele și să nu treacă niciodată o victorie pe răboj. În afară de asta, legătura evidentă care a existat în toate timpurile între religie și artă arată limpede că artiștii au muncit totdeauna ca și cum s-ar fi rugat, și nu puteam să înțeleg altfel această sîrguință cu desăvîrșire fanatică, care mi se părea că reiese chiar dintr-o frîntură de operă. Pentru mine artistul era în primul rînd un meșteșugar, un om care știe o meserie și își iubește meseria. În plus, cea mai viguroasă din arte, arhitectura, trebuia să mă învețe destul în această privință. Căci acela care nu-i aici meșteșugar, n-are nimic de spus, deoarece arta de a construi, necesitățile gravitației, natura materialelor nu încetează nici o clipă de a orîndui, și de foarte aproape, formele și chiar ornamentul. Dar înlăturam ornamentul ; îl amînam în gîndurile mele. Îmi spuneam că un zid este mai frumos fără podoabă, că un apeduct n-are nevoie de podoabă, că un vas frumos este frumos fără podoabă. Chiar acest exemplu mă făcea să înțeleg rudenia dintre arhitectură și arta olăriei, căci un vas frumos exprimă cu certitudine o condiție de echilibru și de soliditate, întocmai ca o boltă.

În plus, pentru a alunga cu totul ideea prostească a artei ca joc, îmi spuneam că nu există

nimic frumos în jocurile copiilor decît copiii înșiși și că ei nu se sinchisesc de obiectele pe care le născocesc, precum grădini sau păpuși, dar că le ajunge să le folosească pentru joaca lor. Un baston este o sabie, o bonetă de hîrtie un chipiu de general, două scaune fac o trăsură, și orice e bun pentru asemenea acțiuni năvalnice. Ce contrast cu o măciulie de sabie pe care artistul își dă osteneala s-o termine și o vrea eternă !

[. . . . .]

Nu vă puteți închipui supărarea care mă cuprindea totdeauna cînd mă gîndeam la acele echipe de muncitori intelectuali, care credeau că stăpînesc ceea ce numeau ei o idee generală, pe care o puneau în practică ingenios, socotind asemenea potriveli drept cugetări. Mă simțeam reformator și gata să ridic biciul. Caraghios am fost, căci dacă mi se întîmpla să-mi scape un gest de mînie la vreun prînz de profesori, acești oameni de ispravă mă priveau dojenitor, și-apoi roșeam aducîndu-mi aminte. Dar trebuia să cedez mîniei, nu puteam să mă stăpînesc. Renan, Sainte-Beuve și Taine, trinitatea nesuferită, îmi părea că reînvie și mă năpusteam asupra acestei frumoase fațade ca și cum viața mi-ar fi fost în pericol. Chiar și acum același foc mă arde, ceea ce stingherește puțin pe toți acești domni ai literaturii, care de altminteri se poartă frumos cu mine. Astfel, n-am putut niciodată să-i înfrunt în cenacluri, în adunări, nici în congrese. Astfel, n-am putut niciodată să conduc o discuție „înțeleaptă“ decît picotind, ca măsură de prudență. Așa am putut fi suportat totdeauna numai de cei tineri și doar dacă n-aveau loc discuții, iar ei înțelegeau această condiție, impunînd-o cu promptitudine noilor veniți. Condițiile acestea odată împlinite, deveneam

şi eu înţelept şi ştiam să-mi găsesc nod în papură mie însumi. Trebuie să înţelegeţi că numai singur în puzderia de oameni în război, ca într-o sihăstrie a cugetării, mă simţeam în largul meu, sever şi imparţial cu propria mea cauză, convins că prin asta chiar o să-mi desăvîrşesc stilul, numai să fi avut răbdare.

Dar m-am cam depărtat de la subiect. Puţintica idee care mă făcea bătăios e un exemplu din miile de lupte cu mine însumi, care au fost aproape toate tainice. După cît se dezvăluia, s-a conchis că eram foarte mulţumit de mine. Iată de ce sîntem porniţi să scriem pentru oamenii pe care nu-i cunoaştem, ceea ce înseamnă a deveni autor. Izolarea la care mă obliga războiul a fost o pregătire pentru acest salt. Mă deprindeam să tac şi să scriu pentru cititorul necunoscut.

Sînt unii, şi chiar foarte cultivaţi, care consideră creaţiile artistice ca opere născocite. Şi asta-i adevărat într-un anume fel. Dar deoarece împinsesem destul de departe critica imaginaţiei, deoarece înţelesesem adînc vidul imaginilor, deoarece le urmărisem atît de stăruitor încît le făcusem să reintre în trupul omenesc — acolo unde le e locul — nu mai mă înşela o asemenea ficţiune a ficţiunilor care susţine că artistul creează mai întîi fiinţe fără trup, potrivit unor desăvîrşiri ce le născoceşte, şi că pe urmă realizează portretul, fie în marmură, fie în desen, fie verbal sau în scris, ca să-l comunice altora. Această doctrină lesnicioasă şi evidentă pentru toţi nu mai avea temei, fiindcă eram foarte convins că pretinsele creaţii ale imaginaţiei erau mai curînd crezute decît văzute, aidoma hoţului din spatele uşii. Totuşi această doctrină a imaginaţiei nu era încă, în ce priveşte artele frumoase, decît negativă. Artistul

nu mai avea un model lăuntric, asta îmi sărea în ochi. Dar unde-i modelul său ? Trebuia aruncată la coş toată puzderia asta de imagini. Modelul nu-i nici înăuntru, nici în natura exterioară ; se află în opera însăşi. Prin ce ocol am putut să trec de la negarea imaginaţiei creatoare la ideea meşteşugului creator ? Am descoperit puntea de trecere datorită muzicii corale, ce este totodată imaginară şi reală, şi pe care urechea o aude în acelaşi timp cînd gîtlejul o născoceşte. Am găsit alt loc de trecere în dans, căci nu există dans imaginat ca să nu fie dansat. Aici imaginea există întreagă în corpul omenesc şi corpul omenesc însuşi, dansînd, era văzut şi imitat de un altul ; nu văzut de dansator, dar cel puţin simţit lăuntric ; de unde apare condiţia dansului, care implică ieşirea din singurătate. Dar ce să spunem despre arhitectură şi pictură ? Seria artelor cădea aici în vid, căci corpul arhitectului nu este obiectul arhitecturii, nici corpul pictorului al picturii. Trebuia deci să reiau seria obiectelor de artă începînd cu monumentul, ceea ce nu se potrivea deloc, căci omul mai întîi dansează şi cîntă. Încerc să explic în ce încurcătură mă aflam şi toată problema era să aflu o ordine mulţumitoare. Totuşi îmi aminteam de cîteva experienţe capitale, care în primul rînd mă duceau la o mie de leghe de cîntec şi dans.

Observasem că „aparenţele", cum sînt decorurile la teatru, nu pot niciodată cumpăni monumentele reale. Şi chiar cînd băgam de seamă că decorurile au găuri sau rupturi, le comparam totdeauna cu patina minunată a obiectelor solide, care totdeauna desăvîrşeşte frumuseţea. Uneori comparam chiar obiectele cizelate din metal dur cu obiectele modelate sau chiar suflate, cum sînt măruntele imitaţii, adesea umplute cu ipsos, şi

observam că acestea din urmă îmbătrîneau în chip ciudat, relieful lor deformîndu-se la cea mai neînsemnată izbitură. Cît despre operele modelate, constatam numai că urmele tiparului şi bulele urîţeau. Aici eram foarte sigur. Dar încotro să mă îndrept ? Trebuia oare să afirm că massa compactă, lupta cu materia, patina timpului şi chiar un anumit fel de stricăciune sînt condiţiile frumuseţii ? Unele opere o mărturiseau, dar nu pictura, care nu-i decît aparenţă. Încă şi mai puţin poezia, căci unde se găseşte materia ?

Cît priveşte pictura, am spus că aveam o oarecare experienţă a meşteşugului, dar o experienţă proastă. În tot timpul războiului, îndată ce mi-era posibil, mă distram desenînd tot felul de personaje şi mai toate erau asemănătoare ; o vedeam prea bine, dar erau urîte, ceea ce de asemenea băgam de seamă. Totuşi făceam o deosebire între chipurile doar schiţate şi acelea pe care trebuia să le gravez ; ultimele erau ceva mai bune. În sfîrşit, am ucenicit întîmplător, cum cred că artiştii adevăraţi au făcut-o toată viaţa lor. Îmi exersam mania desenînd pe o cutie de orologiu pe jumătate lăcuită ; am „atacat-o“ cu creioane colorate şi ele foarte proaste. Şi pe suprafaţa rebelă creionul nu muşca o dată din cinci ; dar ostaşul e răbdător. Desenam pe Adam şi Eva de fiecare parte a unui trunchi noduros, unde, de altfel, ostenind mereu, apăru forma unui şarpe. Adam şi Eva după ce m-am străduit să aplic culoarea, au fost la fel, un soi de trunchiuri de arbori de culoarea cărnii, dar totul mistuit şi amestecat în tonurile întunecate ale cutiei de orologiu. Mă încăpăţînam. Într-o zi, căpitanul, zărind-o, spuse : „E frumos !“ Plănui să taie cu ferăstrăul scîndura şi s-o salveze. Plan pe care războiul îl înmormîntă ca pe atîtea altele. Cînd vreau

să-mi amintesc de acest tablou grosolan, îi găsesc asemănări cu ale primitivilor, care, de altminteri, nu-mi plac ; aşa îmi explic exclamaţia căpitanului, care, ca toţi artiştii şi dintr-o nobilă prudenţă, prefera urîtul frumosului gingaş. Mi s-a părut că o oarecare forţă putea să izvorască din încetineala şi truda muncii şi că o formă tot o să se contureze dintr-un şir de încercări ratate şi neîncetate reveniri. În sfîrşit, la o lucrare ce înainta atît de încet, aveai timpul să priveşti ce era făurit şi să tragi concluzii chiar din ce apărea întîmplător. Această observaţie la fel de aspră ca şi acţiunea, m-a făcut pînă la urmă să întrezăresc o idee foarte simplă şi cu uşurinţă ignorată : că pictorul nu vede efectul unei tuşe decît după ce a pus-o. Asta-mi purtă gîndul la bastoanele sculptate, despre care fiecare ştie că, ţinîndu-se seamă de forma naturală şi de crestături, se sculptează o raţă, deoarece o parte a lemnului folosit seamănă cu o raţă. Tot astfel mă gîndeam la formele stîncilor, care reprezintă cu atîta uşurinţă un călugăr, un cal, un vultur. Mi se părea că ideea de a desăvîrşi aceste forme e firească, şi chiar o asemenea idee dă mereu tîrcoale pictorului şi sculptorului, căci orice schiţă cere cu stăruinţă să fie continuată. Astfel întîmplarea nu înceta să figureze în proiect, iar acest amestec al lucrului cu meşteşugul îmi înlocuia cu prisosinţă capriciul imaginaţiei, atît de lăudat. Fiecare ştie că norii născocesc la nesfîrşit forme, dacă putem spune aşa, numai că norii sînt trecători şi noi nu-i schimbăm. Un chip sculptat este un fel de nor mai întîi, şi pe urmă, şi totdeauna. Vedeţi cum eram dus înapoi pe acest drum chiar spre materia însăşi.

Toate aceste idei mi se păreau că tind spre un punct pe care nu-l zăream. Ceea ce mi-era de

ajuns. Îndată ce-am găsit o orînduire potrivită a diferitelor arte şi o împărţire a capitolelor, m-am apucat să scriu fără să ştiu prea bine încotro mă îndreptam, convins că pentru acest subiect viguros între toate şi dezbinat şi el de contradicţii atît de făţişe, contradicţii ce se numeau tragedie, comedie, sculptură, pictură, poezie, proză, fiecare treaptă o cerea cu străşnicie pe cealaltă, şi aproape fiecare frază o cerea cu străşnicie pe următoarea, ceea ce mi s-a întîmplat tot timpul cît am scris cartea, aproape fără nici o piedică. În vremea războiului m-am deprins să dorm la orice oră şi în orice loc, doar să aţipesc, cu ochii deschişi, refuzînd să-i văd pe cei din jur şi refuzînd să cuget. Metoda foarte şireată pe care mi-o însuşisem atunci era să gîndesc fără şir, totuşi fixîndu-mă într-un acelaşi cerc de cuvinte. O asemenea stare este imitată după insomnie, cînd revii mereu la aceleaşi refrene ; dar este contrariul insomniei, din pricina nepăsării ce împiedică raţionamentele să se înlănţuie. Eram deci departe de a-mi făuri frazele aşa cum spunea Rousseau că făcea. Cu totul dimpotrivă, amînam o asemenea strădanie, la fel cum amînam să percep lucrurile obişnuite, ca o rază de soare sau văpaia focului. Această lume încă în haos mă umplea de fericire. Nu mă grăbeam s-o făuresc şi să mă despart de ea. În acelaşi timp, încercam prezenţa intimă a subiectului pe care îl alesesem ; amîndouă se contopeau. Acum sînt convins că această stare de repaus, care uneori nu durează decît o clipită, este unul din momentele pe care le denumim făptuire. Pe cînd înainte de război, îmi amintesc foarte bine, mă ţineam scai adesea de o problemă şi mă gîndeam cu multă greutate la ea fără să progresez nicicînd. Aceeaşi greşeală ca atunci cînd îţi aţinteşti privirea asupra

unui lucru pe care vrei să-l vezi bine ; această greşeală purcede din dorinţa de a te instrui, de care trebuie să te păzeşti. Rousseau a ştiut bine că trebuie să citeşti pe autorii de seamă fără să le aduci niciodată vreo obiecţie. Am descoperit mai mult ; am descoperit că nu trebuie atîta strădanie pentru a-i înţelege, cît pentru a te obişnui temeinic cu ce spun, şi această metodă de a citi îngăduie şi o zăbavă a judecăţii, care se manifestă atunci prin străfulgerări, pentru a se retrage curînd într-un fel de somn. Această artă pregătitoare e foarte puţin cunoscută ; aici spun despre ea ce ştiu. Fapt este că mi se întîmpla atunci să iau condeiul fiind treaz de-a binelea şi scriam titlul fără nici o nelinişte, într-o pustietate de idei. Căci ştiam că începutul cel mai simplu o să facă un gol foarte bine conturat, pe care aveam apoi să-l umplem cu migala meşteşugarului. Tot aşa se întîmplă că o piatră adăugată la un zid cere o alta, pe care o şi preînchipuie. Pe urmă, după cum voi explica, am ajuns să meditez mai îndeaproape asupra limbajului însuşi, potrivit metodei de a scrie fără ştersături. Acolo unde mă aflam atunci, eram foarte departe de a înţelege că poezia, după cum observa un critic, fusese dintre toate artele aceea pe care căutasem s-o explic cel mai puţin. Un altul mi-a spus că nu tratasem îndeajuns despre muzică, ţinînd seamă de meşteşugul ei. Dar muzica şi arta de a scrie erau tocmai cele două arte pe care le cunoşteam cel mai bine. Fără îndoială că, la început nu stătusem în faţa lor ca viţelul la poarta nouă aşa cum se întîmplase cu celelalte ; şi aşa n-am ştiut să le dezgolesc pînă la rădăcini. Anticipez, deoarece *Un sistem al artelor frumoase* n-a apărut decît după război. Fusese scris şi terminat, sau aproape, în mocirla războiului şi, cum spun

parlamentarii, refuză orice adaos. Nu pentru că nu i-aş fi văzut imperfecţiunile. Atunci ? Expresia era tăinuită în ea însăşi ; nu-i mai găseam intrarea ; aşa cum era, trebuia să dau cartea la tipar. Niciodată ca atunci n-am primit un avertisment atît de serios să nu mai schimb nimic şi chiar să nu stau s-o judec. Această carte a fost tocmai contrariul lui *Marte,* pe care niciodată n-am terminat-o.

[. . . . .]

Ideile acestei cărţi *(Un sistem al artelor frumoase),* noi pentru mine, erau cu siguranţă mai puţin pentru cititor, în sensul că ceea ce respingeam eu, chiar fără a face vreo aluzie, se nimerea a fi tocmai lucrul de care lumea se săturase. Teoria mea s-a răspîndit însă îndată şi se mai răspîndeşte, fără să am un temei a mă socoti un reformator al noţiunilor estetice. Cred mai curînd că fiecare din cei interesaţi îşi făcea „reforma" în acest domeniu după cum avea chef, şi că mă împăcam cu această mişcare nouă fără să fi căutat anume. Faima pe care a avut-o *Eupalinos* [1], ce a apărut puţin timp mai tîrziu, purcede din aceeaşi obîrşie, căci poetul n-a ascultat desigur decît de propria-i inspiraţie, şi *Un sistem al artelor frumoase* nu l-a influenţat în nici un chip. Nu era pentru ultima oară cînd trebuia să fiu de aceeaşi părere cu un public necunoscut ; public restrîns, dar de prestigiu. În această privinţă eram modern fără să mă fi gîndit. Atît de puţin informat despre dispute şi zvonuri, mă afundam totuşi în ele, datorită unui avînt liber, unui avînt bărbătesc — îmi place să cred. Formam un corp de emancipaţi, şi eram uniţi chiar prin spiritul nostru de independenţă. Trebuie

[1] De Paul Valéry (n. tr.).

să-mi judec operele cu prudenţă. Cei care vor să pronunţe verdictul asupră-le încă nu s-au născut. Dar destinul lui Paul Valéry, care este pentru mine deasupra oricărei îndoieli, îmi luminează puţin o epocă atît de profund egalitară. S-a repetat îndeajuns, de parcă voiau să se liniştească unii pe alţii, că acest poet nu era nicăieri nici citit, nici înţeles, pînă în momentul cînd s-a constatat că era citit şi înţeles pretutindeni. Şi încă ceva, prin aşchiile de proză care a binevoit să ni le arunce, este şi maestru în ale gîndirii, atît de mult mai presus de acei care se războiesc pentru acest rol de mîna întîi ! Turnul de fildeş s-a prăbuşit în ţăndări, de-a valma, cu multe alte locuri comune !

DESCARTES

Filozofia lui Hegel mi-a plăcut, totuşi n-am luat-o de-a binelea în serios. Comuniunea cu spiritul pămîntului nu-i decît un moment ; e doar un elan poetic. Şi, ca să spunem totul, nu mai cred în Hegel mai mult decît cred în poveşti ; se va vedea că asta e încă mult... Descartes mi-a dăruit mai puţină fericire, dar mai multă siguranţă. Pe el trebuie să mă sprijin, dacă vreau să fac să se înţeleagă cum au ajuns cugetările mele să se împlinească. Studiul lui Descartes era profesional pentru mine, la fel ca pentru atîţia alţii, şi nu trecea un an fără să citesc şi să explic *Meditaţiile, Regulile* şi *Pasiunile ;* nu îndrăznim să luăm în discuţie *Discursul asupra metodei,* care este prea cunoscut şi destul de greu de înţeles, dar *Principiile* m-au

încîntat totdeauna ; am încercat să-i imit pasul de explorator şi liniştea aceea a bărbatului stăpîn pe uneltele şi armele lui. Dar, în sfîrşit, omul e o taină de nepătruns. El cugetă în solitudine, pentru el însuşi şi n-are deloc nobila pasiune de a converti. Iată de ce n-a avut discipoli, adică pe unii care să-l fi putut mulţumi. Nu ştim nimic despre arta sa de a crede, nimic nici de promptitudinea de a se învoi. Se temea de sinceritate ca de o pasiune şi o încăpăţînare. Şi a făcut mult pentru a nu avea adversari ; iar lucrarea sa scrisă în limba vulgară [1], *Metoda*, nu pretinde nicidecum să dea sfaturi, ci mai degrabă deapănă istoria minţii sale şi creadă fiecare ce-o vrea. Această nepăsare, sau aproape, de a nu lua în seamă pe acei care-i cer sprijin, este o trăsătură pe care o pot înţelege. Şi tot contemplînd faimosul portret al lui Descartes, de Hals, şi reproducerile ce le am după el, am recunoscut pînă la urmă pe jansenist, produs naţional francez, cetăţean răzvrătit, deşi supus, mai presus de orice bănuială, dar totuşi bănuit, la care erezia este şi cuibărită şi respinsă şi care ştie bine ce-i spovedania. Drept care nici nu se spovedeşte şi nu face tîrguială cu izbăvirea, precum nici nu vinde indulgenţe, deşi le cumpără. Vai de cel ce-şi ia asemenea necruţător stăpîn. Privirea lui pare să spună : „Încă unul care o să mă-nşele".

Iată de ce am vrut să-l cercetez „pieziş" şi fără ca să-şi dea seama, de pot spune astfel. Se ştiu puţine despre el, dar trăsăturile personalităţii lui sînt vii. Fără a dispreţui lumea, toată viaţa şi-a trăit-o retras ca un sihastru. Tinereţea şi-a petrecut-o în mijlocul militarilor, care se deosebeau foarte puţin, în ce priveşte simţămintele, de mercenarii ce serveau un partid şi pe urmă altul în vremuri încîlcite. A căutat pericolul şi riscurile ca o condiţie a sănătăţii ? S-a împăcat cu lenevia ostăşească, el, căruia pe timpul tinereţii îi plăcea să se scoale tîrziu şi să poată medita îndelung fără să se deştepte de-a binelea ? Aş crede. Era un om vioi, neliniştit, supărăcios cînd se trezea ; foarte lenevos, poate şi din principiu, fiind incapabil să întindă mîna spre un adevăr care fugea. Acest breton născut în Turena a lăsat mulţi fraţi printre noi, mulţi Descartes de-o clipită, care habar n-au de nimic.

[. . . . .]

Fie. Dar Descartes ? Trebuie încă o dată să-mi potrivesc pasul după al său.

[. . . . .]

...Simt, în acest rece Descartes, că izbăvirea nu se va înfăptui printr-o strîngere de mînă. Prin izbăvire înţeleg, ca toată lumea, dreptate şi sănătate sufletească şi în această altă viaţă care înseamnă viaţa de aici, îndată ce te îngrijeşti de suflet. Descartes se îngrijeşte de sufletul său, totuşi într-un mod ciudat. Începe prin a-l duce la război şi bănuiesc că a făcut-o ca să-l dezveţe pentru totdeauna de un anumit fel de a se despărţi de corp ; acesta-i în adevăr pericolul cugetării, principalul pericol al cugetării. Cît însă despre despărţirea sufletului de corp, ostaşul nostru este eroul acestei operaţii violente. Şi aici nici o moliciune ; nu mai e timp de visat. E vorba să „străpungi" imaginaţia, să ucizi nălucile şi visele, tocmai datorită acestei manevre strategice care „înhaţă" imaginaţia cît timp e adevărată. Lîngă vatră fotoliul, vătraiul, toate obiectele neîndoielnice şi eu, liniştit, fără patimă, fără griji, încrezător în natura-mamă, şi recunoscător ca un cîine de casă, trebuie să mă lepăd

[1] Adică în franceză, nu în latină (n. tr.).

de toate, aşa gîndea. Ca şi cum aş refuza o discuţie cu pisica mea, căci dificultatea e aceeaşi. Şi sînt obligat să cuget că sufletul animalelor s-a înălţat pentru totdeauna la fel ca sufletul lumii, în faţa vîrtejului spadei. Acesta-i înţelesul îndoielii absolute. Nu există greşeală mai gravă decît să crezi că această îndoială e prefăcută. Nu există de asemenea greşeală mai obişnuită, deoarece puţini oameni joacă serios acest joc. M-am lămurit mult amintindu-mi de Lagneau, căci pînă la urmă spunea că scepticismul e adevărat, şi după părerea mea tocmai la acesta nu ne gîndim îndeajuns, iar ceea ce moare din pricina negînditului acestuia este sufletul. Sufletul moare crezînd ceea ce poate fi crezut. Platon o spusese şi el şi meditase asupra acestei probleme.

Iată-l deci pe Descartes ferindu-se de fericirea de a crede, cu ajutorul analizei simţurilor, a visului, în sfîrşit a duhului rău care este cea mai uimitoare presupunere care s-a făcut cîndva. Presupunere îngrozitoare, deoarece duhul rău va mai şti să ne înşele dezvăluindu-se. Orice idee va fi falsă, numai prin faptul că se va înfăţişa. Şi totuşi e de ajuns să refuz să judec ca să fiu convins că nu voi fi înşelat. În punctul acesta de răscruce, Descartes se recunoaşte liber şi se recunoaşte spirit. Spirit înseamnă ce neagă, ce respinge, ce aruncă cu nepăsare bagajul experienţei, şi ideile, totul. Respingînd totul avem totul. Observaţi, lucrul are însemnătate, fiindcă această formulă evanghelică îşi găseşte aici revelaţia. Descartes descîntă şi adevăratul Dumnezeu apare ; dar nu, nu apare. El nu va oferi de la sine proba concludentă de a se dezvălui, adică de a se dezvălui cu adevărat. Exersîndu-mă să nu cred, mă voi adînci în mine însumi pînă la adevărata credinţă.

Iată cum analizam problema. Descartes caută pe Dumnezeu ; accept acest cuvînt, deşi împovărat de prestigiu. Căci, în sfîrşit, spiritul ce-l denumim subiectiv e ucis şi încă de îndoiala care izbeşte în toate aparenţele. Acel „Eu gîndesc" este neîntinat şi aproape redus la neant ; el nu cuprinde mai puţin toate cugetările posibile, pentru toţi şi pentru totdeauna. Ceea ce caut, îndată ce m-am hotărît să nu mă mai înşel, este gîndirea, nu gîndirea mea, şi oricît de ciudat ar fi, nu înseamnă „Eul meu", ci „Eul" în sine. Spiritul depăşeşte omul. Sau să spunem mai curînd că omul depăşeşte omul. Aici tot Lagneau mă ajuta, afirmînd că nu există cunoaştere subiectivă. Sînt gata să visez în felul acesta, căci este un vis voluntar. Îl făuresc pe Dumnezeu deoarece vreau eu. Şi de caut un Dumnezeu liber, aşa cum Descartes mă pofteşte făţiş s-o fac, n-o să găsesc un tiran ; ar fi mai degrabă un prieten intim, asemănător cu cei care îndrăgesc încă mai mult libertatea altora, decît supunerea lor. Aici este adevărata „mistică", pe care o putem duce foarte departe, dacă vrem. Dacă vrem ! Aceasta-i legea. Atunci se aşterne pe tot pămîntul şi în toată lumea un dispreţ faţă de consecinţe şi un dispreţ faţă de sclavi. Totuşi e iubire, şi înseamnă a crede în libertatea sclavului, înseamnă a o vrea, dar a vrea nu înseamnă să i-o dăruieşti ; numai el şi-o va cîştiga. Aşadar îl las, eu, singurul lui ajutor. Toate subtilităţile harului sînt cuibărite aici. Vedem bine că Dumnezeu iartă tot, şi că în felul acesta n-am rezolvat nimic.

Mă simt bine în aceşti nori ; intru în această vatră a cugetării. Acolo sînt singur. Şi nimic nu-i pierdut, nimic nu-i niciodată pierdut. Fatalismul a murit. Toate cugetările mele îl ucid. Faceţi contraproba ; presupuneţi că sînteţi sclavul cugetări-

lor voastre. Nu mai există atunci decît năluci ; cred în ele dacă vreau să cred în ele ; problemă de fapt. Omul care cugetă așa, este nebun. În felul ăsta îl urmăream pe Descartes, pornit în fruntea avangardei. Şi ţinînd seamă de cugetările lui aventuroase, care aşa şi trebuie să fie, interpretam probele despre Dumnezeu aşa cum le găseam în *Meditaţii*. Dar nu mă legam de sensul lor literal, care este totdeauna numai aparenţă. O probă nu este decît aparenţă, în măsura în care nu ne îndoim de ea. Şi proba probelor înseamnă că în cele din urmă nu există probă. Aceasta este nestatornica situaţie care-i cere omului curaj în toate dimineţile.

STUDIU DESPRE DESCARTES

„Chiar spiritele foarte bine înzestrate vor avea nevoie de mult timp și de atenție..."

Principii

Mi s-a istorisit că Pierre Laffite, într-unul din cursurile lui totdeauna inspirate, după cum știm, de doctrina cea mai autentică a lui Comte, ridica în mîini o carte pătrată zicînd : „Iată opera de căpetenie a timpurilor moderne". Erau *Meditațiile* lui Descartes. Iar discipolul, grăbindu-se să citească valoroasa carte, ar fi fost surprins negăsind, la o lectură superficială, decît teologie, sau în cazul cel mai bun, metafizică, gen de meditație de care Comte se ferea. Stendhal afirmă undeva că Descartes ne apare mai întîi, în *Metoda* sa, ca un maestru al rațiunii, dar, două pagini mai departe, raționează ca un călugăr. Dacă am ține seamă de acest exemplu și de ideea temerară că nu mai păstrăm amintirea momentelor prin care am trecut, cititorul lui Descartes va voi poate să deosebească pe vestitul geometru, care dăinuie mereu, de aventurosul fizician, de mult timp corectat, și mai avan de teolog, care, după atîția alții, a încercat să dovedească ce credea ; în sfîrșit, va găsi crăci uscate la acest arbore încă viguros. Un asemenea mod de a citi, nesatisfăcător și prea ușuratic, îl va lipsi de înțelegerea celui mai puternic

gînditor care a existat vreodată. Căci evidenţa, la el, se „deschide“ asupra genunii ; dar acesta nu-i un fapt istoric. La orice om, ideile limpezi, de îndată ce-i sînt de-ajuns, suscită taine şi scandal. Şi ar însemna prea puţin să spun că Descartes desţeleneşte calea ; fie că ne gîndim la îndrăznelile lui de fizician, unde observăm mai întîi eroarea, fie la îndrăznelile de teolog, mult mai ascunse, el îşi urmează efectiv calea, şi cu mult timp înaintea noastră. Dar nu ca înger ; ca om împovărat de materie, ca şi noi, stăvilit de patimi, ca şi noi, şi cîrmuindu-şi laolaltă trupul şi sufletul potrivit condiţiei umane. Pe scurt, nimeni nu-i mai mult om decît Descartes ; nimeni nu se lasă mai puţin îmbucătăţit ; nimeni nu s-a îndepărtat mai puţin cu gîndul de sine. Iată de ce trebuie să respectăm cultul uman, ce îngroapă atît de bine morţii. În vreme ce încercăm să împăcăm colo, să tăgăduim dincolo şi, în sfîrşit, să luminăm cu ajutorul cuvîntului greu al istoriei de ce poate n-a spus totul — aşa cum trebuia s-o facă — el, potrivit legilor nescrise ale gloriei, dăinuie în întregime.

Am spus-o adesea ; ce ne lipseşte pentru a-l înţelege pe Descartes este inteligenţa ; şi, pe acela care n-a pătimit amarnic din pricina aceasta, trebuie să-l căinăm şi mustrăm că primeşte construcţia de-a gata. Totuşi o asemenea constatare nu ne-ar duce departe ; căci dacă harul nu ne-a înzestrat cu geniul lui Descartes, ce putem să facem ? El însuşi a corectat încă de pe atunci, aşa cum vom vedea, judecata aceasta întemeiată pe modestie, datorată celei mai viguroase lecţii de curaj care a fost vreodată, deoarece a vrut să denumească generozitate forţa din noi datorită căreia chibzuim drept. Pe scurt, afirmăm că acest Prinţ al Intelectului, punînd la cîntar chiar intelectul, a refuzat să caute desăvîrşirea omenească prin acest mijloc şi, tot prin el, pe Dumnezeu, micşorînd cu îndrăzneală puterea noastră de înţelegere în faţa facultăţii de a voi. Deloc pedant, senior din cap pînă-n picioare — iată în ce fel, după cum se va vedea, refuză să fie un autor greu de înţeles. Mai exigent astfel decît oricine, ne răpeşte cu fiecare rînd al său scuza leneşilor cum că omul nu e prost fiindcă vrea. Iată de ce acest maestru nu cere respect, ci mai degrabă atenţie.

OMUL

„A doua mea maximă era să fiu cît mai dîrz şi mai hotărît cu putinţă în acţiunile mele.“

(Discurs asupra metodei)

Omul aparţine unei epoci încîntătoare, încă nedeprinsă cu supunerea. Nu domneşte încă ordinea. În toată Europa s-a cuibărit un fel de uriaş război civil, în care fiecare se bătea pe socoteala lui ; şi chiar matematica seamănă cu un război de partizani, unde cei mai abili încearcă să dea cîte o lovitură pe furiş. Orice ins e militar şi om de acţiune şi îşi alege dascălul. Nimeni nu găseşte atunci în faţa sa îndatoriri gata scrise, care din patimile noastre să făurească înţelepciune. Trebuie să alegi. Descartes participă la această mişcare a vremii şi nu se miră. Acest călător, acest militar, acest om întreprinzător, nu ni se descoperă de fel ; dar ce ştim despre viaţa sa, deşi se mărgineşte la ce se vede dinafară, fără nici o legătură cu frămîntările

sale tainice, ne îngăduie să nu-l uităm. Ştim că a slujit ca voluntar sub Mauriciu de Nassau, care avea să devină în curînd prinţul de Orania ; că după alţi doi ani trece în armata ducelui de Bavaria ; peste alţi doi ani îl regăsim sub ordinele contelui de Bucquoy, pe care îl urmează probabil pînă în Ungaria. În sfîrşit, după şase sau şapte ani de călătorii nesilite, îl găsim ca spectator la asediul oraşului La Rochelle, unde reintră în armata regelui, pînă la obţinerea victoriei. Iată cel puţin legenda, aşa cum o găsim la Baillet. Există destule incertitudini în ce priveşte aceste amănunte, şi chiar istoricii nu sînt de acord cu ultimul episod, pretinzînd că Descartes tocmai sosea în Olanda cînd La Rochelle era cucerită. Totuşi trebuie spus că acest episod nu putea fi născocit, şi nici nu ar fi fost demn de crezare dacă nu se potrivea personajului ; şi cînd vrem să cunoaştem firea, moravurile şi frămîntările unui om, legenda nu-i de disprețuit.

Așadar nu-i vorba aici de un om de carte firav, ci de cel iute și aspru, nerăbdător să chibzuiască, și care hotărăşte, nu șovăie, își riscă pielea. Cît de domol se purtau războaiele pe vremea aceea şi cu toate că îţi lăsau destulă zăbavă ca să hoinăreşti şi să meditezi, existau perioade cînd erau al naibii de brutale. Nu ştim nimic despre faptele de arme ale lui Descartes, dar tradiţia ne-a transmis două întîmplări ale lui foarte milităroase : știm că Descartes, ducîndu-se odată în Frizia Occidentală [1] pe un vas, însoţit de un singur servitor, a descoperit că luntraşii au de gînd să se răzvrătească şi atunci a scos imediat sabia din teacă şi

[1] Ţinutul depresionar, inundabil de pe malurile Mării Nordului, cuprins între Olanda şi Germania (n. tr.).

i-a ţinut la respect. Avea pe vremea aceea vreo douăzeci şi cinci de ani. Puţin mai tîrziu, aproape de treizeci de ani, se istoriseşte că, fiind de faţă numeroase doamne, dintre care uneia îi făcea curte, s-a bătut în duel cu un rival şi, dezarmîndu-l, l-a iertat. Duelurile erau pe atunci la modă şi Descartes, dacă n-ar fi „parat" în chip corect, ar fi putut foarte bine să fie ucis dintr-o ceartă neghioabă, aşa cum a murit Sévigné [1]. Ne place să credem că un înţelept se deosebeşte de ceilalţi oameni nu prin mai puţină nebunie, ci prin mai multă înţelepciune. În plus, cititorul va găsi în *Discursul asupra metodei*, sub titlul *Cîteva reguli morale deduse din această metodă*, o teorie privitoare la acţiune, teorie căreia nu-i lipseşte nimic. Descartes, rătăcind într-o pădure şi neavînd nici o pricină să meargă pe o anumită potecă mai degrabă decît pe alta, alege totuși şi urmează calea pe care a apucat ca și cum alegerea făcută ar fi fost cea mai chibzuită, şi, datorită dîrzeniei şi neabătutei lui stăruinţe, datorită acestei statornicii faţă de sine — scoate o asemenea opţiune de sub semnul întîmplării şi o pune sub acel al certitudinii.

Această imagine celebră, dacă ţinem seama îndeajuns de tîlcul ei, trebuie să ne facă să regăsim demersul, ba şi atitudinea omului care a ştiut pe deplin să se îndoiască cînd trebuia, să creadă cînd trebuia, şi totdeauna să se asigure pe sine. E cazul să spunem că acestui om hotărît îi plăcea să doarmă mult şi să stea culcat chiar fără să doarmă. Aceste contraste, aceste răgazuri peste orice măsură, acest fel de lene pe care fiecare o pune în joc cum are

[1] *Henri de Sévigné* (1624—1651), soţul celebrei marchize, ucis în duel de cavalerul d'Albret (n. tr.).

chef, caracterizează viaţa ostăşească şi, dimpotrivă, stîrnesc scandal în treburile ce le facem cînd e pace. Descartes de pe vremea cînd era în liceu scăpa de obligaţiile obişnuite prin îngăduinţa celor din jur. Faptul că pe urmă a optat de bunăvoie pentru viaţa ostăşească, ar putea să ne mire dacă am crede că existenţa aceasta era supusă unei discipline stricte ; dar nici gînd ; viaţa militară se orînduieşte în realitate după nevoile exterioare. Putem să credem că Descartes a îndurat totdeauna fără greutate constrîngerile evenimentului în sine, dar a îndurat foarte greu pe ceilalţi. Iată-ne ispitiţi să înţelegem pe acest singuratic şi existenţa lui de surghiunit de bunăvoie. Pe vremea tinereţii a fost uneori om de lume ; de două ori a trăit la Paris cum se trăia pe atunci, plăcîndu-i straşnic taifasul, muzica şi toate distracţiile cuviincioase. Dar nu-i intraseră în obicei, şi cînd i se năzărea se ascundea pe neaşteptate în vreo periferie ; prietenii îl regăseau întîmplător şi-l aduceau înapoi, se pare fără prea multe stăruinţe. Aceste trăsături ale firii sale nu sînt deloc ale unui mizantrop. În călătoriile sale, după campaniile militare, se duce pretutindeni, în Germania, în Frizia, în Olanda, în Anglia, în Italia şi poposeşte adesea unde are chef, căutînd să vadă tot ce-i oferea mai frumos natura şi omul : ba o încoronare la Frankfurt, ba un jubileu la Roma. Şi chiar în cei douăzeci de ani pe care i-a petrecut pe urmă în Olanda, se muta mereu dintr-un loc în altul, totdeauna ţinînd să fie bine găzduit şi servit, să aibă grădiniţa lui şi cai pentru plimbare, în sfîrşit, libertate şi răgaz, pe care le socotea bunurile cele mai de preţ. Chiar partea cea mai omenească din el a fost în afara orînduirii obişnuite, precum acea Francine, propria-i fiică, pe

care a crescut-o cum ar fi făcut o mamă, pînă la vîrsta de cinci ani, cînd a pierdut-o şi a jelit-o. Cine nu va admira — poate nu fără puţină spaimă — această existenţă ce se sprijină doar de ea însăşi, alungînd şi atrăgînd toate cugetele active, doar după toanele ei ? Acest rege al Spiritului — ce trata de la egal la egal cu prinţesa Elisabeta şi pe care flota suedeză îl aşteptă la Zuidersée, pînă ce a avut chef să plece spre ţara friguroasă unde avea să moară — a primit în singurătatea sa, cînd împlinise aproape patruzeci şi nouă de ani, pe un cizmar, pe nume Rembrantsz, bun matematician, ce s-a făcut cunoscut mai tîrziu ca astronom, stînd de multe ori la taclale cu el.

Acei ce vor binevoi să citească *Discursul asupra metodei* cum ar citi pe Montaigne, vor simţi că Descartes este departe de a fi un răzvrătit şi un adept al Frondei, dar vor înţelege de asemenea că pentru el orînduirea politică era luată cum era, fără nici o nuanţă religioasă. Există puţin dispreţ în acest fel de supunere. O ghicim după modul cum şi-a petrecut viaţa ostăşească, asumîndu-şi îndatoririle ca pe nişte exerciţii de răbdare şi mai ales prin refugiul în ţara cea mai liberă şi cea mai puţin stingherită de autoritate din Europa de pe vremea aceea, sub pretextul căutării unui climat potrivit. E drept să mai observăm că teologii din această ţară nu i-au dat pace decît după polemici aprige şi numai datorită intervenţiei unor persoane suspuse, între care poate şi ambasadorul Franţei. Aceasta ne fereşte de a rîndui forţele după idei. Unul din punctele doctrinei carteziene este că spiritul se izbăveşte şi chiar cîrmuieşte datorită acestei dezordini a forţelor cosmice, care nu cugetă. Înţelegeţi acum aceste priviri posomorîte. Totuşi

trebuie să lăsăm deoparte, după cum făcea şi el, autoritatea propriei sale religii, căreia i se supunea de bunăvoie, şi fără nici o făţărnicie, aşa cum voi încerca să explic. Dăinuie o suspiciune — de asemenea fără nici o făţărnicie — faţă de anumite cercuri, faţă de discuţii şi, în sfîrşit, faţă de orînduirea omenească, în măsura în care ea pretinde să cugete. Aşa ceva poate să uimească. Prezintă chiar multă însemnătate faptul că cititorul cultivat din zilele noastre să resimtă această uimire şi să se afle ca scos pentru o clipă dintr-o epocă anume, care nu mai ştie să se supună dacă nu crede, şi unde, în schimb, domneşte obiceiul să se strîngă mai mulţi laolaltă ca să cugete. Un asemenea avertisment ne duce mult mai departe decît se crede. şi-i vom găsi urmările în această teză, în această trăsătură esenţială — deşi greu de desluşit — că ideile ele-însele sînt, într-un anumit fel, retrimise la tot soiul de sisteme închise, ceea ce osîndeşte dinainte epocile de viaţă colectivă, care vor reveni totdeauna, cînd bunul simţ este socotit ca un rod al asociaţiei. Ideile sînt atunci ca maşinile. Or, este bine să subliniem, ca o părere, de la început la îndemînă şi de mare însemnătate, că maşinile există pretutindeni la Descartes, dar pretutindeni definite, pretutindeni adaptate obiectului, pretutindeni „curăţite“ de spirit, aşa cum în adevăr şi sînt în realitate. Şi, sub acest raport, este bine ca cititorul să păstreze în minte şi la loc de cinste paradoxul, îndeajuns de cunoscut, al animalului-maşină. Această aspră judecată, care vrea să înalţe omul, este cu totul străină în orice regim intelectual unde doctrinele sînt în joc ; trebuie atunci ca mijlocul obişnuit de reflecţie să fie răfuiala şi, în cele din urmă, tentativa, metode pe care aş îndrăzni să le denumesc animalice. În lumina acestei judecăţi,

care încetul cu încetul se va limpezi, vom aprecia şi acele polemici uluitoare, care au urmat după *Meditaţii* şi unde se întrezăreşte o bună-cuviinţă voită, laolaltă cu un timid dispreţ, curînd făţiş. Priviţi acum acel frumos portret care ne-a rămas şi nu vă veţi înşela deloc apreciind că severitatea îi caracteriza firea. Copiii se înşală adesea asupra părinţilor, deoarece nu-şi dau îndeajuns seama de strădaniile datorită cărora vîrsta copilăriei lor este atît de uşoară. Doamna de Sévigné scrie fiicei sale : „Tatăl tău, Descartes“. Asemenea cuvinte răsună bine aici, în toate înţelesurile lor. Ele tălmăcesc un mers al cugetării totuna cu amintirea, datorită căruia ordinea naturală slăveşte pe creator. În acelaşi mod ideea ar dispărea cu totul, fără amintire, cel puţin una, a judecăţii ce a făurit-o. Înseamnă a te urca la obîrşia ideilor. Şi trebuie să învăţăm din această cucernică reîntoarcere ce înseamnă a cugeta, şi să ştim şi noi să spunem : „Tatăl nostru, Descartes“.

ÎNDOIALA

„N-aş putea astăzi să dau prea mult frîu liber neîncrederii mele, deoarece nu-i vorba acum de acţiune, ci doar de meditaţie şi de cunoaştere.“
(Meditaţii I)

N-am să rezum acele vestite frămîntări la capătul cărora Descartes, cuibărit la gura sobei, a sfîrşit prin a se despărţi de toate lucrurile ce îl înconjurau şi chiar de propriul său trup, pentru a se găsi singur cu gîndirea lui ; de două ori singur în

această solitudine și tăcere nocturnă, de vreme ce chiar din ele s-a sihăstrit. Rugăciune a omului vestind timpurile noi, ce este în primul rînd rugăciune adresată lui însuși, și pe care o vom găsi în *Meditații*. Această căldură sufletească, această liniște, această forță zăgăzuită în el și care se frămînta potrivit legii ei lăuntrice, depășește toată proza noastră și chiar pe poeții noștri. Nu poate exista expunere care să egaleze o asemenea frămîntare sublimă. Ci mai curînd, cînd ni se oferă priveliștea lui Descartes cugetînd, cugetăm și noi la rîndul nostru, ținînd seamă de orice împrejurare, ca acei discipoli care imită gestul și vocea maestrului și, fără să știe, dobîndesc un sprijin pentru trupul și firea lor, atunci cînd cugetă prima dată. Noapte și tăcere ; o liniște bine orînduită se așterne în jur ; lucrurile familiare sînt la locul lor. Descartes se scoală, se duce pînă la fereastră, aruncă o privire în stradă, zărește oameni în mantale — chiar acei pe care Rembrandt îi pictează — se întoarce la jilțul lui, desprins de orice grabă și teamă. Firește, trebuie să-l privim cu luare aminte. Căci se întîmplă ca oamenii să se îndoiască de existența lucrurilor și atunci se pipăie pe ei înșiși ca și cum ar vrea să se trezească ; da, dar numai atunci cînd îi stăpînește nenorocirea cumplită, sau o frămîntare zguduitoare, sau înaintea unei strașnice calamități. În asemenea împrejurări, Descartes ar fi mai degrabă un om de acțiune, după cum am văzut, un Descartes pentru care nu exista rău mai mare decît nehotărîrea. Dar acum, cînd cugetă, nu neliniștea îl stăpînește și nici un fel de fior. Nu se află în fața Sfinxului, nici la o răscruce a drumului unde ar trebui să se hotărască. Dimpotrivă, toate pasiunile sînt potolite ; stă mărturie frumoasa lui proză. Să observăm cu luare aminte această stare sufletească : alege pentru o asemenea îndoială exagerată timpul cînd este sigur de orice. Iată faptul caracteristic : se îndoiește deoarece vrea să se îndoiască. Ceea ce îl caracterizează pe Descartes în toate cercetările lui, chiar în domeniul geometriei și al fizicii, este că nu recunoaște frumosul titlu de cugetări decît cugetărilor pe care el le cîrmuiește după voia sa. Îndoiala lui nu se află pitită sub credință, ci deasupra ei. El se încredințează mai întîi ; și pe urmă se îndoiește despre ceea ce crede ; încearcă soliditatea lumii ; n-o zdruncină deloc. Descumpănirea ar fi fapt al lumii și pătimire a sufletului ; nehotărîrea, la fel ; nimic asemănător aici. Dimpotrivă, ca și cum s-ar opune amenințărilor lumii, iată-l că nu acceptă nici încrederea și că destramă fir cu fir, cu prudență, aceste lucruri alcătuite dintr-o urzeală atît de trainică. Colo, privirea scrutătoare a fizicianului ; dincolo, existența dezgolită înaintea cugetării dezgolite. Nu în timpul vijeliei se stîrnesc adevăratele vîrtejuri, ci mai curînd în acea bucată de ceară, pe care el o mînuiește apropiind-o de foc. Vom găsi în această celebră analiză încă un exemplu al îndoielii acesteia, urmărită, căutată, stăpînită. De altfel, oricare ar fi obiectul, este real și de-ajuns ; și chiar cel ce doarme exprimă toată firea, fără nici un risc de a greși ; dar nu pentru el. Să observi înseamnă să nu accepți acest întreg al lumii și într-un anumit fel să-ți creezi un spațiu și să te dai înapoi ca să poți privi. Nimic nu-ți apare limpede decît prin îndoială ; și, respectînd o asemenea idee, n-am avea să spunem decît că celebra

Metodă, sub toate aspectele ei, nu există decît prin îndoiala care îngăduie o selecţiune potrivit nevoilor spiritului. În cea mai neînsemnată cugetare a lui Descartes se află această trezire, această teamă de a visa potrivit adevărului. Totuşi, mai mult încă, şi în această căutare de început, care merge cu bună ştiinţă pînă la presupunerea unui spirit ce ne înşală cu desăvîrşire, toată puterea spiritului este pusă odată la încercare. Facultatea înţelegerii este aici depăşită, ceea ce înseamnă a înţelege ; spiritul se descoperă în sfîrşit lui însuşi, fără altă funcţie, nici mijloc, decît îndoiala, neîndoioasa îndoială. „Dacă mă înşel, exist", aceasta este prima sa gîndire despre Dumnezeu. Căci nu-i puţin lucru să ai o asemenea idee : că acesta ar putea prea bine să mă înşele. El are această forţă de a mă înşela, fie ; dar şi eu posed forţa de a fi neîncrezător. Ea îmi e de ajuns. Sînt spirit.

Descartes face aici un popas. Trebuie să-l imităm. Trebuie să meditâm despre acest amestec de bogăţii şi sărăcii. Asupra acestei probleme va trebui să revenim mereu. Dar bogăţia ? Ce bogăţie ? Orice este crezut în mod firesc, decade din rangul de gîndire ; da, toate aceste aparenţe fidele şi orînduirea ce hrăneşte corpul nostru, dar care n-are nici un mandat să ne cîrmuiască gîndurile. Ni se ia dreptul să denumim adevăr ceea ce place corpului ; dar e falsă bogăţia pe care o pierdem astfel. Să observăm mai îndeaproape, noi ceştilalţi : o să cîştigăm astfel putinţa de a crede cum trebuie. Natura e destul de puternică şi, oricum, trebuie să ne încredem în ea ; totuşi nu pînă într-atît încît să lăsăm la cheremul ei cîrmuirea gîndurilor noastre. Vreau să mă întorc încă o dată la omul care în *Discursul asupra metodei* dovedeşte că se ţine straşnic pe picioarele lui. Descartes se încrede în religie, la fel ca în moravuri şi legi ; dar tocmai de aceea nu-şi îndrumează deloc cercetările pe o asemenea cale ; nu vrea cu nici un chip să găsească false temeiuri pentru ele, nu vrea de fel să găsească temeiuri. Scrie el în acest manual al omului în acţiune : „Să păstrez religia în care Dumnezeu mi-a hărăzit să mă nasc". A spus mai întîi cu acelaşi ton : „Să ascult de legile şi obiceiurile ţării mele".

Asemenea afirmaţii sînt foarte serioase, datorită acelei încredinţări anume care tocmai şi-a dat seama ce înseamnă cu adevărat a cerceta. Prima înţelepciune — care străfulgeră chiar în cercetările lui privind geometria — este să nu cercetezi totul cu luare aminte. Şi doar desigur din pricina unei greşite idei despre intelect, care e întinat întotdeauna cu imaginaţia, ajungem să folosim neîncetat şi pretutindeni intelectul în ambiţioasele noastre cugetări. Există aşadar o artă de a crede, pe care o cunoştea şi Montaigne, deşi datorită unei îndoieli mai puţin îndrumate, mai puţin active, mai puţin intense, în sfîrşit cu ajutorul unei reflexii difuze. Aici spiritul îndrăzneşte mai mult şi, printr-o despărţire şi un refuz fără exemplu, sprijină arta de a cugeta pe arta de a crede, ambele definite chiar prin despărţirea lor, violentă odinioară, violentă întotdeauna. O asemenea prudenţă duce departe.

Trebuie acum să urmărim îndoiala în acţiune, îndoiala creatoare a ordinei. Într-adevăr, în cugetările noastre cele mai neînsemnate, ceea ce ne face să înaintăm şi să cîştigăm ceva este totdeauna faptul că, îndoindu-ne de aparenţe, coborîm ce gîndeam mai întîi la rang de lucru care merită

să fie crezut. Evoluţia cugetării ne face mereu să dăm deoparte lucrul care stătea în calea vederii noastre şi să-l călcăm în picioare precum nişte vreascuri. În această privinţă geometria ne oferă cel mai bun exemplu, şi cel mai uşor, mai ales la începuturile ei. Căci imaginaţia, deşi disciplinată, nu încetează să-şi facă de joacă cu figurile geometrice şi să ne dăruiască probe plăcute, care nu sînt totuşi decît încredinţări. Descartes nu dispreţuia acest ajutor al figurilor geometrice, după cum putem observa în *Regulile pentru îndrumarea spiritului ;* şi a spus-o clar de mai multe ori : în matematică imaginaţia şi intelectul stau totdeauna mînă-n mînă. Dar tocmai astfel îşi concentrează mai mult atenţia ca să respingă probele oferite de imaginaţie. Urmăriţi această idee potrivit cunoştinţelor dumneavoastră din şcoală. Observaţi că primele teoreme ale geometriei sînt din acelea pe care oricine le poate crede ; şi primul gînd în această privinţă este că nu-i nevoie de atîta trudă pentru a demonstra ceea ce fiecare vede cu uşurinţă. Dar aici trebuie să existe îndoiala, şi încă mai avan, altfel am putea foarte bine să aplicăm geometria, dar nu am putea nicidecum s-o născocim. Mereu îndoiala, îndoiala excesivă, ne face să găsim linia dreaptă. Toate cugetările noastre corecte privind linia dreaptă cer ca noi să înlăturăm necontenit ceea ce traiectoria ar vrea să ne spună, ceea ce nu încetează niciodată să ne spună şi are o aparenţă de adevăr. De unde izvorăşte şi această exigenţă minunată de a cere cu stricteţe ceea ce ascultătorii ar accepta fără trudă. Şi regula regulilor — de a nu lăsa niciodată să se includă în definiţie decît ceea ce a fost odată acceptat în ea — face să iasă la iveală această rigoare a

spiritului, datorată voinţei, care este deasupra intelectului, şi-l luminează, în timp ce figura (geometrică) expediată în rîndul lucrurilor — şi devenită simplu lucru — reţine jocurile imaginaţiei şi ţine corpul la respect. Acesta-i geometrul gata de luptă. Să regăsim, în raţionamentul dintîi al metafizicianului, această disciplină a forţelor nedespărţite, strunite la locul lor — imaginaţie, înţelegere, voinţă — care-l sprijină totdeauna pe adevăratul geometru.

Să desprindem deci această lecţie de forţă. Materialul îndoielnic trebuie să devină obiect de credinţă ; îndoiala nu ne-ar ajuta cu nimic, nu ne-ar lumina cu nimic. Înseamnă a decide, înseamnă a lua o hotărîre. Citiţi a doua regulă de morală din *Discursul asupra metodei* ; îl veţi găsi acolo pe Descartes într-o pădure, unde, deoarece totul este îndoielnic potrivit naturii, spiritul ia o atitudine directă, fără umbră de probă ; şi chiar acesta-i pentru el temei de stăruinţă. Dimpotrivă, în deplina siguranţă pe care ţi-o dăruie natura atunci cînd te afli într-o cameră bine închisă, într-o cetate bine orînduită, în momentul cînd ai parte de somnul plăcut pe care veghea însăşi ţi l-a dat, şi în timpul acelui vis cu ochii deschişi cînd ţi se dezvăluie mărturiile obişnuinţei, cînd opţiunea, trecută pînă şi în corp, ia chipul raţiunii — tocmai atunci spiritul tăgăduieşte şi astfel începe să existe pentru sine. Deci însuşi obiectul poartă îndoiala, chiar ideea, în măsura în care există ca obiect şi-ţi iese în cale. Această trecere de la idee la spirit, acest pas uluitor, această dare înapoi, această opoziţie a *eului* care gîndeşte faţă de eul gînditor, înseamnă metoda şi este sufletul sufletului.

„Dacă înțelegeți numai ce este perfect în specia corpurilor, acesta nu-i adevăratul Dumnezeu."
(Răspuns la obiecțiile din categoria a doua)

Trebuie mai întîi să analizăm aici cu un ochi cartezian și fără nici o nuanță religioasă această uriașă existență ce ne strînge în chingi de pretutindeni, ce este atît de evident mai puternică decît noi, dar care totuși nu-i decît mecanică — mecanică, adică exterioară sieși. O asemenea idee — nădăjduiesc — va fi mai departe cu totul desprinsă din imagine și vom ști ce înseamnă materia. Fapt e că nu există nicăieri în *Principii* unde, din vîrtej în vîrtej, acest univers pare să se arate privirilor noastre — nici cea mai neînsemnată urmă de spaimă sau măcar de uimire. Mai degrabă Descartes a exprimat cu putere imperfecția radicală ce este legată de acest fel de mărime și care înseamnă că nimic nu există aici în sine, și că acest fel de ființare prin lipsă, ne trimite totdeauna fie la ceea ce-i în juru-i, fără de care n-ar fi cum este, fie la părțile din care e alcătuită. Acest dublu raport, care e totdeauna de la alcătuit la alcătuitor, definește ceea ce Hegel denumea falsa infinitate ; această idee este profund carteziană. Ca atare, nu pe această cale trebuie să căutăm acea perfecțiune, ce există de drept, și din care „mai puțin perfectul" decurge ca dependent. Încă o dată, nu-i vorba decît de a nu lua imaginea drept idee, nici lucrul măsurat drept măsurătorul. Nimic nu previne mai bine în această privință decît grija ce o poartă filozoful

nostru — în *Răspunsurile sale* — de a nu fi socotit drept un Sfînt Toma abia reeditat. Or, sfîntul Toma raționa astfel : prin denumirea de Dumnezeu înțelegem o ființă de așa fel, încît nimic mai mare să nu poată fi conceput ; dar mai mare este să fii în fapt și în intelect, decît să fii numai în intelect ; așadar Dumnezeu este, potrivit definiției, în fapt și în intelect. Acest argument place. Dar cine nu observă că aspectul exterior aici este socotit drept o măreție adevărată și perfecție adevărată ? Cine nu observă că imaginația vrea să-și dezvăluie aici vîrstele ei aparente, de fapt nesatisfăcătoare în esență ? Acest argument se găsește sub diverse forme în cursul istoriei și se atribuia deja lui Aristotel — în mod greșit după cum cred — argumentul celebru al primei cauze sau al începutului absolut ; cauzele, se spunea, ne trimit la alte cauze, și nimic nu-i îndeajuns ; trebuie deci să ne oprim. E deajuns să spunem aici că filozofia lui Aristotel, deși profund opusă celei a lui Descartes, după cum doctrina animalului-mașină o arată îndeajuns, nu se mulțumește totuși să urmărească raportul exterior potrivit capcanelor imaginației și că, datorită raportului dintre virtual și actual, ea ajunge la marea idee pe care trebuie s-o făurim acum. Nu-i mai puțin adevărat că pentru Aristotel universul este acela ce deține marea taină, acest univers căruia Descartes, actual în această privință mai mult ca oricare din noi, dimpotrivă îi întoarce spatele, datorită unei perspective de ordin intelectiv, așa cum poate ne vom da seama la sfîrșit. Dar fiindcă nu putem spune totul în același timp, acum e de-ajuns să nu vrem a căuta perfecțiunea în această pulbere cosmică ce se frămîntă și se învolburează în mii de chipuri, și să știm în definitiv că înspre subiectul gînditor trebuie să căutăm per-

fecţiunea. Dacă nu sesizăm sensul acestei observaţii, ce revine pretutindeni la Descartes, şi care ne duce totdeauna la „Cuget, deci exist", celebrele sale probe, mai ales aşa cum sînt concentrate în *Discursul asupra metodei*, ar fi de neînţeles.

Acest comentar vrea să fie util cititorului. Nu-l scuteşte de a-l citi pe Descartes. Cel mai bine este deci să regăsim ideea esenţială urmînd căile ce mi se par cele mai fireşti şi uşoare ; pe urmă, vom avea norocul să recunoaştem că celebrele probe ale lui Descartes n-au decît un înţeles şi nu pot avea decît unul. Aşadar Descartes a cîştigat datorită îndoielii această uluitoare victorie, de a fi egal cu stăpînul beznelor sau cu geniul rău, presupunîndu-l oricît de puternic. De unde purcede în cuget, se întreabă el, o asemenea forţă care desfide orice forţă ? Fireşte, nu pentru faptul că-mi făuresc o anumită idee de geometru şi pe urmă o alta. Fără îndoială, aceste idei mă mulţumesc întru totul. Dar nu numai că îndoiala excesivă le loveşte şi pe ele, de îndată ce le-am făurit şi le îndrum puţin mai departe ; deoarece atunci trebuie să am încredere în memorie — este destul de limpede pentru mine că nu ştiu tot şi că există, chiar în arta de a face combinaţii, domenii uriaşe, care îmi sînt la fel de inaccesibile ca şi cerurile de dincolo de ceruri. Ştiu că mă înşel adesea, dar este încă mai evident că nu cunosc multe lucruri şi că întotdeauna nu voi cunoaşte multe. În ce priveşte intelectul, sînt aşadar limitat ; cunosc aici imperfecţia mea, ceea ce presupune că am o oarecare idee despre desăvîrşire. Dar nu s-a spus încă totul. Această idee a perfecţiunii, care m-ar îndruma parcă să caut în jurul ideilor mele un fel de totalizare a lor, este încă negativă. A afirma că nu ştiu totul este aidoma cu a afirma că nu exist

pretutindeni ; astfel infinitatea unui intelect seamănă cu falsa infinitate a lucrurilor, care totdeauna trimit la alte lucruri. Şi dacă, în realitate. n-aş fi decît intelect, n-aş şti că nu ştiu. Dar de ce să caut pe această cale, cînd particip la perfecţiune, la perfecţiunea pozitivă, datorită acestei puteri de a mă îndoi, care mă face mai puternic decît orice putere de a înşela ? Pe aici dau de Dumnezeu, care nu-i împotriva mea şi duşman, ci mă sprijină şi mi-e prieten. Am un ajutor împotriva duhului rău şi acest ajutor de la Dumnezeu vine, fără doar şi poate. Dar această putere de a mă îndoi înseamnă chiar liberul arbitru. Şi Descartes ne răpeşte aici orice prilej de a şovăi cu privire la ce vrea să ne facă să înţelegem, observînd că nu putem să posedăm liberul arbitru într-o măsură mai mare sau mai mică, ci îl avem nemărginit sau deloc. Totuşi, analizînd o asemenea idee mai îndeaproape, vreau de data asta să judec pînă la capăt, ca de pe o asemenea culme a îndoielii, de unde văd pînă în depărtare, această falsă infinitate şi o văd dezvăluită în întregime. Nu numai că o judec, întemeiat pe acest raport exterior care presupune totdeauna un alt lucru de cealaltă parte a limitei ; dar, mai mult, descoperind această lege a depăşirii, care mă poartă departe, observ că puterea de a gîndi limita include dinainte faptul că orice limită va fi depăşită. Şi raportul din imediata mea apropiere, ca de la unu la doi, include dinainte orice şir de numere şi orice înşiruire de şiruri. Departe de a putea să prevăd că această adunare a unui obiect cu alt obiect va sfîrşi prin a depăşi puterea mea de a aduna, cu totul dimpotrivă, observ limpede că nu va fi niciodată aşa. Astfel apare, mărginind dinainte infinitatea părţilor, cealaltă infinitate, care este lipsită de părţi. În

sfîrşit, se iveşte puterea de a judeca, de la început depăşind, chiar în zămislire, orice acumulare posibilă a zămislirii.

Dumnezeu nu este deci intelect desăvîrşit ; şi aşa după cum nu-i vorba de a trece de la microcosmos la macrocosmos şi de la ceea ce nu ocupă decît un singur loc la ce ar ocupa tot locul, la fel, şi pentru aceleaşi temeiuri, nu-i vorba de a trece de la cel ce ştie un lucru şi apoi un altul, la cel ce ar şti totul. Raportul exterior se dezvăluie şi aici, prin faptul că varietatea ideilor n-are sens decît ca reflectînd varietatea lucrurilor, adică a acestei existenţe mecanice care ne trimite totdeauna la cîte un alt obiect. Acest spaţiu al ideilor şi un asemenea pustiu al ideilor nu ne apropie de perfecţiune, ci ne face să simţim, dimpotrivă, o imperfecţiune esenţială, ceea ce va reieşi poate mai în evidenţă cînd vom ajunge la teoria erorii. Dar de pe acum trebuie să înlăturăm acea interpretare, comună am spune tuturor cartezienilor — mari şi mici — şi pe care Spinoza a pus-o în formă spre spaima tuturor ; vreau să mă refer la acel vast intelect în sînul căruia totul este înţeles şi numărat, „scos la lumină şi desprins“, cum afirmă Lagneau, la Dumnezeul-obiect, pentru a nu spune Dumnezeul-lucru.

Dumnezeu este spirit. În această privinţă toţi sînt de acord. Dar ce înseamnă spirit ? Iată întrebarea. Nu fără temei am cerut un răgaz adineauri, pentru a cugeta cu toată atenţia asupra tăriei de a ne îndoi la nevoie de toate, care este sufletul oricăror gîndiri ale noastre. Acum să încercăm a regăsi cu mijloacele noastre modeste această idee viguroasă, pe care Descartes n-o explică deloc, dar care se află în schimb pe toate căile lui, fără ca el să caute vreodată să-i scadă însemnătatea. Nu-i oare o problemă de bun-simţ faptul că a cunoaşte lucru după lucru nu înseamnă să cunoşti mai bine, ci este totdeauna aceeaşi operaţie luată de la capăt, în bine sau în rău ? Cu toţii apreciem, sub denumirea de judecată, o cunoaştere limitată, dar desăvîrşită în limitele ei. Şi nici un înţelept n-a înlocuit vreodată problema de a cunoaşte bine cu problema de a cunoaşte mult. N-ar mai exista adevăr pentru nimeni dacă efectiv cunoaşterea ar spori în felul lucrurilor şi ar fi în funcţie de întindere. Cu alte cuvinte, dovezile nu vin spre noi ca nişte meteori ce ar aduce mărturii de la sine. Dimpotrivă, toate probele sînt voite şi făurite şi niciodată nu sînt îndurate, iar cugetarea nu încetează niciodată să pună la încercare ideile şi să le dizolve refuzîndu-le ; acesta-i sufletul dovezilor. „Într-un asemenea înţeles, afirmă Jules Lagneau, scepticismul înseamnă adevărul.“ Această idee viguroasă nu-i uşor de analizat. Măreţul edificiu al cunoştinţelor dobîndite i se împotriveşte totdeauna. Dar Descartes cel puţin a luminat calea pînă la a o face orbitoare prin doctrina libertăţii în Dumnezeu. Deşi e uluitor să susţii că adevărurile sînt aşa în Dumnezeu, deoarece el vrea ca ele să fie aşa, acesta nu-i totuşi decît un mod categoric de a afirma ceea ce ni s-a arătat mai sus şi e cu mult mai aproape de noi, anume că desăvîrşirea stă deasupra intelectului.

Să revenim la omenescul cel mai apropiat ; şi nu trebuie să facem cale lungă ca să revenim. Cred că doctrina pe care am expus-o sumar acum constituie premisa meditaţiilor noastre viitoare, deci utile şi urgente. Libera cugetare, atît de mult şi zadarnic hulită, are fără nici o îndoială valoare de religie. Dar vor fi totdeauna două religii, dintre care una contemplă şi cealaltă gospodăreşte. În-

fruntarea dintre jansenist și jesuit nu este circumscrisă la o anumită epocă, căci spiritul omenesc nu viețuiește din el însuși ; îi trebuie adevăruri și probe, precum și un acord al obștei. Totuși, fiecare simte la fel de bine că n-ar fi probe dacă Dumnezeu n-ar fi deasupra probelor. Deci s-ar zice că există un fel de a tăgădui lumea lucrurilor ca și această lume a probelor încheiate și puse la punct — o tăgadă ce ar constitui sufletul religiei. Aici se află germenele nereligiozității, iar teologii, care au dus un război atît de aprig împotriva lui Descartes, o simțeau limpede. Această lume tomistă, această lume a probelor bine administrate, îl va soma și amenința totdeauna pe solitarul ce socotește drept temei al religiei funcția ascetică de a te îndoi uneori de orice. În schimb, totdeauna, Atlasul care poartă aceste poveri va face măcar gestul de a le așeza jos, îndrăznind să afirme — și în numele lui Dumnezeu — că nu există autoritate de lucru judecat în domeniul spiritului. Pe scurt, erezia nu va înceta niciodată să salveze Biserica. Deoarece există două moduri de a te teme de Dumnezeu. Spiritul vajnic se teme de Dumnezeul dinafară ; spiritul slab se teme de Dumnezeul lăuntric — povară grea, într-adevăr. Invizibilul și vizibilul se vor înfrunta totdeauna, ceea ce înseamnă că sînt în corelație.

La Descartes acordul este realizat printr-o viziune superioară viziunilor noastre. Descartes a avut, după cum știm, vedenii profetice, după care a făcut legămînt să se ducă la Lorretto [1], unde s-a și dus. Pentru gînditorul care a scris *Meditațiile*, aceste visuri și pelerinaje au fost jocuri ale ima-

[1] *Loretto*, oraș italian în provincia Ancona, loc de pelerinaj la biserica zisă a Sfintei Fecioare, biserică ridicată de Bramante (n. tr.).

ginației. Dar din faptul că Dumnezeu este în primul rînd Dumnezeul cugetărilor noastre — ceea ce revine la a afirma că Dumnezeu este veridic — nu rezultă numai că noi nu sîntem niciodată înșelați decît de pasiunile noastre ; mai rezultă că nu-i nimic care să fie fals în aparențe și că pînă la urmă această structură a corpului omenesc dă socoteală de aparențe. Bunăoară, superstiția despre care ne istorisește, cum că prefera persoanele cu ochi ce se uitau puțin cruciș, nu e falsă decît prin temeiurile fanteziste ce i s-ar atribui ; dar este adevărată în măsura în care exprimă o experiență sau o amintire de odinioară, datorită căreia el a asociat acestui gen de chip bucuria de a iubi. Este la fel cum ni se pare că soarele se află la două sute de pași de noi, atunci cînd e ceață, o convingere atît de mult în contradicție, la prima vedere, cu ideea pe care o are astronomul, și care totuși trebuie să fie explicată și chiar este, prin structura ochilor și prin ceață. De altfel, tot cu ajutorul aparenței, măsurată ținînd seamă de reticul [1], o măsură ce este tot aparență, încearcă astronomul, deopotrivă refuzînd și păstrînd, să aprecieze uriașa distanță și, cu ajutorul distanței, uriașa mărime a soarelui, massa și mișcările lui. În același mod se calculează unghiul după lungimea umbrei, iar bățul ce pare frînt în apă — un fenomen aparent despre care oamenii s-au întrebat de secole — ne face să cunoaștem suprafața apei și chiar mișcarea luminii. Și dacă gîndirea nu poate să confirme totdeauna credința, căci ar trebui în acest caz să știe totul, rămîne un fapt că în toate percepțiile noastre

[1] *Reticul*, placă transparentă pe care sînt trasate la distanțe egale linii orizontale și verticale și care, așezată într-o lunetă, servește la vizarea precisă a obiectivelor (n. tr.).

deosebim lămurit ceea ce purcede de la corpul omenesc şi trebuie readus la el, astfel încît să nu mai existe acolo idoli ; şi prin asemenea observaţii, amplu dezvoltate, se încheie această teorie de seamă, cum că Dumnezeu nu poate să ne înşele. Astfel acela care distinge cel mai bine aceste două capacităţi, intelectul şi imaginaţia, este şi cel căruia îi vine cel mai uşor să le îmbine. De bună seamă deci că el se duce la Loretto aşa cum se duce la orice spectacol şi petrecere, ca să cunoască şi să pună la încercare uniunea sufletului cu a corpului ; însă, cu siguranţă că el resimţea acolo ceva mai de preţ ; armonia celor două capacităţi, ca în acel vis profetic, cînd — fără îndoială — imaginile fuseseră simboluri perfecte. Dar trebuie să meditezi îndelung asupra *Tratatului pasiunilor*, dacă vrei să-ţi poţi însuşi această medicină superioară, căreia îi datoreşte — dacă îl credem — prelungirea vieţii pînă la cincizeci de ani şi ceva, cu tot diagnosticul contrariu al doctorilor.

BUCATA DE CEARĂ

> *„Trebuie deci să cădem de acord că n-aş fi capabil nici măcar să înţeleg, datorită imaginaţiei, ce înseamnă această bucată de ceară şi că o înţeleg numai cu ajutorul intelectului."*
>
> (Meditaţii, II)

E de la sine înţeles că mă feresc să citez şi să-l ofer aici pe Descartes în fărîme. Cîteva rînduri numai : „Să luăm bunăoară această bucată de ceară ; tocmai a fost scoasă proaspăt din stup şi,

nepierzîndu-şi încă dulceaţa mierii pe care o conţinea, păstrează ceva din mirosul florilor de unde a fost culeasă..." Trebuie să citiţi în întregime acest paragraf din *Meditaţia a II-a* şi nu numai o dată. Ne e de ajuns acum să-l regăsim pe Descartes plin de viaţă, pe Descartes înaintea lucrului însuşi, pe acel Descartes la care percepţia şi atenţia nu sînt niciodată despărţite. E o frumoasă trăsătură a firii lui faptul că a aşteptat căderea zăpezii pentru a-şi îngădui să cugete despre ea, fericit fiind atunci, după propria-i expresie, că ideile îi „cad" din cer. Nu-i vorba aici de cineva care îşi potriveşte ideile cum poate, ci mai degrabă cugetă despre universul ce-l înconjoară şi nu cugetă la nimic altceva, ceea ce am observat şi în meditaţiile lui despre îndoială, unde, din nemijlocita apropiere a corpurilor prezente şi percepute — focul, lampa, mantalele — sufletul îşi ia avîntul. Aceasta-i regula cugetării, totdeauna neluată în seamă. Dar e vorba acum să ştim ce cugetăm despre un corp real. Şi celebra analiză a bucăţii de ceară ţine de faptul că îi pot schimba forma modelînd-o şi soliditatea apropiind-o de foc pînă îşi pierde culoarea, mirosul şi consistenţa ; aş spune pînă văd această ceară dispărînd în vapori, văpăi şi fum. „Fi-va aceeaşi ceară şi după schimbare ? Trebuie să mărturisim că va rămîne aceeaşi; nimeni nu se îndoieşte; nimeni nu judecă altfel. Deci ceara nu-i miros, culoare, soliditate, formă. Simţurile n-o percep în esenţa ei ; intelectul e cel care trebuie s-o prindă. Dar nu în afară de percepţie ; orice-ar trebui să gîndesc despre bucata de ceară : «ea este aceeaşi cu cea considerată la început».

Însă ce trebuie să gîndesc despre ea ?

Aici cititorul ce reflectă cade într-o cursă. Nu trebuie să ne fie frică, ci mai degrabă, descătuşaţi

acum de imagine, să urmărim hotărît o idee pe care nimeni n-o pune la îndoială. Aşadar ard ceara, sau mai bine o prefac în vapori; ea se pierde în acest univers, dar intelectul o urmăreşte acolo mereu. Atomii de carbon şi hidrogen — cum spunem noi — nu sînt distruşi; ei îşi au locul şi rostul lor. Să presupunem că au să fie distruşi, noi tot nu înţelegem altceva decît că sînt dislocaţi sau divizaţi, de nerecunoscut, în alte combinaţii noi, despre care poate nu ştim nimic; dar, în sfîrşit, bucăţile, fragmentele sau elementele din această ceară, oricare ar putea fi, există cu siguranţă undeva, departe sau în apropiere, într-un loc sau în altul, despărţite sau îmbinate, apropiindu-se de unele elemente, îndepărtîndu-se de altele, dăunînd unora sau favorizînd aici sau dincolo vreo acţiune a focului sau a aburilor, sau poate încorporate din nou în vreun lucru solid, într-o frunză sau scoică. Le-am pierdut din cîmpul vizual, nu ştiu cu precizie ce sînt şi unde sînt, dar ele au devenit părţi componente din acest univers; nu l-au părăsit. Repet cu filozoful nostru: „Nimeni nu se îndoieşte de aceasta, nimeni nu judecă altfel."

Se află undeva, aici sau dincolo; nu pot să înving acest gînd. Nici una din ele nu se află în acelaşi timp aici şi dincolo; înseamnă să spunem că ele cad sub dimensiuni determinate, că în fiecare moment un anumit raport în ce priveşte direcţia şi rezistenţa este real între ele şi celelalte lucruri. E fiinţa lor, de care nu le pot despuia. Ce este deci această existenţă care poate fi destrămată şi dispersată în mii de moduri, dar care nu încetează nicicînd să coopereze cu celelalte lucruri, împingînd şi fiind împinsă, apăsînd şi fiind apăsată ?

Aici să fim cu luare aminte. „Realitatea întinsă" a lui Descartes a stîrnit scandal în ochii aproape ai tuturor filozofilor. Afirm corect „în ochii", căci sub denumirea de „întindere" ei vor să reprezinte un veşmînt fără rupturi, care acoperă toate lucrurile, sau mai curînd un spaţiu vid, care le conţine pe toate. Dar, afirmă ei, aceasta nu-i decît o formă a reprezentării noastre şi un fel de raport aruncat de la un lucru la altul, după care apreciem dacă ele sînt depărtate sau apropiate, mari sau mici. Or, fiindcă trebuie să dezgolim acest spaţiu de culori, de sunete, de relaţii, aşa cum analiza expusă mai sus ne îndeamnă să facem şi deoarece trebuie să tăgăduim din lucrul real orice formă determinată ce i-ar aparţine în mod exclusiv, rămîne o formă nedeterminată şi goală, cum ar fi spaţiul geometrilor, unde toate formele şi toate mişcările sînt deopotrivă posibile. Şi — declară ei — este cam mult să spunem că materia se reduce la atît şi nu-i decît acea formă goală. În această privinţă ei se lasă călăuziţi încă o dată de imaginaţie. Între alte lucruri ce vor provoca mult timp mirare, Descartes a afirmat, şi nu numai o dată, că matematicile cultivă în primul rînd imaginaţia. Ceea ce ne invită aici nu să creăm imaginea întinderii, ci ideea însăşi a întinderii şi numai prin mijlocirea intelectului, adică să cugetăm exteriorul absolut, existenţa materială pură, într-un cuvînt lucrul gol. Dar o şi deţinem, fără să părăsim un singur moment ideea obişnuită, ideea despre care nimeni nu se îndoieşte; deţinem ideea, dar numai dacă o desprindem complet din imagine. Ce înseamnă deci această existenţă exterioară ? Ce trebuie să cuget în chip corect dacă o despoi de straie, cum reclamă categoric Descartes, şi o cercetez de tot goală ? Ceea ce găsesc este întinderea absolută, adică ce-i exterior în sensul cel mai deplin al cuvîntului, şi,

dacă putem zice așa, în mod esențial exterior. Cînd spunem că ceara noastră, chiar pierdută în fum și vapori, există cu siguranță undeva, vrem să afirmăm că ea există în raport de vecinătate și schimb cu alte lucruri, astfel ca să se schimbe de pe urma schimbărilor lor, iar ele reciproc de pe urma alor sale. La atîta se mărginește ființa ei ; ea nu este ceea ce este decît datorită acestei interdependențe între părțile sale ; ceea ce mecanica ne reprezintă și ne îngăduie să imaginăm. Dar trebuie totodată să depășim aceste imagini în care punem ceva din noi înșine, în sfîrșit să făurim acum ideea însăși a existenței. Și o asemenea idee se întemeiază pe faptul că nici un lucru material, ca atare, n-are o natură lăuntrică și proprie, ci dimpotrivă, orice lucru material este absolut dizolvat în părțile sale și în părțile părților sale, fiecare din ele neavînd altă proprietate decît modificările ce le primește de la vecine, și, din aproape în aproape, de la toate.

Filozofii atomiști, mult înainte de Descartes, au înțeles acest caracter al lucrului ; și toate eforturile lor s-au concentrat în a afirma că atomul nu-i nimic prin el însuși, ci dimpotrivă, primește prin ciocnirea de ceilalți toate proprietățile lui, astfel că știința lucrurilor revine la a alcătui amestecuri, feluri de-a gravita, curenți și fluxuri de atomi. Urmărindu-l pe Descartes cu strictețe în necruțătoarea sa analiză, recunoaștem că atomul este un fel de ființă auxiliară și, propriu vorbind, un ajutor izvorît din închipuire. I se lasă, e drept, soliditatea și forma, dar în soliditate și formă regăsim iarăși raportul exterior sau raportul de alcătuire. Lucrul redus la el însuși, sau existența pură și dreaptă, înseamnă că nici una din părțile lui nu este niciodată vreun lucru în sine, ci dimpotrivă, tot ce este al lucrului este exterior, astfel că cea mai mică parte nu este în tot momentul ceea ce este, decît datorită fluxului, frecării, apăsării tuturor celorlalte lucruri. Încă o dată, nimeni nu cugetă altfel, dacă în adevăr cugetă. Dar imaginația ne convinge întotdeauna că greutatea se află în însuși lucrul greu și e inerentă lui, iar culoarea se află în lucrul colorat și inerentă acestuia. Totuși fiecare știe, cînd e cît de puțin instruit, că greutatea unei bucăți de plumb se schimbă de la pol la ecuator și chiar, analizînd mai atent, după fazele lunii, și fiecare știe prea bine că o anumită culoare nu este decît un mod de a transmite lumina, care de altfel este condiționat și de fluxul luminii, astfel că, dacă lumina n-ar avea raze galbene, aurul ar fi negru. Trebuie să denumim calități oculte asemenea calități ce sînt presupuse inerente cutărei părți a materiei și care ar trebui să dăinuie în sînul lucrului, cînd totul în jur ar fi schimbat. Dar nu există asemenea calități ; fizicienii o știu. Iar Descartes este fără îndoială singurul care a conceput ideea de a le exclude în mod absolut. Existența este aici gîndită ca atare și necesitatea în sine se dezvăluie perfect distinct de fatalitate, poate pentru prima dată ; căci nimic nu este rostit și nimic nu este cugetat în acest vîrtej de praf care macină pînă la urmă toate lucrurile, frumoase și urîte, potrivit legii de fier care supune orice ființă la tot ce nu este ea. Noi n-am terminat nici astăzi cu tema acestei idei virile, datorită căreia existența lumii este în cele din urmă pură. Acea dialectică nesfîrșită ce ar vrea să facă o lume din visele noastre, aici își găsește hotarul, în urma unei contemplații intense. Căci trebuie mai întîi să concepem ideea existenței pure, fără nici un amestec. Și, deoarece cali-

tățile oculte revin mereu, datorită atotputerniciei imaginației, această analiză a bucății de ceară va răsuna totdeauna ca cel mai frumos poem. Ideea mitologică lasă să ne scape frumusețea lumii, atît de adînc simțită de toți. Dimpotrivă, simpla idee a acestei mări necontenit agitată și desfășurată, ca și a întregului univers din jurul ei, exterior de asemenea lui însuși, fără țintă și gînd, atinge în sfîrșit sublimul presimțit de poeți, potrivit cu simțămîntul unei măreții autentice — s-ar zice corneliene — care depășește orice falsă măreție.

Voi vorbi puțin despre mișcare și doar pentru a semnala că Descartes a fost totdeauna grijuliu s-o desprindă întrucîtva din lucrul mișcat, pentru a o distribui în jur, sau mai curînd pentru a o cugeta ca un raport între un lucru și celelalte lucruri. Vă veți mira găsind în *Principii* — fără ambiguitate nici restricție — o doctrină nouă chiar astăzi, ce susține că mișcarea nu este decît o relație între un corp și corpurile învecinate. Această idee place la început, datorită jocurilor imaginației legate de ea, dar ea depășește curînd măsura spiritelor obișnuite, deoarece calitățile oculte sau inerente trebuie să fie tăgăduite din nou ; și e necesar ca forța vie, sau elanul masei, să fie desprins de lucrul în mișcare și raportat la cîmpul înconjurător. Căci a presupune într-un corp ce se mișcă o forță lăuntrică și un soi de mișcare concentrată și virtuală, înseamnă desigur a concepe că într-adevăr acest corp se mișcă, dar a uita totodată de legea existenței, potrivit căreia o schimbare e determinată în întregime de situația și schimbarea obiectelor din jur. Orice forță „inerentă" ține de mitologie, după cum orice însușire inerentă este mitologică. Puterea calculului și fidelitatea noastră față de convingerile la care am subscris sînt fără în-

doială singurele noastre resurse, dacă vrem să învingem aici pe deplin antica imagine a unei „aspirații" în săgeata care zboară. Las de altfel pe seama eroilor intelectului această idee anevoioasă ; tot ce fac este să admir că Descartes, fără să fi dus prea departe ideea, cel puțin a conceput-o. Ne e astfel mai ușor să înțelegem de ce cartezienii au rezistat ideilor adepților lui Newton privind acțiunea de la distanță. Într-adevăr, aceste forțe centrale nu erau decît niște prescurtări și nu cred că doctrina carteziană — ce susține că o parte nu este mișcată sau deplasată decît de către vecinele ei — își găsește astăzi adversari. Dacă cercetăm acum atomii aceștia de astăzi, care sînt la fel de complicați ca niște lumi, vom conchide, cred, că fizica noastră este în întregime carteziană ; dar, poate, după aceste explicații, chiar dacă au fost nesatisfăcătoare, s-a înțeles, nădăjduim, că nici nu putea fi altfel.

GEOMETRU ȘI FIZICIAN

„Presupunînd chiar că există ordine, între cele ce nu se preced în chip firesc unele pe altele..."

(Discursul asupra metodei)

Ca să nu mă pierd în rezumate ce n-ar explica nimic, am să analizez numai două exemple, ce nu oferă dificultăți deosebite, și care sînt caracteristice pentru a înțelege atitudinea spiritului cartezian în fața naturii. În primul rînd, în *Dioptrica* sa, Descartes vrea să înțeleagă cum se poate reprezenta deviația luminii, fie prin reflecție, fie

prin refracție. El presupune că am arunca o bilă; totuși nu asupra ipotezei vreau să atrag atenția, ci mai curînd chiar asupra acestei mișcări, presupunînd că bila întîlnește fie un obstacol rezistent care o respinge, fie un obstacol neînsemnat ce doar o încetinește. Iată analiza, pentru care nu e nevoie de vreo figură geometrică. În prima ipoteză, bila întîlnește un obstacol rezistent, adică unul astfel încît să-și poată schimba direcția mișcării, dar nu viteza. Acest obstacol este plan; potrivit intelectului nici nu poate fi altfel; și, mai mult, planul nu poate decît să împiedice o mișcare ce-l întîlnește în mod firesc; o asemenea întîlnire este perfecția întîlnirii sau, dacă vreți, un asemenea obstacol înseamnă perfecția obstacolului. Observați cum geometrul luminează mecanica, folosind aici propria sa metodă, care determină totdeauna faptul prin idee. Ciocnirea fiind astfel definită, ținînd seama de duritatea foarte mare a obstacolului, și mișcarea neputînd fi decît dată înapoi, e limpede că ea se va produce chiar potrivit normalei, deoarece totul fiind omogen în jurul normalei, nu-i nici un temei ca bila, ea însăși perfect rotundă, să fie deviată mai mult într-o parte decît în cealaltă. Acest fel de raționament uimește totdeauna pe cei ce nu știu să gîndească ideea în imagine. Dar iată o altă născocire de geometru și care duce tare departe. Să analizăm cazul cînd bila întîlnește oblic planul. Ce înseamnă cînd spunem oblic? Acest lucru nu poate să fie definit prin plan, căci, în raport cu planul, nu văd decît două direcții care să nu fie ambigue; mișcarea perpendiculară față de plan îl întîlnește în mod absolut; mișcarea paralelă cu planul nu-l întîlnește absolut deloc. La aceste două mișcări trebuie să raportăm mișcarea oblică și pentru

aceasta e de-ajuns să presupunem, în locul mișcării oblice, două mișcări laolaltă, una normală cu planul, cealaltă paralelă. Ne-am ocupat de prima mișcare, așa cum s-a explicat mai sus; cît despre cealaltă mișcare, deoarece nu întîlnește niciodată planul, trebuie numai să fie continuată la fel, în aceeași direcție și cu aceeași viteză. Reconstituirea celor două mișcări, după ciocnire, ne oferă cu ușurință traiectoria mișcării gîndite și legea egalității între unghiul de incidență și unghiul de reflexie. Stărui asupra procedeului de descompunere, folosit acum atît de des, încît nu ne gîndim la el mai niciodată. Ceea ce găsesc aici îndrăzneț și cu totul caracteristic, pentru a deosebi intelectul de imaginație — este că într-un sens bila întîlnește planul, iar în altul nu; ceea ce nu s-ar înțelege nicicînd dacă nu știm ce înseamnă un plan.

Exemplul refracției vădește încă mai bine, poate, această putere a minții. Să presupunem acum că bila traversează un plan, cum ar fi o pînză întinsă, pierzînd numai puțin din viteza ei; regăsim și aici, datorită aceleiași analize a mișcării oblice, acea mișcare paralelă care nu întîlnește de fel pînza. Aici imaginația nu se poate substitui intelectului, deoarece o parte din mișcare pare să rămînă de o parte a pînzei; și am cunoscut intelectuali pe care îi credeam pricepuți în ale geometriei, ce se împotriveau aici, spunînd că această analiză este greșită și că nu reușește decît întîmplător. Fapt este că, respectînd definițiile, ajungem foarte simplu, prin recompunerea celor două mișcări — una care și-a pierdut din viteză și cealaltă ce a continuat aidoma — să determinăm unghiurile de incidență și de refracție potrivit cu raportul vitezelor în cele două medii. Lăsînd deoparte pro-

blema de optică, ce ar duce foarte departe, vreau numai ca cititorul să admire aici îndrăzneala geometrului, care hotărăşte că obstacolul-plan traversat, oricare i-ar fi natura, nu poate să micşoreze viteza proiectilului decît ţinînd seama de normala la plan ; aceasta nu înseamnă decît să refuzi efectele ce nu rezultă din definiţia planului. Nici un exemplu nu este mai potrivit ca să ne facă să înţelegem ce înseamnă o idee şi ce este un eveniment. În ce priveşte acţiunile şi reacţiunile dintre un fluid şi un plan rezistent, problemă pe care moara de vînt o şi pusese, s-a spus îndeajuns că nimeni nu ştie exact ce se petrece prin lovirea piezişă de către aer a pînzei întinse, deoarece nici o pînză întinsă nu este un plan ; deoarece aerul „se prinde" în mii de chipuri în asperităţile suprafeţei şi de acolo saltă ; deoarece, în sfîrşit, presiunea însăşi deformează suprafaţa. Încercăm deci de mii de ori, şi reuşita echivalează cu o cunoaştere. Dar acest fel de cunoaştere este acel pe care Descartes îl respinge totdeauna, şi chiar în ce priveşte matematica, unde descoperirile fericite ale practicienilor o iau uneori înainte mersului sigur al adevăratului geometru. Metoda, ce prescrie să mergi de la simplu la complex, impune dimpotrivă să reconstruieşti, pe temeiul definiţiilor, un eveniment teoretic, care se va explica întru totul datorită lor. Problema este numai să ştim ce se va întîmpla potrivit ideii. Depărtarea dintre idee şi eveniment va dezvălui alte condiţii, ce vor trebui definite astfel ca ele să poată fi incluse în problemă. Acest mers sigur, pe care îl deprindem de la geometrie, este prea adesea uitat, de îndată ce trebuie să alegem între a putea şi a şti. Dar nu lipsesc adepţi infideli ai practicii, chiar în domeniul matematicii. Astfel, deoarece nu cugetăm îndeajuns, şi nu cugetăm ca geometri asupra acestui exemplu simplu, vom accepta — cum şi trebuie — dar vom accepta fără să ştim de ce, că orice presiune faţă de un plan este normală cu planul. Este caracteristic pentru minţile slabe să prezinte ca o presupunere arbitrară, dar ce reuşeşte, o idee pe care nu mai ştiu s-o conceapă. Aroganţa pragmatismului rezultă, în realitate, din faptul că imaginaţia înlocuieşte prin simple procedee ideile intelectului. Am ales aceste două exemple deoarece ideea ce le este comună — de a înlocui o oblică prin proiecţiile ei pe cele două axe bine determinate — în afară de faptul că îmbrăţişează toată mecanica şi fizica noastră, este ideea-mumă a geometriei analitice, nemuritoarea născocire a lui Descartes.

Teoria magnetului, pe care o vom găsi în *Principii*, ne va dezvălui totodată pe geometru şi pe omul teoriei vîrtejurilor. Descartes şi-a înfăţişat la început lui însuşi toate experienţele cunoscute în ce priveşte raportul de la magnet la magnet şi de la magnet la pămînt. Să ne îndreptăm atenţia asupra faptului că un magnet liber în apropierea unui magnet fixat se roteşte pînă cînd polii contrari sînt unul în faţa altuia şi cît mai aproape unul de altul. Filozoful nostru se fereşte să recunoască vreo atracţie sau repulsie de la distanţă, dar întrezăreşte efectele unui flux invizibil de particule, ieşind mai întîi de la unul din magneţi şi neputînd să pătrundă în celălalt, dar izbindu-l şi deviindu-l ; pe urmă, cînd polii contrari sînt faţă în faţă, trecînd cu uşurinţă de la unul la celălalt, ceea ce îi menţine în această poziţie şi chiar i-ar putea apropia. Trec peste amănunte, dar reţin născocirea proprie geometrului ; aceste părţi canelate — adică în formă de şurub — sînt de

două feluri : unele au curbura spre dreapta, iar altele spre stînga ; ceea ce ne autorizează — unele neputînd niciodată să treacă în șanțurile ce se potrivesc celorlalte — să concepem un dublu flux, circulînd în două sensuri în interiorul pămîntului, ieșind fiecare prin unul din poli, înconjurînd pămîntul înainte de a intra în celălalt și străbătînd magneții pe acest parcurs. Se va observa că deosebirea între cele două feluri de particule este de natură geometrică și că răspunde, cît privește intelectul, acelei dualități de poli ce este realitatea de căpetenie a magnetului. De asemenea este adevărat că această condiție nu-i de-ajuns și că mai trebuie să presupunem, în urzelile metalelor, existența unor mici obstacole flexibile, mai mlădioase la fier, mai rigide la oțel și la piatra magnetului și care, odată culcate într-un sens la prima trecere, stingheresc sau chiar împiedică cu totul trecerea în sens invers. Toate acestea fiind presupuse — ceea ce înseamnă loviturile și ciocnirile — trebuie să recunoaștem că paradoxele magnetului sînt toate explicate, părțile cu caneluri circulînd cu mai multă ușurință în magnet, în oțel și în fier decît în văzduh ; sau, dimpotrivă, ele sînt în parte respinse, în parte deformate și uzate, în parte date înapoi, ceea ce explică dublul flux înăuntrul magnetului și în jurul lui. În aceste constatări, fizicienii noștri trebuie să recunoască esențialul teoriilor lor despre această problemă, ba și, poate eventual, dacă vor, încă o dată, să desprindă ideea din imagine.

Vreau să arunc o privire sumară și asupra teoriei curcubeului, pe care de asemenea Descartes a desăvîrșit-o, printr-o soluție pur geometrică. Curcubeul era sortit să fie pentru fizicieni fenomenul preferat, datorită acelor cercuri pe care le

trasează în aparență, care atrag viguros atenția și trebuind să trezească modalitatea geometrică a gîndirii. Este de-ajuns să descoperi că unghiul de refracție este condiționat de culori, pentru a explica acele cercuri colorate a căror perfecțiune pare mai întîi minunată. Și acest exemplu era potrivit pentru a face să se înțeleagă deosebirea între ceea ce pare și ce este, deoarece doi oameni nu văd în același timp același curcubeu. Am vrut să fac să se întrezărească, în aceste prezentări pe scurt, că dintre atîția observatori foarte exigenți, Descartes este poate singurul care în fața minunățiilor lumii a rămas cu desăvîrșire credincios cugetului.

ANIMALUL

„Căci nu există în noi decît un singur suflet și acest suflet n-are în sine nici o diversitate de părți ; aceeași parte sensibilă este și rațională și toate năzuințele ei sînt moduri de a voi."

(Tratat despre pasiuni)

Aici scînteiază puterea spiritului și acea forță de refuz ce-i este caracteristică. Căci e soarta noastră să ne închipuim că un cîine cugetă, simte și vrea — după cum ispitiți sîntem să credem că greutatea acestei bile de plumb se află în ea însăși. Și chiar trebuie să admit că atunci cînd mi se pare a citi în ochii unui cîine îndrăgit o mustrare sau rugăminte, sînt foarte emoționat și într-adevăr e cu neputință să înlătur gîndul cu

totul. De aceea putem să parjem că cititorul va respinge cu o anumită mînie celebrul paradox al animalului-mașină, așa cum este prezentat în *Discurs*. Cauza este că argumentul nu se întemeiază aici decît pe motive exterioare și care vor părea totdeauna șubrede, dacă nu ținem seama că profundele meditații ale filozofului privind realitatea gînditoare și realitatea intensă duceau de-a dreptul acolo și vor duce întotdeauna. Dar este și un prilej să prețuim la dreapta sa valoare intelectul cel sever, căci e vorba aici de umanitate și de separația ei. O dragoste, am îndrăzni să spunem, ce merge pînă la animal, va fi întotdeauna molîie din cauză că simpatia astfel extinsă și încă întărită de judecata minții, nu scutește omul să-și exercite puterea de apărare și de cucerire, ceea ce, printr-un raționament cunoscut tuturor, va pune în discuție chiar umanitatea. În schimb, respectînd eroica judecată carteziană, datorită forței, iar nu slăbiciunii noastre, vom ajunge să respectăm omul. Cer deci ca, fiind sincer cu el însuși, cititorul să alunge de aici credința la locul ei și să nu cugete la întîmplare, ci potrivit cu noțiunile drepte. Așadar să-i fie prezentă în minte chiar contradicția dintre spirit și corp. Spiritul este indivizibil și se dezvăluie cu ușurință ca gînd, superior întregii imensități a lucrurilor, deoarece o depășește imediat și fără osteneală ; dimpotrivă, corpul este absolut divizat, fiind mai degrabă diviziunea însăși și fără de gîndire, nici ceva care să-i semene. Descartes trebuia deci să respingă un sens oarecare al expresiei obișnuite că un suflet se află într-un corp. Cum putea face altfel ? Cum e posibil ca ceea ce cugetă despre toate corpurile și deosebirile lor, ca și despre distanțe și despre

toate relațiile dintre ele, să poată fi închis în hotarele unui corp ? Dar — cu mai multă strictețe încă — afirmăm că într-un corp, și chiar în noțiunea de corp, totul este în afară și exterior, pînă într-atît încît natura însăși a unui corp nu poate fi niciodată interioară ; acesta-i principiul mecanismului. Astfel că, chiar dacă Descartes ar fi vrut să facă vreo excepție pentru corpurile vii ținînd seama de structura și de uimitoarele lor acțiuni, el n-ar fi putut. Această idee, păstrată cu severitate, i-a asigurat filozofului un avans de mai mult de două secole în ce privește anevoioasele cercetări asupra firii umane, unde propriile noastre pasiuni ne acoperă vederea.

Era deci cazul să analizăm mecanismul corpului viu așa cum am procedat cu magnetul, constatînd că un copil implică ușor simpatii și antipatii. Nu însemna decît să recunoaștem în cîte o pretinsă forță vitală sau în cîte un suflet vegetativ încă una din acele calități oculte, definite ca inerente corpului și de asemenea definite prin ceea ce urma să fie explicat, cum este cazul cu însușirea somniferă a opiumului, dar și căldura în corpul cald, greutatea în massă și massa însăși, după judecata ignoranților. Și trebuie să admitem că instinctul, în zilele noastre, este încă pentru mulți un fel de facultate inerentă corpurilor vii ; dar poate că n-au depășit cu adevărat greutățile fizicii, atunci cînd își mai închipuie căldura ca o ființă migratoare care trece dintr-un corp în altul. Descartes nu putea să se înșele în această privință, totdeauna deosebit de atent cum este la ce cugeta în orice act de gîndire al lui. Poate mai mult ca oricine altul, pentru secole și secole viitoare, el a despărțit partea de sentiment de ceea ce ne apare

plin de culoare şi a desprins-o de lucru în ciuda a ceea ce ne sfătuieşte şi chiar ne impune sentimentul însuşi, afirmînd că soarele — centrul unui vîrtej de unde sînt dirijate toate acele presiuni care dau lumina în ochii noştri — nu este în fapt decît o stare şi o modalitate de mişcare, fără acea scînteiere şi căldură pe care toţi i le trimitem îndărăt ca un imn de recunoştinţă. Aceasta însemna să pună în noi plăcerea şi suferinţa şi, în sfîrşit, întreg sufletul în suflet. La fel, a nu voi să căutăm în ce mod magnetul atrage sau respinge, ci a căuta numai care este vîrtejul invizibil al cărui şoc şi vîltoare împing magnetul de o parte şi de alta — nu înseamnă să învingem o aparenţă puternică de tot şi să tăgăduim aici cu energie un fel de suflet mineral ? Sufletul animalelor nu este de alt soi. A gîndi că iubirea şi dorinţa se află în aceste mişcări ale animalelor, ca în orice altă mişcare, înseamnă să nu cugetăm nimic. Homer zicea că săgeata doreşte rana ; cine a învins cu totul această metaforă, le-a învins pe toate celelalte şi orice mitologie. De îndată ce corpurile vii sînt corpuri, ele cad sub noţiunea de corpuri, nu mai sînt cîrmuite decît de raporturi exterioare sau, dacă vreţi, mecanice, şi totul s-a încheiat. Rămîne să se explice alimentaţia şi mişcarea vieţuitoarelor prin amestecul părţilor mai mult sau mai puţin fine, mai mult sau mai puţin mobile, potrivit cu ideea directoare că structura, mişcarea, starea dau seamă de totul. Descartes a împins această fiziologie mult mai departe chiar decît se spune. După Harvey, şi într-o vreme cînd descoperirea acestuia devenise obiectul polemicilor, el a regăsit circulaţia sîngelui şi a descris valvele inimii. Dacă s-a înşelat asupra

mecanismului bătăilor inimii, s-a înşelat, cum era firesc, voind să explice ieşirea bruscă a sîngelui din cauza dilataţiilor provocate de căldură ; însemna şi mai departe că biologia se supune fizicii. Totuşi, deoarece n-a crezut că inima este un muşchi şi fiindcă şi-a reprezentat prea sumar contracţia musculară mai ales din acest punct de vedere, părerile lui despre fiziologie sînt depăşite. Dimpotrivă, în ce priveşte sistemul nervos, unde-i mai mult de conceput decît de observat, el a spus ce era esenţial, explicînd destul de bine, prin rapida şi invizibila circulaţie a corpusculilor în nervi, transmiterea şocului de la simţuri pînă la creier şi invers, iradierea spre muşchi, de-a lungul unor căi ce depind atît de situaţia dată cît şi de obicei, ceea ce explică reacţiile. Acesta este, în chip sumar, animalul-maşină.

Omul-maşină este o consecinţă şi întreaga teorie a pasiunilor, în măsura în care-i condiţionată de corpul omenesc, este cîrmuită de această presupunere. Într-adevăr, frica, mînia, emoţiile provocate de iubire, rîsul, lacrimile, ne fac pe fiecare dintre noi să simţim, în chipul cel mai puţin echivoc, că toate gîndurile noastre sînt condiţionate, în fapt, de mişcări ce nu depind de noi, cum nu depind nici mişcările vieţii. Dacă tremur, alerg, mă supăr, lovesc, nu pun în joc mai multe temeiuri, gînduri, voinţă decît dacă pupila se micşorează în faţa unei lumini puternice. Ştim prea bine că stăpînirea de sine nu se înfăptuieşte fără mari dificultăţi, adesea chiar de nedepăşit ; ceea ce se explică îndeajuns prin dependenţa intimă de acest animal-maşină cu chip de om, ce reacţionează mai întîi aşa cum trăieşte, şi fără

îngăduința noastră. Dar de asemenea nu trebuie să presupunem în el nici o răutate, nici un fel de suflet inferior, nici o gîndire aparte și parcă pierdută, în sfîrșit, nimic din ceea ce spiritul lenevos adună sub numele de inconștient. Dacă medităm asupra acestei teorii ce are sorți să fie totdeauna populară, îi vom găsi o eroare mult îndrăgită. Animalul a fost adorat multă vreme datorită gîndirii presupuse în el ; prietenia pe care nu totdeauna ne putem împiedica s-o resimțim față de animalele din jurul nostru, este și ea un fel de cult. O pornire cu mult mai puternică ne îndeamnă să presupunem gîndirile aproapelui nostru după acțiunile lui ; totuși, analiza cea mai scurtă ne face să înțelegem că trebuie să renunțăm la presupuneri și că dreapta judecată ne interzice să presupunem la semenii noștri alte gînduri decît acelea pe care le mărturisesc ei, sau mai degrabă alte gînduri decît acelea generoase sau care pot fi destăinuite. Dar nu vom înceta niciodată să presupunem chiar în noi înșine unele gînduri, ținînd seama de mișcările pe care le facem : astfel ne făurim o fire după toane, și toanele după acțiunile și reacțiunile ce ne sînt străine și care sînt numai consecința împrejurărilor. Bunăoară, după ce am făcut o mișcare neașteptată în fața unui om pe care îl văd pentru prima oară, îmi place să cuget că firea lui și a mea, așa cum se dezvăluie ele, vor fi totdeauna la fel, ceea ce înseamnă să presupunem în noi gînduri virtuale, care se înfruntă fără îngăduința judecății. Și deoarece este destul de limpede că, de îndată ce presupun asemenea gînduri ele există într-adevăr, acest exemplu și atîtea altele

ne fac să înțelegem că trebuie să alegem și că e vorba aici cu mult mai puțin de o căutare a adevărului, cît de o strunire a spiritului. Descartes admite deci să nu fie — în ce privește stările lui umorale — decît un mecanism, și prin această hotărîre pasiunile noastre sînt retrimise la orînduirea lucrurilor. Sînt totdeauna numai mișcări, ce pot fi mai mult sau mai puțin mînuite, întrucît le cunoaștem, așa cum sînt mișcările naturii din jurul nostru. Și aici este locul potrivit să observăm că filozofia lui Descartes este cu desăvîrșire purificată de fatalitate. Datorită acestei considerații vom înțelege că fatalitatea este un amestec indigest de spirit și corp, unde gîndirea este ca o piesă surdă și oarbă într-un mecanism și unde, dimpotrivă, forțele mecanice participă la acea consecvență, acea încăpățînare și chiar viclenie ce sînt caracteristice gîndirii. Contradicția dintre libertate și necesitate se transformă în corelație doar dacă mai întîi punem capăt acestui nefericit amestec.

ÎMBINAREA SUFLETULUI CU TRUPUL

„Totuși, aici trebuie să țin seamă de faptul că sînt om.“

(Meditații I)

Mersul gîndurilor noastre este în mare măsură condiționat de procesele care au loc în mod reflex în corp și fiecare o simte cînd îl stăpînește febra, frica, mînia. Pe de altă parte, voința poate

să schimbe mult corpul datorită forţei cu care îl face să se mişte şi îl struneşte, ceea ce cunosc acei care îşi domină frica şi îşi stăpînesc corpul în acţiuni grele, şi o ştia şi Descartes, nepunînd-o niciodată la îndoială. Şi fiecare ştie prea bine că dacă vrea, în împrejurările obişnuite, poate să întindă braţul, să se ridice, să meargă ; dar fiecare ştie de asemenea că, de îndată ce nu se mai străduieşte să voiască şi rămîne nehotărît, corpul îşi asumă sarcina să fugă, să se ferească, să tremure şi chiar să încerce s-o facă fie prin mişcări din obişnuinţă, fie prin simplele mişcări stîrnite de viaţă. Problema omului se pune astfel pentru fiecare. Numai o boală foarte gravă sau o spaimă cumplită îl reduce pe om la starea de automat. Şi, cum această limită a voinţei atîrnă în mare măsură şi de ceea ce îndrăznim, trebuie totdeauna, fără să fim preocupaţi de hotare, să ne cîrmuim cît mai bine cu putinţă. Iată de ce Descartes, ducînd problema pînă la capăt, numeşte mărinimie în *Tratatul* său despre pasiuni „simţămîntul" pe care îl avem despre liberul nostru arbitru, îmbinat, după pregnanta sa expresie, cu hotărîrea fermă de a nu ne lipsi de ea niciodată. Prin această atitudine cutezătoare şi fără precedent, Descartes se vădeşte un om de acţiune şi maestru al practicii pentru întregul viitor omenesc ; căci orice îndoieli am putea avea în ce priveşte forţa voinţei, aceste îndoieli n-au sens nici limite decît dacă facem încercarea din toată inima. Dacă ar fi numai faptul că a făcut evidentă această idee-cheie şi ar fi un motiv de-ajuns pentru a scrie despre Descartes după atîţia alţii.

Că sufletul acţionează asupra corpului şi corpul asupra sufletului, este deci un adevăr de fapt despre om. Dar nu-i decît unul de fapt. Curajul cel mai adevărat şi cel mai adînc este să nu mergi mai departe cu gîndul.

Să încercăm a construi o reprezentare mecanică a acestei îmbinări ; e limpede că nu vom putea, deoarece unul din termeni, gîndirea, cuprinde, învăluie, şi într-un anumit mod îl include pe celălat, deci corpul ; pe celălalt şi universul din jur. Această uriaşă capacitate ce măsoară spaţiile şi distanţele nu se poate întoarce ca să se „anine", precum un lucru, de un asemenea mecanism neînsemnat. În sfîrşit, gîndirea, care concepe mecanicul, respinge relaţia cu mecanica. Trebuie un corp pentru a împinge sau a izbi un corp ; acţiunea mecanică se desfăşoară de la egal la egal. Sufletul, ce îşi cunoaşte propriul corp, lumea şi pe Dumnezeu, nu poate concepe că împinge corpul aşa cum un deget împinge o şurubărie, şi nici să se vadă cuibărit în corp ca un pilot invizibil. Dacă ne gîndim bine, există o contradicţie ridicolă atunci cînd întemniţăm sufletul în trup, în acelaşi trup pe care el îl ştie hotărnicit şi înconjurat de atîtea alte lucruri. Şi cum oare sufletul care închide dinainte toate spaţiile posibile ; care le compară între ele ; pentru care depărtarea şi apropierea există laolaltă, adică în raport ; care nu desparte niciodată fără a îmbina ; care nu poate să cugete nimic în afară de sine fără s-o fi gîndit tocmai prin aceasta în sine ; care nu cunoaşte limita decît depăşită ; care este, în sfîrşit, totul totului, şi mai mult încă, totul posibilelor, cum oare acest arbitru universal ar

putea să fie prizonier unei părţi şi îngrădit de ea ? Legat acolo, da, dar nu-i acelaşi lucru. Că înşiruirea gîndurilor noastre este condiţionată de această desagă de piele, ale cărei limite ne sînt atît de familiare, că nu putem contempla întregul decît din locul unde ne aflăm, că această poziţie nu poate fi schimbată decît prin mişcare şi muncă, osteneală şi risc, asta o ştim mai întîi confuz, avertizaţi de durere, şi nu încetăm niciodată s-o învăţăm. Dar o asemenea dependenţă nu seamănă deloc cu această condiţionare a corpurilor potrivit căreia fiecare parte are limite şi este purtată şi dusă de celelalte. Corpul nostru este supus acestei legi a existenţei, idee pe care Spinoza o va dezvolta pe larg ; prin asemenea frecare şi uzură vom fi alungaţi într-o bună zi din existenţă. Dar nicidecum nu se întîmplă tot astfel ca un gînd să urmeze altui gînd ; căci, în reprezentarea noastră întregul univers e cel care devine altul, pe cînd în trupul nostru o parte alungă pe alta. Ceea ce experienţa îi va face s-o simtă pînă la urmă pe acei care cercetează fără părtinire. Totuşi să nu ştim unde se află sufletul, să nu putem spune dacă voinţa, memoria, puterea noastră de îmbinare se află aici sau acolo, nu-i încă nimic ; şi nu-i decît înţelepciune de nevoie. Trebuie să ştim că asemenea întrebări n-au nici un sens şi că întreg sufletul este legat de întregul corp. În această privinţă, Descartes ne dă explicaţii ample şi mulţumitoare, mergînd pînă la a afirma, şi nu o dată, că numai în viaţa socială, cu preocupări, cu treburi, cu voiajuri, cunoaştem îmbinarea sufletului cu trupul. Un avertisment deci pentru şoarecii de bibliotecă. Tot

căutînd, zadarnic, cum de e ea posibilă, ei uită că îmbinarea există cu adevărat.

Totuşi, Descartes nu nesocoteşte această legătură ciudată care-l duce totdeauna la creier pe acela care caută locul unde se află sufletul. El urmăreşte de la ochi pînă la creier mersul şocului de-a lungul reţelelor de nervi ; ştie că secţionarea unor anumiţi nervi înlătură vederea, pipăitul, durerea, după cum e cazul ; şi, invers, ştie că putem să suferim la un mădular pe care nu-l mai avem. Sufletul i se pare deci legat în mod deosebit de creier, deşi nu încetează să-şi repete lui însuşi că sufletul este unit cu tot corpul în chip indivizibil. Caută aşadar o porţiune din creier unde toate mişcările corpului ar veni să se adune ; crede că o găseşte în glanda pineală ; dar, în ce priveşte această teorie, nici un fiziolog nu-l va urma ; însă nu-i mai puţin adevărat că, datorită acestei păreri, el se depărtează complet de mirajul localizărilor cerebrale care a preocupat zadarnic atîţia savanţi ; şi, în sfîrşit, susţine neobosit că sufletul nu se află în această glandă mai curînd decît în orice alt loc, că aceasta n-are nici o însemnătate, şi că trebuie doar să ne gîndim că o anumită mişcare a glandei pineale, care colectează permanent toate mişcările corpului, corespunde unei oarecare schimbări în gîndurile noastre şi invers, că un act volitiv produce o anumită mişcare în glandă, iar prin intermediul acesteia se mişcă întotdeauna întregul corp. De unde rezultă, dacă îi acordăm atenţie, ideea importantă că aşa cum sufletul nu se poate divide şi acţionează în întregime asupra întregului corp, la fel şi invers, niciodată o simplă mişcare a unei părţi a corpului nu schimbă cutare gînd al nos-

tru, ci tot corpul — cumva indivizibil şi el datorită nervilor şi creierilor — este acela care transmite mişcările vitale, procesul de hrănire, bătăile inimii, gesturile şi înfăptuirile în ansamblul lor, printr-o acţiune asupra sufletului, pe care mintea nu şi-o poate reprezenta. Şi destui fiziologi, mai ales din şcoala franceză, încercînd mereu pe căile experienţei, au ajuns să accepte pînă într-atît această idee călăuzitoare ca pe cea mai bună posibilă. Încît socotesc dualismul lui Descartes ca adevărul experimental cel mai temeinic. Într-adevăr, este vorba aici mai puţin de un adevăr dovedit prin experiment, cît mai degrabă de una din acele ipoteze — cum sînt în geometrie — ce ţin de intelectul legislator, şi care numai ele pot da un sens unei experienţe oarecare. Aşa că Prinţul Intelectului ne îndrumă şi astăzi gîndurile.

Cum au reuşit psihologia şi filozofia astfel îmbinate să ne conducă la o teorie a pasiunilor, cea mai vie, cea mai nouă, cea mai accesibilă cititorului cultivat, cea mai obscură pentru filozofi, nimeni n-ar putea explica mai bine şi mai pe scurt decît chiar Descartes. *Tratatul despre pasiunile sufletului* — atît de celebru şi atît de puţin citit — este dintre toate operele lui Descartes aceea care poate fi cel mai greu rezumată. Ispravă de om adevărat, atît de categoric limitată la om, de la bun început accesibilă oricărui om grijuliu să se ocîrmuiască. Dealtminteri, în această lucrare n-a făcut decît să orînduiască ceea ce în scrisorile adresate prinţesei Elisabeta propunea drept leacuri împotriva necazurilor, a ambiţiei amăgite, a mîniei, a măcinării zi de zi, în sfîrşit

împotriva tuturor frămîntărilor unui suflet mîndru, totdeauna în discordie cu el însuşi. Dar cine deci în lumea aceasta de egali, toţi meniţi gîndirii, cine deci nu este prinţ şi surghiunit ? Prevestesc, fără nici o teamă de a mă înşela, că cititorul, dacă nu e stăpînit de mania de a căuta nod în papură, va găsi în această carte uluitoare îndestulătoare explicaţii despre condiţia adevărată a spiritului omenesc, despre jocul emoţiilor şi al simţămintelor care nu încetează să ne coloreze gîndurile şi, mai presus de orice, despre acel arţăgos însoţitor, despre acel mecanism plin de surprize care este corpul nostru, atît de aproape de noi, atît de intim nouă şi atît de străin. Dar tocmai de aceea această scriere nu este dintre acelea pe care le-ai putea citi numai o dată, păstrîndu-i esenţa în memorie.

Fie în analiza cugetărilor, fie în descrierea gesturilor şi a frămîntărilor tainice, amănuntul e cel care cîntăreşte greu, iar forţa stilului simplu şi frumos este aceea care încîntă. Amintim doar aici că vom găsi trei lucruri în acest *Tratat*, care sînt inseparabile, deşi alcătuiesc trei categorii deosebite. Mai întîi o fiziologie a pasiunilor, ce nu împrumută nimic gîndurilor, şi care depinde numai de mişcările datorită cărora corpul creşte şi se conservă ; pe urmă o psihologie a pasiunilor, ce nu ia nimic de la organele trupului, şi care arată că pasiunile sînt pasiuni ale sufletului ; în sfîrşit, o doctrină a liberului arbitru, fără de care trebuie să recunoaştem că denumirea chiar de pasiune, atît de viguroasă, n-ar avea sens. E menirea cititorului atent să îmbine cele trei categorii într-un ansamblu ce-i va înfăţişa aidoma propria sa viaţă.

IMAGINAȚIE, INTELECT, VOINȚĂ

„Numai voința sau numai independența liberului arbitru, pe care experiența mi-o dovedește atît de mare în mine, face să nu concep nici o altă idee mai amplă și mai cuprinzătoare ; astfel că ea mai ales mă face să cunosc că sînt după chipul și asemănarea lui Dumnezeu."

(Meditații, IV)

Deoarece trebuie să revenim asupra cunoașterii, mai înainte de a spune ceva despre vestita *Metodă*, nu-i rău să adunăm sub semnul meditației trei ordine în loc de două și pe urmă alte două. Ceea ce interesează aici pe oricine, nu-i atît să punem în contradicție doi cîte doi acești trei termeni, cît mai ales să înțelegem această continuă trecere de la inferior la superior, care alcătuiește urzeala tuturor gîndurilor noastre. Căci poate nu vom înțelege niciodată bine că imaginația nu înseamnă intelect, atît timp cît n-am depășit intelectul. Și este o lege destul de ascunsă, dar căreia îi percepem cel puțin urmările, că cei ce vor să rămînă la termenul mediu cad imediat dedesubt. Așadar, trebuie — și nu numai o dată — să facem un fel de trecere în revistă a acestor trei ordine prin care Pascal s-a înălțat atît de sus, dar care sînt în fiecare rînd al lui Descartes ca o creație continuă.

În primul rînd, starea spiritului omenesc este de așa natură, încît exprimă totdeauna mai întîi schimbările și vicisitudinile corpului omenesc ; și nu stabilește relații în primul rînd decît potrivit

cu procesele umorale — asta înseamnă imaginație. Dar, în al doilea rînd, spiritul omenesc exprimă și natura lucrurilor, numai dacă se liberează, atît cît e posibil, de acea frînare ce rezultă din afecțiunile corpului omenesc — și aceasta înseamnă înțelegere. Bunăoară soarele este, în primul rînd și totdeauna, acea mișcare, pornită din ochi, care se repercutează asupra întregului corp ; și de fiecare dată cînd o rază de soare ne orbește, revenim la același punct ; totuși, astronomul măsurînd depărtarea pînă la soare, îl așază la distanța respectivă și chiar încearcă să spună din ce gaz este alcătuit. Dar în cele din urmă trebuie să înțelegem, și acesta este al treilea punct, că o asemenea purificare nu se face de la sine, ca și cum ar exista un mecanism ce ar funcționa bine la Descartes și mai puțin bine la aproape toți ceilalți, ci dimpotrivă, toată puterea voinței se află în acțiune cînd e vorba de cunoaștere — ceea ce înseamnă judecată. Aceste trei noțiuni fiind adunate și orînduite, astfel ca să rămînă totodată și deosebite după cum trebuie, s-ar ajunge poate să se întrezărească aici o teorie a cunoașterii departe de a fi expusă în întregime, dar care se prezintă cel puțin ca un rezumat fără cusur. Și iată de ce a fost mereu respins Descartes și de ce tot la Descartes s-a revenit mereu. După cum vedem că în *Răspunsurile* sale repetă mereu același lucru, și nu fără nerăbdare, deoarece nu vede mijlocul de a face să pară ușor ceea ce-i greu, tot astfel slabele noastre obiecții îl lasă intact și putem spune că e oricînd gata să ne întîmpine obiecțiile.

Sufletul, fiind intim unit cu un corp viu ce reacționează energic și neîncetat față de ce îl

conservă și îl amenință, nu se poate ca aceste mișcări să nu se traducă prin afecțiuni intense în suflet, care sînt plăceri, dureri, dorințe, temeri. Dar, deoarece sufletul este indivizibil, aceste afecțiuni ale sufletului sînt și gîndiri. Înseamnă să spunem că sufletul își reprezintă mai întîi și totdeauna un univers potrivit cu reacțiile corpului. Bunăoară, pentru că o pisică ne-a zgîriat în copilărie sau fiindcă o mîncare ne-a provocat întîmplător scîrba, pe urmă n-avem încredere în asemenea animale și alimente, socotind că pisicile sînt animale perfide și că salata este dăunătoare sănătății. Ne închipuim, tot astfel, că însușirea de albastru sau roșu ar fi în lucrul însuși și la fel căldura sau greutatea. În realitate, toți reușim să corectăm unele din aceste greșeli.

Descartes istorisește că îi plăcea întrucîtva să privească chipurile feminine care se uitau puțin cruciș; pînă în ziua cînd și-a amintit că o prietenă din copilărie pe care o îndrăgise mult avea și ea acest cusur. Înainte să se fi gîndit la aceasta, bucuria filozofului era „aruncată“ deci ca un fel de „culoare de frumusețe“ pe unele chipuri, fără să știe de ce. Aici se dezvăluie una din cauzele erorilor noastre; nu înțelegem sau înțelegem prost ceea ce există în judecata noastră. Dar o asemenea cauză nu este decît o privațiune; a nu ști nu înseamnă neapărat a te înșela. Și deoarece noi putem să ne păzim de eroare dacă ne suspendăm judecata, descoperim că motivul adevărat al erorilor noastre este că, fără a aștepta să știm, ne repezim să judecăm. Așadar în imaginație se dezvăluie întreaga gîndire, fie că o numesc intelect, cînd apreciază formele și distanțele obiectului care place sau displace, fie că o

numesc voință cînd se avîntă să judece dacă ce place sau displace este în realitate util sau dăunător. O imaginație care n-ar include nici idee, nici judecată, n-ar mai fi de fel gîndire; ar trebui s-o definim doar ca o mișcare a corpului omenesc; așa este imaginea pură. Iată o idee de viitor și la care mulți revin: imaginea care nu-i decît imagine nu-i absolut nimic în minte.

Cealaltă idee, potrivit căreia intelectul concepe și voința judecă, pare oarecum artificială, căci ce înseamnă a concepe fără a judeca și, după cum spune prudentul Spinoza, ce înseamnă să reprezinți un cal înaripat dacă nu să afirmi că un cal are aripi? Voința ar fi deci pretutindeni în idei și, deoarece există o nevoie în ideile care definesc intelectul, voința va fi și ea determinată. Pentru a ne exprima altfel, nu totul este liber în cugetarea liberă și, chiar, în ceea ce este esențial gîndire, nu mai e nimic liber; bunăoară nu pot să cuget ca două coarde egale existente într-un cerc să nu fie la aceeași distanță de centru. Am cunoscut minți luminate care au întîmpinat totdeauna greutăți în această privință, afirmînd că nu gîndim cum vrem. Se știe că Descartes a rămas neclintit în această problemă, refuzînd să-l supună pe Dumnezeu adevărului. Dar pe om?

În asemenea pasaje, unde bănuim că spiritul omenesc își făurește sieși capcane, după cum spune Montaigne, cunoaștem valoarea unui autor în care ne putem încrede pe deplin. Eu cunosc doi: Platon și Descartes. Să luăm deci de la Descartes curajul ce ne trebuie pentru a păstra laolaltă și cu fermitate două idei, fără să vedem mai întîi cum se îmbină, fără să ne grăbim a jertfi pe una din ele. Începînd cu intelectul, cred

că-i bine pentru fiecare să punem la încercare încă o dată cele mai bune probe, fie din domenoul aritmeticii sau al geometriei, fie din al mecanicii, şi să urmărim chiar în *Analitica* lui Kant orice sistem al intelectului, din care vom pricepe că intelectul înseamnă ceva. Şi este foarte important că doza de imaginaţie pe care o găsim totdeauna în cutare sau cutare probă nu ne impune deloc ceea ce am putea numi o îndoială trezită de toane, sau o îndoială trezită de fantezie. E un fel de ruşine să înfrunţi intelectul rămînînd sub nivelul intelectului, ceea ce înseamnă să socoteşti greutatea de a înţelege drept un temei pentru a te îndoi. Adevărata îndoială, cum s-a afirmat mai sus, nu stă sub nivelul intelectului, ci deasupra. În sfîrşit, nu ne îndoim niciodată prea mult. Descartes ştia deja mai multe lucruri ca orice om de pe vremea lui cînd s-a apucat să se îndoiască de orice. În realitate, se poate prea bine — după cum lasă să se înţeleagă Jules Lagneau — ca noţiunea de libertate să fie deficitară la aproape toţi oamenii datorită unei noţiuni sumare despre necesitatea antagonică, aşa după cum este de pe acum evident că libertatea practică este adeseori fără obiect, din lipsa unui obstacol pe care-l socotim dintru început ca fiind o piedică de neînfrînt. Nu există spirit cutezător decît prin cunoaştere, model fiindu-ne Pascal, care însă e prea puţin urmat în ceea ce ne-a învăţat şi prea degrabă urmat în ceea ce ne-a dezvăţat. Înainte de a ne îndoi, deci, să fim siguri pe noi.

Totuşi, cealaltă idee — a unui spirit liber în toate acţiunile sale — nu trebuie nici ea uitată.

Nici că s-ar putea. Căci, deoarece se poate să gîndim greşit sau să gîndim bine, înseamnă că cea mai bună orînduire a ideilor nu se realizează de la sine, că trebuie să ne punem noi pe treabă. Dezvoltînd ideea pînă la limita extremă, mă întreb ce ar fi un gînditor care ar gîndi în adevăr că judecata se făureşte de la sine şi n-are altceva de făcut decît să aştepte. Ar fi un nebun lucid ; dar aceşti doi termeni se resping. Nu există conştiinţă pe lume decît dacă respingem aparenţa ; sau, pentru a ne exprima altfel, nu există aparenţă decît tăgăduită. În realitate, ideile cele mai viguroase, nu se ivesc decît dacă vrem.

Fără a lua alt exemplu decît linia dreaptă, este evident că ea nu există, că nu-i în nici un caz dată, nici păstrată şi că nu-i gîndită decît dacă juri că-i dreaptă. Acest joc frumos : să făureşti ideea şi s-o susţii pînă într-atît, încît să ştii că va pieri cu totul din cauza celei mai neînsemnate neglijări a ceea ce omul îşi datorează sieşi, înseamnă jocul adevăratului geometru. Şi cei care cred că ideile există şi ne aşteaptă, recad în imaginaţie. Astfel se întîmplă că socotind bine pierd noţiunea de număr, cum se întîmplă cu maşinile de calcul ce nu conţin nici un număr, ci numai litere şi piese ale mecanismului. Mergînd pînă acolo încît înţelegem că nu există amintirea unui număr, nici a vreunei idei, ci doar a unui mecanism corespunzător, vom sfîrşi prin a ne recunoaşte creatori a ceea ce nu poate să fie altfel şi care-i este dat condiţiei omeneşti.

Om, numai om, aceasta poate n-are sens. Asemenea chemare adresată unui Dumnezeu liber, liber în faţa adevărurilor, liber să le facă să existe,

liber să facă din ele altceva — este foarte emoționantă la un om care nu este decît un om oarecare. Căci de unde-l știe pe Dumnezeu ? Oare acesta nu este un fel de a spune că judecata există la om cu atît mai mult deasupra nivelului intelectului cu cît intelectul însuși se află deasupra imaginației ? Cei mai mulți dintre noi n-avem decît o experiență redusă despre ceea ce înseamnă să născocești. Nu-i oare totuna ca și cum am spune că nu cunoaștem decît puțin pe Dumnezeu ? Ni se pare că orînduirea cea mai bună a ideilor ne este dată de natură și că noi nu trebuie decît să descoperim o asemenea orînduire ; dar înseamnă, fără îndoială, să nu ne rugăm cum trebuie și să adorăm, cum se spune, creatura, nu pe creator. Dacă nu ne înșelăm asupra acestei condiționări a ideilor ce rezultă din lucruri și dacă știm s-o redăm imaginației, vom ghici, chiar în gîndirea fizicianului, o uluitoare libertate. Vreau să mă limitez, în ce privește această problemă, la a relata după *Principii* cîteva trăsături caracteristice ale lui Descartes, în realitate aproape evidente, și care ne îndeamnă să căutăm un Descartes cu mult deasupra probelor noastre obișnuite, toate împovărate de materie. Ne vom mira totdeauna cînd vom citi, în *Principii*, că efectiv ordinea urmată de creator n-are nici o însemnătate pentru fizician și că „s-ar cunoaște mai bine care a fost natura lui Adam și a pomilor din Paradis, dacă am cerceta cum se formează copiii în pîntecele mamei lor și cum ies plantele din semințe, decît dacă am cerceta cum fuseseră Adam și arborii cînd i-a creat Dumnezeu". Iată-l din nou pe adevăratul Descartes, pe Descartes cel ce cutează, și iată experiența subordonată de la mare distanță exigențelor ultime ale spiritului. Plecînd de aici, vom reuși poate să înțelegem paradoxele acestui dogmatic ce lovește cu nesaț parcă în carapacea noastră tare atunci cînd anunță în titlurile lui : „Nu este probabil ca temeiurile din care putem să deducem toate fenomenele să fie false. Faptul de a fi false chiar, nu împiedică să fie adevărat ceea ce s-a dedus din ele."

Aici apare, dacă nu mă amăgesc, măreția spiritului și chemarea către Dumnezeul cel viu.

METODA

„Am protestat de mai multe ori pînă acum, o trupule, că nu voiam să am de-a face cu cei ce nu înțeleg să se slujească decît de imaginație, nu și de intelect."

(Răspunsuri la al cincilea șir de obiecții)

Așa cum îmi propusesem, încep studiul *Metodei* pe această cale. Căci în celebrele pagini ale *Discursului* nu-i greu să simțim forța unui spirit atît de rar și chiar copleșitor ; dar e și firesc să nu mai avem acest simțămînt tocmai în fața acelor patru reguli vestite, unde găsim degrabă tabloul slăbiciunilor noastre de gîndire. Nu cred să fi fost un singur comentator care să nu se fi înșelat, nu o dată, în această privință. E deajuns — și oricine are o asemenea experiență —

să te lași să aluneci în voie, găsind în cele din urmă un Descartes pentru propria-ți folosință. Dar cînd, dimpotrivă, ai desprins omul de toată această lume și cînd ajungi să-l întrezărești într-o străfulgerare, singur numai cu Dumnezeu, *Metoda* ți se dezvăluie ca un poem al credinței. „Să presupunem o ordine chiar între obiectele care nu vin în mod firesc unele după altele." Trebuie să ajungi să recunoști că o asemenea cugetare, atît de cunoscută, uluiește și chiar stîrnește revoltă. Căci nu înseamnă nicidecum să te supui experienței, nici lumii așa cum a făurit-o Dumnezeu. *Metoda* este deci eroică.

Împotriva credinței nu există decît credința. Firește, se poate zice că adesea ne înșelăm crezînd prea mult; dar, în alt sens, se poate spune, și este mai bine spus, că acela care nu îndrăznește să se îndoiască, nu știe să creadă îndeajuns. De îndată ce îndoiala nu mai este slăbiciune, ci forță, spiritul revine; sigur că va gîndi așa cum trebuie dacă ascultă numai de propria sa lege. Descartes a crezut totdeauna că acest mare univers înseamnă un spirit infinit mai clarvăzător și mai puternic ca al nostru; aceasta-i și credința copilașilor; dar n-a crezut niciodată că asemenea năluciri înduioșătoare pot să dea legea cugetărilor noastre. Punîndu-și la încercare propria-i putere, în primele sale născociri, el urma să regăsească pe Dumnezeu pe această cale; dar pe același Dumnezeu, pe Dumnezeul cumetrelor. Însemna să cunoaștem pe legislatorul naturii nu ca intelect doar și nici în primul rînd. Caracteristic pentru Descartes — și trebuie să ne gîndim la aceasta totdeauna — este de a fi recunoscut perfecțiunea spiritului în voința care hotărăște. Că Dumnezeu nu-i înșelător, aceasta nu vrea să spună numai că ceea ce apare în acest univers nu face decît una cu adevărul; vrea să spună și că noi sîntem cei care ne înșelăm, din cauză că nu folosim mereu și cu îndrăzneală adevărata noastră putere. Armonia dintre natură și spirit nu vestește nicidecum că existența decide de esența ei; altul e sensul nou al acestei probe ontologice — atît de des iscodită și zdruncinată de spirite ce credeau excesiv în imaginație — și anume că judecata se orientează totdeauna de la perfecțiune spre existență, în loc de a reveni de la existență la desăvîrșire. Înseamnă să spunem că adevărul e cel care apare, dar și că aparența nu-i totuși adevărul. Gîndirea liberă este cea adevărată. Acesta-i sensul ordinei.

Îndată ce ne ocupăm de metodă, se ivește ordinea, dar dacă credem că o asemenea idee e ușor de înțeles, ne va scăpa. Căci pînă și un cîine sau o găină recunoaște o ordine a lucrurilor și așteaptă sau chiar caută următorul după precedent, care nu este decît însoțitorul obișnuit, cum afirmă Hume. Și din faptul că socotim astfel, datorită obiceiului de a rosti cuvinte într-o anumită ordine, nu trebuie să afirmăm că această imagine scrisă, — ce parcă ar fi gravată în trupul nostru — este ideea însăși. Mai mult, ordinea contemplată de simțuri și recunoscută atît de lesnicios, fie în mărimi crescînde, fie în sunete, fie în culori, nu ne dă încă decît o imagine a ordinei. Nu putem merge pînă la capătul ideii de ordine; poate că ea definește toată logica reală. Poate că nu gîndim totdeauna decît prin serii, adică orîn-

duind termenii căutării noastre, oricare ar putea să fie, astfel încît aceeaşi relaţie se dezvăluie totdeauna între precedent şi următor. Ordinea ştiinţelor aşa cum a conceput-o Comte — matematică, astronomie, fizică, chimie, biologie, sociologie — este un exemplu de serie căreia nu i se poate găsi nici un cusur, după cît mi se pare. Numai că rareori putem găsi serii suficiente, am putea zice pline, în afara cercetărilor matematice. Dar în această privinţă e de-ajuns să-l urmăm pe Descartes încercînd şi explorînd ca şi el acest drum nou. Descartes a scris pentru el însuşi în *Reguli pentru îndrumarea minţii* că descoperirea unei medii proporţionale, atît de uşoară prin calculul obişnuit, nu este totuşi satisfăcătoare pentru minte, dacă nu construim seria deplină în care sînt luate numerele propuse. Deoarece într-o progresie geometrică fiecare termen este medie proporţională între precedent şi următor şi această relaţie este chiar ideea seriei. Acest exemplu — dacă luaţi seria simplă, doi, patru, opt, şaisprezece etc. — este poate cel mai bun dacă vrem să înţelegem cele patru reguli celebre. Căci se pare mai întîi că această serie nu este prima în ordinea seriilor, şi că şirul numerelor este cel dintîi şi cel mai simplu din toate, unde luăm termenii celeilalte, ceea ce constituie un exemplu pentru regula a doua. A treia defineşte ordinea şi a patra reduce spiritul la însemnătatea unei ordini depline, adică unde nu lipseşte nici un termen. Cît priveşte prima regulă, ea este, după cum cred, cea mai obscură dintre toate, căci obişnuim să luăm drept evident ceea ce nu-i deloc astfel ; aşa

regula este formală, s-ar zice aproape verbală, atît timp cît nu ne gîndim că celelalte trei reguli îi procură un obiect. Înseamnă să afirmăm că nu-i de-ajuns să aşteptăm evidenţa, nici chiar să o căutăm cum căutăm în natură vreun obiect rar şi preţios, însă trebuie s-o făurim toată ţinînd seamă nu de legea obiectului, ci de legea minţii. Regulă ce prescrie îndoiala şi refuzul nu o dată, ci totdeauna. De fapt ce înseamnă a analiza, dacă nu a alege şi a amîna ?

Şi ce înseamnă ordinea carteziană, dacă nu un refuz al acestei lumi dată total şi indivizibil, un refuz faţă de această probă împovărătoare de prezenţă şi de realitate, care ne convinge totdeauna prea mult ? A forma idei nu înseamnă a zugrăvi lumea în sine, ţinînd seama de ceea ce ne atinge mai întîi şi ne solicită ; ci înseamnă cu totul dimpotrivă, să ne fixăm atenţia asupra a ceea ce nu ne-ar interesa, simplul, seria şi legea acestor lucruri ce nu există. A patra regulă, sau regula numărătorii, trebuie să fie cercetată cu atenţie sub acest raport, deoarece această enumerare generală este cea care dăruieşte un sens la doi sau trei termeni ce se propun în mod deosebit cu ajutorul imaginaţiei sau al percepţiei ; ceea ce-i totuna aici. Intelectul „prinde“ într-un anumit mod întreaga serie, nu numai prin nedefinit, care ţine de experienţă, ci printr-o reflexie asupra infinitului spiritului, care este în acţiune şi defineşte orice virtualitate. Nu putem, după cum am spus, merge pînă la capătul ideii de ordine. Fapt e că ea înseamnă în primul rînd două lucruri importante. Primul este că inferiorul poartă superiorul, ceea ce constituie ca o lecţie de mo-

destie, care se extinde la toate felurile de ordine. Cealaltă, dimpotrivă, este o lecţie de putere şi face dovada prin reflexie că spiritul închide orice măreţie şi că din contra, natura exterioară, exterioară în deplinul înţeles, nu ne uimeşte mai întîi decît printr-o iremediabilă insuficienţă ; iremediabilă, dar pe care spiritul, în opoziţie cu sine, o apreciază drept esenţială. În consecinţă, complicaţia nu mai miră şi, totodată, amînînd-o, o stăpînim. În sfîrşit, subliniem că ideea de ordine se află pretutindeni la Descartes, a cărui gîndire obişnuită este că înainte de a cunoaşte un lucru trebuie să cunoşti mai întîi mai multe altele, ceea ce înseamnă totdeauna să respingi în primul rînd această natură ce ne aruncă toate de-a valma. Între Bacon, curios să afle orice, fie despre magie, fie despre fizică, şi răbdarea de neînvins a lui Descartes există prăpastia *Meditaţiilor*. Cine oare înţelege, chiar din modul cum e scris *Discursul asupra metodei*, această forţă de a respinge care, după ce a făurit uriaşa serie — matematica, fizica, pasiunile sufletului — schiţează, şi mai mult chiar decît schiţează, celebra serie a lui Comte pe care am citat-o şi lasă deoparte toate problemele politice, ceea ce înseamnă a le trimite la locul lor ca să se scape de ele ? E o pildă a acestui demers al spiritului, care totdeauna depăşeşte ; şi astfel intelectul îşi pune hotare. Deci proba ideilor clare, atît de adesea travestite, este că libertatea îşi încearcă puterile în ele, fie pentru a le articula, fie pentru a le dezarticula. O asemenea muncă dublă constituie urzeala ideii ; ea nu există decît pe această cale. Luată ca îndestulătoare, ideea ar deveni imagine. De pildă, mişcarea există

sau nu doar dacă ţinem seama de relaţie ; sau mai bine ipotezele, care stau în picioare numai datorită judecăţii ce ar putea tot atît de bine să le desfiinţeze. Această înţelepciune, atît de superioară teoriilor noastre celor mai îndrăzneţe, se vădeşte în *Principii ;* am vrut să dau mai sus o oarecare idee despre ea expunînd efectele, dar e bine, urmînd exemplul de modestie pe care ni-l oferă Descartes în ale sale *Reguli pentru îndrumarea minţii*, să revenim la matematică dacă vrem mai întîi să înţelegem că ideea nu se aseamănă cu obiectul. Nu există linii drepte în natură ; dacă sîntem fermi asupra acestui punct, fără de nici o concesie, se făureşte o lumină vie pentru această altă lume. Evidenţă recunoscută şi chiar hotărîtă ; credinţă şi îndoială laolaltă. O asemenea libertate spirituală uluieşte. Descartes s-a înălţat cu siguranţă pînă la această teorie, care ne depăşeşte cu mult : cum că alegerea unei imagini ca veşmînt al gîndirilor noastre — bunăoară o linie dreaptă trasată — nu schimbă ideea precum nici alegerea unui sistem de numărătoare nu schimbă numerele. La fel observăm la teoria magnetului, unde-i evident că părţile canelate, sau orice altă presupunere, servesc doar pentru a-i face să înţeleagă pe cei ce sînt atenţi o lege absolută, care este lucrul însuşi. Ideea de întindere, reprezentată imaginaţiei printr-un fel de peisaj mai mult sau mai puţin împestriţat, modelat, boltit, este încă proprie pentru a ne ne face să înţelegem că e departe de la imagine la idee. Cînd se afirmă, potrivit lui Descartes, că toate ideile clare sînt adevărate, nu trebuie să nădăjduim că o să scăpăm atît de ieftin. Nu

există de obicei decît un scurt moment cînd descoperim aceste lucruri şi e foarte uşor să le uităm. Puţinilor oameni care le ghicesc mai degrabă li se întîmplă să le lase în spirit ca să nu fie confruntate cu ecourile lumii potrivnice ; încă mai repede li se întîmplă să subordoneze ideile în general acestui mecanism străin, în loc să întrezărească deodată în aparenţele obţinute confirmarea libertăţii lăuntrice care e descoperirea tainei lui Dumnezeu. Ştim puţin despre revelaţia lui Descartes din noaptea vestită de 10 noiembrie 1619. E evident că era vorba despre idei şi despre ordine ; că spiritul, stăpînul ordinei, a apărut atunci la locul său şi că scînteietoarea imaginaţie le-a confirmat pe amîndouă. Vis şi cugetare laolaltă, îmbinare a intelectului cu imaginaţia, simbolizînd printr-o frumuseţe de neexprimat că Dumnezeu nu înşală. Noi cei care sîntem ispitiţi să luăm imaginaţia drept cugetare, nu vom înţelege uşor cum credinţa adevărată confirmă credinţa naivă şi cum revelaţia, pentru prima oară poate, se „dăruie" toată. Mai puţin încă vom înţelege cum un pelerinaj la Loretto poate fi printre frămîntările obşteşti unul din acelea care se împacă cel mai bine cu libertatea spiritului. Nu că pelerinajul era ceva de ordinul visului, ce este răsplata înţeleptului, dar cel puţin putea să-l comemoreze ; să spunem doar despre această religie, deopotrivă secretă şi publică, liberă şi supusă, jansenism în sfîrşit înfloritor, că, dacă numim graţie o mişcare spontană a corpului omenesc ce se armonizează cu acea pe care o reclamă intelectul, nu schimbăm sensul cuvîntului, ci dimpotrivă, îl confirmăm.

DESPRE TRATATUL PASIUNILOR

> *„...dacă doar te gîndeşti să măreşti pupila, degeaba vrei, n-o măreşti de fel."*
>
> (Tratatul despre pasiuni, 44)

Nu-i vorba acum să filozofăm, adică să armonizăm într-un ansamblu părţile alcătuitoare ale unui mare sistem, ceea ce nu-i grabă, ci mai ales să înţelegem puţin natura pasiunilor şi ceea ce pot, pentru a le echilibra, fie acţiunile, fie cugetările noastre. Această problemă ne zoreşte pe toţi ; nu aşteaptă. Iată că o neînsemnată dezamăgire, şi pe care ar trebui s-o dispreţuiesc, îmi tulbură, în acelaşi timp inima şi gîndurile, făcînd să sălăşluiască în mine o stare de nelinişte în care mi se pare că frămîntarea trupească este urmarea unor anume gînduri şi nu în mai mică măsură că înşiruirea şi tonalitatea gîndurilor mele sînt condiţionate de frămîntarea trupului meu. Ce trebuie să cred despre aceste gînduri, ce par că nu-mi aparţin, dar care sînt într-atît ale mele ? Mai departe, ce trebuie şi ce pot să fac cu ele ? Acest văl de tristeţe ce se aşterne uneori chiar peste bucuriile mele, cum să-l înlătur ? Cum de m-aş putea spăla numai cu ajutorul raţiunii de această melancolie, de faptul doar că sînt trist cînd chiar raţiunea mea pare să mă trădeze şi să mă învinovăţească, cînd temeiurile cele mai neînsemnate ca să fiu trist mi se par copleşitoare şi esenţiale ? Şi această nelinişte a trupului, urzită din mii de icniri neînsemnate pe care nu le pot stăpîni, cum

s-o lecuiesc fără să-l chem pe medic ? Chiar medicul însă, ce-ar putea el să facă altceva decît să-i dea importanţă sau mai curînd să dea tot pe seama mea grija de a-mi orîndui mai bine gîndurile ? Aceste întrebări se pun fiecăruia, îl macină îndeaproape şi-i pîndesc viitorul. Fiecare caută aici sfaturile unui înţelept şi ale unui bun prieten. Iată de ce vreau să vă duc de-a dreptul în preajma unui cuget de prim ordin, care a fost adesea melancolic cum sînteţi şi dumneavoastră, care a simţit la fel de aprig ca şi dumneavoastră că tristeţea seamănă a boală şi care a hotărît de timpuriu să-şi fie sieşi medic ; care pe deasupra a făcut războiul, a călătorit, a cunoscut tot soiul de oameni, ba s-a şi aflat uneori chiar în bună prietenie cu mai marii acestei lumi.

În acest scop, voi împrumuta mult din scrisorile pe care Descartes le-a trimis prinţesei Elisabeta, unde găsim toate ideile pe care *Tratatul despre pasiuni* le-a adunat şi le-a orînduit, fără alt scop decît să ajute oarecum o fire puţin cam avîntată şi în plus încercată de mari năpaste publice, în care violenţa patimilor pare să fi jucat un rol de seamă. De altminteri, cealaltă elevă a lui Descartes, regina Cristina a Suediei, avea şi ea în aceeaşi măsură nevoie de lecţii de înţelepciune. Şi cine n-are nevoie ? Ceea ce-l caracterizează pe Descartes, fapt datorită căruia chiar şi acum continuă să atragă la el ca un magnet pe toţi cei ce se luptă cu ei înşişi — este pe lîngă o resemnare pe deplin creştină cu privire la evenimentele de neînlăturat, o minunată îndrăzneală împotriva sorţii şi voinţa de a-ţi cîrmui viaţa cît mai bine cu putinţă, fără ca ideea fatalităţii să-l fi stăpînit sau măcar să se fi apropiat de el. Iată ce citim într-una din primele scrisori adresate de Descartes prinţesei Elisabeta : „Adesea proasta dispoziţie ce s-a cuibărit în trup împiedică voinţa să fie liberă, cum se întîmplă şi atunci cînd dormim ; căci filozoful cel mai înţelept din lume n-are cum stăvili visele rele, cînd aşa îi e firea. Totuşi, experienţa ne arată că dacă am avut adesea vreun gînd cînd mintea ne era liberă, un asemenea gînd revine pe urmă, orice indispoziţie ar avea corpul. Astfel pot să mă laud că visele mele n-au niciodată nimic supărător, şi fără îndoială vom avea mare folos dacă ne vom obişnui de timpuriu să nu ne stăpînească gîndurile triste." Găsiţi aici credinţa la lucru şi pe Dumnezeu invocat aşa cum se cuvine. Dar iată mai pe-nţeles. Puţin mai tîrziu, scriind aceleiaşi persoane, Descartes i se destăinuie mai avan şi vorbeşte ca un doctor al sufletului. Nu pot să rezum, nici să povestesc pe scurt aceste pagini incomparabile, ce aparţin de drept „Cărţii de căpătîi" a oamenilor noi.

„N-am putut să citesc scrisoarea pe care Alteţa voastră mi-a făcut onoarea să mi-o trimită, fără să fiu adînc mîhnit văzînd că o virtute atît de rară şi de împlinită nu este însoţită de sănătate şi nici de înflorirea pe care o merită şi îmi închipui cu uşurinţă puzderia de neplăceri care o apasă neîncetat şi care sînt cu atît mai greu de înfrînt, cu cît adesea sînt de aşa fel, încît raţiunea adevărată nu dă poruncă să fie înfruntate direct, ci încearcă numai să le alunge ; sînt duşmani intimi cu care fiind constrînşi să stăm de vorbă, sîntem obligaţi să fim neîncetat de veghe spre a-i împiedica să ne facă rău ; şi nu găsesc împotriva lor decît un singur leac ; să abatem închipuirea şi simţurile noastre cît mai mult posibil şi să nu folosim decît intelectul ca să le analizăm cînd sîn-

tem obligați la aceasta de prudență. Putem, mi se pare, să observăm cu ușurință aici deosebirea ce există între intelect și imaginație sau percepție; căci este de asemenea natură, încît cred că o persoană ce ar avea altminteri toate motivele să fie mulțumită, dar care ar vedea mereu reprezentîndu-se în fața ei tragedii cu scene totdeauna funeste și care n-ar avea alt rost decît să se îndeletnicească cu de-ale tristeții și milei, deși ar ști că sînt prefăcătorii și năluciri, pentru a ne stoarce lacrimi și a ne înduioșa imaginația, fără să ne solicite înțelegerea; cred, așadar, că numai asta și ar fi deajuns pentru ca să ne deprindă inima să se strîngă și să ne stoarcă suspine; ca urmare circulația sîngelui fiind întîrziată și încetinită, particulele cele mai îngroșate ale sîngelui îmbinîndu-se unele cu altele, ar putea ușor să-i obstrueze splina, încurcîndu-se și oprindu-se în porii ei, iar cele mai fine circulînd mai agale, ar putea să vatăme plămînul și să stîrnească o tuse care pînă la urmă i-ar putea fi a rău. Dimpotrivă, o persoană ce ar avea o mulțime de motive întemeiate de nemulțumire, dar care s-ar stăpîni cu atîta grijă încît și-ar abate imaginația de la ele, gîndindu-se numai atunci cînd n-ar putea face altfel și care ar folosi tot restul timpului pentru lucruri ce i-ar putea aduce numai mulțumire și voioșie — pe lîngă că i-ar fi foarte folositor ca să judece mai sănătos cele ce-l interesează, în măsura în care le-ar privi fără tulburare, nu mă îndoiesc de fel că numai aceasta ar fi în stare s-o înzdrăvenească din nou; deși splina și plămînii îi sînt bolnave de pe urma stării proaste a sîngelui, stîrnită de tristețe, sănătatea și-ar recăpăta-o mai ales dacă ar folosi și leacurile medicinei pentru a

dizolva acea parte a sîngelui ce provoacă obstrucții; pentru asta socotesc apele din Spa foarte indicate; mai ales dacă Alteța-voastră le respectă luîndu-le cînd doctorii obișnuiesc să recomande: să-ți descătușezi spiritul pe deplin de orice gînduri triste, chiar și de orice meditații grave privind științele și să n-ai altă preocupare decît să imiți pe aceia care, privind verdele unei păduri, culorile unei flori, zborul unei păsări și alte asemenea ce nu cer nici o atenție, se conving că nu se gîndesc la nimic; ceea ce nu înseamnă să pierzi timpul, ci să-l întrebuințezi cu folos; căci putem totuși să fim mulțumiți nădăjduind că prin acest mijloc vom redobîndi o sănătate deplină; care este temeiul tuturor celorlalte bunuri ce putem să le avem în această viață. Știu prea bine că nu scriu aici nimic de care Alteța voastră să nu știe mai bine decît mine și că nu atît teoria, cît practica este grea în această privință; dar nespusa bunăvoință ce mi-o mărturisiți afirmînd că nu vă e neplăcut să cunoașteți simțămintele mele așa cum le încerc, mă face să-mi iau îngăduința să vă scriu deschis, adăugînd totodată aici că am experimentat ceea ce spun asupra mea însumi, suferind de un rău aproape aidoma, și chiar mai primejdios, pe care l-am tămăduit cu leacul mai sus descris; căci născîndu-mă dintr-o mamă care a murit de pe urma unei boli de plămîni, pricinuită de unele neplăceri, puțin timp după nașterea mea, am moștenit de la ea o tuse seacă și o paloare ce le-am avut și cînd trecusem de douăzeci de ani și care i-au făcut pe toți medicii consultați înainte de această vîrstă să mă osîndească la o moarte timpurie; socotesc însă că pornirea ce am avut-o totdeauna să privesc

împrejurările din unghiul care putea să mi le facă cel mai mult plăcute şi să cumpănesc ca mulţumirea mea cea mai de seamă să nu ţină decît de mine — a fost pricină că această boală ce mi-era ca firească să se tămăduiască încetul cu încetul pe deplin".

Cititorul are acum o imagine sumară, dar exactă şi pregnantă, a celor ce se explică pe larg în *Tratatul despre pasiuni*. Totuşi cred că n-am făcut îndeajuns ca să netezesc accesul la această lucrare puţin cam abruptă. „Cu atît mai mult, scria Descartes unuia ce îl zorea să publice tratatul, cu cît nu l-am compus decît pentru a fi citit de o prinţesă a cărei minte era într-o aşa măsură deasupra celei de rînd încît înţelegea fără nici o trudă ceea ce părea deosebit de greu pentru medicii noştri, aşa că nu mă oprisem să deslușesc decît ceea ce socoteam că-i nou." Este adevărat că Descartes făgăduise să-i aducă modificări. „Mărturisesc, îi scrie aceluiaşi, că am zăbovit mai mult să revăd acest mic tratat decît îmi trebuise ca să-l compun şi că totuşi nu i-am adăugat decît puţine lucruri şi n-am schimbat nimic esenţial din expunere, care-i atît de simplă şi atît de scurtă, încît va dezvălui că scopul meu n-a fost să explic pasiunile ca orator, nici chiar ca filozof preocupat de morală, ci doar ca fizician. Astfel prevăd că acest tratat n-o să aibă o soartă mai bună decît celelalte scrieri ale mele ; şi deşi titlul său îmbie poate pe mai multe persoane să-l citească, totuşi numai pe acei care-şi vor da silinţa să-l cerceteze cu atenţie îi va putea mulţumi."

Greutatea pe care prevăd că o va întîmpina cititorul este tot aceea de care m-am izbit eu însumi altădată, adică amănuntul fiind pretutindeni clar şi atrăgător, întregul nu se lasă înţeles cu uşurinţă. Voi încerca deci să fac trei grupe din aceste scurte articole, legîndu-le de trei idei. Prima : adevăratele cauze ale pasiunilor noastre nu le găsim niciodată în părerile ce le avem, ci în mişcările involuntare care frămîntă şi zguduie trupul omenesc ţinînd seama de structura sa şi de fluidele care circulă în el ; ne aflăm deci în faţa unei concepţii a omului-maşină asemenea cu acel faimos paradox al animalului-maşină. A doua idee este că pasiunile se află în suflet, adică sînt gînduri supuse — ce-i drept — dispoziţiilor corpului, dar care prezintă totuşi o varietate ce trebuie încă descrisă. Aceste două idei sînt expuse laolaltă aproape pretutindeni, în cele trei părţi ale lucrării. Cît despre a treia idee, care nu se arată decît episodic în ultima parte a *Tratatului*, este totuşi aceea care o poartă pe a doua ; căci pasiunile nu există ca atare în suflet şi nu pot primi acest nume atît de expresiv de pasiuni, decît în opoziţie cu o gîndire liberă în esenţa ei, cu totul de alt ordin şi cu totul de altă valoare decît „evenimentele fizice" ale corpului, şi chiar decît gîndurile-robi prin care noi ne traducem nouă înşine aceste evenimente. Aici, în ce mă priveşte, am învăţat şi am înţeles că fără sentimentul sublimului, nu astfel denumit de către Descartes, dar întocmai descris de el sub numele de mărinimie, nu putem da la iveală aşa cum sînt simţămintele cele mai obişnuite, nici pasiunile, nici chiar emoţiile, totuşi mai legate de trup şi aproape lipsite de gîndire. Ce înseamnă frica din suflet, dacă această frică nu-i deloc stăpînită ? Dar trebuie să ne întoarcem la Descartes apropiindu-ne mai mult de el şi ţinînd seamă de cele trei idei de care am vorbit.

OMUL-MAŞINĂ

„Nu locuiesc numai în corpul meu ca un cîrmaci în vasul său."
(Meditaţii, VI)

Cititorului nu-i va fi greu să-şi reprezinte structura corpului omenesc ţinînd seamă de scheletul ce-i formează armătura, de muşchii care sînt prinşi de schelet şi care, după cum se umflă sau se destind, fac să se mişte oasele în jurul încheieturilor. Circulaţia sîngelui este destul de bine cunoscută de toţi pentru ca să nu mai stăruim ; la fel relaţiile dintre respiraţie şi circulaţie. În sfîrşit, toată lumea ştie, cel puţin atît cît trebuie, că există în toate părţile corpului o ramificaţie de nervi în care circulă ceva ce nu cunoaştem, ce urcă de la simţuri prin centrii subordonaţi, foarte numeroşi, pînă la un centru principal care-i creierul şi care „ceva" se reîntoarce din aceşti centri pînă la muşchi şi îi excită printr-un curent sau o vibraţie sau cum vreţi să-i spuneţi, în aşa fel că se contractă şi face să acţioneze anumite părţi ale scheletului. Trebuie acum să considerăm aceste lucruri ca fizicieni şi să observăm că o asemenea maşină complicată participă firesc, după forma sa, la mişcarea lucrurilor înconjurătoare. Bunăoară, dacă n-avem pămînt sub picioare, trupul cade potrivit formei şi greutăţii sale ; dar înlănţuirea părţilor explică în acel caz încordarea muşchilor, schimbările de formă, în sfîrşit acea agitaţie dezordonată a cărei cauză este că lucrurile lovesc şi rănesc suprafaţa corpului, ceea ce prin răsunetul iscat în reţeaua nervilor pune în mişcare toţi muşchii, pe unii mai mult, pe alţii mai puţin ; şi aceaste mişcări dezordonate ale unui om care cade sînt tot atît de involuntare ca şi căderea însăşi.

Dar experienţa ne îngăduie să facem în ce priveşte aceste mişcări involuntare ale corpului viu, trei observaţii de seamă. Prima, ce explică mult problema emoţiilor, este că o mişcare involuntară a unei părţi a corpului se extinde totdeauna mai mult sau mai puţin la toate celelalte. De pildă, dacă fiind gata să alunec, îmi regăsesc echilibrul printr-o mişcare involuntară a picioarelor, nu-i de fel posibil ca bustul, braţele, capul să nu facă şi ele unele mişcări, care sînt departe de a fi toate utile ; şi, ca o consecinţă, tot ce-i înăuntrul corpului se găseşte deodată profund tulburat, respiraţia e tăiată, inima bate năvalnic, cursul sîngelui e modificat, ceea ce te face să păleşti sau să te înroşeşti şi se poate de asemeni să transpiri puţin. Descartes, după cum cititorul se va încredinţa pe larg, a acordat o deosebită însemnătate tuturor acestor tulburări în circulaţia sîngelui în cazul emoţiilor ; şi n-a uitat că lacrimile, semn obişnuit pentru tot felul de emoţii, sînt un fel de transpiraţie ce rezultă dintr-o schimbare a circulaţiei sîngelui. Pe scurt, mişcările noastre involuntare sînt departe de a se mărgini la ce ar impune situaţia ; dar ele se răspîndesc dimpotrivă totdeauna mai mult sau mai puţin în tot trupul, datorită circulaţiei lichidelor din el şi prin circulaţia mai subtilă din nervi, pe care Descartes e explică datorită „spiritelor-animale", corpusculi mai mici şi mai mobili decît cei din aer sau din flacără.

Presupunerea aceasta prețuiește și ea cît oricare alta și nu știm încă nici astăzi ce se petrece în nervi cînd transmit un șoc, o apăsare sau o subtilă acțiune a luminii. Totuși, cititorul va fi foarte contrariat, în ce privește această problemă, de simplificarea ce i se va părea puerilă ; deoarece Descartes urmărește „spiritele animale" începînd cu sîngele care le extrage din alimente, pînă la creier și la nervi, unde sîngele le transportă și unde le face să pătrundă printr-un fel de filtrare. Aici îi lipsesc cunoștințele noastre de chimie. Corpusculii, oricare ar fi, ce trec din alimente în mușchii și în nervii noștri, sînt cu siguranță separați și recompuși formînd structuri foarte complexe și diferite după organe. Așa bunăoară, cînd mușchii se contractă, nu înseamnă că „spiritele animale" aduse de nervi pătrund în mușchi și îi umflă, după cum credea Descartes ; ci mai curînd că structurile moleculare din care sînt alcătuiți mușchii se schimbă ca într-o explozie, din cauza șocului provenit de la nervi, producînd mișcare și căldură prin această descompunere. Și poate că circulația în nervi e urmarea unei schimbări de același fel, deși diferită, care se face din aproape în aproape ca atunci cînd se aprinde o dîră de pulbere. Totuși, dacă Descartes ar fi avut aceste cunoștințe, ele nu i-ar fi schimbat mult doctrina despre pasiuni. Ce-i important în această problemă este că se reprezintă relațiile tuturor mișcărilor în mecanica trupului ; căci chiar aceasta, dacă luăm bine aminte, stîrnește uimirea celui pasionat și curînd îl duce la deznădejde. Să nu faci adesea ce vrei și să faci totdeauna în același timp cu totul altceva decît vrei, iată marea umilință a omului. Și o cunoaștere chiar sumară

a cauzelor este îndeajuns ca să ne aline umilința și s-o lecuiască.

E potrivit, deoarece e vorba acum de această iradiere în tot corpul, să pregătim puțin pe cititor pentru ipoteza privind glanda pineală, suspendată în centrul creierului, adunînd la ea toate mișcările „spiritelor animale" și transmițîndu-le deciziile sufletului. Desigur că fiziologii noștri vor rîde crezînd că au descoperit, dimpotrivă, că o anume porțiune din creier este în mod special legată, în ce privește mișcările care au loc în ea, de cutare combinație de gînduri, de cutare amintire, de cutare act volitiv. Totuși trebuie să spunem că, de la temerarele ipoteze ale lui Gall asupra acestei probleme, și după un secol de căutări asidue, fiziologii n-au putut să păstreze pozițiile pe care chiar Comte le crezuse solide și au renunțat să caute în creier un anumit centru ce ar fi ca un organ al venerației sau al amintirii sau al calculului ; ci înclină mai degrabă spre concluzia că cea mai neînsemnată funcție a minții este legată totdeauna de activitatea totalității creierului și a întregului corp. Ceea ce înseamnă că : pe de o parte nu există de fel funcții reale diferențiate în gîndire, așa cum analiza cunoașterii, a sentimentului și a voinței ne face s-o înțelegem ; și, pe de altă parte, că nu există în corp nici mișcări cu adevărat separabile. Descartes însă într-acolo i-ar fi dus ; mai întîi prin ideea că, neavînd părți, gîndirea este legată indivizibil de întregul corp ; și de asemenea prin ipoteza însăși a funcțiilor glandei pineale, ce trebuie să fie luată după acest avertisment, ca un ajutor al imaginației, cu țelul de a ne face să înțelegem corect că toate mișcările corpului acționează totdeauna la-

olaltă asupra sufletului şi că sufletul, la rîndul său, modifică mereu toate mişcările corpului laolaltă. Aceste observaţii au de scop să-l îndepărteze pe cititor de la gîndul că fiziologia carteziană este prea sumară şi că doctrina sa despre pasiuni nu preţuieşte mai mult. În realitate nu cred că în această dificilă problemă, a relaţiei dintre corpul şi gîndurile noastre, să putem găsi chiar astăzi un maestru mai iscusit ca Descartes şi mai capabil să ne îndrume mintea pe calea cea bună.

Celelalte observaţii nu ridică dificultăţi. Fiecare ştie că, deşi toate mişcările corpului sînt legate totdeauna, există totuşi reacţii naturale, foarte clar orientate şi care fără îndoială corespund cu vreun mecanism gata prevăzut şi relativ independent.

Astfel o lumină vie mă face să închid ochii fără de voie ; cea mai neînsemnată ameninţare spre ochi produce de asemenea acelaşi efect, după cum a observat Descartes. Aceste mişcări se produc automat ; totuşi sînt însoţite adesea de alte mişcări, care nu sînt totdeauna voluntare, ca bunăoară ridicarea mîinii în faţa ochilor ; şi o cercetare atentă ne va dovedi că aceste mişcări sînt totdeauna cel puţin schiţate şi însoţite de alte mişcări, ca acelea stîrnite de orice surpriză, oprirea din mers, darea înapoi a capului, respiraţia tăiată, tulburări în funcţionarea inimii.

În sfîrşit, o ultimă observaţie pe care toată lumea o ştie : mişcările trupului, voluntare sau nu, lasă „semne“ în el, sau urme, sau „cute“, mai ales cînd se repetă, astfel că dacă mai apoi sîntem emoţionaţi, facem mai degrabă aceste mişcări decît altele sau cel puţin le îmbinăm cu mişcările pe care situaţia cea nouă le cere imperios. O anumită mişcare devine aşadar obişnuită ; de unde rezultă că o mişcare fiind legată de o alta, o idee se găseşte şi ea legată de o alta, datorită numai faptului că le avusesem adesea împreună, sau, pentru a vorbi altfel, că făcusem adesea două mişcări laolaltă. Asociaţia de idei, care este rezultatul unei asociaţii de mişcări, este pe larg descrisă în *Tratatul* lui Descartes. Iată despre această problemă un pasaj dintr-o scrisoare — adresată lui Chanut, ambasadorul Franţei pe lîngă regina Suediei — pasaj ce-şi găseşte pe deplin locul în acest soi de prefaţă la *Tratatul despre pasiuni* pe care am încercat s-o scriu.

„Obiectele care impresionează simţurile noastre pun în mişcare, prin intermediul nervilor, unele porţiuni din creierul nostru şi provoacă acolo cîteva «cute» ce se destind cînd obiectul încetează să acţioneze asupra simţurilor ; dar porţiunea unde au provocat o mişcare rămîne ulterior pregătită să se «încreţească» din nou în acelaşi mod, cînd se iveşte un obiect semănînd oarecum cu precedentul, deşi nu este aidoma. Bunăoară, cînd eram copil, îndrăgisem o fetiţă de vîrsta mea, care era puţin saşie ; datorită acestui fapt, impresia care se întipărea în creierul meu cu ajutorul vederii, cînd priveam ochii ei rătăciţi, se îmbina atît de mult cu aceea pe care o stîrnea în mine patima iubirii, încît mult timp apoi, văzînd persoane saşii, mă simţeam mai îndemnat să le îndrăgesc decît pe altele, numai şi numai pentru că aveau acest cusur ; nu ştiam totuşi că aceasta era pricina. În schimb, de cînd am stat şi am chibzuit bine la treaba aceasta mi-am dat seama că e vorba de un cusur şi n-am mai fost emoţionat.“

Dacă asemenea observaţii au fost bine înmănuncheate, ne putem forma o idee despre acest mecanism lipsit de gîndire şi care nu încetează niciodată să schimbe gîndurile noastre. Iar ultimul exemplu este potrivit ca să ne ajute să înţelegem contrastul între ceea ce-i real şi ce credem toţi. Căci ce e în realitate, nu-i deloc o părere privind persoanele saşii, ci este doar, în corpul nostru, o îmbinare de mişcări datorită căreia mai pe urmă, cu uşurinţă şi prin mijlocirea unor cauze pur mecanice, trecem de la mişcările prin care percepem că o persoană priveşte cruciş la mişcările ce însoţesc în mod firesc iubirea. Dar, în lipsa unei păreri satisfăcătoare despre mecanica trupului, credem totuşi că această trecere se face printr-o gîndire, chiar dacă e nedesluşită ; iar această gîndire, de care nu sîntem de fel conştienţi, ne pare totuşi că aparţine sufletului nostru şi că a fost formată de judecată ca şi celelalte, dar fără ca s-o ştim. Din această interpretare, care-i firească şi obişnuită, a rezultat, datorită reflexiei şi punerii în sistem, doctrina inconştientului, care are sorţi să fie întotdeauna populară. E bine să observăm că Descartes, fără s-o ştie exact, o neagă totuşi cu vigoare, separînd, din motive doctrinale, ceea ce nu-i decît corp şi mişcare de ce-i suflet şi gîndire şi respingînd energic chiar ideea unei zone inferioare a sufletului, ce s-ar voi numită senzitivă. Această doctrină o găsim pretutindeni în *Tratatul despre pasiuni*.

De îndată ce nu ne mai făurim gîndurile, nu mai sînt gînduri, ci mişcări ; în care nu trebuie niciodată să presupunem cauze, raţionamente, îndoieli şi lucruri asemănătoare, ci doar o viteză, o direcţie, unite cu o formă determinată şi cu oarecare rezistenţă a corpului care se mişcă şi a corpurilor din vecinătate. Tot pretinsul mister al gîndirilor noastre mocnite — cum ar vrea Leibniz să le denumească — provine din faptul că interpretăm mişcările propriului nostru trup, în măsura în care gîndirea noastră le primeşte efectele, ca pe nişte oracole ce ar însemna mai mult decît şocuri, frecări, deviaţii şi altele de acest fel. Motivele de a alege între cele două doctrine atît de intens opuse sînt ample şi dificile ; dar, deoarece, în realitate trebuie totdeauna să alegem între ordine şi dezordine, vreau să menţionez aici un motiv pentru a nu alege doctrina inconştientului, motiv care este presupunerea că o gîndire explicînd o simplă mişcare a trupului, chiar dacă e falsă, devine adevărată doar prin faptul că îi dăm crezare, deoarece făureşte această gîndire. De pildă, dacă tremur în faţa unui obiect fără să găsesc mai întîi un motiv, trebuie să aleg explicaţia acestui tremurici doar prin predispoziţia fizică a părţilor trupului meu ; căci, dacă-mi făuresc vreun presentiment cu privire la acest obiect, încercînd să limpezesc o gîndire pe care cred că o am despre el, făuresc în realitate o astfel de gîndire, socotind că acest obiect m-a vătămat de pe acum sau o să mă vatăme, ţinînd seama de motive demne de crezare ; şi iată că mai ales din cauza unor asemenea păreri, pasiunile ne sînt funeste. Doctrina lui Descartes, chiar separată de adevăratele ei probe, rămîne încă de aşa natură încît se cuvine s-o alegem din spirit de prevedere faţă de erorile cele mai obişnuite.

...Pe cînd, dacă mişcaţi pana într-un alt fel, aproape asemănător, singura deosebire ce va exista în această mişcare abia perceptibilă le poate da gînduri cu totul contrarii, de pace, de repaus, de blîndeţe...“

(Principii, IV)

Animalul dă adeseori semne de veselie, mînie sau frică ; uneori chiar, dacă e vorba de un animal domestic cum e cîinele, credem că-şi exprimă prin mişcările sale fie recunoştinţa, fie ruşinea, fie căinţa. Totuşi există mai mult decît un motiv să socoteşti că-i atribuim aici gînduri pe care nu le are ; şi ideea contrarie, anume că animalul făureşte datorită numai reflexelor sale toate aceste semne grăitoare, luminează mult, dimpotrivă, pasiunile omului, dacă izbutim să înţelegem că de nu ne-am gîndi chiar deloc la aceasta, noi n-am vădi mai puţin cele mai multe din manifestările milei, indignării, dezgustului, fără să le resimţim cîtuşi de puţin. De unde înţelegem două lucruri ; primul care a fost expus mai sus : tot ce-i neraţional în pasiuni are drept cauză mecanismul trupului nostru ; al doilea, că nu există pasiuni decît în suflet, adică decît în măsura în care aceste oarbe mişcări ale trupului schimbă părerile şi hotărîrile noastre. Simţim pasiunile nu ca pe nişte mişcări în trupul nostru, ci ca o tulburare involuntară, şi chiar de nedepăşit, în gîndurile noastre. De pildă, mişcările corporale ce stîrnesc frica ne fac să apreciem că un anumit obiect este foarte de temut, ne fac să ne îndoim de succes şi, în acelaşi timp, ne abat de la a vrea şi a îndrăzni. Nu pentru că tremurul membrelor noastre şi bătăile grăbite ale inimii nu ne-ar fi atunci cunoscute, căci sufletul poate să perceapă şi aceste lucruri ; dar ele nu sînt niciodată percepute lămurit şi nici pe de-a-ntregul ; şi această cunoaştere nu este principalul în pasiuni ce se manifestă mai ales prin judecăţi false sau nesigure, de care totuşi ne simţim foarte încredinţaţi. Descartes scrie prinţesei Elisabeta : „Toate pasiunile noastre ne înfăţişează bunurile la căutarea cărora ele ne îmboldesc, mult mai mari decît sînt cu adevărat... ceea ce trebuie să luăm aminte cu grijă, pentru ca atunci cînd sîntem tulburaţi de vreo pasiune să nu ne pripim cu judecata pînă ce pasiunea nu se va fi potolit“. Această idee despre pasiuni şi remediul la pasiuni sînt dezvoltate pe larg în *Tratat*, din care nu voi face extrase aici. Reţin numai că pasiunile noastre se înalţă, în noi şi pentru noi, ca o aparenţă în percepţiile, părerile şi planurile noastre sau mai degrabă ca un vîrtej de gîndiri vane, pe care nu le stăpînim deloc şi pe care nu ne putem împiedica să le credem adevărate, de unde rezultă că apreciem, dispreţuim, urîm, ne temem, fără discernămînt, nici măsură şi totdeauna şovăind, ca şi cum am şi desface şi reface deciziile noastre datorită succesiunii de păreri contradictorii de care sîntem rînd pe rînd convinşi. Deoarece astfel figurează în pasiunile noastre tot felul de obiecte prezente, trecute sau viitoare şi păreri privind lucrurile bune şi rele ce pot rezulta din ele, putem să distingem în aceste pasiuni multe deosebiri a căror experienţă o avem cu toţii şi astfel le enumerăm, le comparăm şi le clasăm, fără să ţinem mai întîi seama la care mişcări ale

trupului trebuie să fie ele raportate. Această descriere, pe care putem s-o denumim psihologică, ocupă cea mai mare parte din *Tratat*, mai ales în părţile a doua şi a treia. Aceste definiţii atît de bine nuanţate şi exprimate într-un limbaj atît de frumos şi-ar păstra încă tot preţul chiar dacă am voi să nesocotim acele mişcări ascunse ale trupului pe care ele le traduc în graiul obişnuit.

În ce priveşte ordinea pasiunilor principale şi filiaţia pasiunilor specifice, nu văd nimic ce n-ar confirma folosirea obişnuită a cuvintelor şi care, în acelaşi timp, n-ar lumina-o. Numai admiraţia, prima dintre toate pasiunile după Descartes şi care, socoteşte el, nu priveşte inima, ar putea să fie rău înţeleasă. Şi cum nu-i vorba în nici un fel, pentru cititorul la care mă gîndesc, să respingă doctrina lui Descartes, ci mai degrabă să înveţe la şcoala magistrului cel mai clarvăzător ce a trăit vreodată, vreau să fac aici una sau două observaţii ce mi-au fost foarte de folos. În primul rînd trebuie să înţelegem că termenul admiraţie este luat în sensul arhaic ce îl apropie de acel de mirare ; dar este vorba de mirare intelectuală şi nicidecum de şocul surprizei. Descartes cunoaşte efectele acestui şoc, care sînt vii şi care mai întîi fac aproape de neînvins cele mai neînsemnate pasiuni ; aşa încît n-ar spune că o asemenea surpriză nu priveşte inima. Admiraţia nu priveşte în trup decît cu creierul ; ea este pasiune în sensul că mişcările spiritelor animale care o însoţesc sînt străine de urmele lăsate de obiceiuri şi s-ar putea chiar afirma că din această cauză mişcările nu „curg" imediat în membre şi astfel trupul este imobil în această pasiune. Şi fără îndoială, trebuia un Descartes pentru a observa ce doză de pasiune există în prima reacţie a inteligenţei, mai înainte chiar de a bănui că obiectul nou ne poate vătăma sau sluji. Este o sclipire de geniu faptul de a fi deosebit curiozitatea cea dintîi de frică şi chiar de speranţă, fără a o „tăia" totuşi de trup. Iar cealaltă observaţie devine astfel şi mai frumoasă : de a fi remarcat că admiraţia este prima dintre toate pasiunile şi se află la obîrşia tuturor. Este un fel de contemplaţie nesăţioasă, fără amestecul nici unui simţămînt şi de asemenea fără spirit, sau aproape, ceea ce-i specificul însuşi al animalului gînditor ; înseamnă că acesta încredinţează atunci părţile încă virgine ale creierului său unor mişcări noi, care se fac cu o neasemuită vioiciune, dar de fapt fără nici o plăcere reală şi fără ideea nici unui ţel, nici a vreunei folosinţe. Aceasta, după Descartes, e ceea ce sînt mai întîi călătorii ; şi lucrul poate fi fără de nici o consecinţă, afară doar dacă, din obişnuinţă, urmările admiraţiei încetează curînd de a se manifesta şi ne aflăm în situaţia de a trebui să căutăm vreun alt obiect. Astfel observăm că admiraţia este o pasiune a sufletului şi Descartes o deosebeşte cu foarte multă minuţiozitate de acea captare a judecăţii, ce o poate urma, dar care nici pe departe n-o urmează totdeauna. Şi mi se pare că doctrina obişnuită despre atenţie este corectată în două chipuri ; căci nu trebuie deloc să confundăm atenţia cu surpriza animalică ce ne taie răsuflarea, nici, de asemenea, cu acea curiozitate vulgară ce consumă întreg obiectul ca pe o băutură şi pe care nu-l preface vreodată nici în idee, nici în faptă. Iată o trăsătură uluitoare a omului, care explică poate plictiseala însăşi. S-a

observat că sălbaticii holbează ochii în fața mașinilor noastre, și apoi imediat nu se mai gîndesc la ele ; asta, dacă ne gîndim bine, ar deschide perspective însemnate asupra dificultăților de a instrui și asupra adevăratelor mijloace educative. Cititorul, dacă se oprește aici îndeajuns, va învăța să-l citească pe Descartes așa cum trebuie și va fi păzit pentru totdeauna să-l respingă în chip temerar.

Un alt eveniment ni se pare nu mai puțin folositor în ce privește îmbinarea pasiunilor în trup. Căci cititorul se va găsi în prezența unor descrieri foarte simple și foarte precise ale mișcărilor sîngelui, plămînului, splinei, la fiecare din pasiuni ; iar observațiile despre roșeață, paloare, lacrimi și rîs nu vor părea îndestulătoare pentru a întări aceste cutezătoare presupuneri. Ideea de căpetenie, deși autorul o exprimă cu tărie mai mult de o dată, ar putea prea bine să rămînă ascunsă cititorului, așa cum mi-a fost mie îndelung. *Tratatul despre pasiuni* nu presupune decît bun-simț și o sumară cunoaștere a corpului omenesc ; nu-i totuși mai puțin dificil de citit, din pricina stufosului vălmășag de noțiuni, așa cum, după cîte știu, nu mai întîlnim în nici o altă operă.

Această idee e poate mai bine deosebită, mai pe-nțeles în unele scrisori, din care vreau să dau aici cîteva extrase. „Există o asemenea relație — scrie Descartes prințesei Elisabeta — între sufletul și corpul nostru, încît gîndurile ce au însoțit unele mișcări ale corpului, chiar de la începutul vieții noastre, le însoțesc încă și acum, astfel că dacă aceleași mișcări sînt stîrnite din nou în trup de vreo cauză exterioară, ele stîrnesc și în suflet

aceleași gînduri și, reciproc, dacă avem aceleași gînduri, ele provoacă aceleași mișcări.“ Și iată cum Descartes gîndește acest principiu cînd e vorba de fapte, răspunzînd unei obiecții a prințesei privind părerea că tristețea stîrnește pofta de mîncare, punct asupra căruia Descartes atribuise mai întîi totuși oamenilor ceea ce resimțise el însuși. „Admit că tristețea înlătură la mulți pofta de mîncare ; dar deoarece am simțit întotdeauna că la mine o sporește, mi-am construit doctrina după aceasta. Și socotesc că deosebirea ce există în această privință rezultă din faptul că cea dintîi pricină de tristețe pe care unii au avut-o la începutul vieții lor, a fost că n-au primit îndeajuns hrană, iar alții au cunoscut tristețea deoarece hrana pe care o primeau le era vătămătoare ; pentru aceștia mișcările spiritelor animale care suprimă pofta de mîncare au rămas totdeauna legate, de atunci, de pasiunea tristeții.“ Cine s-ar aștepta să găsească în asemenea nimicuri, în aparență atît de greu de înțeles, un raționament atît de precis și atît de tare ? Aceeași doctrină robustă o regăsim într-o scrisoare adresată lui Chanut.

„Dovedesc, scrie filozoful, că ura are mai puțină vigoare decît iubirea, după cum ținem seama de originea uneia sau a celeilalte ; căci dacă-i adevărat că primele noastre simțăminte de iubire se vor fi iscat din faptul că inima noastră primea o hrană abundentă, ce îi era potrivită și, dimpotrivă, întîiele noastre simțăminte de ură vor fi fost pricinuite de un aliment vătămător de care îi era lehamite inimii și că acum aceleași mișcări mai însoțesc aceleași pasiuni... este lămurit lucru că, atunci cînd iubim, tot sîngele cel mai pur din vinele noastre se scurge din abundență spre inimă

iar cînd sîntem stăpîniţi de mînie, pricina este că amărăciunea fierii şi acreala splinei se amestecă cu sîngele... şi iată-ne mai nevolnici, mai reci şi mai sfioşi." Nu-i aşa că ar fi ca şi cum umbra lui Descartes ar răspunde unei obiecţii în aparenţă raţională, pe care aţi ridica-o poate, spunînd că asemenea descrieri depăşesc ceea ce ştim şi, mai cu temei, ce ştia el ? Şi totul aici mi se pare că se luminează. Căci nu ştim pe deplin ce se petrece cînd corpul nostru primeşte o hrană prielnică, şi dimpotrivă cînd este ca năpădit de substanţe care-i dăunează ; dar avem libertatea să-l studiem atît cît vrem şi să-i cunoaştem cu uşurinţă esenţialul ; această bucurie pur organică, sau această tristeţe, poate deci să fie descrisă după o metodă pozitivă, cum se spune. Pe de altă parte, ideea că orice iubire şi orice ură, orice tristeţe şi orice bucurie, oricare ar fi gîndurile pe care le însoţesc, rămîn totdeauna legate de aceste prime mişcări de întărire cu hrană bună şi respingere a celei rele sau de bucurie că o avem îndeajuns, sau de suferinţă din pricina unei hrane neîndestulătoare, această idee este de neînvins şi deschide chiar pînă şi azi drumuri largi, pe care cu uşurinţă nu s-a păşit îndeajuns. De unde Descartes a încheiat cu îndrăzneală că iubirea şi veselia sînt bune pentru sănătate, iar ura şi tristeţea dăunătoare, deşi în măsură diferită. Spinoza a plămădit în toate sensurile această bogată moştenire ; a răsădit dintr-însa cel mai uluitor sistem. Dar aici dăm peste ceva mai bun ; găsim ideea în stare născîndă, gata încă pentru a intra în alte construcţii ; o idee de sănătoasă şi nemijlocită folosinţă de către toţi. Aşa este această morală pătrunzătoare ce merge pînă la rădăcini.

MĂRINIMIA [1]

„Nu există în noi decît un singur suflet şi acest suflet n-are în sine nici o diversitate de părţi ; aceeaşi parte care e simţitoare, este raţională şi toate poftele ei sînt voinţe."
(Tratatul despre pasiuni)

În această înţeleaptă rînduire a forţelor vitale omul întreg nu există încă. Legea apare, dar cîrmuirea nu se arată. În acest suflet care nu este decît îmbinare, unitate corporală, oglindire, nimic nu gîndeşte, pentru că nimic nu se îndoieşte ; şi deoarece nimic nu gîndeşte, nici nimic nu suferă. Culmea îndoielii şi cel mai înalt refuz, într-un cuvînt acel Descartes din *Meditaţii*, este universala gîndire. Nu există nici un soi de conştiinţă care să nu fie conştiinţă întreagă. Nu există de fel suferinţă mocnită. Fie că e mecanism al corpului, fie că e mecanism al sufletului, este totdeauna vorba de un mecanism : nu există dezordine decît refuzată. Cea mai neînsemnată pasiune presupune deci un suflet mare, un suflet neaservit. Concepem limpede un nebun, adică un om care e luat aidoma cum este ; dar el nu se poate cunoaşte pe sine; el este pe de-a-ntregul în acţiunea înfăptuită Dar acest refuz de a fi făptuit, de a fi „făcut", Descartes ne previne că-l va denumi şi mărinimie, virtute, zice el, puţin cunoscută printre erudiţi ; dar cuvîntul generozitate îi pare încă mai bun.

[1] S-a tradus prin *mărinimie* cuvîntul *générosité*, deşi în adevăratul ei înţeles (cartezian) înseamnă mai curînd : uimire, admiraţie, adică o fixare asupra lumii înconjurătoare (n. tr.).

Nu-i vorba aici de un curaj rece şi care se dă deoparte, cum pare uneori virtutea stoică, ci înseamnă o bogăţie pozitivă şi o forţă de a îndrăzni. Este numită de obicei liber-arbitru ; dar pentru că trebuie să punem înainte cuvintele cele mai grăitoare, o voi numi credinţă. Aceasta pentru a îndepărta atenţia cititorului de la acele subtilităţi didactice, de neînvins, dar şi nepotrivite, privind liberul arbitru ; împotriva cărora fac doar o observaţie nu mai puţin subtilă, pe care Renouvier o socotea îndestulătoare : anume că, dacă am putea dovedi liberul arbitru, ar însemna că e necesar şi ar face parte din consecinţele de neînlăturat. Mai absurd nici că se poate ; dar nu există nici o altă cursă în care puzderie de gînditori să se fi prins mai bine. Noţiunea liberului arbitru nu este la acest nivel ; ea ţine de alt ordin, trebuie s-o luăm aşa cum este. Cuvîntul generozitate este cel mai bun aici, deoarece ne „irită" cel mai bine, deoarece ne apropie de noi înşine, ba chiar ne coboară pînă la mînia noastră cea mai grosolană, unde efectiv voinţa se află de îndată ce este ştiută. Omul recunoaşte atunci că, din momentul cînd există pentru el-însuşi, nu mai este pe jumătate om. Fireşte, e măreţ să gîndeşti. Dar mărinimos mai exprimă şi altceva ; înseamnă o hotărîre fermă, care nu se sprijină decît pe ea însăşi.

Celui care nu îndrăzneşte să vrea, celui care nu îndrăzneşte să creadă că poate voi, cum oare să-i dovedeşti că este liber ? Este motiv să se încreadă în sine. Această atitudine este corneliană. Polyeucte, prin aceeaşi frămîntare ca Descartes, se înalţă pînă la Dumnezeu datorită hotărîrii de a fi pe deplin om. De unde vedem că un stil şi o

epocă înseamnă ceva şi că înainte de a fi ordinea, există momente de profundă însingurare.

Să luăm eroul drept călăuză. Ce altceva înseamnă erou decît bărbatul care alege să creadă în sine ? Dar trebuie să iei o hotărîre şi să rămîi hotărît ; căci numai prin faptul că judec şi cercetez dacă pot, necesitatea intră în joc. După natura lucrurilor, totul se înfăptuieşte datorită unor cauze şi această experienţă nu încetează niciodată să ne aducă dovezi că noi nu schimbăm nimic, că nu înfăptuim nimic, că nu putem nimic. Un suflet ales n-are nimic altceva să învingă decît aceste probe ; dar el trebuie să le învingă ; căci este josnic să vieţuieşti după asemenea probe ; şi chiar, privind mai îndeaproape, numai aceasta este înjositor. Nu-i înjositor să fii învins uneori ; dar este înjositor să dai ucaz, dacă se poate spune astfel, că vei fi totdeauna învins. Ceea ce eroul îşi porunceşte sie-însuşi, înseamnă să creadă şi să îndrăznească. Virtutea este în primul rînd o gîndire şi orice erou este filosof. Dar fără îndoială numai Descartes a ştiut atît de bine marea taină a eroului, anume că şi gîndirea presupune mărinimie. Cunoaştem din *Meditaţii* această doctrină potrivit căreia voinţa e aceea care judecă şi voinţa este aceea care se îndoieşte. Nu serveşte la nimic să-l rezumăm pe Descartes ; e inutil să exprimăm altfel aceleaşi idei sau să ajungem la ele pe alte căi. Nu uitaţi însă că o gîndire ce ar rezulta dintr-un act intelectiv mecanic, în acelaşi mod în care o maşină de calculat face o sumă, n-ar mai fi nici mai adevărată, nici mai falsă ; ar fi un produs al naturii. Descartes este geometrul care a înţeles că geometria nu-i un produs al naturii şi că o linie dreaptă nu este decît voită şi susţinută ca printr-o juruinţă. La fel îndoiala sa nu-i deloc o îndoială

ruşinoasă, nici un semn de slăbiciune ; este o îndoială generoasă şi puternică ; şi această îndoială luminează orice probă pe lume, şi mai întîi proba geometrului. Trebuie să mărturisim că Descartes n-a găsit de cuviinţă să dea prea multe explicaţii în acest domeniu. Aşa se face că în *Tratatul despre pasiuni* această mîndră atitudine este pe deplin luminată. Dar trebuie citite mai cu luare aminte în *Partea a treia* valoroasele pasaje despre mîndrie, josnicie şi umilinţă virtuoasă ; veţi găsi acolo, după mărinimie, dragostea care ţîşneşte din acelaşi izvor. Îl găsim aici pe Pascal în întregime ; nu lipseşte nimic din cele trei ordine, pe bună dreptate renumite. Dar acest gen de spirit, care este spiritul însuşi, ne apare la Descartes în adevărata lui măreţie, prin faptul că participă la toate cele trei ordine deodată şi puternic, grijuliu de a-şi împlini condiţia sa de om ; trup, intelect, voinţă.

S-au întrebat unii dacă Descartes nu era iniţiat în confreria mistică *Rose-Croix*[1]. Se poate să se fi interesat de aceste secrete ; e sigur că le-a stăpînit prin această viziune de geometru, ce recunoştea cele trei ordine deodată chiar în geometrie. Astfel, nu exista decît un mister în lume, care era unirea dintre suflet şi corp. Las pe seama cititorului să urmărească această idee că sufletul, neputînd în nici un fel să fie împărţit, nu există decît unit indivizibil cu tot trupul, ceea ce îndepărtează orice legături de ordin mecanic, îndrumîndu-ne să înţelegem, în sfîrşit, ceea ce Descartes a afirmat de mai multe ori, că, „folosindu-ne doar de viaţă şi de discuţiile obişnuite, învăţăm să concepem unirea

[1] Sectă mistică din secolul al XVI-lea, a cărei întemeiere se atribuie lui Christian Rosenkreutz (n. tr.).

dintre suflet şi corp". Dar cînd iei o asemenea atitudine, de mistică raţională, nu poţi să nu admiţi că cele mai de seamă intervenţii ale spiritului sînt încorporate şi pot să schimbe direct această fizică a corpului, atît de strîns legată de mişcările universului mecanic. Astfel, există o comunicare de la mărinimie la bucurie şi de la bucurie la sănătate, ceea ce Descartes i-a spus răspicat prinţesei Elisabeta, aşa după cum am mai văzut. Aceste preţioase scrisori merită să fie toate citite meditîndu-se asupra lor. Vreau să mai citez aici cîteva extrase din ele, care vor servi ca să ne facă să înţelegem că miracolul liberului arbitru nu are limite, îndată ce evităm să-l vrem reprezentat ca un angrenaj finit şi care acţionează mecanic. Iată mai întîi un fel de schiţă a eroului : „Mi se pare că deosebirea ce există între sufletele cele mai alese şi cele ce sînt josnice şi vulgare stă mai ales în faptul că sufletele vulgare se lasă pradă pasiunilor şi nu sînt fericite sau nenorocite decît în măsura în care lucrurile ce li se întîmplă sînt plăcute sau neplăcute, pe cînd celelalte suflete au judecăţi atît de temeinice şi puternice, încît cu toate că şi ele au pasiuni şi chiar adesea mai violente decît sufletele obişnuite, raţiunea lor rămîne totuşi totdeauna stăpînă..."

Dar iată o aplicare îndrăzneaţă a regulii şi care prelungeşte pînă în tainele corpului acţiunea liberului arbitru. „Cauza cea mai obişnuită a stării febrile este tristeţea ; şi înverşunarea soartei de a vă persecuta familia vă dă necontenit motive de supărare, care sînt atît de făţişe, de vizibile, încît nu-i nevoie să folosiţi prea multe presupuneri, nici să fiţi prea priceput în afaceri pentru a aprecia că aceasta este cauza principală a neliniştii dom-

niei-voastre ; şi mă tem că nu vă veţi putea deloc descătuşa de ea, decît dacă prin forţa virtuţii domniei-voastre vă aduceţi mulţumirea în suflet, în ciuda relelor pricinuite de soartă."

Aceste texte sînt pe bună dreptate celebre. Iată alte două care ne fac să vedem — ceea ce va lumina pe deplin atitudinea omului liber — că bucuria astfel cucerită printr-o judecată liberă are însemnătate şi pentru acţiune : „Aşa precum sănătatea corpului şi prezenţa obiectelor plăcute ajută mult spiritului să alunge în afară de sine toate pasiunile ce ţin de tristeţe şi le îngăduie să pătrundă acelora ce ţin de bucurie ; tot astfel şi în mod reciproc, cînd spiritul este plin de veselie, aceasta serveşte mult ca trupul să se simtă mai bine şi ca obiectele prezente să pară mai plăcute ; şi chiar de asemenea îndrăznesc să cred că atunci cînd sîntem stăpîniţi de bucuria aceasta interioară, ea are o oarecare forţă tainică pentru a îndupleca soarta". Ultima formulare exprimă minunat ce poate credinţa în treburile acestei lumi. Iată aceeaşi idee exprimată astfel şi poate încă mai bine : „Alteţa voastră îmi va îngădui... să-i doresc în primul rînd mulţumire sufletească şi multă bucurie, acestea fiind nu numai rodul pe care îl aşteptăm de la toate celelalte bunuri, dar de asemenea un mijloc care sporeşte harurile de care dispunem pentru ca să le dobîndim".

Cuvenitul comentariu ar fi de fapt aici nesfîrşit. Toate încurcăturile cu privire la optimism rezultă din faptul că nu este luat ca voit şi că vrem să-i căutăm probe, după cum căutăm, nu mai puţin zadarnic, probe pentru liberul arbitru. Ceea ce trebuie mai ales să observăm este pe Descartes acţionînd în încleştare cu lumea, fiind întru totul

semenul şi prietenul nostru apropiat. În plus, cel ce a denumit mărinimie simţămîntul liberului arbitru, punîndu-l în rîndul pasiunilor, spune îndeajuns numai prin aceasta, pentru ca să ne facă să înţelegem că voinţa este încorporată şi participă la creaţia continuă. Pe scurt, cele trei ordini merg împreună şi alcătuiesc un singur om, indivizibil. Chiar erorile imaginaţiei sînt gînduri, fără de care ele n-ar exista pentru nimeni ; o nălucă sau doar soarele la două sute de paşi de noi ; şi pe acestea „cogito" le poartă cu el şi acel „cogito" există totdeauna în cele mai neînsemnate gînduri ale noastre, ceea ce se întîmplă în celebrele *Meditaţii*. Miezul, forţa şi fortăreaţa propriei mele existenţe stau în această putere de a mă îndoi, ce făureşte probele. Prin această intervenţie îndrăzneaţă şi pe care nimeni nu înţelege s-o tăgăduiască, supranaturalul îşi găseşte locul, nicidecum sub om, nici în afară de el.

Religia lui Descartes este simplă şi naivă în manifestări ; înăuntrul ei şi prin înţelesul nou pe care îl găseşte în vechile probe, ea este aproape de nepătruns. Numai după ce citim asprul şi prietenosul *Tratat* o putem înţelege ; numai pentru că omul poate şi trebuie să se salveze pe sine, poate şi Dumnezeu să se vădească în *Tratat*. Ţinînd seama de tot ce se afirmă în *Tratatul despre pasiuni*, va fi evident că liberul arbitru este eficace în fiecare ; dar trebuie să-l citeşti cu multă luare aminte dacă vrei să înţelegi că îndoiala asupra liberului arbitru nu-i deloc raţională, deoarece chiar în acţiune el se poate împotrivi. A te îndoi metafizic de propria ta voinţă, lucru atît de obişnuit, înseamnă tocmai a fi lipsit de voinţă.

Urmărind această idee și reîntorcîndu-ne la Descartes încă o dată, vom înțelege pînă la sfîrșit doctrina practică în toată amploarea ei, care presupune că o asemenea îndoială nu-i de fel îngăduită. Aici ajungem aproape la acea mistică pozitivă potrivit căreia primul obiect al credinței este credința însăși. Aici vedem la treabă această tainică religie.

LEACURI PENTRU PASIUNI

„Așa cum am fost copii înainte de a fi bărbați..."

(Prefață, I)

Deoarece aici e vorba de cum îți făurești viața, ceea ce-l interesează mai mult decît orice pe om, și deoarece toată natura omenească se găsește acum adunată ca într-un tablou, cititorul va voi să știe cum trebuie să se folosească de pasiuni și ce leacuri propune Descartes împotriva unor excese ale lor. Vom găsi mai mult decît un leac dacă citim cu atenție *Tratatul ;* și aceste lecții de înțelepciune sînt atît de viguroase, atît de firesc înfățișate, în sfîrșit atît de potrivite la locul lor, încît șovăi să le citez în „bucăți" tăiate din această frumoasă țesătură unde știința, judecata și măreția sufletului se întrepătrund la tot pasul. După părerea mea, această trecere în revistă a pasiunilor sufletului, acest demers și acest prim pas de a-l imita pe Descartes citindu-l, reprezintă principalul leac împotriva pasiunii și cel mai tămăduitor. Totuși, dacă-i util să făgăduim și să vestim, iată, urmînd ordinea ideilor ce au fost expuse

mai sus, cum am putea să rezumăm această înțelepciune carteziană, prea puțin cunoscută.

Forța unei pasiuni, începutul, paroxismul, potolirea, revenirea sînt condiționate în primul rînd de acele frămîntări ale vieții pe care nu le putem deloc stăpîni. Dar nu-i puțin lucru dacă în aceste vijelii ale corpului recunoaștem natura materială, așa cum este, adică fără intenție nici gîndire, fără nimic tainic, nici fatal, cîte o parte punînd-o pe cealaltă în mișcare. Procedînd astfel am și îndepărtat și parcă ținem la distanță de vederea noastră acest vîrtej atît de apropiat, acest vîrtej de sînge și de spirite animale. Înseamnă să-l măsori, înseamnă să-l judeci și, într-o oarecare măsură, să te împaci cu el așa cum te împaci cu vremea de afară. Noi avem o îndelungată obișnuință de a trăi într-o lume căreia nu-i pasă de noi, și este mult mai puternică decît noi și în care găsim totuși mijlocul de a ne scutura. Fericit acela care regăsește chiar această natură oarbă, nepăsătoare, mînuind-o mai mult sau mai puțin ca pe orice mecanism, în propriile lui mîini, în urile, în tristețile lui, și pînă și în disperările lui. Cu atît mai mult deoarece, dacă n-avem nici o putere asupra inimii noastre, nici asupra spiritelor animale, putem exercita o acțiune directă asupra mișcărilor membrelor noastre, fie pentru a le struni, fie pentru a le stăpîni. Obișnuința și exercițiul contribuie mult să dezvolte această putere ; și e limpede că prin acest mijloc, noi modificăm indirect și chiar mult mișcările involuntare ale vieții, pentru că totul se leagă, în această mașină de mușchi și nervi. Oricine cunoaște că o acțiune dificilă și pe care știm s-o facem este lucrul cel mai potrivit împotriva fricii. După cum afirmă Descartes cu vigoare, și nu fără disprețul ce se cuvine : deoarece izbutim să dre-

săm un cîine de vînătoare, împotriva instinctelor sale naturale, să nu fugă atunci cînd tragem cu puşca şi să nu se arunce asupra vînatului, ce ne împiedică să folosim aceeaşi metodă şi aceleaşi şiretenii ca să ne dresăm pe noi înşine ?

Datorită acestei metode, pe care am putea-o numi „atletică", omul politicos rămîne stăpîn cel puţin pe gesturile lui. Dar trebuie să ştim — şi aşa ne învaţă *Tratatul* — că prin acest mijloc pur exterior, izbutim de asemenea să schimbăm mult frămîntările interioare, adică însăşi pasiunea. Totuşi — ceea ce nu vrem să credem atît timp cît nu înţelegem bine — pasiunile sînt condiţionate de mişcări corporale mai degrabă decît de gînduri. În realitate, gîndurile noastre sînt cele ce ne stingheresc. Omul pasionat nu spune că inima îi bate prea repede, ci îşi desfăşoară pentru el însuşi o înşiruire de scînteietoare şi convingătoare motive. În această stare, el nu poate judeca. Cel mai neînsemnat lucru ce-l poate face, dacă ştie că pasiunea îl înşală, este să se abţină de a judeca. Poate face adesea mai bine, dacă îşi aminteşte de maxime familiare, la care a cugetat de multe ori cînd nu era stăpînit de pasiune : stoicii recomandau această parte din înţelepciune, ce nu-i puţin lucru, dar care nu-i nici totul. Descartes, om plin de viaţă, om spontan în reacţii, nu le prea ia în seamă în crize şi ne învaţă că e în orice caz mare lucru să nu-ţi dai crezare ţie însuţi şi să-ţi dai cel puţin seama că nu eşti în stare să judeci. Astfel este omenesc şi apropiat nouă. Dacă îmi este îngăduit să pun în lumină o idee, ce îi este totdeauna prezentă şi care nouă riscă să ne fie mai puţin, aş adăuga că încrederea în sine şi siguranţa că vei izbîndi pînă la urmă, numai să vrei, este

cea mai puternică armă împotriva unei amăgitoare fatalităţi, care este, s-ar putea spune, răspunsul permanent dat de pasiuni cugetării. Acestea sînt armele noastre împotriva gîndurilor scînteietoare şi zănatice pe care frămîntarea spiritelor animale le întreţine în noi. . . . .

Vreau să atrag atenţia cititorului asupra a încă două idei, dar care sînt foarte anevoioase şi pe care Descartes nu le-a explicat deloc. Că există pasiuni propice vieţii, ca iubirea şi bucuria, şi dimpotrivă altele ce ne gîtuie dinăuntru, ca ura şi tristeţea : acesta este unul din punctele principale ale *Tratatului*, însă nu din cele mai grele. Sîntem preveniţi. Dar sîntem şi înarmaţi ? Ţine de noi să resimţim iubirea sau ura ? Un eveniment, o acţiune, o fiinţă ni se înfăţişează. După cum se opune fiinţei noastre sau, dimpotrivă, ne fac să prosperăm şi ne dezvoltă, noi vom fi stăpîniţi de pasiuni fericite sau nenorocite. Aici scînteiază înaintea ochilor noştri, cel puţin o clipită, această observaţie a lui Descartes că din aceleaşi acţiuni ce ne stîrnesc ura, poate naşte şi iubirea, deoarece a îndepărta de sine un rău, înseamnă de asemenea să atragi la sine binele ce-i este de-a dreptul potrivnic. Spinoza, care comentează aici cu folos pe maestrul său, învaţă că mai bine e să te hrăneşti cu iubirea de viaţă decît cu teama de moarte şi să pedepseşti dacă eşti judecător, mai curînd de dragul ordinii decît din ură şi mînie faţă de crimă. La fel, aş spune, mai bine e să îndrepţi copilul iubind ce-i bun într-însul, decît întristîndu-te sau mîniindu-te cînd îl vezi că-i rău ori prost. Dragostea de libertate este de asemeni mai sănătoasă decît ura pe care o nutreşti cu atîta uşurinţă faţă de tiran. Aceste exemple şi atîtea altele ce le-am

născoci, nu deschid totuşi un drum mai uşor. Dacă am ţine seama numai de cauze, n-ar fi prea mare depărtare între ură şi iubire ; dar dacă cercetăm starea corpului ţinînd seamă de părerile admirabile ale lui Descartes, mare e distanţa între ură şi iubire. Fără îndoială, Descartes şi Spinoza, după el, vor să spună că nu-i puţin lucru dacă schimbăm motivele şi că prin acest mijloc toana tristă nu mai e cel puţin sprijinită de gîndurile noastre. Dar oare bolnavul de fiere fi-va el liberat prin aceasta de felul lui adesea acru de a iubi ? Şi nu s-ar putea spune, în răspărul filosofilor noştri, că aceeaşi pasiune, fie că-i denumită iubire sau ură de către acel ce o încearcă, se traduce adesea, după toane şi sănătate, prin afecţiuni ce nu corespund deloc părerilor ? Această observaţie nu corespunde descrierii spinoziste, unde se presupune că tot mersul pasiunilor este determinat de necesitatea universală. La Descartes, fiindcă a juruit să se cîrmuiască, am vrea să înţelegem cum o judecată altfel orientată, dar care nu schimbă acţiunea, ar îndruma în alt mod corpul. Fără îndoială, trebuie deosebită acţiunea reală, bunăoară de a lovi, de acele acţiuni imaginare, dar deja schiţate în corp, şi care însoţesc aproape toate gîndurile noastre. Şi aceste acţiuni sînt cu totul diferite la împărţitorul dreptăţii după cum se gîndeşte să distrugă sau să întemeieze, să vatăme ori să sară în ajutor. Această idee este bine s-o urmăm, totuşi mi se pare că aici Descartes ne lasă lipsiţi de ajutor. Dar e posibil, cum am voit să explic mai sus, că noi nu ne gîndim la unirea sufletului cu trupul aşa cum ar trebui.

În sfîrşit, ne-ar place să citim în *Tratat* că toate pasiunile sînt bune şi chiar cele mai violente, numai să ştim să le cîrmuim bine. Fiecare simte pe deplin că fără pasiuni, chiar pasiuni năvalnice, n-ar exista nicicînd înţelept. Descartes a arătat cu vigoare şi fără îndoială primul în lume, că frămîntările iubirii şi ale urii sînt utile pentru buna păstrare a corpului nostru. Dar nu înseamnă a spune deajuns. Descartes, aşa cum îl înţeleg, om spontan în reacţii şi hotărît, mare călător, curios pentru toate spectacolele lumii, totdeauna căutînd „experienţe", — Descartes trebuie să fi ştiut şi simţit mai bine ca orice om că spiritul nu începe nimic şi că obîrşia virtuţilor noastre, hotărîrilor noastre şi chiar a gîndurilor noastre se află în zguduirile naturii, nu numai o dată, ci totdeauna. Este măcar ce se vede în acel frumos stil, unde fraza reia, îndreaptă şi desăvîrşeşte întotdeauna o pornire a copilăriei. Tocmai prin această artă de a descoperi totdeauna din nou ceea ce ştie, e atît de stăpîn pe sine. Bun tovarăş de drum, în această privinţă, şi mai ales în acest *Tratat*. Depăşindu-ne degrabă cu cel mai neînsemnat din gîndurile lui, dar pe loc întorcîndu-se la noi. De aici rezultă, mi se pare, că numai citindu-l ne şi însuşim cîte ceva din avîntul acestui mare suflet.

PRESCURTĂRI PENTRU ORBI

Portrete şi doctrine ale filozofilor vechi şi moderni

THALES ŞI IONIENII

Hugo zice că Thales a stat multă vreme nemişcat şi a întemeiat filozofia. Puţine sînt lucrurile pe care le ştim despre înţelepţii aceştia din antichitate ; legenda însă e mai îmbelşugată decît istoria. Şi într-însa nu încap nedeslușiri. În cursul copilăriei acesteia aurite toate cuceririle se fac pe vecie, Thales e omul care a pornit înspre Eghipet, căutînd ţinutul pe care mai întîi îl ghicise cu gîndul şi unde soarele luminează o dată într-un an fundul unui puţ. El este de asemeni omul care a găsit mijlocul de a măsura piramida cea mare, arătînd că la ceasul cînd umbra omului este egală cu omul, umbra piramidei este şi ea egală cu piramida.

Fericit omul, de-ar mai putea fi ca el vreunul şi printre noi, căruia asemănările dintre figuri i se vădesc astfel de-a dreptul din firea lucrurilor, iar nu din cărţi. Descoperiri frumoase ca aceasta îmbracă în lumină şi celelalte vorbiri ale lor.

Toate lucrurile se trag din apă. Aşa cum apa. una şi aceeaşi apă, ba e lichidă, ba e solidă ; aşa cum un acelaşi corp, care e mai mult sau mai puţin îndesat şi învîrtoşat reprezintă unul sau două

corpuri, un singur corp e cît toate corpurile. Astfel, grăi Thales, uitîndu-se de bună seamă la Marea Ioniei și gîndindu-se și la vechiul mit al lui Ocheanos, părintele tuturor lucrurilor, poet în fiece clipă, fără a înceta să prindă lucrurile cu gîndul.

Alții, cum a fost Anaximene [1], spunînd pe urmă că lucrurile se trag mai degrabă din aer, întemeiați pe niscaiva fapte legate de răsuflare și de viață, n-au grăit mai cu tîlc.

Anaximandru [2], atît de slăvit pentru că a dat numele de nedeterminat acelui corp care e toate corpurile, sau acelei substanțe, cum i se mai spune, care rămîne neschimbată în schimbări, a grăit cu mai puțin tîlc; căci ori Thales n-a spus nimic, ori tocmai aceasta voia și el să spună cînd rostea că totul e fluid, mai mult sau mai puțin, pînă și lumea pietrelor și, încă de pe atunci, că totul se scurge în vîrtejuri, fluxuri și refluxuri, lucru pe care Heraclit avea să-l spună mai tîrziu, în alte feluri.

Thales mai spunea, după cum arată Cicero, că pretutindeni și în toate se află zei. Geometrul acesta desigur că nu vorbea într-o doară. Poate că, izbit de puterea feluritelor înfățișări ale apei, întotdeauna atît de viu înregistrate de simțuri, voia să apropie politeismul abstract de fetișismul natural, tot atît de trainic ca și de mintea [3] omului. Închipuiți-vă deci pe acești oameni din Ionia, pînă la Heraclit, cel din urmă dintre ei, străduindu-se

[1] *Anaximene din Milet* a trăit către 480 î.e.n. Filozof din școala ioniană care consideră aerul principiul primordial al lumii (n. tr.).

[2] Ca și Thales, aparținînd școlii din Milet (n. red.).

[3] Minte = spirit; cuvînt nefolosit, dar subînțeles de antici (n. red.).

să restabilească o rodnică neorînduială împotriva zeilor orînduitori. Spiritul acesta mai viază oriunde o ființă cugetătoare stă și privește marea.

PITAGORA

Pitagora, mai marele unei școli, a fost altfel decît Thales, mai puțin rătăcitor, mai politic, îndreptîndu-și mai rareori ochii asupra mării neascultătoare și mai des în spre stele, într-atîta încît a ghicit că pămîntul e o sferă. După ce a măsurat distanțele dintre cîteva astre și apoi intervalele dintre sunete cu ajutorul unui monocord [1], cunoscînd temeinic că numerele se alcătuiesc și se îmbină ascultînd de legi neînduplecate, n-a stat mult pe gînduri ca să spună că totul în lume nu-i decît număr. Și bine a făcut că n-a stat mult pe gînduri, deoarece pînă și astăzi, cînd avem puzderii de pricini în plus să repetăm ceea ce a spus el și în înțelesul pe care l-a avut în vedere, anume că orice neorînduială ține totuși de minte, și astăzi adevărul acesta e înlăturat de mărturia simțurilor, de îndată ce puternicul „așa să fie“ al legiuitorului se lasă înfrînt.

Mai apoi, ce vorbe nu i s-au pus oare în gură? Că linia dreaptă e binele și curba e răul. Pedanții noștri, gata, s-au și pus pe rîs. Dar cugetarea asta nu-i deșartă, deoarece curba nu-i decît aparentă

[1] Instrument muzical cu o singură coardă. Potrivit credinței că toate fenomenele universului sînt reductibile la o armonie relevabilă în raporturi numerice, Pitagora stabilește corespondențe între cele mai îndepărtate realități. Cunoscut geometru (teorema care-i poartă numele), cu el apare în filozofia greacă ideea de continuă devenire a lumii și teoria metempsihozei (n. red.).

și se definește față de dreaptă. Simțurile însă și-ar dori să ființeze curba de la sine ; ceea ce ar însemna să crezi că neregula e de sine stătătoare. De asemeni că virtutea e un număr, ceea ce vrea să zică, și chiar zice, că virtutea ține de legea minții, întocmai ca sunetele unei lire acordate după cum se cuvine. De asemeni, că lumina și întunericul înfățișează și ele toate aceste contrarii, ceea ce înseamnă același lucru, întunericul nefiind decît negație și neființînd decît prin lumină. N-avem așadar de ce rîde de aceste formule, fie ele și născocite ; ci mai curînd să ne întoarcem la alesul lor izvor, lucru mai puțin greu decît pare ; deoarece umbra lui Pitagora tot lui Pitagora îi seamănă.

ELEAȚII

Școala din Elea păstrează toată înțelepciunea lui Thales, dar prin răsfrîngere. Pentru ei toți fizica e conceptuală [1], mai ales pentru Xenofan și Parmenide, așa încît, orice descoperiri ar fi făcut, era dinainte condamnată [2]. Mișcarea, spunea Zenon [3], agerul lor discipol, nu-i desigur nimic de vreme ce e mereu alta. Contraprobă : în fiece clipă corpul în mișcare se află unde e și e așadar nemișcat. Xenofan și Parmenide spuneau mai limpede și mai nemijlocit : ființa este și neființa nu este ; din cugetarea aceasta nu poți ieși ; așa încît ceea ce încă nu este, în veac nu va fi ; ceea ce a fost și este,

[1] Împrumutul pare a fi pitagoreic și duce la legea numerelor, deci conceptualizează fenomenele fizice (n. red.).
[2] Sistemele lor sînt moniste : există un singur întreg din perspectiva căruia nu se poate vorbi de devenire (n. red.).
[3] Reprezentantul cel mai de seamă al școlii stoice (sec. III î.e.n.) (n. red.).

de-a pururi va fi ; ființa toată este una, neschimbătoare, identică sieși. Astfel, ticluind cuvinte, dintr-o singură judecată descompuneau cum va fi întotdeauna ; căci în orice prefacere totul rămîne ; materia, energia, ori cum i-ai spune. Iar totul în toate e mintea, cea care singură înseamnă ceva. Nicicînd n-a fost mintea luată mai din scurt. Decît să ne batem în chip penibil joc de faimosul argument al lui Ahile, care nu va ajunge niciodată broasca țestoasă din urmă, am face mai bine, dacă ne-ar da mîna, să alcătuim un număr care să împlinească o distanță numărînd totul. Dar, spunea încă de pe atunci Xenofan, orice distanță e săvîrșită și împlinită ; tot ceea ce va fi, este săvîrșit și împlinit. Așadar, nici o desfășurare nu prinde ființă din afară și elementele prime dintru început nu au goluri.

HERACLIT

Lui Heraclit [1] i s-a spus Obscurul. Nouă ne este cunoscut doar ca poet al schimbării și ni se pare limpede. „Nu te scalzi de două ori în aceeași apă.“ „Totul curge, nimic nu stă pe loc.“ „Soarele se va stinge și el.“ Își spunea de bună seamă și că alți sori se vor aprinde. „Sus, jos, lucrurile se fac, se desfac și se refac.“ „De la război la pace, de la pace la război.“ Cugetare destul de răspîndită astăzi, dar mai curînd în vorbire decît în gîndire. Căci puțini sînt oamenii care în plin belșug zăresc prăbușirea care li se și pregătește ; și mai puțini

[1] Aparține școlii din Efes. Preia de la Pitagora ideea devenirii permanente, în cerc. Considera că totul purcede și se întoarce în eter, elementul primordial. Cu el încep să se precizeze germenii dialecticii (n. red.).

încă cei care, rostogoliţi în adîncul nenorocirii, simt valul care i-a şi cuprins şi-i ridică. Înţelepciunea aceasta de n-ar fi decît atîta şi tot ar fi tărie dacă ai avea-o.

Ideea cealaltă, mai simplă, ne scapă încă mai uşor. Hume o ştia de aproape. Zicem rîul, deşi nu e aceeaşi apă ; zicem biserica din sat, deşi a fost reclădită ; zicem mulţimea, deşi fiecare ins e altul ; zicem regiment şi aşa mai departe ; toate sînt nălucile vorbirii. Mai spunem şi prietenul, de-a lungul vîrstelor ; şi folosim acelaşi cuvînt şi despre leşul sau mormîntul lui. Umbre printre umbre, aşa ne e trăirea. Înzestraţi din nefericire şi cu iscusita raţiune, care ne înşeală şi ne îndreaptă, aşa încît ne alegem cu două năpaste. „Zeus petrece", spunea mîhnitul Heraclit.

EMPEDOCLE

Acesta a fost poate niţel prea vraci, ba şi înşelător, după cît se spune. A şi fost, de altfel, doar un arlechin al doctrinelor, cu ale sale patru elemente, aer, eter [1], pămînt, apă ; adăugîndu-le, ca să le împreune pe toate, Dragostea şi Ura, care nouă mai degrabă ne par efecte, decît cauze. L-au şi îmbătat gîndurile pe care le avea ; nu într-atîta încît să ajungă să se creadă zeu, dar deajuns ca să vrea să-i facă pe alţii s-o creadă, lucru mai rău decît orice, dacă era adevărat. De aici reiese că această frumoasă alcătuire dă mai vîrtos în vileag simplitatea celorlalţi, care se bizuiau numai pe puterea lor de cercetare şi îndemnau tot omul către

[1] De fapt la Empedocle apare foc. Alain dă aici sensul pe care-l atribuia elementului respectiv Heraclit : un foc special, mai pur, care genera celelalte elemente (n. red.).

înţelepciune, lucru în care a fost neîntrecut Socrate. Dar merită să ne oprim o clipă asupra acestui gînditor smintit, pentru a putea recunoaşte simplitatea celorlalţi.

ANAXAGORAS

Anaxagoras şi-a întocmit şi el doctrina luînd cîte ceva de ici, de colo, dar cu pricepere. Aristotel, datorită căruia mai ales îi cunoaştem puţin pe aceşti gînditori din vechime, nu-l laudă decît pe Anaxagoras. A avut cinstea, în vremea lui Socrate, să fie învinuit ca şi el ; dar, mai puţin grijuliu faţă de rînduielile omeneşti, a fugit. E vestit datorită „fizicii" lui, pe care s-ar zice că a vrut s-o facă şi mai fluidă, organizînd, ca să spunem aşa, dezordinea, cu ajutorul acelor homeomerii [1] sau părţi ale totului, nelipsite de nicăieri : „La început totul era laolaltă, dar a venit mintea, care a început să le rînduiască pe fiecare." Astfel, zice Aristotel, glăsuieşte un om cu stomacul gol în mijlocul unor oameni beţi. Formula aceasta poate fi înţeleasă ca implicînd creaţia de către un zeu, mit lipsit de măreţie şi de adevăr. Bănuiesc că altceva mai adînc voia să spună încă de pe atunci Anaxagoras ; că haosul ne însoţeşte pas cu pas ; e de-ajuns ca omul să bea sau să se îmbete cu vise ; dar mintea orînduieşte şi reorînduieşte lucrurile ; nu dintr-odată şi pentru totdeauna, n-ar fi cuminte s-o credem. Bărbăţia din ajun nu-i chezăşia celei de mîine. S-ar putea însă ca Anaxagoras să fi fost oarecum pornit să creadă în zeul

[1] Corespund elementelor prime. Democrit va spune atomi (n. red).

cel din afară ; asta-i slăbiciunea cugetătorului bine îmbrăcat. De care Socrate s-a priceput să-l vindece pe Platon.

ATOMIŞTII

Luminaţi de toate aceste mărețe schimburi de vederi, Leucip şi Democrit, urmaţi la mare depărtare de Epicur şi Lucreţiu, aşezară Unicul nestrămutat în miezul însuşi al aparenţei. Acesta a fost atomul, cel ce nu poate fi frînt, cel care nu se toceşte, îşi păstrează de-a pururi forma-i rotundă sau de cîrlig, mulţime de forme veşnice, amestecate la întîmplare, dar de o mulţime de ori într-un timp nedeterminat şi un spaţiu nemărginit, de unde reiese că tot ce este posibil există, inclusiv lumea noastră, omul, Homer şi *Iliada*. Această concepţie despre lume nu va fi nicicînd dată uitării, deşi îi stăm mereu împotrivă cu întrebarea : cine m-a făcut ? de ce mă aflu aici şi gîndesc ? ce-i cu întocmirea aceasta a cerurilor şi cu orînduiala aceasta omenească ? Dar totul nu-i decît rînduială şi totodată minune în lume ; mai sînt nesfîrşit de multe alte orînduiri şi nenumăraţi alţi cugetători, altminteri făuriţi şi care se iau drept zei şi dătători de legi. De aceea rîde Democrit.

SOFIŞTII

Sofiştii trag concluzii ; căci trebuie să trăim. Sofistul eleat Gorgias dovedeşte cu aceeaşi uşurinţă că nefiinţa este şi că fiinţa nu este. Protagoras [1], sofistul ionian, îşi rîde de acele cugetări adevărate zămislite de întîlnirea dintre un om care se schimbă întruna şi un lucru care se schimbă la fel : „Omul este măsura tuturor lucrurilor". Se înţelege : nevoia omenească, orînduiala omenească. Deoarece există adevăruri de folos ; iar înţeleptul, care a tras învăţăminte din experienţă, trebuie să convingă mulţimea oamenilor că ce e de folos, adevăr este. De aceea e gata, întocmai ca Gorgias şi mulţi alţii, să le dea oamenilor legi folositoare şi să-i înfrunte pe nemulţumiţi, minunat mijloc de a păstra liniştea, căci acestora le place să fie puşi la punct. De unde reiese că pragmatismul [1] nu e de azi de ieri.

SOCRATE

Socrate, atît cît îl cunoaştem prin Platon, care n-a despărţit niciodată ideile sale cele mai bune de chipul maestrului, Socrate şi-a datorat nemăsurata-i putere asupra tuturor celor ce-l ascultară faptului că a cunoscut toată mişcarea aceasta doctrinară şi nu s-a lăsat tulburat. Din capul locului a socotit fizica inutilă şi şi-a pironit atenţia numai asupra imboldului lăuntric al fizicianului şi al oricărui om, care-l face să caute ordinea şi să-i dea întîietate faţă de dezordine, potrivit unei poruncitoare meniri. Una din statornicele cugetări ale lui Socrate era că „nimeni nu-i rău de bunăvoie." Înţelesul este că nimeni n-ar alege sminteala nici cu preţul fericirii. Purtînd deci cel mai adevărat

[1] Contemporan cu Democrit, Anaxagoras şi Socrate (sec. V î.e.n.) (n. red.).

[1] Pragmatism — şcoală filozofică de provenienţă americană, de valoare discutabilă, apărută ca reacţie antiromantică (n. red.).

dispreţ izbîndei lumeşti, puterii şi încuviinţării altuia, el a frămîntat cu îndrăzneală şi răbdare, în fel şi chip, ideea că ceea ce are însemnătate pentru adevărata fericire este să-ţi cîrmuieşti bărbăteşte toate patimile, toate dorinţele, toate temerile, fără a ţine seama de nimeni afară de tine însuţi, unic martor al tău. Dar a ştiut să şi vadă că omul nici faţă de sine nu e atent, că se mulţumeşte cu imagini amăgitoare despre sine. Iată de ce, ducîndu-se la Delfi să consulte oracolul, fu străfulgerat ca de o lumină peste fire de acel „Cunoaşte-te pe tine însuţi“, săpat pe poarta templului. Şi Socrate tot umbla repetînd aceleaşi lucruri, spunînd despre o cuvîntare, un poem sau o discuţie pe care o auzea : „Învăţ oare ceva cu privire la mine însumi, sînt mai pregătit pentru fapte de curaj, de răbdare, de dreptate ?“ Iar sofiştii se apărau cu destulă putere, întrebîndu-se ce-ar putea să fie curajul, de nu forţă cutezătoare faţă de duşman, şi ce ar putea să fie dreptatea, de nu faimă bună şi putere, pe scurt laude din partea oamenilor ; Socrate ajungea adeseori să dea o definiţie sau să încerce a da o definiţie virtuţilor şi viciilor, dar întotdeauna luîndu-se după judecata lăuntrică, iar nu după lauda oamenilor, arătînd că n-ar vrea să fie laş şi să treacă drept viteaz, nici mincinos şi totuşi să i se dea mereu crezare şi tot aşa mai departe. Cuvîntînd astfel el făcea de ocară, de-a dreptul sau pe ocolite, tot ceea ce tineretul cinsteşte îndeobşte, pe legiuitori, preoţi şi părinţi. În cele din urmă a şi fost învinuit că dispreţuieşte zeii şi strică tineretul. Învinuire de care nu s-a apărat cum trebuie, fiind om care ştia că respectul şi orînduirea de stat sînt lucruri de care nu te poţi apropia decît cu băgare de seamă. Şi aşa a plătit cu preţul

vieţii, dorind desigur să lase drept ultimă învăţătură că ascultarea trupului este preţul libertăţii minţii, lucru oarecum de la sine înţeles, deoarece gîndirea se naşte din ordine. Aceasta-i catastrofa de la care pornesc cugetările lui Platon.

PLATON

Dialectica [1] este lucrul cel mai izbitor la Platon. Este arta de a ajunge la un oarecare adevăr prin cuvîntări întretăiate, definiţii, demonstraţii, obiecţii. Aristotel avea să spună că a rămas niţică idolatrie şi sofistică în acest cult pentru cuvîntare. Dar nu încape îndoială că pentru Platon aceste cuvîntări nu sînt adeseori decît o gimnastică. Cine nu s-a jucat îndelung cu vorbele, împreunîndu-le şi împotrivindu-le în fel şi chip, e fără apărare în faţa unui argument bine ticluit. Exerciţiile acestea însă, în care trebuie să urmărim adevărata retorică, cer o mai mare răbdare decît aceea care stă la îndemîna cititorului de astăzi. Căile de acces la Platon sînt bine apărate, poate dinadins, din ură împotriva diletanţilor.

O dată ce am depăşit liniile acestea de apărare, dăm de două doctrine potrivnice şi puternice, care au supravieţuit sofiştilor din amîndouă taberele.

Cea dintîi susţine că formele grăite ale afirmaţiei, negaţiei, deosebirii, numărării şi măsurării dezvăluie alte forme, pe care orice altă limbă le-ar da la iveală şi care constituie un fel de gramatică a gramaticilor. Fiinţa, nefiinţa, unul, multiplul, identitatea, alteritatea ridică deasupra figurilor şi

[1] E vorba de dialectica discursului, nu a filozofiei, ale cărei surse sînt expuse de Alain în continuare (n. red.).

numerelor un edificiu neştirbit de adevăruri orînduitoare şi se zămislesc una pe alta de sus în jos întru spirit-divinitate. Doctrină schiţată doar în *Dialoguri* şi care apropie de om afirmaţiile eleate, legîndu-le, cel puţin printr-o judecată anterioară, de fizica pitagoreică. Cu această armătură bunul simţ al lui Socrate poate purta toate lumile.

Cealaltă idee este a felurimii şi curgerii experienţei, care-l zăpăceşte atît de bine pe cugetător. Şi, într-adevăr, Platon spune în neasemuitele lui jocuri mitice că suprema divinitate n-a încheiat creaţia, ci a lăsat-o în grija zeilor de rangul al doilea. Astfel, oricare e demiurg în sine şi în jur de sine, asupra plăsmuirilor tulburi, asupra dorinţelor, asupra tuturor sibilinicelor noastre vise.

Iar aceste nebunii ale închipuirii nu se pot descifra mai uşor decît ar putea descifra nişte întemniţaţi întorşi cu faţa spre zidul temniţei umbrele lucrurilor pe acest zid. Ar fi deci nevoie de vreun prizonier venit din afară şi care, avînd cunoştinţă de ce se petrece acolo, ar putea descurca şi lămuri acele aparenţe. Asupra acestui faimos mit al peşterii putem cugeta oricît. Este acum mai limpede ca oricînd că nu se pot desluşi aparenţele fizice cele mai obişnuite, cum ar fi mersul lunii sau căderea unui corp, dacă n-am străbătut mai întîi noţiunile matematice, deşi acestea nu privesc decît cuprinsul de gîndire al definiţiei şi ce rezultă de aici prin dezbatere. Mişcarea uniformă, bunăoară, nu se aseamănă cu cea a pietricelelor. Înţelegeţi de aici cum fiinţa explică aparenţa şi cum orice înţelepciune în lumea aceasta a părelniciilor presupune un lung ocol prin cealaltă. Dar această aspră doctrină îţi cere mai întîi să-ţi însuşeşti concepţia heracliteană asupra experienţei pur şi simplu ; este greşală fără leac să crezi că poţi învăţa de la experienţă, fără ajutorul ideilor.

Iată acum în ce chip o scoate Socrate la capăt. Prejudecata asta empirică nu ţine atît de lene, cît de o anumită înverşunare împotriva revendicărilor omului drept. Căci omul drept e sîcîitor. Şi desigur că ideea de dreptate este mult mai tăinuită decît ideea şirului numerelor sau a proprietăţilor pătratului şi triunghiului. Dreptul însă iese bărbăteşte în întîmpinarea dialecticii, rostind cu putere că, nici aici, experienţa nu-i hotărîtoare, că izbînda nu înseamnă nimic ; că dreptatea, în sfîrşit, e sufletul sufletului şi că sufletul nedrept a luat-o pe drumul pieirii.

Pentru a lămuri acest punct de vedere, de care bunul Socrate nu vrea să se depărteze, Platon asemuieşte omul cu o cetate de înţelepţi, de războinici şi meşteşugari, stabilind că o aşezare omenească nu are tărie în faţa nedreptăţii decît dacă-i dreaptă înăuntrul ei. Pe ideea aceasta stă temelia adîncilor cugetări din *Republica* şi mitul supraomenesc care o încheie.

Iar omul acela din Pamfilia[1] a murit o dată, a văzut iadul şi judecata de apoi, ba şi încercarea ce stă în a-ţi alege soarta. Adevărul e că mai toate sufletele, care s-au supus experienţei, merg de-a dreptul către izbîndă, fără a se sinchisi de dreptate sau de buna cîrmuire de sine. Şi orice-ar spune şi ar dovedi, oamenii aceştia fără de dreptate nu sînt fericiţi decît în ochii nătărăilor, deoarece au jertfit pe acel înţelept care singur are în stăpînire ceva, fiindcă mai întîi se stăpîneşte

[1] Personaj din mitul final al *Republicii*, cu numele de Er (n. tr.).

pe sine. Ne întoarcem astfel la refrenul socratic : la ce-mi folosesc toate avuțiile și înlesnirile dacă sînt smintit ? Nici nu pot fi înțelept dacă nu resping multe din bogățiile de acest fel. Iată de ce numai sufletul aceluia care, într-o viață dintîi, a ascultat frumoase convorbiri și a întrezărit că numai dreapta cugetare cîrmuiește existența umbrelor și trecătoarea noastră viață, numai acela va disprețui ursitele încărcate de cinstiri și de averi, dar golite de înțelepciune, pentru a se îndrepta către o existență despovărată de atîta inutil calabalîc. Atîta și nimic mai mult zice și Platon, căci prea dăm mare însemnătate mitului său despre sufletele supraviețuitoare și metempsihoză. Cine nu-și dă oare seama că orice suflet săvîrșește această cumplită alegere în fiece clipă ? Dar Platon e dintre toți oamenii acela care a dat cele mai puține explicații și a făcut cele mai numeroase afirmații, socotind de bună seamă că, oricît de departe ai înainta sprijinindu-te pe dovezi, tot trebuie să vrei mai mult decît vestesc ele și să înfrunți nobila primejdie de a fi păcălit. Iată cum Platon a ajuns să fie singurul platonician care a lăsat în cele din urmă omului singur și lipsit de ajutor, nu însă fără de credință sau nădejde, paza dreptății. Prudența aceasta neclintită ne vine în sprijin ca să înțelegem *Dialogurile* și teama aceea care-l cuprinde pe discipol, lăsat de-a pururi în situația de a trebui să aleagă singur.

ARISTOTEL

Aristotel, discipol vreme de douăzeci de ani al lui Platon, este altfel de om. „Platon, zice, îmi este prieten dar adevărul stă mai presus." Și încă :

„Platon vorbește aiurea." Iată-l pornit în căutarea adevărului fiecărui lucru, călăuzindu-se după o percepție precisă, fără a vrea să știe vreodată de acele Idei separate și abstracte. „Nu Omul ajunge muzicant, ci Socrate sau Calias". Se cuvine poate să spunem că „preia" platonismul în sine ca pe o armă folositoare gîndirii ; dar ca obiect, obiect împrăștiat și desfășurat, ferit-a sfîntul. Ca obiect îi e de ajuns lumea. Nu se află știință pe care Aristotel să nu fi dus-o mai departe, afară de matematici ; dar nu care cumva să vă închipuiți că nu le știa.

Strădania lui dintîi a fost să descurce meandrele raționamentului. Logica lui da și nu, a părții și a întregului, a posibilului și necesarului, e lucrul care poate i-a uimit cel mai mult pe oameni cînd s-au pus din nou pe învățătură. Logica aceasta a rămas aceeași. El unul, după ce a formulat-o n-o folosește. În privința cazurilor concrete e mereu grijuliu să dea atenție elementului individual și să aibă în vedere ce-ar gîndi omul de bun simț. În operele sale despre morală, bunăoară, vorbește mai întîi de fiecare virtute, urmînd pilda omenească și judecata obișnuită, întocmai ca omul îndeajuns de sigur pe mintea lui, poate fiindcă pusese destul stăpînire pe logică pentru a nu se teme de capcanele plăcerii și laudei. Deci fu un fel de Socrate platonician, mai aproape cu gîndul de firea-i pămîntească, totodată mai puțin virtuos, păstrînd atîta cît se putea păstra. Mai degrabă, desigur, naturalist decît moralist. Dar în domeniul acela mergînd mai adînc decît oricine.

Ridicînd mai întîi întregul edificiu al mecanismului, el dă definiția materiei și o delimitează ; arată că nu de aici poate izvorî forma și că miș-

carea nu-şi află explicaţia nici într-una, nici în cealaltă. Critica aceasta uriaşă, întregită cu întunecate cugetări despre Timp şi Spaţiu, este adeseori luată drept miez de doctrină. Dar miezul nu e aici. E în doctrina lui despre suflet şi dezvoltare. În lucrările meşteşugăriei, cum ar fi o statuie sau o casă, e adevărat că trecerea de la materie la formă se îndeplineşte prin mişcare şi ideea transcendentă, dar nu-i mai puţin adevărat că principiul schimbării stă în afara lucrului şi că, la urma urmei, toate stau în afara tuturor şi le sînt străine. Schimbarea aceasta nu-i decît un abstract posibil ; concretul posibil pentru fiece fiinţă este ceea ce poate. *„Arta-i principiu din afara lucrului ; firea-i principiu în sinea lucrului.“* Astfel mişcarea nu-i decît ceva aparent, iar adevărata schimbare merge de la înfăşurat la desfăşurat, aidoma sufletului cînd se deşteaptă şi-şi reaminteşte ; adevărata devenire este *„trecerea de la posibilitate la act“*. Totul e viaţă şi suflet[1]. Un suflet nu primeşte nimic din afară ; el cuprinde potenţial lucrurile toate.

Sufletul nu se schimbă ; se trezeşte şi dezvăluie lumea, adevărata lume. Căci nu se opreşte la elementele prime. Potrivit cu principiul enunţat, tot ce este potenţial este totuşi în act de la început ; orice posibilitate şi orice suflet trăieşte şi creşte cu ajutorul împlinirii sufletului sau al actului pur. „Dumnezeu este gîndire desăvîrşită ; iar gîndirea desăvîrşită este gîndirea spiritului.“ Aici stă tema oricărei metafizici ; partea rea este că un cuvînt rezumativ termină cu ea prea repede. Amănuntul, la Aristotel, e elementul îmbelşugat şi hrănitor. Dă întotdeauna, fără să-i lipsească frumuseţea unei exprimări închegate şi tari, desfăşurarea firii lui lăuntrice drept adevăratul model şi adevărata virtute a fiecăruia, din repulsie faţă de sufletele de împrumut. Acest gînd e păgînesc ; în realitate, fără morală. Şi depăşit, oricît de admirat ar fi de scolastică. Platonismul acesta teologic şi-a trăit traiul. Platon însă, suflet al sufletelor, călătoreşte mai departe.

[1] Concept echivalent existenţei vii, nu opus spiritului (= minţii), ci integrîndu-l (n. red.).

DIOGENE

Diogene este un alt discipol al lui Socrate, căruia nu-i pasă de nimeni şi de nimic. De aceea i s-a spus Cîinele, iar şcolii sale cinică. Nu-i însă mai puţin adevărat că tot sufletul stoic este strîns aici. Diogene a priceput cum nu se poate mai bine că spre a te stăpîni pe tine e nevoie să ai în stăpînire puţine lucruri. Că avuţia ne preface în complici şi robi ai bogătanilor ; şi că, dacă nu înfrunţi părerile altora, ajungi departe de tot, concesiile urmîndu-şi una alteia. A pus deci în practică, fără a lua în seamă ceva sau pe cineva. dispreţul faţă de avuţii şi dispreţul faţă de părerile altora. Şi nu ascundea că tăria sufletească atîrnă mai greu în cumpănă aici decît ştiinţa ; de aceea îşi bate joc de Platon. Odată, pe cînd priveau amîndoi cum trece un alai de sărbătoare, cu nişte cai peste măsură de înzorzonaţi, se povesteşte că Platon i-a spus rîzînd : *„Bună ziua Cîine“* şi că Diogene i-a răspuns aşijderea : „Bună ziua Calule“. Dar învăţătura lui lua mai aleș calea

faptelor. Întîlnirea lui cu Alexandru este îndeobște cunoscută. De asemeni și al său „Caut un om" [1].

Viața-i tăinuiește o învățătură mai ascunsă, anume că buna-cuviință cere totul de îndată ce începi s-o recunoști. Deoarece toate cîte-s frumoase și părelnice în lumea asta țes un singur tot. Și afli atîta fericire în buna-cuviință și o răsplată atît de neîntîrziată, încît omul e gata-gata să fie înșfăcat în întregime, dacă îngăduie să i se apuce măcar un deget. Iată de ce Diogene a putut spune : „Lipsurile sînt cele bune". Să nu-l înțelegem însă greșit. De lipsuri însă, fără libertatea cugetului, mai bine lipsă.

STOICII

Lui Zenon din Cittium, lui Cleante și Crisip li s-au spus cei trei stîlpi ai Porticului, în grecește Stoa. Zenon a statornicit doctrina, încercînd, după cît putem ști, să împace aspra virtute a lui Diogene cu sfiala și cu îndatoririle de toate zilele ; strădanie care urmărește să facă din virtute slujnica judecății sănătoase. Și poate că mai greu e să judeci toate decît să le înfrunți. De la sfiosul Zenon stoicismul a moștenit acel respect al formelor sociale și îndeosebi al celor religioase, care-și găseau salvarea în libera interpretare ; deoarece practica e bună dacă și judecata e bună. Dar toate greșelile să fie egale în fața judecătorului și toate să stea sub pecetea tainei. Nu-s decît sălbăticiuni ale minții : *„Să nu admiri nimic"*.

Cugetarea aceasta va părea mai puțin de mirare dacă luăm în vedere că admirația e întotdeauna stîrnită de simple aparențe.

Cleante, sacagiu, muncea noaptea ca să-l asculte ziua pe Zenon. Neștiutor și lipsit de orice ascuțime a minții. Îndeajuns de mulțumit de libertatea lui lăuntrică, asemenea zeilor datorită ei. De altfel, credincios și bun. Mulțumită lui a înflorit desigur ideea aceea stoică a frăției oamenilor, coborîtori din același zeu : rațiunea e egală în toți și nu se fărîmițează. Dragostea e acea îndrăzneață încredere în toți oamenii, care te îndeamnă să presupui și să cauți ce-i mai bun în fiecare, ceea ce și este calea adevărată spre a ierta așa cum trebuie.

Crisip a fost polemistul și doctrinarul școlii. De bună seamă că lui i se datorește acea doctrină a puterii de a judeca, mai temeinică decît oricare din cîte au fost vreodată, deși nu avem la îndemînă pentru a o aprecia decît puține lucruri rămase de la el. Adevărul, spunea, ține de voință. Să primești adevărul cu moliciune și din întîmplare nu înseamnă să gîndești adevărul ; în schimb însă, un gînd viguros nu-i niciodată greșit ; eroarea ar veni în acest caz de la lucruri, nu de la noi. Cugetare adîncă ; pentru că o eroare a lui Descartes are desigur mai mult preț decît un adevăr școlăresc. Poate că așa se explică și un alt paradox : *„Înțeleptul nu se înșală niciodată"*. Crisip asemuia puterea de judecată cu mîna care apucă și strînge și puterea de judecată cea mai bună cu

[1] Alexandru Macedon, la Corint, îl întrebă pe Diogene dacă dorește ceva. „Da, răspunde acesta, să te dai la o parte din lumina mea". La Atena Diogene se plimba în miezul zilei cu un felinar aprins spunînd : „Caut un om" (n. tr.).

mîna strîns legată de cealaltă mînă. Voința este așadar sufletul sufletului.

Epictet și Marc-Aureliu [1], unul sclav și celălalt împărat, au lărgit mai tîrziu această morală vestită, ale cărei precepte sînt îndeobște cunoscute. Dar nu se va înțelege niciodată îndeajuns, deși toți au spus-o, că voința stoică se împlinește pe calea judecății. Rar și frumos lucru este să înfrunți tiranul; mai frumos și mai rar este însă să-l judeci. Stoicismul nu e atît de comun pe cît se crede.

EPICUR

De la atomiști încoace doctrina plăcerii în sine se afla formulată. Epicur și-a legat numele de ea, iar Lucrețiu a slăvit-o. Cea dintîi înfățișare a înțelepciunii acesteia și cea care poate fi mai lesne prinsă, este deosebirea dintre plăcerile neastîmpărate și plăcerile potolite, care-l fac pe epicurian să trăiască de fapt ca un stoic și asta, așa cum a trăit Epicur, din teamă de suferință. Dar doctrina aceasta merge mai departe. E mai ales îndreptată împotriva plăcerilor și suferințelor zămislite de păreri și de închipuiri; aparențe pe care o aspră cugetare asupra vîrtejurilor de atomi le nimicește degrabă; ambiția și zeii mor deodată; deodată nădejdea și teama. Printr-o asemenea izbăvire a fost și va fi doctrina aceasta a negării necruțătoare mai însemnată decît se crede. De lipsit nu lipsește decît meditația asupra celui ce judecă toate

[1] Filozofia latină este în mare o reproducere a celei grecești: Lucrețiu, Cicero, Nigidius Figulus (n. red.).

aceste lucruri; pentru că omul totuși rămîne, gîndește lumea aceasta de atomi. Dar logica mecanismului în sine ar voi să-l fărîmițeze și pe gînditor în atomi încovoiați sau rotunzi; ceea ce însă nu poate face. De unde și un strop de amărăciune și plictiseala de a viețui.

CICERO

Pilda acestui bărbat de stat, adînc cunoscător al întregii filozofii grecești, ne ajută să înțelegem mai bine asprimea lui Diogene și disprețul pe care-l poartă, din precauție, față de toate. Cicero a îndrăgit platonismul socotindu-l drept cel mai frumos și a cinstit stoicismul drept cel mai puternic, dar n-a înțeles în toată adîncimea nici pe unul, nici pe celălalt. Cicero a avut toate însușirile omului cumsecade și învățat, afară de însușirea integrității spirituale. Gîndirea la el a fost mai întotdeauna în subordine, uneori prietenă și alinătoare, mereu străină și chemată doar la nevoie. Activitatea politică s-a lățit peste tot locul în sufletul acesta ambițios. De aceea și înfloresc la Cicero doctrinele probabiliste ale lui Arcezilas și Carneade, urmași ai lui Protagoras. Filozoful ajunge sofist deîndată ce cugetarea se pune în slujba patimilor. Iată de ce vedem că omul acesta cult, prins între înțelepciunea lui Epicur și aceea a lui Zenon, slab și în fața obiceiurilor aduse de sceptici, se apleacă totuși către stoicism ca fiind cel mai probabil. Și pentru care binecuvîntată

pricină anume? Pentru că stoicismul păstrează zeii și formele cultului, chezășii ale măreției romane. De unde reiese că probabilismul nu-i atît o doctrină, cît mai curînd slăbiciunea oricărei doctrine într-un suflet rîvnitor de laudă. Diogene știa ce înseamnă o judecată liberă.

[. . . . .]

SPINOZA

Pentru Platon-ul modern, Spinoza este un Aristotel. Cea mai ascuțită critică a lui Descartes apare pretutindeni în *Etică*; Spinoza îl urmează totuși pe Descartes și-l prezintă oarecum metodic și sistematizat. La el însă totul se pierde în Obiect și-n Necesitate.

Cînd Descartes deosebea Gîndirea de Întindere, el nu vedea cîtuși de puțin în amîndouă un același grad de ființă ori, dacă vi se pare mai exact, de perfecțiune; ci, mai degrabă, datorită acestei atente despărțiri, perfecțiunea și ființa erau de o parte, iar imperfecțiunea și negația mai că am zice că erau de cealaltă; deoarece în Întindere ori în lumea corpurilor nimic nu există în sine, nimic nu-și este deajuns, e mereu nevoie ca un corp să fie determinat de altele dimprejur și acestea de altele; iar dacă ținem să numim infinit ori infinitate această radicală insuficiență, ori pe cealaltă, potrivit căreia orice corp trebuie redus la componenții săi și componenții săi la alții, ar însemna să rostim odată cu cei din vechime că infinitul, în acest înțeles, se opune perfecțiunii. Întinderea, oricît de mare am socotit-o, nu ajunge niciodată să fie tot una cu Dumnezeu.

Or Spinoza stabili drept principiu că Întinderea și Gîndirea sînt două atribute printre o infinitate de atribute posibile, datorită cărora cunoaștem pe Dumnezeu. Decretînd astfel, alegerea era gata făcută, iar libertatea pierdută. Toată puterea lui Spinoza stă în aceea că vrea să regăsească tot adevărul Spiritului și Pasiunilor și pînă și libertatea înțeleptului prin ideea de Necesitate. *Etica* este desăvîrșire a oricărei teologii.

Oricare ființă poate fi privită sub două înfățișări: ca mod al cugetării divine ori ca mod al întinderii divine, drept suflet, ori drept corp; e una și aceeași ființă sub două înfățișări. Și după cum ființele, privite din punctul de vedere al atributului întindere, alcătuiesc lanțuri de cauze și efecte potrivit unei absolute necesități, la fel și cugetările întru Dumnezeu merg pe urmele cugetărilor. Să nu credeți că-i vorba de un materialism ascuns [1], deoarece există două Necesități și raportul de la cugetare la cugetare nu seamănă cîtuși de puțin cu un mecanism; raporturile de la idee la idee sînt raporturi lăuntrice; ideile nu sînt cópii ori imagini ale lucrurilor. Și după cum omul e rob cînd gîndește, de s-ar putea spune, potrivit mecanismului pasiunilor, el e dimpotrivă liber cînd cugetă potrivit cugetării divine, astfel încît, după cea mai curată doctrină a lui Descartes, se descotorosește de orice dovezi ale închipuirii. Iată de ce eroarea și robia izvorăsc din aceea că

[1] Este vorba de materialismul mecanicist (n. tr.).

omul vrea să meargă pînă la Dumnezeu trecînd prin lucruri. De unde acea iubire intelectuală de Dumnezeu, care-i mîntuirea şi fericirea noastră. Liberul-arbitru însă piere : „N-are-a face, zice Spinoza, că-l iubesc pe Dumnezeu şi că sînt mîntuit în mod necesar, iar nu în mod liber. Tot fericit şi mîntuit sînt." Aici stă efortul ultim al teologului. Cititorul *Eticii* nu i se poate împotrivi. Se cuvine totuşi să judecăm acest riguros sistem potrivit acelei judecăţi fundamentale care alătură cugetării divine o întindere divină şi ea şi care face infinitul cauzelor mecanice părtaş al perfecţiunii ideii. Datoria acestei prejudecăţi a prejudecăţilor : există o îndestulare în lumea corpurilor, o desăvîrşire a mecanismului ; şi tot ce este ori se întîmplă, izvorăşte cu necesitate din natura divină. Cugeratea este şi ea obiect.

LEIBNIZ

Leibniz, teolog şi el, s-a străduit să scape de spinozism nu fără de ajutorul lui Aristotel. Şi iată cuprinsul ingeniosului său sistem. Întinderea nefiind decît un ansamblu de raporturi exterioare între elemente abstracte, întinderea nu există. Ea reprezintă doar acţiunile şi reacţiunile fiinţelor. Adevăratele fiinţe sînt sufletele ori monadele ; acestea-s nişte unităţi absolut simple, de vreme ce compoziţia nu-i decît un raport extrinsec. Unităţi simple care n-au deci nici părţi, nici exterior, nici interior şi care nu se schimbă aşadar decît

prin dezvoltare lăuntrică şi trecere de la virtual la actual, cum spunea Aristotel. Dacă deci suprimaţi toate monadele afară de una singură, aceasta se va dezvolta totuşi datorită numai naturii ei interioare şi-şi va reprezenta, înăuntrul ei însăşi, sub aspectul lumii, relaţiile cu toate celelalte. Şi toate celelalte la fel, fără de nici o înrîurire a uneia asupra celeilalte şi datorită unei armonii prestabilite, care orînduieşte dezvoltarea fiecăreia potrivit dezvoltării tuturor celorlalte. Ceea ce presupune un Dumnezeu orînduitor, ba îl şi dovedeşte îndeajuns.

Iată-ne, aşadar, în faţa unui univers de suflete, toate reprezentîndu-şi dezvoltarea tuturor sub forma unui Univers gîndit înăuntrul fiecăruia ; dar fiecare dintr-un punct de vedere care-i este propriu şi pe care-l reprezintă corpul organizat ; iar unele mai puţin conştiente şi altele mai mult. Se va spune despre un suflet că e în pasivitate, întrucît are percepţii confuze şi că e în act întrucît are percepţii clare, iar libertatea se defineşte prin trecerea de la înfăşurat la desfăşurat, ceea ce mai pune la punct înţelepciunea filozofilor şi o sileşte în cele din urmă să se împace cu bunul simţ. Dar rămîne stabilit că tot ceea ce cugetă şi se făptuieşte, în libertate ori în robie, este pe de-a-ntregul determinat ca atare în ochii lui Dumnezeu ; şi norii care învăluie pentru noi acest soi de cunoaştere unde totul e în act, nu ştirbesc întru nimic această condiţie de neînvins. Numai în lumina adîncii doctrine a lui Descartes poate fi judecat acest sistem, ca şi altele mai puţin strălucitoare şi care, doar din acest punct de vedere, lasă mai mult loc liber naivei speranţe.

[. . . . .]

Hume salvează măcar spiritul negator. „Citirea lui David Hume, scrie Kant, m-a trezit din somnul meu dogmatic.“ Hume este de la început pornit contra raţionamentelor ontologice. Dar efortul său cel mai viguros se îndreaptă contra formelor înseşi ale raţionamentelor celor mai comune. Ideea de cauză, luată abstract şi în afara percepţiei, prilejuieşte jocuri logice, tare găunoase. Hume o consideră însă numai în percepţie şi tocmai acolo o tăgăduieşte. Iată o bilă de biliard care se va ciocni cu o alta şi susţineţi că puteţi hotărî dinainte ce se va întîmpla ; dar dacă mă hotărăsc să uit şi dacă neg cu destulă forţă ce se spune îndeobşte şi amintirea experienţelor trecute, nu aflu în percepţia aceasta decît impresii schimbătoare, fără nimic sigur în ele, ori măcar inteligibil cu privire la lucrul însuşi şi la proprietăţile lui. Ştiu destul de bine ce s-a mai întîmplat în trecut în cazuri aproape asemănătoare ; dar experienţele acestea, de bună seamă nu-şi au aici locul printre cauze. Legea nu-i în lucrul însuşi (deoarece lucrul nu-i decît ce e), ci în mine, care am ţinut minte. Dar nici în mine această lege nu-i atotbiruitoare. Amintirile mele, ori impresiile slabe se pot îmbina în fel şi chip ; îmi pot închipui că bila aceasta are să piară, sau are să se oprească fără de cauză perceptibilă, sau va transmite celeilalte bile o mişcare neaşteptat de mare. Nu aflu aşadar nici în obiectul de care e vorba şi nici în mine vreo îndreptăţire spre a hotărî cu privire la ce e cu putinţă ori cu neputinţă. Iată cîtă siguranţă am datorită întîmplării ; o am întrucît mă las în voia firii, care mă convinge pe baza obiectului ; dar nu pot cîtuşi de puţin să mă aştept în mod absolut mai curînd la un rezultat, decît la altul.

Ştiinţa probabilului ar fi deci singura noastră înţelepciune. Dar nu există nici un fel de ştiinţă a probabilului, nici în cazul simplu al aruncării unui singur zar. Căci e adevărat că se spune : dacă acest zar e marcat peste tot cu un punct şi pe o singură faţă cu două, aruncarea de pe urma căreia va ieşi un punct este cea mai probabilă. Dar, vorbind astfel, tălmăcim doar faptul că impresia marcată de acest singur punct e mai puternică decît cealaltă. Deoarece, de fapt, ivirea lui doi este posibilă ca şi a lui unu ; ba chiar, o serie lungă nu îngăduie cîtuşi de puţin să se prevadă cum vor cădea zarurile următoare, de vreme ce felul cum vor cădea nu depinde de cele precedente. Ştiinţa probabilului nu zăgăzuieşte deci experienţa, aşa cum o resimt jucătorii.

Certitudinile mele nu sînt aşadar decît credinţe, cîtuşi de puţin întemeiate pe raţiune, ci venite din două izvoare : obiceiul, ori asociaţia de idei şi impresia puternică, pe care n-o pot defini decît prin credinţa pe care o iscă şi care şterge atît de lesne asociaţiile din trecut. Regele Siamului, zice-se, nu vroia să creadă ca apa să fie în stare, datorită frigului, a purta un elefant ; de ar fi avut însă înregistrarea categorică a faptului, aşa cum e cazul în percepţie, de îndată ar fi crezut-o fără greutate. Aşa-i făcută această trufaşă minte omenească, ce nu poate păstra măcar îndoielile de care vorbesc şi care se simte fericită, cum mi se

întîmplă şi mie, să le uite pe toate în cadrul vieţii sociale, unde tot ce-i extraordinar este cu grijă proscris. Analizele acestea necruţătoare n-au avut niciodată succes. Judecata cea mai liberă abia dacă rabdă să treacă prin încercarea de a citi cu atenţie *Tratatul naturii omeneşti*. Iată de ce deseori lumea aleargă mai degrabă după o Teologie sigură, fie ea şi lipsită de verosimilitate.

KANT

Norocul lui Kant a fost că nu s-a îndoit de toate, citindu-l pe Hume, decît după ce se îndeletnicise multă vreme cu matematica şi astronomia. Îndoiala nu-i bună decît pentru cel care ştie. Se întreabă atunci de ce e sigur că ştie ; căci teorema lui Pitagora tot mai ţine ; şi-i tot adevărat că doi şi cu doi fac patru. Iar Kant a vrut să spună că certitudinile de felul acesta sînt doar logice, după cum nu încape îndoială că dacă orice A e B, atunci unii B sînt A. Matematica ar fi deci *analitică*, altfel spus mărginită la simpla dezvoltare a unor definiţii lipsite de ambiguitate ; iar ştiinţele experimentale ar trebui prin urmare să fie, dimpotrivă, denumite *sintetice*, de pildă experienţa adăugînd noţiunii obişnuite de aur însuşirea de a cîntări de nouăsprezece ori cît apa la volum egal, ceea ce nu-i desigur cuprins în definiţia întemeiată pe reacţiile chimice. Deosebirea, fiind atent cercetată, Kant descoperi că-i falsă. Aici se află cheia filozofiei acesteia niţel aride şi greu de rezumat.

Trebuie aşadar să mai stăruim asupra acestui punct într-o expunere sumară.

Matematica nu constă numai în raţionamente logice, fără cusur. Ea cuprinde, dacă luăm bine aminte, un soi de experienţă. Lucru pe care-l înţelegem dacă ne oprim în geometrie asupra acelor construcţii şi combinaţii de figuri pe care limbajul abstract nu-l explică în întregime. Bunăoară, de noţiunile de sus şi de jos, de dreapta şi de stînga, atît de fireşti încît nici nu sînt luate în discuţie, matematica nu se poate lipsi ; dar noţiunile acestea n-au înţeles în afara unei intuiţii bazată pe simţuri, de unde sîntem porniţi să credem că spaţiul geometrului s-ar putea să fie tot una cu spaţiul real, în care se află lucrurile cunoscute de experienţă. Aritmetica însăşi n-ar putea număra fără o oarecare figură abstractă, alcătuită din puncte sau linii, care ne îngăduie să constatăm că doi şi cu doi sînt acelaşi lucru ca trei plus unu. Pe scurt, a gîndi numărul ar însemna în acelaşi timp a percepe numărul, aşa încît matematica cea mai riguroasă nu s-ar putea lipsi de experienţa simţurilor. Observaţiile acestea sînt şi mai izbitoare în faimosul exemplu despre două mîini ori două urechi, una dreaptă şi una stîngă ; chiar de presupunem lucrurile acestea identice, element cu element, astfel încît o definiţie verbală să nu le poată deosebi prin nimic, de suprapus ele tot nu pot fi suprapuse, ceea ce constituie o însuşire esenţial geometrică, cum nu se poate mai clară, dar pe de-a-ntregul de neînţeles fără de perceperea prin simţuri a poziţiilor şi a ordinii. Dacă apropiem aceste observaţii de celebrele postulate pe care geometrii din vechime renunţau pe

bună dreptate să le dovedească, dar de care nici unul, în fundul sufletului, nu se îndoieşte, ajungem la această concluzie, de hotărîtoare însemnătate, că ceea ce este *a priori* ori necesar în matematică ţine şi de experienţă. Nu-i deci nevoie să facem un salt de la matematici la experienţă: iar geometria, ba şi aritmetica, sînt şi ele ştiinţe ale naturii.

Dar cum de-i cu putinţă ? Numai dacă recunoaştem că spaţiul real, spaţiul în care percepem lucrurile, nu este prin el însuşi un lucru, ci dimpotrivă, o formă a spiritului, în afara căruia nu-i cu putinţă nici o experienţă. Potrivit presupunerii acesteia e uşor de explicat cum matematicile se aplică experienţei ; mintea noastră, reflectînd asupra unor obiecte simplificate, poate cunoaşte odată pentru totdeauna proprietăţile spaţiului, care determină *a priori* condiţiile oricărei experienţe posibile.

Timpul, dacă luăm bine aminte, este şi el o formă, deşi proprietăţile sale sînt mai puţin cunoscute ; iar o propoziţie ca aceasta : „Doi timpi diferiţi sînt în mod necesar succesivi", legiferează *aprioricul* pentru orice obiecte din domeniul experienţei. Tot astfel cu propoziţia : „Un anumit lucru din domeniul experienţei, faţă de un altul, este în acelaşi timp cu el, ori înainte de el, ori după el" sau : „Toate obiectele din domeniul experienţei posibile stau în legătură în cadrul unui timp unic".

De vreme însă ce există o geometrie pură, care e ştiinţă a lucrurilor, şi o mecanică pură, nu există oare şi o fizică pură ? Iată cum se extinde critica, tare pe descoperirile ei dintîi, ajungînd pînă la

urmă să schiţeze un tablou complet al Categoriilor spiritului, forme ale oricărei experienţe. Cu privire la cauzalitate, bunăoară, Kant va vorbi astfel : dacă două lucruri îşi succed în cadrul percepţiei, asta nu înseamnă că apar unul după altul în lume ; de pildă, spun că soarele şi luna, măcar de le percep succesiv, există laolaltă ; dimpotrivă, afirmă că două explozii, pe care le-am auzit în acelaşi timp, pot fi succesive. Ideea de succesiune în domeniul experienţei cuprinde aşadar mai mult decît faptul succesiunii ; şi această formă a succesiunii adevărate este cauzalitatea. Dar nu-i decît un exemplu, şi peste măsură de prescurtat.

După această uriaşă strădanie, Kant se găseşte în situaţia de a putea lămuri forţa aparentă şi slăbiciunea tuturor acelor argumente metafizice care vor să ne călăuzească în afara experienţei posibile, pînă la a hotărî dacă lumea e finită ori infinită, dacă sufletul e ceva nemuritor, dacă Dumnezeu există. Argumentele acestea sînt tari, pentru că se întemiază pe nişte principii *a priori*, faţă de care nici o experienţă nu are vreo putere. Sînt slabe pentru că principiile *a priori* nu sînt de folos în afara obiectelor din domeniul experienţei posibile. Bunăoară ideea de cauză, formă a oricărei experienţe posibile, nu poate duce la vreun obiect în afara oricărei experienţe. Cam aşa se prezintă o expunere sumară a *Criticii raţiunii pure*.

Filozofia practică a lui Kant e mai uşor de rezumat. Deoarece nu încape îndoială că mintea omenească înseamnă ceva şi se cade să fie cuviincioasă cu sine ; iar pe de altă parte, morala obişnuită afirmă cu tărie că experienţa (adică reuşita) nu-i hotărîtoare de îndată ce vorbim de minciună, de cinste ori de respectarea jurămintelor. Aşadar aici

mintea omenească își poate lua frumosul nume de rațiune și legiui numai potrivit ideilor sale. Ceea ce întărește destul de bine analiza noțiunii populare a datoriei, potrivit căreia nu ești cu adevărat cinstit decît dacă te porți astfel din respect pentru cinste. Și această religie a datoriei pure ar putea cu adevărat părea un fel de idolatrie dacă, dînd în vileag puterea legiuitoare a cugetului chiar în cazurile unde experiența e hotărîtoare, critica științelor n-ar fi explicat totodată de ce o conștiință curată e atît de sigură pe sine tocmai în cazurile unde experiența nu mai poate hotărî.

Altminteri, morala lui Kant nu-i decît tot aceea a lui Platon, dar pusă acum în armonie cu filozofia teoretică cea mai riguroasă.

Teologia e departe de a fi temeiul moralei ; trebuie să afirmăm exact contrariul. Critica teoretică interzisese din fericire a se da sentințe cu privire la libertate, la suflet și la Dumnezeu potrivit cu principiile fizicii, fie în sensul afirmației, fie în sensul tăgadei. La drept vorbind, ideile acestea teologice sînt cuceriri ale judecății morale. Libertatea ori sufletul real, Dumnezeu și în cele din urmă înțelegerea finală ori răsplata nu seamănă de fel cu obiecte din domeniul experienței posibile, ci sînt mai curînd voite sub semnul imperativului moral, liber voite, ca niște condiții ale moralității însăși. Căci, spre pildă, dacă nu îndrăznești să afirmi că omul e liber, înseamnă că vrei datoria ? După ce veți fi reflectat îndeajuns asupra acestor lucruri, vă veți da seama că adîncile cugetări ale lui Descartes nu sînt atît de îndepărtate de ele pe cît se spune și pe cît o credea Kant însuși. Și îndărătul lor, tot Platon e cel ce reînflorește.

AUGUSTE COMTE

I

Auguste Comte [1], politehnician, mort în 1857, la cincizeci și nouă de ani, a dus o viață nenorocită din două cauze. Mai întîi n-a întîlnit-o pe femeia vrednică de el, n-a cunoscut dragostea adevărată decît într-un tîrziu, în 1844, și n-a avut parte de ele decît doar un an. Nu-i deci de mirare ca excesiv de prelungi reflexii asupra ansamblului problemei omenești să-l fi dus în repetate rînduri la o stare de oboseală care a dat de bănuit că-i vorba de vreo boală mintală ; experienței acesteia amare îi datorează, mai nemijlocit desigur decît orice înțelept din oricare epocă, ideea că mintea lipsită de preocupări și de reguli, lăsată în voia propriilor visări, cade pradă divagațiilor anarhice ; de aceea și caută o neîncetată disciplină în lumea exterioară, în orînduirea socială și în riturile unei religii strict raționale, întemeiate atît pe una, cît și pe cealaltă. Dar biruința aceasta fu scump plătită.

Avu parte în schimb, încă de la primele sale lucrări, de adevărata glorie. Curînd sprijinit, și chiar bănește, de eminenți discipoli din toate țările, se văzu recunoscut șef de școală filozofică și preot al noii religii și, în nobila-i sărăcie, rămase slobod de orice îndatorire față de autorități și de instituțiile academice, potrivit asprei învățături după

[1] *Auguste Comte* (1789—1857), filozof francez, fondatorul școlii pozitiviste, căreia i-au aparținut între alții : Taine și Alain însuși. La noi Dobrogeanu-Gherea și Ibrăileanu. Empirismul său pozitivist se numără printre izvoarele materialismului științific (n. red.).

care puterea spirituală trebuie să se despartă cu hotărîre de domnia forței și să lucreze întotdeauna numai prin liberă predare, liberă sfătuire și liberă învoire. În toate țările civilizate cultul pozitivist își mai are încă și astăzi templele și credincioșii, cu toate că, datorită slăbirii studiilor științifice[1], din ce în ce mai supuse rezultatelor materiale, și de asemeni din pricina decăderii studiilor umaniste, cu nume atît de nimerit, propagarea doctrinei acesteia va fi fost mult mai puțin rapidă decît îndrăznea să nădăjduiască maestrul. „Biserica pozitivistă“ din Brazilia a putut scrie în 1914 : „Catastrofa fratricidă căreia îi sîntem martori se datorează rămînerii în urmă a propagandei pozitiviste, îndeosebi la Paris“. De aici a și izvorît pentru autorul acestor pagini ideea imperativă de a rechema pe drumurile acestea reflecțiile minților răbdătoare, serioase și limpezi, nu printr-un rezumat sau o prescurtare a unei imense doctrine, ci mai degrabă prin expunerea nemijlocită a unora dintre ideile care l-a ajutat pe el însuși să înțeleagă cu ajutorul lor propriile sale greșeli, ale altora și în cele din urmă încercările la care sîntem supuși în aceste grele vremuri.

II

SISTEMUL ȘTIINȚELOR

Spiritul, cînd n-are un obiect asupra căruia să se concentreze, o ia razna. Iată de ce se cuvine să chibzuim nu atît asupra metodelor, cît asupra științelor însele ; deoarece spiritul operativ este

[1] Părere exprimată în 1918 (n. tr.).

spiritul care activează în cuprinsul însuși al științei ; știința este unealta și armura spiritului ; iar spiritul își va afla menirea și mîntuirea, de le poate afla, nu întorcîndu-se asupră-și, goană după o umbră, ci îndreptîndu-se întotdeauna către obiect și sprijinindu-se pe el. Nimic nu deosebește mai bine spiritul pozitiv decît această cultură întemeiată pe știința reală și enciclopedică ; în vreme ce instituțiile academice, viețuind fiecare de pe urma specialității sale, cad fără greș în cercetări rafinate și inutile și-n divagații sceptice, după cum se vede la matematicieni, medici, istorici.

Este totuși evident că matematica nu-i decît un mijloc pentru astronomie și fizică ; e mai puțin evident, dar nu mai puțin sigur, că fizica și chimia nu sînt, de asemeni, față de cercetarea ființelor vii, decît pregătiri abstracte. Și tot așa, dacă pricepem, în temeiul unor cercetări efective, această dependență și înșiruire a științelor, unde fiecare luminează pe cea care-i urmează, mai concretă și mai grea decît ea însăși, se vede că biologia ori știința viețuitoarelor este doar pregătire față de cercetarea societăților, de vreme ce viața societăților e dependentă de împrejurările care îngăduie viața indivizilor ; bunăoară problema alimentației domină orice politică și orice morală. Așa fiind, această știință a Omului și a societăților omenești, căreia i s-au dedicat pînă acum doar simpli literați care nu știu nimic altceva, este de fapt cea mai complexă și e finală, deoarece presupune știința biologică și, prin aceasta, toate celelalte. Reflecțiile acestea, ce nu pot fi despărțite de studiul direct și adîncit al tuturor științelor potrivit rînduielii lor de subordonare și complexitate cres-

cîndă, ne duc la sistemul enciclopedic al celor șase științe fundamentale :

matematică
astronomie
fizică
chimie
biologie
sociologie.

De aceasta din urmă, căreia Comte cel dintîi i-a găsit locul și numele, depinde fără doar și poate rezolvarea problemei omenești. Este tot atît de zadarnic și de caraghios să umbli după o morală înainte de a fi studiat situația umană reală, pe cît e de a te apropia de sociologie fără o pregătire biologică îndestulătoare, ori de biologie fără acea pregătire fizico-chimică la rîndul ei evident dependentă de studiile astronomice și matematice, de vreme ce problema gravitației, care stăpînește toată fizica, este în esență astronomică și nu poate fi atacată pînă ce nu ai o cunoștință suficientă a formelor matematice.

Din faptul că fiecare știință depinde de cele ce o preced nu trebuie să conchidem că prima este superioară tuturor, așa cum trufașii specialiști caută să se convingă singuri. Prima dintre științe, adică aceea de la care trebuie să începem, este și cea mai abstractă dintre toate și cea mai necuprinzătoare și mai săracă dacă o socotim drept țel ; știința care urmează este întotdeauna mai bogată, mai rodnică, mai apropiată de problema omenească ; de aceea și stă mereu sub semnul unor legi care-i sînt specifice și pe care științele precedente n-ar fi putut să le descopere vreodată. Dar numai din domeniul științei precedente se pot înjgheba

legile celei care urmează ; spre pildă, ecuația generează fizica, balanța stăpînește chimia, energetica stă deasupra biologiei, iar biologia condiționează adevărata sociologie ; drept care specialistul prea adeseori găsește pricină să tiranizeze.

[. . . . .]

III

LEGEA SOCIOLOGICĂ A CELOR TREI STĂRI

Ideea că științele cele mai înaintate, care în chip firesc sînt cele mai abstracte și mai ușoare, nu-s decît o treaptă de înaintare către celelalte și că, așadar, ultima și cea mai complexă este totodată cea mai înzestrată cu însușiri superioare, este în sfîrșit prezentată în adevărata ei lumină datorită observației acesteia hotărîtoare că toate științele sînt fapte sociologice. Nici graiul pe care-l au toate în comun, nici graiul propriu fiecăruia, nici tezaurul arhivelor, nici învățămîntul, nici uneltele menite observației și măsurării nu pot fi despărțite de organizarea și de continuitatea socială, nici de progresele industriei și nici de diviziunea muncii. Individul, măcar de-i Descartes, Leibniz ori Newton, duce doar mai departe un progres încet al cunoștințelor, la care mii de înaintași, cunoscuți sau necunoscuți, își au partea. Societatea este aceea care gîndește sau, mai bine spus, de vreme ce progresul cunoștințelor a supraviețuit atîtor societăți, omenirea gîndește. Iată de ce legea dezvoltării succesive a științelor potrivit crescîndei lor complexități este o lege sociologică. Noua știință luminează deci pe celelalte și ajunge astfel să determine

adevăratul loc și adevărata însemnătate a fiecăreia, în pofida acelei anarhice idei potrivit căreia fiecare știință este cu desăvîrșire bună și ține loc de înțelepciune universală, cui o știe.

Să cercetăm așadar în ce măsură noțiunile științifice iau parte la aceste idei comune izvorîte din viața socială și de care nici un gînditor nu se poate desprinde cu totul. Nu încape îndoială că primele științe au rupt-o de mult cu prejudecățile și superstițiile ; cu toate acestea, în vremea lui Pitagora și a lui Platon matematicienii nu respinseseră în întregime tradiția numerelor sacre ; și vedem că în timpul lui Aristotel însușirile astrelor și statornicia reîntoarcerilor acestora se mai explicau prin natura nestricăcioasă și divină ce le era atribuită. Mult mai tîrziu, în cercetările fizice, simplitatea legilor fu privită drept semnul adevărului, conform cu ideea unui creator nesfîrșit de înțelept. Mai aproape de noi, biologia folosea idei călăuzitoare de același fel, fie invocînd înțelepciunea arhitectului, fie dînd sufletul ori principiul vital drept cauză a fenomenelor caracteristice ale vieții. Cît despre sociologie ori politică e limpede că s-a descotorosit de ideea unei pronii organizatoare, ce justifică autoritățile lumești, dar încă nu de atotputernicia ideilor abstracte cum ar fi libertatea, egalitatea, dreptatea, mereu în conflict cu împrejurările reale, mai degrabă îndurate, decît cunoscute. Oricare știință trebuie așadar să treacă printr-o lungă copilărie. Și progresul fiecăreia, dacă-l judecăm fără părtinire, se datorează experienței care rectifică încetul cu încetul o serie de sentimente îndărătnice ori de idei abstracte statornicite în chip absolut. Ideea trăiniciei legilor naturale era, bunăoară, în ochii cartezienilor, o consecință a înțelepciunii și a neclintirii divine.

Toate ideile acestea, despre o putere absolută, ori despre un zeu cu duh tainic, rezultă, în ochii sociologului, din faptul că cea dintîi experiență pe care o face oricare om, și care-i mai izbitoare decît oricare alta, este aceea a orînduirii omenești. Primele noastre inspirații cu privire la orînduirea lumii materiale se mărginesc mereu a o presupune asemănătoare cu orînduirea omenească, întotdeauna mai mult sau mai puțin influențată de lingușiri, rugăciuni, jertfe. Iată de ce prima știință a fost o religie. Iar fetișismul care idolatrizează orice obiect folositor sau dăunător ca pe un zeu, potrivit relațiilor sociale celor mai simple, este forma cea mai naivă a previziunii și a făptuirii organizate, întemeiată pe observație și pe amintire. Și totuși, pe de o parte, aspra orînduire exterioară nu putea să nu pună capăt nesăbuitelor speranțe zămislite de dorință și de rugăciune ; iar, pe de alta, orînduirea socială, îndurînd și ea necesitatea exterioară — economică ori militară — punea la îndemîna teologiei modele mai prielnice. De unde și un politeism organizat, înlocuit, la rîndul lui, la noroadele mai înaintate, cu un monoteism din ce în ce mai abstract. Prima stare a concepțiilor noastre de tot soiul se va numi așadar starea teologică. Fetișismul, politeismul, monoteismul vor fi principalele sale subîmpărțiri.

Progresul acesta care ducea de la concret la abstract, de la dezordine la ordine, de la incoerent la coerent, tindea de fapt să așeze concepțiile noastre potrivit cu orînduirea exterioară însăși ; dar îmbrățișa forma negației și a criticii. Discuția, mai degrabă decît experiența, i-a slujit drept mijloc. Edificiul ideilor devenea din ce în ce mai sărac și coerent, prea îndepărtat de orînduirea exteri-

oară spre a fi contrazis ori întărit de aceasta, sprijinit numai și numai pe dogmatismul pătimaș, și mai ales neținînd seama de natura socială, uitînd-o, natură socială al cărei chip asemănător teologia naivă avea cel puțin meritul de a-l reprezenta. Spirit metafizic se cade a fi numit acest spirit sistematic, abstract, negativist, în chip firesc anarhic și individualist. Strădania aceasta n-a încetat nici o clipă de a se afirma, fie împotriva politeismului, deci în sprijinul monoteismului, fie împotriva monoteismului catolic, adică în sprijinul unei religii mai abstracte și mai puțin bogate, pentru ca să ajungă în cele din urmă la ideea lipsită de eficacitate a Ființei Supreme și la concepția sterilă a unei fatalități de neînvins.

Vom numi stare metafizică tranziția dintre monoteism și starea pozitivă ori starea finală, deoarece împotriva teologiei sistematice s-a îndreptat îndeobște și în mod explicit acest lucid spirit cicălitor și critic. Dar spiritul acesta diavolesc e viu în orice timp, mereu minunat cînd e vorba de distrugere, mereu neputincios cînd e vorba de întemeiere. Aceasta e pricina pentru care starea metafizică absolut curată ne scapă aproape cu totul ; reforma protestantă ne îngăduie însă să ne formăm o idee foarte exactă despre această strădanie negativistă și totodată dogmatică, după cum și concepțiile abstracte care domină politica revoluționară franceză ne dau putința de a-i prețui rezultatele.

Paralel cu această mare strădanie în gol științele descătușate prezentau una după alta modele de stări pozitive ori finale și duceau la așezarea treptată a biologiei, ba și a sociologiei însăși, sub oblăduirea acestei aspre discipline.

IV

SPIRITUL POZITIV

Știința pozitivă se dezvoltă în chip firesc sub presiunea orînduirii exterioare, înfățișînd de mult, sub numele de matematică, modelul cunoașterii desăvîrșite, datorită căreia astronomia renunță în curînd la ultimele amintiri ale astrolatriei și astrologiei, amestecate, vreme destul de îndelungată, cu cercetările pozitive. Biologia și chiar sociologia au făcut sau fac astăzi acest pas. Unanimitatea tuturor minților luminate, precum și utilitatea dovedită de experiență, nu ne mai îngăduie să nu recunoaștem că studiul legilor trebuie să înlocuiască în orice știință căutarea cauzelor ; o cauză, în orînduirea omenească, înseamnă o voință, înseamnă un individ vizibil ori ascuns, asemănător cu omul ; și-i de folos să cercetăm cum anume critica metafizică a pus încetul cu încetul concepțiile mai abstracte ale politeismului și ale monoteismului în locul naivelor ipoteze ale fetișismului, ajungînd în cele din urmă la noțiuni goale și pur verbale cum încă mai sînt gravitatea, atracția, afinitatea, viața, natura în compozițiile școlarilor, ba și în lecțiile dascălilor. „Natura ? zicea de Maistre, cine-i femeia asta ?“ Spiritul metafizic sfîrșește așadar prin a explica lucrurile cu ajutorul vorbelor. Științele însă formulează legi fără a se sinchisi de cauze și trag din formulele lor deducții ori preziceri pe care experiența le verifică. Știința pozitivă este deci un fapt uman destul de limpede. Spiritul pozitiv nu se poate însă afirma îndeajuns decît prin judecata sociologică, singura care-i în stare să păstreze ce este omenesc și pozitiv în amintirile lungii noastre copilă-

rii. Căci știința, oricît de înaintată și descătușată ați dori-o, nu dă de obicei savantului decît o trufașă siguranță, în primul rînd negativă, față de trecut și, lucru vrednic de luat în seamă, un scepticism digresiv față de problema omenească. Aici trebuie neapărat să ajungă folosirea peste măsură a discuției critice ori metafizice, potrivit căreia se poate constata că metoda teologică a supraviețuit obiectului ei. Față de această strădanie negativă, care acum se desfășoară în gol, spiritul pozitiv, atît de bine denumit, îndreaptă și păstrează erorile trecutului, care nu sînt întotdeauna decît adevăruri presimțite. Așa, de pildă, critica protestantă, dînd ascultare unui inevitabil scrupul sistematic, îndepărtează din creștinism cultul fecioarei mame ; dar spiritul pozitiv știe să vadă în acest simbol expresia adevărului celui mai adînc din orînduiala socială. Tot astfel, ideea unei puteri spirituale, cu desăvîrșire despărțită de puterea materială, idee atît de energic respinsă de spiritul revoluționar, va fi reluată și cucerită de spiritul pozitiv, după cum se va arăta mai departe.

Se poate înțelege de aici că fetișismul, ba chiar și teologia, sînt mai puțin de-a dreptul opuse stabilirii orînduirii finale decît aberația metafizică, pe care o întîlnim la toți filozofii secolului al XVIII-lea, fie ei empiriști ori dogmatici și conform căreia religiile nu sînt decît o grămadă de superstiții arbitrare și ridicole și care în schimb, de unde, nu se știe, scot la viață rațiunea teoretică, înarmată din cap pînă în picioare. Strădania aceasta, inevitabilă de altfel și utilă la vremea ei împotriva supraviețuirii teocratice, trebuie privită ca o lungă răzvrătire a minții împotriva inimii. Greșeala-i de căpetenie e individualismul,

încă dinainte elaborat de monoteista doctrină a mîntuirii individuale. Însemnata idee pozitivistă chemată să îndrepte această defectuoasă concepție constă în a desprinde printre inspirațiile sentimentului religios prima schiță a ideilor noastre teoretice, relație pe care o regăsim în toate concepțiile noastre firești, de îndată ce nu mai sînt învățate, ci născocite, sentimentul fiind mereu imboldul dintîi, atît pentru cunoaștere cît și pentru acțiune. Continuitatea este astfel restabilită în dezvoltarea omenească, fie ea individuală ori colectivă. Și spiritul pozitiv, conservator din acest punct de vedere, potrivit cu adevărata concepție despre progres, își făgăduiește să nu înșele nici una din speranțele copilăriei umane.

V

PSIHOLOGIA SOCIOLOGICA

Dacă prin termenul de psihologie înțelegem studiul firii omenești privită în poftele, afecțiunile și gîndurile ei, putem ajunge la concluzia că observarea firii omului, de atît de multe ori înfățișată de către scriitori ambițioși, n-a mers totuși niciodată dincolo de ceea ce experiența casnică și graiul popular pun la îndemîna oricui și mai cu seamă a femeilor, care depind îndeosebi de orînduirea umană și de părerile și afecțiunile care o modifică. Dar adevăratele raporturi dintre acțiune, sentiment și inteligență nu pot fi observate științific decît dacă luăm în vedere ansamblul progresului omenesc și statornica orînduire a părerilor, moravurilor și instituțiilor pe care o constatăm potrivit marii legi sociologice ; abia

atunci e observarea firii omenești liberată de nenumăratele plăsmuiri individuale, care îngăduie toate ipotezele. Dar greșeala cea mai firească — pentru că oricare psiholog cu pretenții științifice a fost mai curînd spectator decît actor — este de a fi socotit că inteligența e motorul omenesc care conduce după propriile sale legi și afecțiunile și acțiunile. De unde și o altă eroare, foarte importantă, izvorîtă din aceasta, ivindu-se o dată cu strădania critică ori metafizică și care stă în a nesocoti existența firească a pornirilor altruiste, eroare comună preoților monoteiști, metafizicienilor laici, empiriștilor și scepticilor. De unde și o ideologie mizantropică, pe care numai sociologia o putea îndrepta nemijlocit, existența individuală părînd atunci ca o abstracție defectuoasă, de vreme ce viața socială nu-i mai puțin firească pentru om decît somnul ori mîncatul.

Dar observarea copilăriei umane în istoria sociologică ne îngăduie să descoperim sorgintea tuturor acestor sofisme metafizice. Mai întîi, observarea religiilor, fie ele primitive ori elaborate, scoate la iveală, pe măsura adevăratei lor însemnătăți, o serie de gînduri pe care experiența orînduirii exterioare nu le verifică niciodată, analoage celor pe care le putem de asemeni observa în delir, în nebunie, în vis, și care ne arată că spiritul o ia în mod firesc razna, în raport cu adevărul, sub impulsul sentimentului, mai ales cînd e întărit de necesitățile sociale. Dacă nu sîntem în stare să descoperim inteligența sub incontrolabilele născociri poetice ale fetișiștilor, politeiștilor și teologilor monoteiști (mai ales), trebuie să renunțăm a înțelege continuitatea umană. Această istorie a lungii noastre copilării, dacă o luăm așa

cum e, luminează însă în mod potrivit regimul actual, pînă și la mințile cele mai cultivate. Deoarece trebuie să mărturisim că în afara cunoașterii orînduirii exterioare după metoda pozitivă, căreia mintea i se supune fără nici o greutate de îndată ce știe, aceste păreri ale tuturor n-au cîtuși de puțin drept sprijin real argumentele avocățești care apar în discuții, ci întotdeauna un sentiment, ori, de nu, presiunea nevoilor sociale ; iată de ce starea de război schimbă toate părerile, datorită sentimentelor violente ori necesităților imperioase. Se cuvine așadar să recunoaștem că inteligența nu-i decît o slujitoare ; că primul impuls îi vine întotdeauna de la fapte și de la nevoi, după cum inspirația îi vine întotdeauna de la sentiment ; de unde reiese că o inteligență oarecum liberată de aceste lanțuri e sortită s-o ia razna cum se nimerește ; și că, în sfîrșit, nu-i sigur că inteligența este în stare să îndrepte acțiunea și sentimentul decît în măsura în care își ia ca îndreptar, cu ajutorul științei reale, neînduplecata și neschimbata orînduială exterioară. „Trebuie să făptuiești din afecțiune și să gîndești spre a făptui.“ Deviza aceasta pozitivistă are drept scop să îndrepte semeața insubordonare a inteligenței, specifică spiritului metafizic. Reflecțiile acestea îl fac întîi pe gînditorul chibzuit să se pună pe învățătură dînd ascultare lungii experiențe omenești, începînd cu științele cele mai abstracte care elimină în chip superlativ, din domeniul lor propriu, părerile riscate — și să treacă de la acestea la celelalte, potrivit cu orînduirea enciclopedică, în loc de a improviza, fără a fi îndeajuns de pregătit, tot felul de păreri nesăbuite asupra subiectelor celor mai grele. Acesta nu-i însă decît primul ar-

ticol al înțelepciunii ; și gînditorul chibzuit supune întotdeauna cercetările științifice nevoilor, adică necesităților acțiunii, și se ferește de o deșartă curiozitate, care l-ar duce, în orice fel de cercetări, la nesfîrșite subtilități. Condiția aceasta se numără printre acelea pe care trufașul spirit metafizic, de acord cu intrigile academice ocrotitoare ale specialităților, le respinge cu cea mai mare hotărîre. În sfîrșit, dat fiind că întotdeauna sentimentul pune în mișcare și poartă gîndul, un alt articol al adevăratei înțelepciuni este să nu trecem peste cultura propriu zisă, estetică și mai cu seamă poetică, întrucît este izvor de inspirație teoretică. Și legătura aceasta a fost de atîtea ori verificată de experiență, încît ar putea fi ușor recunoscută, deși nu ne dăm silința s-o pricepem. Observațiile acestea sînt menite să arate cum adevărata istorie a Omenirii îl face pe om să se cunoască mai temeinic.

VI

FILOZOFIA ISTORIEI

Un rezumat n-ar da decît o slabă idee a vastului tablou istoric pe care Comte l-a schițat de două ori, urmărindu-se mereu regăsirea continuității omenești. Ajunge să arătăm aici că ideile pozitiviste cu privire la condiția umană reală pun dinainte la dispoziția descrierii istorice forme ori cadre ce ne îngăduie să legăm instituțiile, ideile și evenimentele fără a recurge la nici una din acele presupuneri machiavelice de care istoricii — prea puțin familiarizați cu orînduirea exterioară și cu nevoile reale — au abuzat vreme îndelungată, ca

și cum fățărnicia, viclenia și minciuna ar fi adevăratele imbolduri ale politicii.

Oricare civilizație este mai înainte de toate prinsă în rețeaua de necesități biologice, care o supun condițiilor geografice, fizico-chimice, astronomice și matematice, condițiile acestea fiind mai severe și mai puțin apte de a se preface pe măsură ce sînt mai simple și mai abstracte. Pretutindeni inferiorul îl duce pe superior, de unde și regula, vădită de timpul nostru, că frigul și foamea diriguesc necruțător combinațiile politice. Tot astfel, în fiecare din noi, sentimentele și inteligența depind mai întîi de sănătate. Așa se află îngrădită nesăbuința acțiunilor și mai ales aceea a ideilor, mereu sterile, ba și vătămătoare de îndată ce simt mai puțin constrîngerea nevoilor inferioare.

Orînduirea se cade a fi definită cu ajutorul moravurilor, instituțiilor și metodelor de acțiune corespunzătoare în fiecare situație dată necesităților neînduplecate ; iar progresul cu ajutorul invențiilor teoretice izvorînd din cunoașterea nemijlocită a necesităților acestora, începînd cu cele mai umile. Ideea care stăpînește orice interpretare a istoriei este prin urmare că rezistența la inovații, readucînd neîncetat inteligența la nivelul problemelor reale, este totodată elementul care asigură progresul. Nimic nu ne poate fi mai de folos spre a înțelege adevărul acesta decît contrastul dintre civilizația greacă și cea romană. În prima, pornirea către speculațiile abstracte, nu îndeajuns de potolită de necesitățile militare, de îndată aduce cu sine destrămarea moravurilor sub domnia flecarilor, așa încît eminentele servicii aduse pe această cale progresului omenesc nu împiedică de fel iremediabila decădere ; în a

doua, speculația este subordonată acțiunii și ordinea militară, păstrată de nevoie, rezistă cu hotărîre improvizațiilor, rezultatul fiind acea puternică organizație politică și juridică încă vie în toată orînduirea occidentală.

Și tot astfel, în evul mediu, în tot timpul acelei lungi tranziții monoteiste, mai întotdeauna greșit prețuită, există un izbitor contrast între o metodă de a gîndi, pe de-a-ntregul sustrasă oricărei verificări, și un profund simțămînt al necesităților sociale, care se traduce printr-o neîncetată rezistență față de orice improvizație și inovație, înțelepciune practică datorită căreia trecerea aceasta anevoioasă a fost ferită de orice divagații metafizice. Felul ideilor socotite pe atunci, drept absolute, potrivit unei corecte sesizări a politeismului, impunea o putere spirituală hotărît conservatoare, mereu inspirată — fără s-o știe — de nevoile orînduirii sociale și în cele din urmă ale orînduirii exterioare, singurii coordonatori ai oricărei gîndiri. De aceasta ne putem da fără părtinire seama dacă ne oprim asupra divagațiilor utopice proprii anarhiei moderne și instaurării liberei-cugetări, mereu metafizică oricare i-ar fi doctrina. Se înțelege ușor, după această scurtă expunere, că rațiunea nu poate fi definită fără de conținutul ei real, care o supune nevoilor impuse de natură și că, de asemeni, gînditorii, dacă obiectul cugetării lor nu le reține în toate felurile atenția, sînt lipsiți de bun simț.

Trebuie, oricît de sumară ar fi această expunere, să încercăm a lămuri celebra deviză : „ordine și progres“ luminată de mai puțin cunoscutul aforism : „Progresul nu-i decît dezvoltarea ordinei“. Primejdia pe care o prezintă expunerile rezumative — și nu fac excepție cele ale lui Comte

însuși pentru doctrina sa — este că trecem de la o idee la alta, noi care citim luînd drumul cel bătătorit și ne pomenim astfel în locurile comune. Fiecăruia i s-a ivit prilejul să declare că iubește progresul, dar că e și legat de ordine, situație din care nu există ieșire. Ideea lui Comte, aparent atît de simplă, este una din cele mai adînci și mai greu de intuit. Și-a însușit-o desigur din studiile sale despre astronomie, luînd aminte în sistemul planetar la variațiile care nu contravin legilor stabile. Complexitatea sistemului se află în legătură cu amplitudinea acestor variații, de unde și rezultă însemnata idee că ordinea cea mai complexă este totodată cea mai lesne de modificat. Iată cum, datorită contemplării pozitive a unei orînduieli ce ne este inaccesibilă, noțiunile de lege statornică și de variații pot fi împăcate fără cea mai mică obscuritate teoretică ; și-n felul acesta sfîrșește prin a fi alungat strigoiul metafizic al fatalității ; recunoaștem cu ușurință aici o consecință a sistematizărilor teologice. Iar adevăratul gînditor aplică în orice domeniu și pînă și-n sociologie principiul acesta de bază că legile statornice îngăduie modificări cu atît mai ample, cu cît orînduirea respectivă este mai complexă. Și aici se află noțiunea pozitivă a puterii omenești, adică a libertății reale, dar rămîne inaccesibilă cînd nu există o adîncă cultură enciclopedică. Dacă traducem această idee în alți termeni, înseamnă că progresul nu poate strica ordinea mai mult decît sînt variațiile în stare să calce legile mecanice. Și ideea aceasta i-a fost mai bine lămurită maestrului de către considerațiile lui Broussais [1] asupra

[1] ***François Broussais*** **(1772—1838), medic francez, fiziolog și histolog (n. tr.).**

sănătăţii şi bolii, care aparţin aceleiaşi orînduiri şi verifică aceleaşi legi. Aceasta este ideea pe care în cele din urmă o transportă pe tărîmul ştiinţei sociale, unde fireşte că nu-i uşor de înţeles atîta timp cît legile ordinei, care constituie obiectul statisticii sociale, nu sînt îndeajuns de cunoscute. Întreaga lui filozofie a istoriei scoate în evidenţă această legătură dintre ordine şi progres. Dar nu sîntem în măsură s-o înţelegem atîta vreme cît nu ne-am dat seama de relaţia mecanică potrivit căreia dinamica este supusă statisticii. Meditaţia aceasta sociologică, cu toate că se sprijină pe exemple destul de lămurite, riscă de aceea mult să rămînă zadarnică, din lipsă de suficientă pregătire. Vorbesc din experienţă.

VII

MORALA SOCIOLOGICA

De cînd, datorită progreselor conexe ale ştiinţei şi industriei, spiritul modern s-a descătuşat de orice teologie, omul occidental nu mai poate fi supus unei discipline decît în temeiul unei legi demonstrabile. De altfel, studiile sociologice, destul de pregătite acum, includ în domeniul ştiinţelor naturale preceptele de purtare socială pe care înţelepciunea practică le-a propovăduit întotdeauna, deşi le întemeia, după cum s-a văzut, pe doctrine a căror verificare este cu neputinţă. Ideea de a întemeia fidelitatea soţilor şi căsătoria indisolubilă pe ascultarea datorată unui Dumnezeu abstract şi de neconceput, e o caracteristică grăitoare a insuficienţei, de nu şi a primejdiei

acestor arbitrare construcţii teoretice, care îndepărtau minţile oamenilor de la dovezile adevărate, deşi li se aflau mult mai la îndemînă. Nici nu trebuie să ne mirăm de aceea că, odată cu moderna biruinţă a anarhiei metafizice, cele mai simple reguli ale ordinei sociale se vor fi năruit prin prăbuşirea slabelor doctrine pe care spiritul teologic le alipise cu atîta nesocotinţă. Aberaţia monoteistă n-a mers totuşi vreodată pînă la a prescrie în numele unei dogme acea dragoste maternă pe care simbolul fecioarei mame o proslăveşte nemijlocit. Avem încă un motiv să vedem în relaţia aceasta originară, tipul dintîi al existenţei sociale şi cel mai puternic dintre instinctele altruiste. E cu atît mai necesar să fie explicată strania greşeală a spiritului metafizic, care sub amîndouă chipurile sale, deismul şi empirismul, tot la individualism ajunge, pe calea negării mai mult sau mai puţin hotărîte a sentimentelor altruiste fireşti.

Individualismul e legat de monoteismul în care se cuvinte să şi desprindă strădania metafizică, şi anume prin doctrina mîntuirii individuale ce-ntotdeauna tinde, împotriva naturii, să dizolve legăturile sociale şi să însingureze omul în faţa lui Dumnezeu. Abstracţiunea aceasta era premergătoare ideologiei raţionaliste, după care societăţile sînt instituţii izvorîte din spiritul de prevedere ori din necesitate, la care individul se învoieşte ; doctrina drepturilor omului traduce doar în politica practică aceste ciudate construcţii teoretice, existenţa socială fiind întemeiată pe un soi de contract, mereu supus socotirii profiturilor şi cheltuielilor, totul sub semnul egalităţii radicale. Spiritul pozitiv, dimpotrivă, privind existenţa socială ca pe un fapt natural, întocmai ca

şi structura omului, şi referindu-se la punctul de vedere biologic, după care elementul ființei vii este un „ce" viu, aşa cum şi elementul unei linii este linie, iar elementul unei suprafețe, suprafață, ajunge să formuleze acest principiu de bază al oricărei cercetări sociologice : „Societatea este alcătuită din familii, nu din indivizi". Sîntem acum în măsură să arătăm că principiul acesta izvorăşte de-a dreptul din subordonarea legilor sociologice legilor biologice, potrivit orînduielii enciclopedice ; deoarece gestația şi primii ani ai vieții supun copilul unei strînse asocieri mai întîi cu mama, cu perechea mai apoi, de unde rezultă că cel mai simplu element al unei societăți este de la început societate. Uşor se înțelege că datorită acestor opinii era caraghios să te îndoieşti de existența sentimentelor sociale ori altruiste, tot atît de temeinice potrivit orînduirii biologice ca şi sentimentele egoiste, precum sînt dragostea maternă şi filială, dragostea conjugală, iubirea părintească, prietenia frățească.

Corectînd astfel concepțiile pesimiste ale teologismului, mai e nevoie să observăm că şi pe planul sentimentelor, inferiorul poartă pe superior sau, cu alte cuvinte, eminentul este mereu şi-n mod firesc cel mai puțin energic. De unde reiese că sentimentele altruiste, mereu fireşti şi ele, şi izvor de plăcere pentru toți cînd sînt împlinite, sînt tot în chip firesc şi slabe şi au nevoie spre a se dezvolta îndeajuns de educație şi condiții prielnice. Seria mai sus enumerată a sentimentelor familiale, mergînd de la cele mai energice la cele mai întinse, arată destul de clar că viața de familie, reglementată potrivit noțiunilor pozitive, este adevărata pregătire pentru viața socială.

Oricît de simple ar fi aceste sumare aprecieri, ne este îngăduit să ne punem mari nădejdi numai în reforma intelectuală pe care aceste sentimente trebuie s-o realizeze la orice om cu adevărat cult, de vreme ce se vede că aberația opusă, fie teologică, fie metafizică, se preface de îndată, pentru clasele instruite, în dizolvarea familiei şi în slăbirea pînă şi a sentimentului matern. Trebuie să înțelegem, studiind istoria omenească, puterea crescîndă a concepțiilor intelectuale, care nu sînt totuşi decît un mijloc, dar care pînă la urmă tot ajung, datorită autorității pe care le-o dă cea mai măruntă cunoaştere a orînduirii exterioare, să diriguiască acțiunea, de nu şi sentimentul. Dacă mai pricepem şi că e nevoie de o lungă ucenicie sub presiunea exterioară (începînd cu primele concepții fetişiste, vădit insuficiente cînd e vorba de o climă aspră şi cu trecere necesară prin abstracția metafizică), vom izbuti să ne explicăm toate aberațiile fără ca, drept urmare, să pierdem orice nădejde cu privire la natura umană ; o vom corecta doar printr-o sîrguincioasă pregătire enciclopedică, de care nimic nu ne poate scuti.

VIII

FAMILIA

Concepția metafizică despre familie, sub semnul ideii de contract, de drept şi, pînă la urmă, de egalitate, falsifică natura acestei societăți elementare din lipsă de luare aminte a condițiilor biologice care-i alcătuiesc temelia. Dacă nu pierdem din vedere că inferiorul poartă pe superior, deosebim în familie toată dependența omenească,

dar şi toată nădejdea omenească. Legea care ne defineşte pe scurt dependenţa e aceasta : sentimentele altruiste sînt în chip firesc mult mai puţin energice decît sentimentele egoiste. Legea care ne rezumă speranţele este următoarea : sentimentele altruiste, de îndată ce le încercăm în acele priincioase cazuri unde egoismul nu le stă împotrivă, se dezvoltă de la sine şi ajung a fi izvorul plăcerilor noastre obişnuite.

Privind sentimentele familiale elementare, constatăm că egoismul şi altruismul se află aici atît de unite, încît în dezvoltarea lor s-ar zice că energia caracteristică a unora trece în celelalte aidoma unui sînge plin de vigoare, izvoditor de mlădiţe robuste. S-ar putea spune că altruismul, ca şi cum ar fi grefat pe egoism, primeşte o viaţă mai bogată din partea acestor puternice rădăcini. Amestecul acesta desigur că le scade din demnitate, dar le dă putinţa să se înfrupte din putere şi lui îi datorăm prima experienţă a fericirii de a iubi, care altminteri, datorită dependenţei firii noastre faţă de orînduirea inferioară, rămîne o simplă închipuire ori teorie şi se dovedeşte prin urmare insuficientă de îndată ce împrejurările sînt grele. În afara cazurilor excepţionale, nu începem prin a iubi cu adevărat omenirea. În această iniţiere în fericirea de a iubi, dragostea maternă stă pe locul întîi — după cum şi sexul feminin merită numele de sex afectiv, cu alte cuvinte condiţionat de inimă, datorită experienţei acestei neasemuite „societăţi“ dintre mamă şi copil, unde nu încape umbră de îndoială că instinctul personal nu este la început deosebit de dragostea pentru celălalt. Biologic, copilul e parte integrantă din mamă înainte de a-şi trăi viaţa lui independentă.

Fiindcă nu s-au oprit îndeajuns asupra acestor puternice legături în lumina orînduirii enciclopedice, teoriile metafizice şi chiar cele teologice descriu şi admiră în loc să întemeieze.

Dragostea conjugală înfăţişează trăsături analoage, iar egoismul şi altruismul sînt deopotrivă de îmbinate şi aici datorită repercusiunilor unei funcţii biologice imperioase, de vreme ce fericirea individului depinde deîndată de fericirea celui ori celei pe care o iubeşte. Şi se cade să luăm aici aminte la o izbitoare pildă de educare a sentimentelor altruiste. Dragostea tatălui pentru copii este de la fire destul de slabă şi nu prinde la început viaţă decît datorită legăturii cu dragostea conjugală, luînd prin ea parte la dragostea maternă şi deci la toate îngrijorările, bucuriile şi durerile ei. Dragostea tatălui o ia atunci şi ea înainte îndreptăţitelor motive de a iubi şi le iscă, deoarece la căldura dragostei se deşteaptă şi înfloreşte copilul. „Cînd, zice maestrul, învinuim dragostea că e deseori oarbă, uităm că ura e şi mai oarbă şi într-un fel mult mai aducătoare de nenorociri.“ Nu există în limba franceză observaţie mai luminoasă în pofida atîtor searbăde locuri comune. Oricine pricepe cu uşurinţă cum de nu poate atunci copilul să nu îndrăgească deşteptarea propriei sale vieţi şi a pornirilor sale celor mai bune fără să nu îndrăgească totodată dubla dragoste care-l ajută să iasă din stricta animalitate. Dragostea reciprocă a fraţilor şi surorilor căreia i se adaugă întotdeauna, datorită prielnicelor condiţii biologice, o oarecare imitaţie a maternităţii şi paternităţii, pentru că nu ia naştere fără anumite piedici şi pentru că depinde şi de condiţiile familiale, este

şi ea un adevărat model al tuturor sentimentelor altruiste, după cum rezultă cu prisosință din cuvîntul de frăţie. Pentru a completa ceea ce nu poate fi acum decît o schiță, se cuvine a semnala reacţia pe care moravurile sociale şi instituţiile o exercită la rîndul lor asupra acestor sentimente fireşti. Monogamia şi caracterul indisolubil al căsătoriei contribuie la o şi mai mare concentrare a tuturor acestor mănoase afecţiuni, deoarece dragostea cu hotărîre voită ca urmare a unui inviolabil jurămînt, îşi făureşte temeinice motive, cu ajutorul acelei educaţii iubitoare în afara căreia există numai sfială, neîncredere în sine şi înşelătorie ; în schimb, ideea metafizică a divorţului, bazată pe un drept abstract, predispune la o asprime răuvoitoare, care iscă ceea ce bănuieşte şi în cele din urmă ne obişnuieşte să ne bizuim prea mult pe condiţiile inferioare în loc să aducem timpului prielnic de care dispunem prinosul de fericire făgăduit celor ce se încredinţează din plin şi fără meschinărie vieţii de familie. Trebuie să mai observăm, deşi pe un plan secundar, că legăturile de rudenie, de prietenie, de serviciu, care duc mai departe caracterul public al căsătoriei, îşi au şi ele importanţa în vederea potolirii toanelor sentimentului şi a meandrelor lui de neînlăturat într-o viaţă prea izolată. Aceste scurte consideraţii ne permit şi ne închipuim în parte neasemuitul capitol în care autorul nostru desăvîrşeşte analiza schiţată de însuşi Aristotel, despre felul cum sînt atît de puternic îmbinate deosebirile şi armoniile dintre firi. Dar problema cîrmuirii şi ascultării ţine de o idee superioară şi cere un capitol special.

[. . . . .]

X

GRAIUL ŞI CULTURA

Nici un om de geniu n-a putut vreodată făuri, ori schimba în adîncime, un grai real. Lucru-i adevărat şi cu privire la algebră, ce ar fi putut fi luată drept o creaţie individuală şi care totuşi a luat naştere de pe urma cooperării mulţimii calculatorilor, dacă-mi este îngăduit a vorbi astfel, fără ca nici un anume învăţat să fi izbutit a-şi lega numele de ea. Pilda graiului este deci în măsură să dovedească însemnătatea acţiunii sociale anonime, şi chiar a celei gînditoare, şi să dea astfel posibilitatea unei mai drepte preţuiri a continuităţii umane. După cum raţiunea se desprinde cu încetul de simţămîntul religios, tot astfel şi gîndirea modernă se dezvoltă folosind graiul popular care-i aduce cunoştinţe implicite mult mai organizate decît se crede. A. Comte nu uită să citeze înţelesurile echivoce care-s mereu un avertisment pentru filozof. Tot astfel cuvîntul „inimă“ simbolizează totodată curajul şi bunătatea. Cuvîntul „lege“ împreunează înţelesul juridic şi înţelesul ştiinţific, dezvăluind în acest fel întreaga istorie a acestei noţiuni. Cuvîntul „pozitiv“, pe care Comte n-a fost nevoie să-l născocească, ducea din vechi cu sine întreaga bogăţie a însuşirilor sale ce urmau numai să fie orînduite. În sfîrşit, frumoasa expresie „studii umaniste“ precum şi înrudirea cuvintelor „cultură“ şi „cult“ luminează cercetarea de faţă şi ne îndeamnă să privim graiul ca pe o unealtă a îmbunătăţirii teoretice şi practice. Nu-i greu de priceput că semnele graiului au exprimat toate mai întîi afecţiunea şi acţiunea care, datorită molipsirii simţămintelor şi

gesturilor — teroare, speranță, fugă, luptă — au fost întotdeauna și comune și individuale. Strigătul a trecut înaintea mișcării pentru numeroase pricini ușor de ghicit, pînă-ntr-atîta încît, în civilizațiile cele mai înaintate, semnele vizibile reprezintă acum sunete. Dar graiul celălalt și scrisul lui propriu — monument, sculptură, desen — n-a încetat de a face concurență elocinții și poeziei în vederea exprimării sentimentelor celor mai vii și mai adînci. Sub toate formele sale, dar mai ales sub forma abstractă ori fonetică, graiul are drept menire proprie să îmbine — chiar și în pofida gînditorului — sentimentul cu ideea și trecutul cu prezentul. Această așezare a gîndurilor în relație de subordonare față de afecțiuni, dacă luminează în chip minunat și pe unele și pe celelalte, este cu adevărat însăși frumusețea exprimării și-n același timp virtutea ei. Cine ar exprima numai idei, n-ar exprima de fapt nici măcar idei. Nimic nu poate trezi mai sigur recunoștința noastră față de trecut. Or, gîndirea fără de poezie este de-a dreptul lipsită de șir, anarhică, neomenească. Iată de ce înțeleptul nu trebuie să uite să citească zi de zi pe cei mai buni poeți ; în felul acesta sentimentul se civilizează, ori, și mai bine spus, se umanizează și gîndirea își află în exprimările sale sublime formele care o readuc la adevăratul ei rost. Este poate drept să spunem că măreția care însoțește operele de seamă ne ajută, printr-o întrecere în a admira, să depunem împotriva noastră chiar acea strădanie de curățire fără de care gîndirea rămîne abstractă iar emoția zvîcnită. Acum putem înțelege cum se deosebește o minte cultivată de o minte care nu-i decît instruită. Cultura și cultul aici se apropie. Explicația o dă o spusă adîncă a maestrului, după care graiul vocal

se bucură față de graiul gestului de avantajul de a vorbi totodată și aceluia chiar care grăiește ; pe calea acestei exprimări propriile noastre sentimente și propriile noastre gînduri ni se înfățișează. Prima străfulgerare a conștiinței — cuvînt plin de înțeles și acesta — nu poate fi despărțită de cuvîntarea eului cu sine. Dar se vede și că această gîndire reflectată a fost, dintotdeauna firește, orînduită de formele graiului obștesc ; se vede și mai bine, dacă îți cauți propriul gînd în formule dinainte elaborate, care acționează întocmai ca o regulă și ne duc înapoi la orînduirea omenească. Acesta-i și sensul rugăciunii. Iar meditația obișnuită, iscată de citirea autorilor celor mai buni, este rugăciunea pozitivistă. Și de data aceasta sistemul conservă progresînd. Dacă lecturilor acestora le adăugăm contemplarea operelor de artă, efectul fiind multiplicat de către o inevitabilă și binefăcătoare superstiție, înțelegem că întreaga religie a trecutului, pînă și naivul fetișism, este acum reașezată, potrivit unor cunoștințe pe de-a-ntregul demonstrabile. Iată cum nimic din ce e omenesc nu-i este străin înțeleptului.

XI

MAREA FIINȚĂ

Cercetările sociologice ne duc neapărat la concluzia că religiile cele mai naive au drept obiect societatea omenească însăși. Orice om încearcă față de societatea căreia aparține o dependență de care nu poate scăpa, dar de care nici nu vrea să

scape. Relația aceasta, unde supunerea nu s-a despărțit niciodată de iubire, este specifică oricărei religii ; dependența față de lucruri, îndată ce le separăm de orînduirea omenească, cuprinde mai mult teamă decît îndrăgire și-n cele din urmă nu poate trezi vreo afecțiune întemeiată, cunoștința legilor ducînd la concluzia că munca este singurul mijloc de a schimba în chip folositor orînduirea exterioară. Reprezentarea lumii materiale potrivit orînduirii omenești a putut însă — și-i ușor de înțeles de ce — să-i rătăcească pe oameni pînă la a-i îndepărta de la adevăratul Dumnezeu. Se cuvine totuși să arătăm că după un lung ocol teologic și metafizic, care a săpat adînc religia monoteistă în țările cele mai înaintate, nu mai încap nici credințe, nici anatemă, nici sacrilegii, nici, în sfîrșit, delicte de idei, decît în ceea ce privește patria.

Adevăratul Dumnezeu pe aici trebuie așadar căutat. Adevăratul Dumnezeu este societatea însăși. Atîta doar că trebuie să ne întrebăm, potrivit concepțiilor strict pozitive, care e adevărata societate.

Specia umană cîrmuiește pe întinsul planetei. Nimic nu se poate spune despre ceea ce era sau nu cu putință cu privire la perfecționarea analoagă a celorlalte specii animale, de vreme ce societățile omenești și-au cucerit siguranța și răgazul necesare progresului lor doar după o nemiloasă distrugere a speciilor potrivnice și după îmblînzirea celor mai puțin recalcitrante. Nici o specie animală n-a avut, așadar, mijloace să se dezvolte pe cale socială. Să încercăm însă a ne închipui ce ar fi cunoștințele omenești, artele, instituțiile, dacă omul încă tot ar mai trăi ca leii ori guzganii neîncetat fugăriți de o specie mai puternică. Presupunerile acestea sînt bine venite pentru a-l readuce pe om la smerenie și la o mai bună prețuire a cît este dator semenilor săi din prezent și din trecut. Iar filozofia istoriei, orientată, cum am mai spus, cu ajutorul meditației asupra științelor, industriei, religiei, vădește ceea ce fiecare societate a datorat înaintașilor săi. Dezvoltarea activității pașnice dezvăluie și ea din ce în ce mai mult cooperarea reală a feluritelor popoare [...] Doctrina pozitivă însă este aceea care împlinește unitatea mintală și morală pe care catolicismul nu fusese în stare s-o întemeieze din lipsă de dogme demonstrabile. Războiul însuși nu poate acoperi această frăție universală, ba, în unele privințe, o afirmă și mai vîrtos datorită unor alianțe și cooperări mai vaste. Continuitatea istoriei omenești a pregătit unitatea omenească. Dumnezeul cel adevărat este așadar omenirea, adevărata Mare ființă, cea mai vie dintre ființele cunoscute. „Morții îi cîrmuiesc pe cei vii", formulă celebră, dar adeseori îndepărtată de la înțelesul ei. Pentru că ea nu vrea să spună că cei vii sînt moștenitorii fiziologici ai străbunilor lor ; filiația aceasta nu-i decît animală. Adevărul este că orice om este mai ales cîrmuit de totalitatea venerabililor strămoși, ale căror opere și idei dăinuiesc și sînt patrimoniul comun al tuturor popoarelor. Domnia aceasta a morților de neuitat se îmbogățește cu cei mai vrednici dintre vii ; purificați prin nemurirea aceasta pozitivă, ei nu mai făptuiesc de-acum decît prin ceea ce au mai bun. Mai trebuie să observăm că puterea lor crește cu timpul, datorită unanimității admirației și comentariilor care le însoțesc operele și pomenirea. Totodată,

față de cîrmuirea aceasta a morților, bucurîndu-se din ce în ce mai mult de autoritate și răspîndind din ce în ce o mai curată lumină, perturbațiile iscate de indivizii vii au din ce în ce mai puțină importanță. Înțelegem acum de ce smintelile oamenilor lipsiți de cultură, care trăiesc în deplină necunoaștere a marilor morți — vor neapărat să reia totul de la început. Dar prestigiul lor scade mereu. Iată cum omenirea crește de la o generație la alta și e mai de preț decît omul singur, pe care-l supune ordinei.

[. . . . .]

XII

CALENDARUL ȘI CULTUL

Spre a organiza cultul public al Marii ființe, Auguste Comte propune un calendar în care se cuprinde tot progresul uman. Treisprezece luni a cîte douăzeci și opt de zile, astfel încît va exista o concordanță între săptămînă și lună. Fiecare zi e menită unui mort pe drept cuvînt celebru. Citez numai pe cele care statornicesc sfîrșitul fiecărei săptămîni.

Luna I :
Moisi. Teocrația inițială.
(Numa, Budha, Confucius, Mahomet.)

Luna a II-a :
Homer. Poezia veche.
(Eschil, Phidias, Aristofan, Virgiliu.)

Luna a III-a :
Aristotel. Filozofia veche.
(Thales, Pitagora, Socrate, Platon.)

Luna a IV-a :
Arhimede. Știința veche.
(Hipocrat, Apoloniu, Hiparc, Pliniu cel Bătrîn.)

Luna a V-a :
Cezar. Civilizația militară.
(Temistocle, Alexandru, Scipio, Traian.)

Luna a VI-a :
Sfîntul Pavel. Catolicismul.
(Sfîntul Augustin, Hildebrand, Sfîntul Bernard, Bossuet.)

Luna a VII-a :
Carol cel Mare. Civilizația feudală.
(Albert cel Mare, Godefroy, Inocențiu al III-lea, Ludovic cel Sfînt.)

Luna a VIII-a :
Dante. Epopeea modernă.
(Ariosto, Rafael, Tasso, Milton.)

Luna a IX-a :
Gutenberg. Industria modernă.
(Columb, Vaucanson, Watt, Montgolfier.)

Luna a X-a :
Shakespeare. Drama modernă.
(Calderon, Corneille, Molière, Mozart.)

Luna a XI-a :
Descartes. Filozofia modernă.
(Sfîntul Toma din Aquino, Bacon, Leibnitz, Hume.)

Luna a XII-a :

Frederic. Politica modernă.

(Ludovic al XI-lea, Wilhelm Taciturnul, Richelieu, Cromwell.)

Luna a XIII-a :

Bichat. Ştiinţa modernă.

(Galileu, Newton, Lavoisier, Gall.)

Zi complementară : sărbătoarea universală a morţilor.

Zi bisextilă : sărbătoare generală a femeilor cucernice.

Sărbătorile publice sînt întregite cu ceremonii uşor de închipuit şi strîns legate de un sistem de învăţămînt public liber, organizat în conformitate cu orînduirea enciclopedică.

Potrivit religiei acesteia, fiecare om îşi are morţii săi de predilecţie şi cultul său particular. Astfel, fiecare chezăşuieşte celor pe care i-a iubit o existenţă subiectivă, de înaltă eficacitate pentru perfecţionarea morală a credinciosului, deoarece mortul supravieţuieşte mai ales prin virtuţile sale.

Auguste Comte i-a consacrat un asemenea cult Clotildei de Vaux, după un an de dragoste curată şi de fericire. Şi el însuşi atribuie influenţei mai întîi obiective apoi subiective a femeii acesteia superioare tot ceea ce a adăugat operei sale după 1846. Deosebim aşadar, potrivit mărturiei maestrului, două faze în dezvoltarea doctrinei sale : în primul rînd sinteza obiectivă, ori sistematizarea enciclopedică a cunoştinţelor privind orînduirea exterioară şi orînduirea omenească, expusă în *Cursul de filozofie pozitivă.* Apoi sinteza subiectivă, care supune toate aceste cunoştinţe moralei şi care este expusă în *Cursul de politică pozitivă.* Termenul de „sinteză subiectivă" scoate în vileag ideea că priceperea legilor naturale nu constituie un scop în sine şi că adevăratul scop rămîne tot mîntuirea fiecăruia cu ajutorul Marii fiinţe în temeiul adîncului precept pozitivist : „Orînduieşte ce-i lăuntric după ce-i în afară". Cu alte cuvinte, e nevoie ca politica, ea însăşi bazată pe ştiinţe, să făurească o morală pentru fiecare ins, educînd sentimentul, imbold real al oricărei purtări. Am stăruit mai mult asupra apropierii decît asupra deosebirii acestor două filozofii, pentru că ideile fruntaşe ale sociologiei orînduitoare şi ale inutilităţii cunoştinţelor anarhice, se găsesc expuse pe larg în primul curs. Trebuie doar să mai adăugăm că aşezarea tuturor acestor funcţiuni în relaţia de subordonare faţă de sentiment, pe care o şi pregătise concepţia fetişismului iniţiator, fu brusc luminată de această scurtă experienţă a omeneştii armonii, prelungită de cucernice meditaţii. Desigur că nu există nici un sistem complet fără de o viaţă completă şi-i frumos lucru ca un filozof să-şi aducă gîndirea — sau cel puţin dezvoltarea ei — drept prinos providenţei Marii fiinţe — în aceeaşi măsură har şi întîmplare. Nu uităm însă că teoria pozitivă a familiei se întemeiază îndeosebi pe relaţiile biologice şi că ansamblul doctrinei tot pozitiv şi demonstrabil rămîne. Acordul dintre aceste puternice şi riguroase construcţii intelectuale, pe de o parte, şi cerinţele inimii, pe de alta, dau, ce-i drept, dovada ultimă şi hotărîtă şi închid acest vast cerc de cercetări. Copilăria trebuie, doar, să înflorească pe de-a-ntregul.

august 1918

CONVORBIRI LA MALUL MĂRII

(Fragment)

CONVORBIREA A CINCEA

Sclipiri Un haos de stînci ascuţite, o mare sfărîmată şi buimacă ; mii de sclipiri ; vîrtejuri, roţi de spumă ; nori auriţi, veşnici s-ar zice, şi care-s alţii în clipa următoare. Nimic, aici, nu dăinuieşte în sine. Nu există zimţi stîncoşi care să nu vestească acţiunea din afară. Ţărmul acesta n-are un chip al său ; chipul lui ţine de lumea apelor ; marea e purtată de luna călătoare. Am şi intrat în zodie nouă ; cornul lunii a crescut înapoia norilor din zilele trecute ; astrul palid iarăşi vine în urma soarelui pe un pătrar de cer. Pictorul statornicea rotocoalele de apă.

— Oamenii, vorbi Lebrun, au tot mers înainte, în ciuda morţilor şi naşterilor. Nu-i puţin lucru să gîndeşti mereu aceeaşi lună, iar fazele să i le pricepi datorită mişcării. Popoarele din vechime boceau luna bolîndă şi se veseleau cînd o altă lună creştea. Nu se poate spune în acest caz că mobilitatea n-ar reprezenta adevărul.

Luna nebună Nu ştiu, i-am răspuns. Şi poate pentru că prea lesne o socotim adevărată în cazurile cele mai prielnice, înţelegem s-o privim drept falsă cînd se potriveşte mai anevoios aparenţelor. Eu unul sînt ispitit să-mi spun în-

truna că luna nu se mişcă, nu se poate mişca ; că doar mintea noastră cugetă lunile acestea toate laolaltă pe o traiectorie ; în sfîrşit, că raportul unei poziţii faţă de cea învecinată nu se poate datora lunii de vreme ce, cînd e aici, nu mai e acolo.
Orbita Mai degrabă îmi vine a închipui un fel de vîrtej în atingere cu al nostru şi căreia luna îi este centrul ; iar dacă zic vîrtej, zic de fapt gîndire. Nu există orbită lunară, după cum nu există cercuri în apa aceasta. Cercurile sînt un fel de a citi schimbarea, după cum şi orbita e un chip de a o citi.

Pictorul îşi ridică privirea asupra noastră.

— Se credea altădată, zice el, că ziua începe şi sfîrşeşte, că noaptea începe şi sfîrşeşte. Noi ştim însă că ziua şi noaptea nu încetează şi că pămîntul lunecă neîncetat de la una la alta.

— Va să zică, spuse Lebrun, e tot schimbarea, gîndită pe calea unei schimbări. Dacă însă pămîntul se învîrteşte, înseamnă că am ales unele puncte fixe, iar mişcarea nu-i decît un raport de care pămîntul singur nu poate răspunde.

— Soarele, grăi pictorul, mă amăgeşte. Arta picturii constă în a picta cîte puţin în fiecare zi ; totuşi tendinţa noastră e cu totul potrivnică. Tuşa asta, bunăoară, nu-i de acum.
Îndoiala Şi-n vreme ce-şi lua paleta, adăugă :

— E pe deplin firească eroarea de a presupune că mişcarea se află în lucruri ; dar e o eroare cu urmări însemnate. Deoarece, dacă-i aşa, credem că ordinea, cauza, legea se află şi ele în lucruri. Se întrupează astfel în ele un alt suflet şi un Dumnezeu înzestrat cu intelect. Iată-ne ajunşi în punctul cel mai greu ; fiindcă e cazul să gîndim că legea şi cauza sînt simple forme, altfel spus că sînt

necesităţi ale intelectului, cărora natura nu le este cîtuşi de puţin supusă.

— Vorbele acestea pe care le rostiţi, răspunse Lebrun, eu nu le pot înţelege. Dar cel puţin le-am simţit mereu. Doctrina inducţiei mi s-a părut întotdeauna a fi doar treabă de belfer şi curată minciună academică. Nimic nu reîncepe întocmai, iar legile sînt nişte „aproximaţii". Drept care sîntem porniţi să ne îndoim de toate ; dar nici drumul acesta nu-i unul bun ; încep să-mi dau seama că nu-i.
Legiuitori E-n firea academicianului, vorbii eu, să predice altora şi să se îndoiască în sine. „Învăţatul" acela savant care vestea că erupţia din Martinica va lua sfîrşit, îşi putea oare da crezare sieşi ?

— Oamenii, grăi moşneagul, sînt atît de tare convinşi că legile politice sînt cum le vrem noi, încît ei cred că pot dirigui apa şi focul după cazurile anterioare. Se vor fi găsit, fără îndoială, proroci care să fi pus limite Tamisei cînd cu vestitele maree ale echinocţiului, care au zguduit atîtea obiceiuri. Şi totuşi, numai datorită legii însăşi a mareelor şi vînturilor putem înţelege că şi dezordinea aceea cumplită asculta de ordine. Contradicţia aceasta trebuie depăşită.

— Susţineţi, întrebă Lebrun, că legile noastre nu-s decît aproximative ? Oare aşa să fie ? Iată, vorbesc, dar de priceput nu pricep nimic.
Inducţia Ne lipseşte curajul, răspunse moşneagul. Nu prin simple accidente, sau astfel spus accidental, este falsă inducţia ; s-o judecăm potrivit esenţei şi să cutezăm a rosti dintru început că-i falsă.

— Da, spusei ; ceea ce e fals e acest tip de lege pe bază de mişcări, forţe ale solidelor rezistente,

e fals cînd îl pui în aplicare, oricare ar fi materia. Avem din nou prilejul de a spune că sfoara, oricît de întinsă, nu e o dreaptă mai vîrtos decît poate fi denumită dreaptă marginea unui cîmp.

— Ori poate, reluă moşneagul, ceea ce e fals e mai degrabă să iei forma drept materie şi din faptul că mişcările noastre au neapărat o lege, să tragem concluzia că această lege e legea lucrurilor.

— N-am putea oare, vru să ştie Lebrun, să concepem o mişcare fără legi ?

Existenţa Moşneagul răspunse :

— Pui întrebarea şi răspunsul ţi-a fost dat, potrivit celor ce am lămurit îndeajuns. Căci dreapta nu-i decît o lege menţinută, fie-ne îngăduit a spune, în pofida tuturor piedicilor ; iar paralelele nu sînt şi ele decît o lege, o veşnică reluare, o identitate care sfidează distanţa şi timpul. Şi tot astfel mişcarea e o lege fermă şi dinainte trasată ; la drept vorbind e o referinţă folositoare pentru a ne da seama de schimbări. N-am înţeles noi oare că fiecare parte a mişcării e parte în virtutea întregului, că fiecare punct al liniei e punct în virtutea liniei. Iată acum inducţia in deplina ei îndrăzneală; tot traiectul unei mişcări nu-i decît o reluare ; sau, mai bine zis, o consecinţă absolut determinată de către ceea ce a precedat. Dar dacă-i aşa, mişcarea aceasta nu-i lucru material ; ea nu există. Existenţa este ceea ce refuză să se mişte, ori două sau trei mişcări compuse, ori încă o alcătuire fără exterior, fără „accident", altfel spus fără corp.

Raport Oare, întrebai, să fie existenţa termenul celălalt, potrivnicul, acela care respinge ideea ?

— Care o respinge, răspunse moşneagul, dar care mai degrabă o desăvîrşeşte. A ! prieteni ai mei, marea aceasta încă nu ne-a învăţat, sîntem fii ai pămîntului şi oameni ai mării doar din întîmplare.

Şi deoarece ni se vedea mirarea pe chip şi-n gesturi, el urmă :

— Să nu credeţi că mecanismul nostru, ca şi, de altfel, geometria noastră, poate fi vreodată de-ajuns. Lucru de care ar trebui să ne dăm seama mai curînd cercetînd esenţa. Şirul numerelor este nelimitat ; aceasta nu-i o condiţie de fapt. Mai înainte ca să ne fi gîndit la numărătoarea stelelor, era limpede că un număr îl cheamă pe altul, numărul doi deopotrivă ; aşa-i exteriorul în esenţa sa. Schimbarea, datorită lucrării însăşi a intelectului, este exclusă din numărul însuşi fiind transportată în domeniul relaţiilor ; schimbarea care se potriveşte cu numărul e raportul lui cu următorul, cu îndoitul, cu întreitul, cu puterile sale.

Insuficienţa E nevoia aceasta de a concepe alte numere alăturea.

Între numere este de asemeni nevoie de alte numere ; şi rodnicia aceasta e minunată. Natura, cum vine vorba, nu se satură de a ne dărui deosebiri, dar intelectul nu se satură nici el de a gîndi. M-am oprit mai întîi asupra pildei numerelor, care-i cea mai abstractă dintre toate, pentru că ne dă ideea în sine a exteriorului. Dar seria aceasta a numerelor nu-i cumva insuficientă nu numai la capăt ? N-am sări de la un număr la altul dacă n-am aşterne un soi de raport nemijlocit de la unul la altul. Numărul cere neapărat linia dreaptă ; iar linia dreaptă, la rîndul ei, vrea alte puncte, alte drepte ; se vrea întrupată ; şi trup găseşte, vast, stăpînitor, stăruitor : lumea aceasta.

— Lumea, spusei, e străină de produsele intelectului.

— Dar, adause moşneagul, străină potrivit ideii însăşi a exteriorului; şi nu-l văd decît pe Descartes care să fi luat aminte la aceasta. Aplic regula, spuse el zîmbind şi după o scurtă pauză: încep cu sfîrşitul.

Ascetism Şi cine va înţelege această lege a exteriorului absolut, care frînge orice lege, de nu geometrul, datorită energicei purificări care se datoreşte negării fără încetare a oricărei determinări interne? Aici stă ascetismul iniţial; aici se află pitagoreicul în tinereţe. Firavă e dreapta aceasta care se prelungeşte în afara ei însăşi. Firavă e puterea aceasta care nu poate nimic deşi închipuirea ţine să-i adauge muşchiul, iar prin aceasta chiar un fel de nădejde. Adevărul e că sînt oprit de a-i da un trup. Iată de ce nu puţini au fost cei ce, de la Pitagora încoace, rodind avuţia aceasta, care tot mai aşteaptă şi care făgăduieşte în afara ei, şi-au spus în singurătate: intelect firav, de ce nu-mi dai pace? Intelectul nu răspunde niciodată, arată universul şi universul e cel ce răspunde.

Raţiunea de a fi Tăcu; eu însă, care pornisem în larg cu toate pînzele sus, fără a şti încotro merg, am întrebat:

— Ce răspunde universul?

— Ia să facem, răspunse moşneagul, un fel de cimilitură. Sînt, zice universul, un tot a cărui lege este să fie parte. Fiecare din părţile mele nu-i decît ea însăşi; totodată însă fiecare nu-i decît celelalte. Tot ceea ce este, se întîmplă, naşte, moare, totul depinde de altceva şi raţiunea aceasta de a fi, care ţine de un altul, nu e nici ea adevărată raţiune de a fi, pentru că celălalt depinde şi el de altul; şi nu există nici o altă raţiune pentru ca un lucru să fie aşa cum e decît faptul că alt lucru este aşa, ori a fost aşa. Şi aflaţi că dacă vreodată s-ar arăta pe undeva o „raţiune suficientă“, adică un temei în lucrul însuşi, pe scurt un fel de zeu gînditor înăuntrul lucrului, existenţa ar pieri de îndată; s-ar topi în esenţă. Aşa încît, precum a spus unul din înţelepţii noştri, trăim noi ceilalţi, noi, vietăţi ale mării, păsări, valuri, stînci, alge, trăim moartea zeilor. Cam aşa ne-a învăţat universul arta de a o picta pe Venus a mărilor; căci e toată în rotirile astea de apă, în dîrele astea înspumate, care nu-s decît dîre, în sclipirile astea împrumutate, care nu-s decît împrumutate; nu-i nimic altceva de-şi-i prea frumoasă. Şi-aşa firavul intelect ne uimeşte neîncetat, după cum şi plajele şi promontoriile astea, care vin unul după altul, apar şi dispar. Prieteni dragi, nu există raţiuni de a fi.

— Nici o raţiune, am spus, nici o altă raţiune poate decît a raţiunii de stat. Dar pînă la urmă o să ne ducă pe toţi pe rug.

Pyrrhus Asta-i legea intelectului, reluă moşneagul, ca intelectul să piară prin mijlocirea unor cauze străine. Pyrrhus a murit, zice-se, căzîndu-i o oală de noapte în cap; mintea n-ar putea concepe nici un fel de legătură între aceasta şi arta strategică; dar aceeaşi lipsă de legătură luminează arta strategică.

— După cum moartea lui Arhimede, spuse Lebrun, luminează geometria şi mecanica.

— Şi oricum ar fi, adăugai eu, mereu vom fi obligaţi să-i spunem omului acestuia înzestrat cu intelect: singur ţi-ai făcut-o.

Puricele de nisip Puricii de nisip îşi făceau salturile circulare.

Unul din ei se aşezase pe încă proaspăta pînză şi luase cu el o fărîmă de cer. Ce căutau oare acolo uleiul acela şi pasta cea colorată ? Ce mai ciudate înlănţuiri ! A fost nevoie de inul înflorit, sămînţa strivită, teascul, chimistul şi oxizii lui; cutia, pensulele, tîmplarul, copacul ; pictorul, proiectul, calea ferată ; casa şi zidarul ; n-ar fi trebuit decît o nepotrivire în aceste nenumărate munci, fără a mai pune la socoteală îndrăzneţele călătorii ale puricilor de nisip, marea şi celelalte, pentru ca acest mic crustaceu să nu poarte pe cap ciudata pălărie albastră. Unul dintre noi arătase cu degetul ciudata vietate; ceilalţi o urmăreau din ochi şi-n acelaşi timp urmăreau gînduri voioase. Căci simpla dezordine, cui ştie s-o vadă, trezeşte alte speranţe ; şi-n schimb o simplă situaţie exterioară poate întări gîndul lăuntric. Cugetările acestea însă nu erau încă destul de coapte pentru noi. Se cădea să ne înapoiem la căile intelectului. Mereu se cade să ne înapoiem la ele. După o lungă tăcere, politehnicianul ne ajută să facem cale întoarsă.

Timpul Înţeleg, continuă el, cauza şi efectul ; nu le despart de mecanism şi, pentru a grăi fără înconjur, clipa următoare unei mişcări determinate depinde de clipa imediat precedentă. Dar cauza aceasta lipsită de trup — relaţie în sine — e ea o cauză ? Iar succesiunea aceasta din idee este ea timpul ?

— Da, adăugai, timpul care ţine de univers, timpul care ne stăpîneşte atît de bine. Clipa aceasta e unică şi nu se va întoarce niciodată, a şi trecut. Şi ce putem oare, oprindu-ne gîndurile, decît să marcăm şi mai bine această trecere la clipa următoare a tuturor lucrurilor laolaltă, precum şi mişcarea aceasta care nu e mişcare ?

— Timpul, grăi moşneagul, e recif şi naufragiu pentru raţiune. Să chemăm din nou intelectul în ajutor.

Viteza Să-l chemăm, sării eu cu vorba. Toate minţile chibzuite au putut înţelege că timpul e lipsit de viteză şi că timpul nu-i cîtuşi de puţin o dimensiune ; şi aceasta s-a înţeles datorită trufiei noilor fizicieni. Tot spunînd ei că straniile lor afirmaţii sînt de acum încolo incontestabile, se ivi prilejul de a le cerceta şi de a constata că nu au nici un înţeles.

— Timpul, spuse Lebrun, n-are viteză. Doi timpi n-ar putea fi unul mai iute şi celălalt mai încet decît prin dubla raportare la spaţiu şi la timp pe care o presupune viteza ; ar exista aşadar un timp comun acestor doi timpi ; iar timpul acesta comun e timpul ; ceilalţi sînt mişcări.

Dimensiunea Timpul, precizai, nu e cîtuşi de puţin o dimensiune, nu presupune un raport special, nici o schimbare de loc, nici o distanţă. Un lucru, fără a-şi schimba locul, trece în mod necesar la clipa următoare şi apoi iar la cea următoare, păşind la fel cu toate celelalte lucruri ; şi paşii aceştia în timp nu sînt decît metafore ; timpul nu-i nici departe nici aproape ; timpul nebuloasei Orion e unul şi acelaşi cu timpul în care şi noi călătorim fără a ne schimba locul. Să spui că un timp e îndepărtat este o metaforă înşelătoare ; pentru că *locul* e cel îndepărtat ; dar timpul în care am ajunge în locul acela va veni fie că vrem ori ba, că mergem ori ba în locul acela ; nu-l putem zori, nici întîrzia şi prin urmare nici parcurge.

Forme Iată, constată moşneagul, o mare operaţie de clarificare în cuvinte puţine. Se poate spune orice despre timpul despărţit şi fără conti-

nut, după cum orice se poate spune despre spațiul despărțit și fără conținut, căci vorbele îngăduie totul ; cînd însă intelectul e la post și „prinde“ experiența, timpul e o formă pe care o regăsim, pe care n-o putem gîndi altminteri : și-i de-ajuns.

— E de-ajuns, spusei, pentru ca să se știe că timpul nu ține de lucruri și nici de spațiu, ci că lucrurile, oricare ar fi, nu pot fi cuprinse decît de spațiu și timp.

— Ei da, reluă moșneagul. Să descopere totodată spiritul și lumea și unul prin altul, iată ce-l mulțumește pe om ; mai mult nu cere ; mai departe nu caută. Cînd însă nu întîlnește această dublă rezistență datorită căreia se simte sigur pe locul lui, ba și sigur de toate îndatoririle sale, o ia razna, fie să cucerească lumea pe calea rațiunii — ceea ce nu dă decît șiruri nesfîrșite de argumente — fie la cucerirea rațiunii cu ajutorul lumii, ceea ce nu dă decît zidiri nesfîrșite de lumi și un soi de materie rațională. Și înseamnă a confunda mai departe forma cu materia, ori, după ce vor fi fost despărțite, a nu înțelege că nu pot fi despărțite. Să cunoști lumea pe calea ideilor, acesta e intelectul.

U n i v e r s a l Să nesocotim, oare, întrebai, pe cei care iau timpul drept o rînduială proprie fiecărei ființe conștiente de sine — rînduială a gîndurilor și sentimentelor sale — pe care o trece lumii și i-o îmbracă întocmai ca pe un veșmînt ce nu-i al ei ?

— Asta, răspunse moșneagul, nu face parte din cercetările noastre actuale. Dar nu-i greu de constatat că nu avem amintiri orînduite decît datorită timpului nostru al tuturora. „Înainte“ și „după“ sînt adevăruri universale, dovadă și poetul care-și amintește.

— Iată deci, încheiai, timpul reașezat ca universal ; și nu pierdeți prilejul de a admira acest minunat cuvînt, atît de puțin înțeles ; universal înseamnă ce este necesar și ține așadar de univers, oricum m-aș gîndi eu la univers.

D e d u c ț i e Să găsești universalul, adăugă moșneagul, să nu poți să ți-l supui, să i te rînduiești, să te recunoști într-însul, înseamnă să te cunoști ca spirit. Să mergi mai departe înseamnă, cum se spune, să vrei să sari peste umbra ta, fiindcă, în orice dovadă e presupus universalul.

— Îngăduiți-mi, am spus, o întrebare copilărească. Din faptul că nu putem frînge timpul trebuie oare să deducem că universul se va supune timpului, că orice clipă următoare va ține de cea precedentă numai pentru simplul motiv că orice timp presupune un timp care să-l fi precedat ? Trebuie trasă concluzia că ceva rămîne aidoma în orice schimbare numai pentru simplul motiv că același timp ne poartă de la o stare la alta ? Trebuie trasă concluzia că neapărat se va întîmpla mereu altceva pentru simplul motiv că un timp urmează mereu unui timp ? Și, în sfîrșit, că ceea ce este după nu poate fi înainte pentru simplul motiv că nu putem răsturna șirul timpului ? Asta-mi pare fără tîlc. E o dovadă mai puțin tare decît faptul pe care vrea să-l susțină.

S p a ț i u î n c h i s Deducția, răspunse moșneagul, e o boală juridică. Pentru că cetățenii sînt datori ascultare, am dori ca și lucrurile să datoreze ascultare. Dacă însă vom ajunge cu bine la capătul acestor convorbiri, se va vedea că lucrurile nu dau ascultare nimănui și că spațiul, timpul și mișcarea sînt unelte care chiar aceasta ne vor îngădui să pricepem.

— Există cazuri, observă Lebrun, în care natura dă răspuns din plin. Oricine cunoaşte al doilea principiu al termodinamicii ; ni s-a împuiat capul cu principiul acesta şi nimeni nu s-a priceput să spună dacă experienţa dovedeşte cu adevărat că, într-un sistem închis, energia niciodată nu se ridică și nu ajunge de la sine mai eficientă, ci, dimpotrivă, coboară mereu pînă la cel mai de jos nivel, toate lucrările făcîndu-se fără ca, după cum se spune, transformarea mişcării în căldură să fie pe deplin reversibilă. Şi de bună seamă că nimeni n-ar fi văzut aici altceva decît încă o greutate în mînuirea lumii, dacă Măria-sa Timpul n-ar fi aşteptat oarecum această schimbare ireversibilă, care singură îi asigură un rost. Timpul nu se poate întoarce ; înseamnă acum că şi devenirea firească nu poate nici ea să se întoarcă ? Nu-i lucru providenţial ?

— Lumea e raţiunea, îşi reluă moşneagul firul vorbirii. Astfel grăiesc stoicii şi acesta-i izvorul oricărei resemnări, adică, aşa cum ajung pînă la urmă să cred, al întregului rău posibil — ori aproape al întregului. Căci, pe lîngă un cucernic înţelept care se înfrînează de la ucidere, cîţi nu se află care ucid, cu sau fără forme, pentru că îşi spun că în fond aşa a statornicit lumea divină — şi aşa vrea ea cu străşnicie ; porunca de la ea vine, astfel încît la drept vorbind toate-s bune, totul e drept, totul e raţional cînd făptuim punînd în joc forţa !

Nebunul Şi după a mea părere gîndul acesta, dacă-i dus pînă la capăt, e tot una cu sufletul nebunului. Prea înţeleptule intelect, mărginitule intelect, învaţă-ne curajul potrivit cu priveliştea mării acesteia care nu vrea nimic, unde e limpede

că acelaşi val care ne-ar îneca — în virtutea principiului lui Arhimede — ne-ar şi purta deopotrivă. Dar am ajuns în punctul unde omul îşi ia tălpăşiţa : mod străvechi şi sigur de a-i privi pe zei în faţă.

— Să ne ferim, spusei, de minuni ; sînt lucrul cel mai răspîndit în lume ;

Minune Gîndesc, aşadar, potrivit cu ordinea, vorbi moşneagul din nou ; aceasta-i menirea bătrînului. Platon a vrut să ne înveţe cînd ne arată pe cel mai bătrîn gîndind ordonat şi pe cel mai tînăr răspunzînd doar : Da, chiar aşa e, cum de-ar fi altfel ? Aşa cum punem noi punctele şi virgulele.

Mecanism Şi cum îmi pare că, datorită chibzuinţei noastre de geometri, toate-s ca să zicem aşa la locul lor, îmi pot îngădui în primul rînd un fel de rezumat. Mai întîi, este adevărat că, aşa cum o aplicăm experienţei, cauza se potriveşte cu timpul ; dar nu fără de noţiuni intermediare ca acele de unghi şi dreaptă, mecanism, combinare a mişcărilor şi forţelor, atomism formal şi în sfîrşit negare a tot ce este lăuntric. Pentru că mecanismul defineşte substanţa pe care o voi numi formală, adică lucrul invariabil care se mişcă, precum şi travaliul invariabil care se transformă, ceea ce am arătat mai înainte cu şurubul, cuiul şi scripetele. Iar cei care ar voi să spună că timpul e anterior, potrivit rînduielii, construcţiilor noastre mecanice, ba şi geometrice, nu încape îndoială că se grăbesc. După cum mişcarea nu este încă reală şi nu va deveni reală decît după ce va fi fost aplicată schimbării, tot astfel timpul mecanicii nu este încă timpul ; e mai degrabă o nevoie de timp, o chemare a timpului, un loc gol, deşi

formal desenat, iar timpul, ca şi mişcarea, nu-i din plin ceea ce este decît atunci cînd „prinde" lucrul început în experienţă. Există aşadar un drum înspre timp prin mijlocirea gîndurilor noastre, deşi mai apoi socotim, făcînd cale întoarsă, că şi gîndurile noastre sînt ele însele în timp; şi cugetarea aceasta e mai mult sau mai puţin potrivită să ne ajute a pricepe rînduiala gîndurilor noastre, după cum ideea noastră despre timp este mai aproape de a pogorî — de putem zice astfel — deasupra universului dat. Dar nu trebuie să ne grăbim să ne supunem timpului. Iar dacă am fi înţeles pe deplin că nimic nu se întîmplă decît prin mijlocirea exteriorului, cele două însuşiri ale cauzei n-ar mai cuprinde nici o taină. *Cauze oculte* Pe scurt, încă nu-i vorba aici decît de eliminarea cauzelor oculte sau, dacă vreţi, de înfăţişarea mecanismului în chipul cel mai strict. Acum însă e mai bine să întrebăm, pentru ca punctuaţiile şi respiraţiile noastre să fie mai net accentuate. Şi să răspundă cel mai tînăr.

— Am, zise Lebrun, un vraf de răspunsuri. Ce plăcere, să poţi spune da !

MOŞNEAGUL

Ploaie — Nu spun oamenii că norul e cauza ploii ?

CEL MAI TÎNĂR

— Spun.

MOŞNEAGUL

— Drept spun oare ?

CEL MAI TÎNĂR

— Habar n-am ce răspuns să dau. Ştiu că norul nu-i în sine decît o ploaie. Picăturile de ploaie nu pot înceta să cadă. Priviţi, iată colo sus o ploaie aeriană şi care nu ajunge pînă pe nisipul acesta. Şi dacă prin ploaie înţeleg ceea ce udă pămîntul, norul nu-i cauza ploii.

MOŞNEAGUL

— Bun. Dar dacă norul, din pricina grosimii picăturilor, a vîntului rece, în sfîrşit a tuturor împrejurărilor ajunge totuşi pe sol, putea-vom spune că norul e cauza ploii ?

CEL MAI TÎNĂR

— E ploaie atunci, nu mai e nor.

MOŞNEAGUL

— Prea învăţată tinereţe !

CEL MAI TÎNĂR

— Înaintată, vai, în vîrstă.

MOŞNEAGUL

— Cu vîrsta trebuie să te împaci. Dar, ia spune-mi, nu-i denumit norul cauză ?

CEL MAI TÎNĂR

Efect Ba da.

MOŞNEAGUL

— Iar ploaia, efect ?

CEL MAI TÎNĂR

— Ba da.

MOŞNEAGUL

— Atîta vreme cît cauza e şi efectul nu e, putem socoti cauza, cauză ?

CEL MAI TÎNĂR

— Nu.

MOŞNEAGUL

— Iar cînd efectul e, mai putem oare despărţi cauza de efect ?

CEL MAI TÎNĂR

— Nu putem.

MOŞNEAGUL

Schimbare Cauza trece în efect. Putem spune aşa ?

CEL MAI TÎNĂR

— Putem.

MOŞNEAGUL

— Trece de îndată în efect ?

CEL MAI TÎNĂR

— Da ; de îndată ce cauza e cauză, ea nu-i nimic alta decît efectul.

MOŞNEAGUL

— Nu putem aşadar păstra aceşti doi termeni despărţiţi, după cum n-am putut nici despărţi un punct de un altul ; două puncte de o dreaptă ; o dreaptă de un unghi ; poziţia de mişcare.

CEL MAI TÎNĂR

— Intocmai.

MOŞNEAGUL

Picături O picătură de apă e mai întîi foarte mică.

CEL MAI TÎNĂR

— Da.

MOŞNEAGUL

— Şi micimea e cauza pentru care picătura de apă cade foarte încet.

CEL MAI TÎNĂR

— Desigur.

MOŞNEAGUL

— Dar nu înseamnă asta oare mai întîi că e foarte mică şi că apoi cade foarte încet ?

CEL MAI TÎNĂR

— Nu. Cade foarte încet tocmai din pricină că e foarte mică.

MOŞNEAGUL

Cădere Dar dacă aerul devine mai rece, picătura creşte ?

CEL MAI TÎNĂR

— Da.

MOŞNEAGUL

— Din pricina asta chiar.

CEL MAI TÎNĂR

— Da, din pricina asta.

MOŞNEAGUL

— Şi, cu cît e mai mare, cu atît cade mai repede ?

CEL MAI TÎNĂR

Cauza Chiar aşa. Cauza trece în efect.

MOŞNEAGUL

— Nu poate exista deci cea mai mică întîrziere şi nici cea mai mică diferenţă de timp între clipa în care cauza există şi clipa în care efectul începe să existe ?

CEL MAI TÎNĂR

— Nu poate exista.

MOŞNEAGUL

— Cauza aşadar nu poate de fel aştepta, nici rămîne suspendată, încărcată oarecum cu posibilităţi care n-au fiinţă ?

CEL MAI TÎNĂR

— Nu poate, dacă e cu adevărat cauză.

— Îngăduiţi-mi, am spus, să vă tulbur jocul. Cauza aceasta care se arată în raţionamentele noastre scolastice, cauza aceasta care aşteaptă, cauza aceasta care ar putea face dar nu face, reprezintă omul juridic. Greşală care tot de la politică vine.

— Şi dimpotrivă, răspunse moşneagul, am vedea o politică nouă dacă intelectul şi-ar spune şi el cuvîntul. Dar mai întîi trebuie să se întărească prin studii mai uşoare, ba chiar, după a mea părere, să obţină să i se recunoască titlurile. Întreaga rezistenţă politică s-a îndreptat mereu împotriva inteligenţei ; şi-mi vine a crede că inteligenţa încă n-a luptat cu toate armele ei.

Teologi Să aşteptăm oare ca teologii — care sînt politicieni cu adevărat — s-o aşeze la rangul ei atunci cînd ea însăşi se dispreţuieşte ?

— Să reluăm jocul, am răspuns.

MOŞNEAGUL

— Aşadar, în lanţul fără sfîrşit al cauzelor şi efectelor, zadarnic am încerca să păstrăm cauze care nu fac nimic şi efecte care nu sînt cauze ?

CEL MAI TÎNĂR

— Zadarnic.

MOŞNEAGUL

— Dar fără încetare cauza trece în efect ?

CEL MAI TÎNĂR

— Fără încetare.

MOŞNEAGUL

Condensare Norul acesta creşte mereu în zona lui rece, prin condensare ?

CEL MAI TÎNĂR

— Da.

MOŞNEAGUL

— Să fim mai precişi : zona rece trece neîncetat de la cald la frig.

CEL MAI TÎNĂR

— Trece.

MOŞNEAGUL

— Ploaia aceasta cade neîncetat.

CEL MAI TÎNĂR

— Cade neîncetat.

MOŞNEAGUL

— În zona caldă sau, mai bine zis, încălzită, ploaia nu încetează de a seca în aer.

CEL MAI TÎNĂR

— Nu încetează.

MOŞNEAGUL

— Şi-n înţelesul acesta oare norul e mărginit pe dedesubt ?

CEL MAI TÎNĂR

— În înţelesul acesta, da.

— Va să zică norul nu încetează de a curge, chiar cînd dăinuie ?

CEL MAI TÎNĂR

— Nu încetează.

MOŞNEAGUL

— Desigur, cel care a spus acum cîteva secole că totul curge, n-a spus puţin lucru.
Heraclit Iar soarele lui Heraclit devenise proverbial în vremea lui Platon ; dovadă că Ionianul nu luase aminte numai la trecerea celor ce trec, lucru uşor, ci că pătrunsese prin gîndire în inima însăşi a stîncilor şi pînă la soarele credincios în reveniri. Am spus dinadins prin gîndire ; căci nu putem pentru nimic în lume gîndi odihna altfel decît prin schimbare, iar raportul de la cauză la efect nu viază decît de pe urma unei continue treceri.

CEL MAI TÎNĂR

— Adevărat.

MOŞNEAGUL

Gînduri — Aşa se iveşte timpul şi-n raţionamentele noastre abstracte, ducîndu-ne mereu la clipa următoare ?

CEL MAI TÎNĂR

— Da.

MOŞNEAGUL

— Traduce însă mişcarea altceva în afară de această cerinţă a minţii noastre ?

CEL MAI TÎNĂR

— Îmi pare că nu.

MOŞNEAGUL

— Iar linia dreaptă însăşi, e oare gîndită altfel decît printr-un fel de cursă de la ceea ce e la ceea ce-i lipseşte ?

CEL MAI TÎNĂR

— Nu-i altfel gîndită.

MOŞNEAGUL

— Ce-i mic nu cere oare ce-i mare şi ce-i mare pe ce-i mic ?

CEL MAI TÎNĂR

— Cere.

MOŞNEAGUL

Ţesătorul Dacă-i aşa, nu ne asemănăm oare cu ţesătorul care-şi încearcă suveica înainte de a se apuca de ţesut ?

CEL MAI TÎNĂR

— Ne asemănăm.

MOŞNEAGUL

— Şi toate ideile noastre legate de obiect nu sînt ele ţesute din fire încrucişate, cum sînt şi veşmintele ?

CEL MAI TÎNĂR

— Sînt.

MOŞNEAGUL

Trecere E de ajuns ca să putem spune că forma mecanismului ne pregăteşte să înţelegem mai bine schimbarea decît repausul.

CEL MAI TÎNĂR

— Putem spune.

MOŞNEAGUL

— Fără ca să trebuiască să facem apel la simpla necesitate a timpului ?

CEL MAI TÎNĂR

— Nu ştiu.

MOŞNEAGUL

Aşteptare Mi se pare că specificul intelectului este de a se mărgini la necesitatea unei idei şi apoi a alteia ; şi că de fapt linia dreaptă indică bine timpul într-un anume înţeles, dar că mişcarea îl indică şi mai bine, fără ca să putem totuşi spune că toate aceste traiectorii reprezintă timpul ; ci mai curînd îl pregătesc ; deoarece e nevoie ca timpul să fie tăgăduit ca dimensiune, dar mai întîi gîndit ca dimensiune.

CEL MAI TÎNĂR

— Şi mie îmi pare aşa.

MOŞNEAGUL

— Prin urmare orice mecanism ne aşază în funcţie de aşteptare, aşteptarea e ceva ce va să vie, ce nu încetează de a veni ?

— Aşa e.

Continuitate Întrerupsei încă o dată.

— Ideea, după cîte cred, se subţiază. Desigur, nimerit lucru este să observăm că dialectica noastră cade de la sine în clipa următoare şi că mişcarea e aşa încît n-o putem opri în gînd fără a o continua în gînd. Dar îmi vine mai la îndemînă să-mi port atenţia asupra unei idei pe care pînă acum n-o formulasem, anume că ideea de cauză cuprinde într-însa o schimbare continuă, o prăbuşire iminentă şi care niciodată nu aşteaptă. Armă abstractă, care mereu loveşte şi care frînge aparenţele.

— Iată de ce, răspunse el, am ţinut a stărui asupra acestui punct, punîndu-vă răbdarea la grea încercare. De altfel intelectul nu are drept funcţie să găsească necesităţilor o temelie absolută; îi este de-ajuns să le încerce în fel şi chip. Şi sînt convins că eroarea stăruitoare a politicienilor stă în a crede că există cauze care aşteaptă şi vor acţiona mai tîrziu, nu se ştie cînd, asemenea unui tun încărcat ce trage într-un anume moment dinainte hotărît.

Entropie S-ar cădea, dimpotrivă, să fim cît se poate de ferm convinşi că o casă nu încetează de a se prăbuşi, că muntele nu încetează de a se toci, că o explozie nu încetează de a se produce şi altele asemenea; şi cred că simţămîntul prezenţei, care mereu ne ţine legaţi de realitate, presupune acest fel de aşteptare dialectică, mai pătrunzătoare decît ochii. Dar, adause, iată că umbrele se lungesc, asfinţitul a şi sosit şi voiam, în convorbirea aceasta, şi aşa prea lungă, să cercetez — nu să rezolv — cealaltă greutate. Ştim oare dacă ce

este *după* n-ar fi putut să fie *înainte?* Şi cum o ştim?

. Entropie, grăi Lebrun, deci taină!

— Taină, da, în manualele şcolare, reluă moşneagul. Dar ia să dăm încă o dată glas ideii de raport exterior care este fără îndoială idee a existenţei nude. Dacă ne mirăm că într-un sistem închis totul coboară la nivelul cel mai jos, nu-i oare pentru că uităm regula supremă, anume că schimbarea unui lucru, mic sau mare, n-are a face, precum şi noul şi producerea unui proces într-un lucru, îşi găsesc mereu explicaţia prin exterior şi-n cele din urmă prin ceea ce lucrul „nu este"? Dacă materialul explozibil s-ar concentra de la sine, iar nu printr-o explozie exterioară, cum e un foc, ar trebui să zicem că aici mecanismul dă greş şi că se produc schimbări înăuntrul punctului.

Punctul Pentru că punctul, am tot spus-o, nu e nimic; natura sa nu este decît exterioară, ţine numai de elemente exterioare, cum ar fi poziţia ori şocul produs de un vecin. Iar ideea aceasta supremă a intelectului vrea, pare-mi-se, ca un sistem închis să fie inert, vreau să spun faţă de sistemele vecine; cu alte cuvinte într-însul tot a sfîrşit şi nimic nu începe; ceea ce e destul de limpede exprimat de legea degradării.

Sistem închis Ceea ce exprimă legea aceasta, bănuiesc, este că tot ce se petrece într-un sistem închis se află de asemeni supus raportului exterior; altfel spus că întîmplările într-însul sînt urmarea diferenţelor care, din pricina îngrădirii, nu pot asigura o schimbare fără sfîrşit; aşadar, tot datorită inerţiei părţilor componente ajunge sistemul închis la inerţie, ceea ce înseamnă că nu se va schimba atît timp cît va fi închis. Ideea

aceasta grea nu mi-o pot însuşi cu una cu două, dar îi găsesc o pildă în mişcările acelor molecule care pentru noi reprezintă căldura şi a căror neîncetată circulaţie se traduce în cele din urmă printr-o temperatură uniformă. Iată de ce nu-i simplă întîmplarea că a fost închipuit un spiriduş[1] care din frig face căldură ; spiriduşul nu-i decît reluarea teoriei calităţilor oculte. Poate că ar fi mai nimerit să zicem că un sistem închis nu are însuşiri ; bănuiesc că aceasta e ideea ascunsă către care mergem orbeşte şi doar pe calea tehnicii. În vreme ce intelectul descoperă aici relaţia indivizibilă.

Soarele Mai departe nu întreb, zise Lebrun. Căci am reflectat pînă una alta îndeajuns asupra unui punct care nu-i nimic. Nici un lucru nu face decît să redea si să transmită ; un soare nu-i decît un centru de cădere sau contracţie. Cum de-am concepe un soare independent ?

— Munte fără vale, am spus. Această veche comparaţie îşi află aici sălaşul şi nu-i prea devreme.

Dune Monologurile acestea le schimbăm, de s-ar putea vorbi aşa, la înapoiere, pe duna aurită şi elastică pentru picior. Există oare pe lume lucru mai limpede mişcător decît o dună ? Vîntul o presară cu un nor de nisip, iarba e uneori pe jumătate învăluită ; dar îşi vădeşte din nou creasta, alcătuind ţesutul cel mai uluitor, adică tocmai valurile acelea solide pe care umblam, solide pentru greutatea noastră şi pentru durata noastră, dar pe care un semi-zeu mai puţin vremelnic le-ar putea vedea cum se rostogolesc şi se prăbuşesc aşa cum vedem noi valurile de apă. Un băştinaş ne zugrăvea, aşa cum ştia din moşi-strămoşi, vechiul estuar, portul acum scufundat şi rîul prefăcut în biet izvor năpădit de trestii. Nu-i de-ajuns să percepem schimbarea ; ar trebui s-o căutăm şi s-o cerem stăruitor şi, pentru a vorbi deschis, să nu gîndim permanentul decît în schimbare. Eu unul încă nu ajunsesem la această idee de seamă ; eram destul de mulţumit că înţelesesem pe jumătate ; poate fi sfîrşit de zi mai minunat decît cînd laşi pe a doua zi idei ce poartă în ele un viitor ?

[1] Aluzie la „demonul" lui Maxwell (n.tr.).

ANOTIMPURILE GÎNDIRII

(Fragmente)

DOUĂ PUTERI

Împărații de altădată ai Chinei orînduiau spațiul și timpul. Prilej de mari ceremonii. Primeau poruncă strașnică cele patru puncte cardinale și toate depărtările întinsei împărății ; primeau poruncă anotimpurile și lunile și, din vreme, anii, să se așeze frumos la rînd și să alcătuiască un soi de drum al viitorului, gol încă de întîmplări, dar pregătit să le întîmpine. Cu această îndoită chezășie, noroadele își întocmeau planurile, își potriveau muncile, își așterneau nădejdile.

Nouă acestea ni se par de rîs, deoarece știm că spațiul se desfășoară de la sine și fără ajutorul nostru, mereu depășindu-se, iar că timpul se scurge și el fără să ne ceară voie, fiecare clipă fiind ștearsă de clipa următoare ; moartea aceasta a clipelor nu va înceta în veci, măcar de nu vor mai fi împărății în lume. Cu toate acestea, ceremonia chitailor ar putea fi un simbol măreț, menirea oricărui împărat stînd la drept vorbind în a porunci lucruri care nu s-ar putea să fie altfel. Iar dacă legile unui stat n-ar fi decît legile firii însăși, după cum a înțeles mintea pătrunzătoare a lui Montesquieu, nu ne-ar mai rămîne să cerem nimic. Ce pot oare face autoritățile decît să ne

statornicească precum sîntem, lăsînd în plata Domnului, sub temutul nume de dreptate, urmările fărădelegii și urmările trudei ? Nu-i oare firesc și legiuit ca după plată să vină și răsplata și ca cel care fură și ucide să nu moară de moarte bună ? Ocîrmuirea cea mai desăvîrșită nu poate deci prevesti decît potrivit cu legile naturii. „Dacă sînteți drepți, dacă vă cîștigați viața muncind și într-ajutorîndu-vă, veți trăi cu pace. Dacă vreți să cotropiți, să amenințați, să siluiți, dacă, într-un cuvînt, vreți să înșfăcați în loc să agonisiți, veți avea parte de război." Propășirea, dacă-i așa, n-ar mai atîrna decît de noi oamenii ; autoritățile n-ar mai păzi decît orînduirea existentă, adică întocmai pe aceea de care sîntem cu toții vrednici. De mirare ce s-ar alege din poliție.

Mai este și o altă putere, o altă orînduire, o altă obște. Nu-i adevărat că spațiul se întinde de la sine și că ne deschide căi în toate părțile. Altceva ne e dat, hățișul încîlcit, noaptea neostoită, negura, stelele adeseori ascunse, fuga, spaima. Privind morișca de vînt știm însă mai bine decît după soare unde e răsăritul și unde e apusul ; mai sînt și șosele și borne indicatoare ; faruri pe coastă, hărți și un anuar ; școli unde învățăm să deslușim în ce loc anume ne aflăm, măcar de-am fi pe luciul neted al oceanului, după aștri și după ornice. Spațiul este împărțit, ba nici nu-i altceva decît această împărțire. Depărtarea, apropierea, arătarea drumurilor, pînă și pietrele de hotar ale ogoarelor, totul este statornicit și supravegheat de o putere care nu asuprește.

Timpul nu-i nimic dacă nu-l cugeți ; și nu văd cum l-am cugeta dacă zilele n-ar fi numărate de către obște, dacă lunile și anotimpurile n-ar fi măsurate cu grijă, dacă nu s-ar rîndui sărbători obștești, care să amintească unde și în ce fel se află cu adevărat soarele. Ce s-ar alege din amintirile noastre dacă n-ar mai fi datele din calendar ?

Ce-ar mai rămîne din an dacă fiecare s-ar lua numai după frig și după căldură ? Am mai sărbători oare cu aceeași îndrăzneală înnoirea la Crăciun, am mai vesti oare Anul Nou și urcușul soarelui cînd ne cuprinde înghețul ? Am cuteza oare să dăm crezare șăgalnicei primăveri cînd aprilie ne biciuie cu recea-i ploaie ? Iar cînd începe eclipsa, cine n-ar crede că soarele va pieri ? Veșnicul împărat al Chinei le știe însă pe toate. El menește dinainte anul feciorelnic și vremile cînd se cade să fim prevăzători sau plini de încredere. Dinainte statornicește letopiseții istoriei noastre oricare ar fi să fie ; dinainte rostește zilele, precum și decorul solar ori lunar în care se vor petrece bucuriile sau nenorocirile noastre, tot ceea ce mai rămîne fiind lăsat pe seama bărbăției noastre. În fastul zilei dintîi a lui Gerar nu se arată deci puterea, ci o altă forță, care-i numai gînditoare. Sărbătoare abstractă, austeră și mult frumoasă.

1 ianuarie 1928

III

COLIND DE CRĂCIUN

Icoanele Crăciunului sînt uimitoare, ba, dacă stai și te gîndești, de-a dreptul subversive. Pruncul în iesle, între bou și măgar, și craii magi care i se închină, iată ceva din care nu reiese că au-

toritățile ar fi vrednice de măcar o iotă de respect. Mitul acesta vechi e o crimă de lezmajestate ; și admir cît de dîrz s-a ținut cugetul popular atîta amar de veacuri. Datorită unor cîntece vitejești și fără seamăn în lume, toți oamenii de pe acest pămînt, și nu numai cei care n-au parte decît de supunere și trudă, pomenesc acum o soartă nefericită, înălțată prin gîndire, dar încheiată de călău. Toată puterea Cezarilor, trecută, prezentă și viitoare, este acum batjocorită în văzul tuturor. Dacă ar sta să se gîndească, domnia-sa armașul ar vedea că se află la strîmtoare ; noroc că nu gîndește ; are hrisov de neghiobie.

Să presupunem totuși că gîndește. Ca să iasă din încurcătură ar spune că adevăratul Dumnezeu este cel care se află între bou și măgar. Luînd însă lucrurile așa cum sînt, mai rămîne să arăți de ce a luat Dumnezeu chipul unui sărac, al unui nevolnic, al unui osîndit. Oricum ai întoarce-o, nu prea s-ar zice că-i curat îndemn să ne băgăm în alaiul cotropitorilor și armașilor. Fie că-i vorba de credința omului simplu sau nu, tot una e. Căci, de îndată ce n-ai jurat să rămîi nepăsător în fața marilor zugrăviri ale legendei, n-ai încotro, trebuie să-ți spui, pînă la urmă, măcar ție însuți, ce rost au. Religia e judecată, judecată de valori. Printre valorile înalte deosebesc munca, într-ajutorarea, iertarea, duhul păcii ; forța rămîne mult în urmă, sau nu se arată deloc. Ce înseamnă oare pentru omenire, în rîndul valorilor, că se năpustesc trei peste doi ? Acesta-i un fapt, cu privire la care nu încape neînțelegere. Așa zisele neînțelegeri religioase sînt șiretlicuri sortite să ascundă acordul religiilor între ele.

Ba se mai întîlnește și o înțelegere a necredințelor, care nu-i decît cinstire a forței. Să uneltești, să te îmbogățești, să stăpînești, să izbutești, toate nu-s decît forță. Și te îmbeți cu forța. Mintea însăși poate fi luată drept forța forțelor și drept cel mai grozav mijloc de stăpînire. Fiind atunci izvor de părtinire și nedreptate ; ceea ce ar trebui să înalțe e folosit spre înșelare. Gîndesc mai repede, deci lovesc mai repede. Platon, înfățișîndu-l pe despot, cu temei arată că la unul ca acesta cugetul e întemnițat și izvodește păreri folositoare puterii. Așa fiind, cu cît e mintea mai ascuțită, cu atît e mai înjosită. Necredința cea mai rea este aceea care o întrebuințează amenințător drept armă. Dacă, dimpotrivă, gîndim cum se cuvine, celuilalt trebuie să-i înmînăm această armă. Mintea își caută potrivnic de seamă și pe măsura sa, și dorește egalitate. Singura nădejde a minții e de a-și face semenul la fel de puternic în convingeri ca și ea însăși. Asta-i adevărata învățătură ! Cinstire acestei puteri care refuză forța. Bucurați-vă ! Bucurați-vă !

Forța stăpînește. Zicala aceasta e un soi de axiomă. Măcar de-am tăgădui că legea aceasta nemiloasă e dovedită, de îndurat tot o îndurăm. Ordinea presupune că forțele nu dau niciodată greș, dar forța asta ne duce tare departe. De autorități e nevoie și viața aceasta încîlcită, îngrămădelile acestea de omenet, muncile acestea deosebite și îmbinate, jocul acesta al schimburilor, pînă și pacea, toate nu se pot lipsi de ascultare, ba și de ascultare grabnică. Așa se face că toate căpeteniile sînt de îndată blagoslovite și ridicate în slăvi. Alaiurile forței, cu tobele-n frunte, care imită și întețesc zgomotul pașilor, ne înfioară măruntaiele și ne smulg un fel de venerație dobitocească. Asta-i altă sărbătoare, sărbătoarea for-

ței. Îmi simt forța înzecită de a tuturor fîrtaților pe care mi i-am găsit, de rîndurile acestea care merg în pas, de mișcarea orînduită la care iau parte. Iată-mă-s infanterist, intrat într-un batalion unde nu de ieri de azi e căpetenia ridicată-n slăvi. Cu atît mai mult cu cît toate-s învălmășite, și religia sprijină idolatria ; deoarece puterea brută se fălește cu aceste virtuți denumite răbdare, cumpătare, resemnare — cu ajutorul cărora se înalță. Și soldatul de rînd, care se simte mai bine la locul lui, atribuie în mod firesc căpeteniei aceste virtuți care duc pe umeri îngrozitoarea orînduială. Acestora toate nu scăpăm de a le fi oarecum victime — și-ntotdeauna prea mult. Intrați într-un cortegiu, oricare ar fi, și veți încerca voi înșivă puterea omenească care-n taină își șoptește : „Puțin îmi pasă de mă urăsc de vreme ce îmi știu de frică". Împotriva căror vorbe e deajuns acest gînd universal și-acest cînt de neînfrînt : „Bucurați-vă, bucurați-vă".

81 DE CAPITOLE DESPRE SPIRIT ȘI PATIMI

(Fragmente)

CARTEA A ŞASEA

DESPRE VIRTUTE

I

DESPRE CURAJ

Oricît am fi de porniţi să punem pe seama animalelor tot felul de sentimente şi de intenţii, nu sîntem în măsură să presupunem curaj nici la cele mai crude. Mare minune să vezi cum, după ce au dat o clipă pilda îndrăznelii celei mai hotărîte, o iau la fugă sau se ascund cu cea mai desăvîrşită simplitate. Omul este adeseori definit luîndu-se drept criteriu raţiunea şi definiţia aceasta li se potriveşte tuturor, pînă şi nebunilor, dacă te pricepi să întrezăreşti raţiunea în patimi, căci nu-i puţin lucru să te înşeli ; dar omul ar putea fi definit şi prin curaj, deoarece nu încape lucru mai răspîndit, am putea spune mai banal ; şi primul venit, într-o catastrofă sau într-un război, se înalţă, cu uşurinţă şi îndemînare şi fără de furie bestială, deasupra situaţiilor celor mai înspăimîntătoare. S-ar cuveni ca mizantropul să ia cu bună credinţă aminte la faptul că virtutea cea mai frumoasă este şi cea mai obişnuită ; ar începe să iubească această vrednică specie şi totdeodată să se iubească pe sine.

Aş putea de asemeni defini omul cu ajutorul fricii ; deoarece nu-mi pot închipui că animalului îi e teamă ; o ia la fugă, nu-i tot una ; iar

toate strădaniile idolatre de a recunoaşte animalului măcar o uşoară umbră de sentiment, fie şi al durerilor sale, sînt de bună seamă zadarnice. Raţiunea e întreagă, ageră şi neclintită pînă şi în hăul fricii ; frica e regească, asemenea curajului. Ceea ce te îngrozeşte este întotdeauna închipuirea-ţi zănatică, atunci cînd o stîrneşte tăcerea lucrurilor, depărtarea primejdiei, da, arătările din senin, minunile fulgerătoare, zeii şi spiriduşii care te impresoară de pretutindeni, pericolul neîntrerupt şi neînchegat, firea însufleţită. Dar groaza se cuibăreşte în ochii aceia cuminţi, cărora nu le este îngăduit să oglindească asemenea plăsmuiri ; partea rea a fricii este priveliştea unei decăderi, sau a unei neorînduieli, în afara sinei, în sine. În frică sălăşluieşte o mare ruşine. Dar nu-i şi ea decît tot o încercare şi vesteşte un falnic curaj. Deoarece fărîma asta de lume înfricoşătoare nu se ţine tare decît prin tine şi teme-rea ta nu stă în picioare decît datorită curajului tău. Sminteala aceasta e vestitoare de altceva, pentru că, cine se dă învins fricii care-l cuprinde, se prăbuşeşte în bezna sărăcită de gînduri. Nu înseamnă oare a fi sosit vreméa să recunoaştem că aşa-zisa conştiinţă morală nu-i decît conştiinţa însăşi ?

S-a mai constatat în multe rînduri că frica este mai mare văzută de departe şi că descreşte cînd te apropii de ea. Şi nu pentru că ne închipuim pericolul mai de temut decît se află ; nu aceasta e pricina, deoarece cînd se apropie un pericol adevărat ne ţinem firea. De fapt închipuirea e cea care înspăimîntă, datorită nestatorniciei obiectelor închipuite, datorită mişcărilor pripite şi smucite, care sînt urmarea şi totodată cauza acestor părelnicii, în sfîrşit datorită unei neputinţe de a făptui, care ţine mai puţin de puterea obiectului, cît de împrejurarea că nu prea ai cum să-l înfrunţi. În faţa strigoilor nimeni nu-i viteaz. Viteazul porneşte înspre lucrul aievea de parcă ar fi înaripat, cu toate că-l mai prinde teama pe drum, pînă în clipa în care fapta grea, căreia i se alătură o precisă percepere, îl descătuşează de tot. Se spune uneori că-şi dă atunci viaţa ; dar trebuie să ne înţelegem ; se dă nu morţii, ci faptei. Iată de ce se vede că, la război, frica şi ura stau laolaltă în spatele frontului, iar curajul stă pe linia întîi, însoţit de iertare. Deoarece, după cum am mai arătat desluşit, nu urîm decît din mînie, care de fapt e frică ; urăsc pe cel de care mă tem ; dar pe cel care mă ajută să fiu liber, lucid şi nebiruit, înfăţişîndu-mi chipul eroului cutezător, pe acela îl iubesc din prima clipă.

Una din cauzele războiului este că sîntem nerăbdători să scuturăm frica pe care o trezeşte. Mai e şi presimţirea că starea aceasta nu poate dăinui şi că în adîncul fricii acesteia stă vitejia cea mai curată ; războiul este ca o întîlnire pe care ţi-ai dat-o ; iată de ce sînt unii atît de zoriţi să pornească. De ce oare ? Pentru că sînt robi ai obiceiului de fiecare zi, izvorît din neştiinţa noastră de a deosebi respectul de ascultare. Cum adică ? Atîţia oameni gata să moară şi atît de puţini sînt pregătiţi să înfrunte autorităţile ? De prilejuri ca să îndrăznească nu duc totuşi lipsă. Să îndrăznească a preţui adevăratele valori, să-l ia pe trepăduş, oricît de sus s-ar fi cocoţat, drept ceea ce e, pe mincinos drept ceea ce e, pe linguşitor drept ceea ce e şi pe toţi în lumina duhului, gata

chiar să ierte totul datorită minţii limpezi, ceea ce e şi mai periculos. Dar războinicii aceştia toţi trăiesc îngenunchiaţi, tremură din pricina unui rege, unui inspector, unui prefect.

Doar la război mai găsesc prilejul de a trăi măcar o dată sau de două ori înainte de moarte.

II

DESPRE CUMPĂTARE

Necumpătarea nu e privită cum trebuie ; e prea temută din cauza efectelor ei celor mai bătătoare la ochi, dar nu i se desprinde acel farmec, care e numai al ei, şi nici puterea. Anticii, mai bine îndrumaţi de înţelepciunea tradiţională, n-au şovăit să pună furiile necumpătării şi frenezia dezmăţului unde plăcerile nu erau decît un prilej, pe seama unui zeu zurbagiu pe care-l potoleau ceremoniile şi poate că şi beţia măsurată. Şi tot acestui fel de a vedea lucrurile se datoreşte şi faptul că înţelepţii lor preţuiau mai vîrtos decît noi toate formele decenţei ; în vreme ce noi sîntem porniţi să uităm prea lesne adevăratele noastre imbolduri şi adevărata noastră putere, coborînd cumpătarea la o înfrînare izvorîtă din frică. Astfel încît, ţintind insul, nu-l nimerim, pe cînd străvechiul ceremonial se apropie de suflet pe căi mai potrivite.

Se înşeală nespus cei ce iau beţia alcoolică drept furie animalică doar. Beţia nu e decît un prilej de necumpătare ; sau, mai degrabă, după cum îndeajuns arată cuvîntul acesta cu mai multe înţelesuri, beţia ţine mereu de duh. Lucru

pe care poetul l-a înţeles cum se cuvine ; şi nu iau drept ghiduşie intrarea măscăriciului lui Shakespeare, nedespărţit de clondir. Vrednic de luat în seamă e faptul că cel mai desăvîrşit măscărici este englez, după cum şi cea mai desăvîrşită ceremonie tot englezească este. Necumpătarea ar fi deci un fel de biruinţă cîştigată asupra unei ruşini strînsă în chingi pînă ce stă să plesnească. Şi cum de nu ne-am da seama că cea mai temută necumpătare este cea îndreptată împotriva veşmîntului ? Dar plăcerea simţurilor este aceea pe care o înzeceşte această icnită răzvrătire ; după cum şi plăcerea băuturii are nevoie de conlucrarea spiritului. Ceea ce spunea şi Figaro, în puţine cuvinte, dînd o nouă definiţie a omului, mai bună de altfel decît o bănuia.

Sînt şi măscărici fără băutură ; dispreţuiţi mai tare ca oricine. Mai e şi o goană după acele ciudăţenii din care şi o fărîmă supără auzul şi înroşeşte feţele, fiind socotită neruşinată. Aşa se dezvăluie legătura dintre nebuniile dragostei şi neobrăzarea pehlivanilor. Necumpătare aflăm şi în cîntece, în declamaţie, pînă şi în felul de a scrie. Elocinţă trebuie numită răsucirea împotriva obşteştii pudicităţi, cînd izbuteşte s-o facă uitată. Dar înţeleapta Consuelo se ia după o mai bună regulă de purtare şi trebuie să recunoaştem că George Sand n-a fost mai prejos de cei mai mari autori cînd a schiţat acest chip. Am cunoscut o mulţime de artişti neobrăzaţi şi numeroşi alţii pe care-i înăbuşea pudicitatea, nu lipsiţi de putere, dar mereu plini de gingăşie ; minunata cumpănă în aceste primejdioase exerciţii nu mi-a fost dat s-o văd. Nu de puterea de îndurare ar fi vorba, nici de luptă, ci mai curînd de izbăvire. În miş-

cări ca acestea mai de preț e să fii sobru, decît pudic. Zeii așa se mișcau.

Ne-am înșela deci dacă am crede că se poate ajunge la sobrietate prin oprirea de la băutură sau prin cumpătare, prin reținerea de la tot felul de întreceri ale măsurii. Deosebesc aici o eroare cu privire la obiect; deoarece nu obiectul care place este cel mai de temut. Și tot aici se află la locul ei și jumătatea de adevăr că nu-i rău nici să dai firii ce-i al ei. Dar ceea ce le vine atît de ușor animalelor și chiar copiilor, nouă celorlalți nu ne vine. Cea mai măruntă plăcere ne tulbură cu adevărat din cale afară. Cît de adîncă e mitologia după care un păcat originar strică toate bucuriile firii! Și adevăratul păcat este întotdeauna să nu crezi. O minte dezlănțuită desăvîrșește răul, dar mintea înlănțuită este aceea care-l începe. O minte liberă se poate îmbăta din întîmplare, dar părerea de rău n-o va frămînta într-atîta încît să ajungă să se osîndească la o nouă beție.

Mărturisesc că alte păcate împotriva cumpătării sînt mai de temut datorită răului pe care-l poți pricinui altor ființe anume, făcîndu-le părtașe plăcerilor sau dîndu-le tuturor pildă de poticnire. Iată de ce se cade să ne supunem înțelepțește rînduielilor vieții de toate zilele și deprinderilor obștești care depărtează îndeajuns prilejul, numai să fie mintea prinsă de alte treburi. Dar mintea nu trebuie să simtă că e ferecată. Pentru că ar fi atunci ispitită să se descătușeze; și plăcerea se furișează pe calea pîngăririi. Decît să te închini acestor obiceiuri, mai bine e să nu te apuci să le judeci de fel. Ajungi astfel la o altă curățenie, tot atît de frumoasă ca și somnul.

III

DESPRE SINCERITATE

Cînd dovedim, cu argumente abstracte sau chemînd sentimentul în ajutor, că nu ne este nici o dată îngăduit să mințim, n-am făcut nici o ispravă și n-am slujit cauza virtuții; deoarece este bine știut că o lege care nu poate fi adusă la îndeplinire știrbește ceva din prestigiul de care se bucură celelalte legi. Poate că ar fi mai bine să ne întocmim cuvîntările după legea înaltă a dreptății; să nu uităm însă că și pe sine se vatămă și se înjosește minciuna; există deci o virtute numită sinceritate; care însă nu-i așezată pe treapta graiurilor obișnuite. De aici provine faptul că atît de multe minciuni sînt trecute cu vederea, ba că unele sînt și lăudate și de bună-seamă privite drept prea cinstite.

Legea pedepsește defăimarea, iar moravurile aspre se potrivesc întocmai cu legea asupra acestui punct. De unde se vede că nestăvilita franchețe, la tot pasul, în orice privință și față de toți, nu-i vrednică de laudă. Martorul e dator să spună adevărul judecătorului, nu însă oricui. Nimeni nu va fi de părere că e bine să reamintești o greșală veche, acum ispășită și îndreptată. Cuvine-se deci adeseori să-ți ții gura; iar tăcerea, dacă stai să judeci, e și ea un fel de minciună. Dar sinceritatea n-are ce căuta aici. Și nu care cumva să te poarte gîndul a zice că ești dator să-ți destăinuiești totul prietenului tău. Cîtă fățărnicie și cîtă lașitate nu încap însă de atîtea ori în această morală, chipurile neîngăduitoare și pe care totuși nu o poți rosti fără a te minți pe tine însuți! Oare sînt dator să-i spun prietenu-

lui meu că văd cît de slab e, cît e de istovit, cum a îmbătrînit, ce vorbe searbăde îndrugă, cît de mult se repetă fără a-şi da seama, toate aceste jalnice semne de osteneală sau de bătrîneţe ? Sau să-i spun că mă gîndesc la o greşeală de mult iertată, cînd mi se întîmplă să mă mai gîndesc ? Sau dacă îmi stăruie în minte vreun cusur fizic de-al său cu care nu m-am putut deprinde, înseamnă că trebuie să alerg să i-o spun ? De bună seamă că nu. Îi voi spune însă tot ceea ce poate trezi ce-i mai bun într-însul şi deci poate mîngîia ceea ce nu-i bun. Sau o să mă apuc să amintesc de viciile şi netrebniciile mortului la ceasul prohodului ? Ar fi totuşi uneori dovadă de netrebnicie să nu le vezi, să le acoperi ; da, dar de şi mai mare netrebnicie să le strigi. Să nu ne înşele nevoia aceasta de a rosti cu glas tare tot ce ne trece prin minte ; nevoia aceasta e animalică ; nu-i decît îndîrjire şi patimă. Nebunul spune tot ce-i căşunează.

Sînt mulţi nebuni dintr-aceştia neinternaţi. Nu-mi place furia aceasta guralivă, care-şi împroaşcă balele pe unde apucă ; aş urî-o şi-n sinea mea, avînd de multe ori a roşi din pricina ei, dacă vîrsta, bunăvoinţa prietenilor şi o anume îndrăgire a singurătăţii nu m-ar fi lecuit oarecum de această meteahnă. Pricina cea mai de seamă, pentru care nu se cuvine să-i spui primului venit ce-ţi trece prin minte, este că nici n-ai gîndit vorbele ce-ţi ies pe gură ; de aceea sinceritatea aceasta impulsivă este cum nu se poate mai amăgitoare. Se cade să fim mai prevăzători în jocul acesta de cuvinte de care adeseori atîrnă viitorul altora şi al nostru. Lucrul cel mai răspîndit este să te încăpăţînezi în cele spuse într-o doară ; iar de-am fi totuşi în stare să ne iertăm pe noi înşine, ba să şi uităm tot ceea ce a fost gîndit şi rostit cum nu se cuvine, din amintirea aproapelui nostru tot nu se poate şterge ; deoarece ne pripim spunînd că oamenii sînt lesne-crezători cînd e vorba de ceea ce îi măguleşte ; eu unul mai degrabă aş spune că şi mai lesne cred ceea ce îi jigneşte. Dacă se simte uneori nevoia să fie dat pe faţă vreun nelegiuit sau să i se strice niţeluş socotelile, e treaba justiţiei. Dar, în afara acestor îndatoriri stricte, cît ştim din propria experienţă despre toane şi patimi, ne îndeamnă să aşteptăm ; iar părerile pe care le avem despre alţii nu sînt niciodată atît de temeinice încît să ne putem îngădui să osîndim. Orice osîndă atîrnă greu. Cer mai ales să nu li se spună copiilor ce se crede despre ei, decît dacă-i ceva bun ; iar lucrul cel mai bun ar fi să nu credem decît tot binele, despre ei şi de asemeni despre oameni. Şi pentru că pînă la urmă tot trebuie să deschidem uneori gura fără a cîntări fiecare vorbuliţă, se cade să nu trăncănim nici despre noi, nici despre alţii, ci mai degrabă despre lucruri, de vreme ce pe acestea părerile noastre le lasă reci.

La această prudentă reţinere duc, în temeiul multor păţanii, educaţia şi bunele maniere. Adeseori se spune că bunăvoinţa aceasta e făţarnică ; aşa şi este întrucîtva. Deoarece mai există şi o prefăcătorie care întăreşte gîndurile răuvoitoare ; şi mai există şi o elocinţă lăuntrică pe care adeseori o folosim ca să ne răcorim inima de atîtea vorbării goale şi măguliri convenţionale. Starea aceasta e cea mai înverşunată cînd ne cuprinde furia ; deoarece tristeţii şi mîniei li se adaugă frica de a vorbi sau de a se da de gol ; e o viaţă

gîtuită de zbuciumul pasiunilor; frămîntarea aceasta se alătură sfielii și adesea o explică pe de-a-ntregul; convorbirile cu oamenii de felul acesta ajungînd goale și plictisitoare; altă treabă n-au, decît să cuvînteze mult și să nu spună nimic. Politețea deci nu-i de soi decît în măsura în care există și consimțămînt din partea noastră; în măsura în care sîntem gata să dăm încolo și lăsăm în plata Domnului toate acele judecăți pe care buna cuviință ne silește să le ascundem. Astfel încît politețea e tot una cu minciuna la cei care, năpădiți de patimi, se țin scai de ele; dar e sinceritate la cei care nu se încăpățînează în mînie sau în orice caz se străduiesc din răsputeri să n-o ia în serios. Sînt, în sfîrșit, două feluri de a nu minți; unul care stă în a spune tot ce ți se năzare și care nu face nici doi bani; celălalt, care stă în a nu pune mare preț pe darul vorbirii ce însoțește arțagul. Astfel înțeleasă, politețea în conversații e bună. Alcest[1] nu se pricepea să fie sincer. Nu-i nevoie decît de puțină osteneală, bunăvoință și înțelepciune pentru ca sinceritatea să fie ușoară.

Cît privește cugetările însele, frămîntate mai îndelung și întemeiate pe citiri, confruntări, precum și pe cercetări și încercări de tot felul, nici despre ele nu trebuie să credem că sîntem datori să le dăm glas. Dar plăcerea e îndeajuns de intensă ca să-i ațîțe pe literați să ne fericească din belșug cu ale lor confesiuni. Dacă nu puteți ține piept ispitei, apoi luați mereu calea scrisului, deoarece memoria denaturează de prea multe ori; redați-vă gîndurile cît mai concentrat, ca să nu puteți fi citiți la repezeală și îngrijiți-vă să nu

[1] Eroul piesei *Mizantropul* de Molière (n. tr.).

lipsească toate nuanțele, și toate îndoielile, și acele armonii cu multe înțelesuri pe care graiul clasic, de aur, le pune la îndemîna celor ce-l îndrăgesc, drept răsplată.

IV

DESPRE DREPTATE

Auzim vorbindu-se despre „o minte dreaptă“ și rostirea aceasta cuprinde mult mai mult decît considerația pe care o datorăm semenilor noștri. Cuvîntul „drept“ ni se înfățișează cu aceeași minunată ambiguitate. Folositoare punere în gardă încă de la început asupra unei teme atît de vaste: deoarece lucrul drept este prin el însuși o idee. Dar mintea dreaptă înseamnă chiar mai mult decît mintea care încheagă o idee și de la care nu se abate, neînvoindu-se cu vreo șovăire a definiției date, ca urmare a nu știu cărei încercări experimentale. Mintea dreaptă, pare-mi-se, este aceea care nu dă prea mare însemnătate lucrurilor mărunte și nici necazurilor mărunte, nici lingușirilor, nici zarvei omenești, nici văicărelii și nici măcar disprețului, ceea ce mintea dintr-o bucată nu e mereu în stare să facă. Iată de ce Platon, om divin, n-a vrut să țină seama în dreptate decît de armonia lăuntrică și de cuvenita stăpînire de sine, pentru care cauză *Republica* lui este mai ales un tratat despre sufletul drept și numai pe alocurea despre societatea dreaptă. Urmînd această pildă, mă voi feri să văd în dreptate un lucru existent, pe care trebuie să-l primim, dreptatea fiind un ce pe care trebuie să-l făurim și să-l refăurim fără de nici un ajutor din afară, prin noi înșine

şi aceasta şi faţă de omul pe care nu-l cunoaştem, pe care nu l-am văzut nicicînd.

Forţa pare a fi nedreptatea însăşi ; dar mai nimerit ar fi să spunem că forţa este înstrăinată de dreptate ; nu spunem doar că lupul e nedrept. Lupul chiţibuşar din fabulă este totuşi nedrept, pentru că ţine să fie aprobat ; aici se arată nedreptatea, pe care am putea-o aşadar denumi o ambiţioasă năzuinţă a minţii. Lupului i-ar place ca mielul să nu aibă nimic de răspuns sau cel puţin ca arbitrul să-i dea încuviinţare ; iar arbitrul e lupul însuşi. Aici cuvintele ne previn îndeajuns ; nu încape îndoială că dreptatea ţine de raţiune şi că izbînda nu-i este de nici un folos. Să pledezi înseamnă să dovedeşti cu argumente. Să dai dreptate, înseamnă să judeci raţional. Să cîntăreşti argumente, nu forţe. Dreptatea primordială este deci o investigaţie întreprinsă de inteligenţă şi o cercetare a temeiurilor. Părerea preconcepută este în sine o nedreptate ; pînă şi cel căruia i se face hatîrul şi care pe deasupra mai şi crede că are dreptate, nu va fi în ruptul capului încredinţat că a fost judecat după sfînta dreptate pînă ce nu va fi avut parte şi celălalt de ea, cercetîndu-i-se cu bună-credinţă şi temeiurile lui ; prin bună-credinţă înţeleg că le cercetează toată forţa lor, lucru pe care breasla avocaţilor îl face nu prea rău. Unii împricinaţi se simt destul de mulţumiţi după ce avocatul lor a spus bine tot ce avea de spus. Iar mulţi alţii nici n-ar voi să cîştige, dacă li s-ar vădi în acelaşi timp şi nedreptatea lor. Iată de ce vor ca potrivnicului să-i fie îngăduit să-şi prezinte cauza în toată voia ; altminteri, deţinătorul netulburat s-ar umple pentru totdeauna de un fel de nelinişte. Iar lăcomia de avere este o patimă a sufletului, care mai tare se teme

de obiecţii decît de furi. Nedreptatea este omenească, întocmai ca şi dreptatea, şi măreaţă ca şi dreptatea, într-un anume sens.

Potrivit cu cele de mai sus, prigonirea ar fi nedreptatea însăşi ; vreau să spun, nu oricare silnicie, ci silnicia care urmăreşte să împiedice revendicarea. Iar triumful nedreptăţii ce altceva este decît să ţi se ţină isonul şi să fii ridicat în slăvi ? Iată de ce revolta se vădeşte mai întîi prin cuvinte şi nu trece la fapte decît pentru a îndreptăţi cuvintele. Nu se ştie ce n-ar fi oamenii gata să îndure numai de nu li s-ar lua dreptul de a cîrti ; nu există în schimb vină mai aspru pedepsită, decît să ai dreptate împotriva tiranului. Din toate acestea să reţinem că dreptatea presupune neapărat între noi şi semenii noştri relaţii care să fie în stare a provoca libera şi deplina lor aprobare, precum şi a noastră.

Ideea aceasta atît de simplă începe să-şi afle aplicarea odată cu schimburile şi cu toate celelalte contracte. Se cere mai înainte de toate ca într-acestea să nu se găsească nimic îndoielnic, căci de nu, s-ar putea să-şi dea încuviinţarea amîndouă părţile fără ca de fapt să încuviinţeze acelaşi lucru. Se mai cere să nu fie nici umbră de minciună sau înşelăciune ; deplina dreptate cere aşadar să-i aduc cumpărătorului la cunoştinţă tot ce ştiu despre lucrul pe care i-l vînd ; tot astfel, însă, se cuvine să-mi facă şi el cunoscut tot ce ştie despre monedele pe care mi le dă în schimb. Am cunoscut oameni cărora li se părea că nu-i mare păcat să strecoare mai departe o monedă dubioasă pe care o primiseră ei înşişi din nebăgare de seamă ; dar nu-i drept, atîta timp cît cel căruia

i-o dai nu ţi-a spus liber şi nesilit că nu se împotriveşte. După sfînta dreptate lucrurile aşa trebuie să se petreacă : cel care s-a înţeles cu noi să nu aibă niciodată prilejul să spună : „De-aş fi ştiut". Sau de nu, mărgineşte-te să fii bogat ; nu încerca să fii şi drept pe deasupra. Pentru că aici nu încape isteţime ; totu-i limpede de vreme ce-ţi lipseşte consimţămîntul celuilalt şi mai cu seamă cînd recunoşti şi tu că nu se înşală. Eroarea de calcul nu se ia în seamă. Şi n-are a face nici că tu însuţi nu ştiai în clipa aceea, vreau să spun nu ştiai fiind de bună credinţă, adică nu aveai cum să afli. Am cumpărat o gravură veche prinsă într-o ramă ; n-am cumpărat de fel bancnotele pe care le-am găsit ascunse într-însa şi nu-i întotdeauna uşor să ştii ale cui sînt, dar e limpede ca lumina zilei că nu sînt ale mele. Pare-mi-se că se vede din plin aici asupra cărui punct e aţintită privirea judelui iscoditor ; asupra ideii însăşi a lucrului, idee comună amînduror părţilor ; o vînzare nu poate să fie totodată mai întîi vînzarea unui lucru şi apoi a altuia. Arbitrul nu se lasă niciodată înşelat.

Adevărat e că sînt şi cazuri cînd celălalt se învoieşte fără a-şi da bine seama ; mai sînt şi împrejurări în care se învoieşte mînat de altă dorinţă sau la ananghie, cum ar fi un risipitor care vinde pe un preţ de nimic sau pentru că se satură de un lucru de îndată ce-i al lui. De aici pot izvorî alte cîştiguri, pe care mulţi şi le însuşesc fără a sta mult pe gînduri. De vreme însă ce încuviinţarea celuilalt nu-i în aceste cazuri nici liberă, nici trainică şi de vreme ce şi tu îl socoteşti drept nebun că şi-a dat consimţămîntul, nu-mi rămîne decît să mai spun o dată : mărgineşte-te să fii

bogat şi lasă-te păgubaş de dreptate. Te osîndeşte chiar judecata ta. De unde şi spusa de aur, îndeobşte cunoscută : „În orice contract şi orice schimb, pune-te în locul celuilalt, dar cu tot ce ştii, şi, socotindu-te pe cît de lipsit de nevoi poate să fie un om, uită-te dacă, în locul lui, ai încuviinţa acest schimb sau acest contract". Viaţa mişună de asemenea prielnice schimburi ; numai că le trecem repede cu vederea. Dar e limpede că avuţia îşi are întotdeauna obîrşia în cumpărarea unui lucru a cărui valoare celălalt n-a ştiut-o sau în faptul că ai tras folos de pe urma pasiunilor sau sărăciei lui. Eu tot una o ţin : ajungă-ţi să fii bogat.

V

TOT DESPRE DREPTATE

Legea supremă, pe care a făurit-o obiceiul în domeniul schimbului de lucruri, duce şi la o mai largă dreptate, care se întinde asupra oamenilor. Dreptatea înseamnă egalitate. Şi nu am în vedere acea himeră care poate se va înfăptui cîndva ; ci acea relaţie pe care orice schimb drept o stabileşte de îndată între puternic şi obidit, între cărturar şi neştiutor de carte şi care stă în faptul că, pe calea unui schimb mai adînc şi pe de-a-ntregul mărinimos, puternicul şi cărturarul îşi găsesc mulţumirea în a presupune la celălalt o tărie şi o cultură egală cu a lor, prefăcîndu-se astfel în povăţuitori, judecători şi făcători-de-dreptate. Imboldul acesta e inima tîrgurilor. Nu mă las păcălit de furtişagurile cu zurgălăi şi nici de tocmelile corb la corb nu-şi scoate ochii, care nu-s decît

„pase“ între jucători de aceeaşi teapă. Nimeni nu va vinde mai scump unui copil. Iar vînzările la mezat şi preţurile afişate, care nu sînt decît măsuri de prevedere, dovedesc cu prisosinţă că egalitatea cîştigurilor în schimburi este principiul de bază. Pînă şi în speculă sînt pornit să văd mai curînd un joc între egali, decît o cursă întinsă nevolnicilor. Şi se cuvine îndeosebi să nu luăm breasla neguţătorilor, unde corectitudinea cea mai strictă constituie regula generală, unde drepturile sînt egale, unde nu-ţi merge să invoci respectul şi nici să faci caz de adevărata sau falsa maiestate, unde, în fine, nu se ţine de fel seama de naţionalitate, s-o luăm drept societatea tradiţională şi protocolară, retrasă, închisă, exclusivistă, tiranică. Mă rog, bun lucru este ca dreptatea să fie astfel ţinută la locul ei, iar neguţătorii să fie alungaţi din templu.

Nu-mi vine greu să înţeleg că mărimilor mai mult le place să dea, decît să schimbe, să renunţe, decît să se tîrguiască. Această falsă milostenie e dispreţuitoare. Dreptatea negustorilor scoate mai bine la iveală adevărata milostenie. Deoarce dacă nu se află dreptate pînă ce nu recunoşti celuilalt aceeaşi putere de judecată pe care o ai şi tu, şi cît mai curată cu putinţă, înseamnă că e firesc lucru să poţi constata la celălalt toate semnele judecăţii sănătoase. Să vinzi ori să cumperi înseamnă să convingi. O vînzare neconsimţită este nulă în ochii judecătorului, dar este tot atît de neavenită şi în ochii celuilalt contractant; deoarece el nu doreşte să fie deţinător, vrea să fie proprietar, în temeiul unui consimţămînt liber şi luminat. Iată de ce negustorul vrea să trăiască şi să neguţătorească printre oameni tot atît de

nepătimaşi şi de pătrunzători pe cît se străduieşte şi el să fie, de îndată ce i se cere să fie arbitru într-o afacere de împărţire de moştenire sau de plată dreaptă. Acesta-i înţelesul în care sănătoasa înţelepciune ţărănească preţuieşte vrednica gospodărire a bunurilor mai presus de orice, măcar de ar păgubi de pe urma ei şi nespus mai mult decît molateca nepăsare, măcar de i-ar fi cu folos. Aşa îşi înfige dreptul rădăcinile în adînc.

De aici şi pînă la a fi gata să presupui numai binele, a încerca să povăţuieşti, a descătuşa mereu, nu-i decît un pas. A înălţa, iată încă un cuvînt frumos care şi-a pierdut înţelesul. Pasul acesta îl face întotdeauna adevărata bunătate, chiar cu preţul celui mai nesăbuit curaj, chiar faţă de un nebun. Dar o luciditate superioară răspîndeşte întotdeauna dreptatea; pentru că raţiunea sălăşluieşte în adîncurile patimilor celor mai zănatice, aşa cum s-a putut prea adeseori constata. Cred de aceea că dragostea nu-i decît o presimţire a dreptăţii. Iar deplina dreptate stă în a presupune întotdeauna drept temei legea dreptăţii şi a socoti că pe fiecare om îl duce capul atît de mult cît te duce şi pe tine. Fiindcă oricine ştie că nu ai simţul dreptăţii dacă eşti pornit să ţi-l tot închipui pe celălalt nepăsător, ageamiu şi mulţumit orice s-ar întîmpla. Dreptatea este aşadar egalitatea aşezată, apoi presupusă şi în sfîrşit luată în seamă. Cei ce au întîlnit în cursul vieţii lor privirea aceasta, mai răspîndită decît s-ar putea crede, care nu se împiedică nici de politeţi, nici de linguşiri, nici de falsa măreţie şi nici de nebunia învăţată ca un rol, dar care face atît celui mai falnic judecător de poliţie cît şi celui mai dispreţuit dintre criminali cinstea de a-i privi sub semnul egalităţii su-

perioare, ştiu cum nu se poate mai bine ce înseamnă făuritorul de dreptate.

[. . . . .]

Ar fi însă socotit vrednic de osîndă zgîrcitul care, apucat deodată de cine ştie ce sminteală, ar năimi cîteva mii de muncitori ca să facă o treabă cu desăvîrşire lipsită de rost, cum ar fi să sape o gaură mare şi s-o acopere apoi din nou cu pămînt. Ar fi socotit vrednic de osîndă pentru că ar putea tot atît de bine să-i plătească pe muncitori ca să se odihnească sau să grădinărească sau să-şi ridice o casă în folosul lor ; mergînd mai în adînc, ar fi socotit vrednic de osîndă pentru că această muncă irosită ar fi un fel de avuţie furată de la toţi, astfel încît datorită acestei toane vor fi mai puţine zarzavaturi, mai puţine veşminte, mai puţine mobile, pe scurt mai puţine lucruri utile în lume, şi aceasta fără leac ; ar fi ca şi cum ai da foc unor clăi de grîu sau unor magazii cu îmbrăcăminte ; şi e limpede ca lumina zilei că dacă s-ar arde tot ce poate fi de folos, ar fi o năpastă pentru toată lumea, deşi nebunia aceasta ar da, cum se zice, de lucru tuturor. Aceste închipuite situaţii arată desluşit că oamenii au nevoie de produse şi nu de muncă şi că a-i pune să lucreze în zadar înseamnă să risipeşti averea obştească.

Bogatul însă deţine puterea de a face una ca asta şi fără a trece măcar drept nebun sau rău, dat fiind că găseşte de-a gata tot felul de meşteşuguri deosebit de grele, cum ar fi acelea de şlefuitori de diamante, ţesători de brocart, dantelărese, brodeuze, lucrători care n-ar putea să trăiască fără de sprijinul lui. Unde mai pui că produsele de felul acesta sînt aproape întotdeauna frumoase pentru ochi, măcar de nu sînt ale tale

şi par a fi fost făurite spre bucuria tuturor ; să zicem că aşa ar fi. Dar să nu uităm, în sfîrşit, că aceste zadarnice podoabe, care trec drept un fel de semn al avuţiei, sînt mai mult pizmuite decît dispreţuite, ceea ce, dînd voie patimilor să se furişeze printre suferinţele izvorîte din sărăcie, ascund mai întotdeauna în ochii tuturor adevărata cauză a nedreptăţii.

[. . . . .]

VII

DESPRE DREPT ŞI FORŢA

Cunoaşterea dreptăţii nu poate să nu fie însoţită de o oarecare mînie, care te împinge să-l striveşti pe cel nedrept, ca şi cum ar vieţui o anumită specie de oameni pe de-a-ntregul orbiţi în această privinţă şi care n-ar mai trebui lăsaţi să facă umbră pămîntului ; dar asta-i curată copilărie. Toate patimile sînt nedrepte şi tot omul e supus patimilor. Şi nici nu-i adevărat că această mînioasă pornire pentru dreptate e mereu însoţită de dreptate în toate faptele. Pe de altă parte însă, indignarea hoţului furat poate fi şi ea dătătoare de nădejde. Şi nu sînt deloc pornit să iau drept făţărnicie pretenţia tuturor tiranilor care susţin morţiş că sînt întotdeauna drepţi şi că luptă pentru dreptatea călcată în picioare. Căci nu simpla deţinere e cea care dă mai multă mulţumire, ci proprietatea ; iar uzurpatorul nu urmăreşte decît să fie recunoscut ; toată pojghiţa de viclenie şi de minciună din toate tertipurile lui nu se cuvine să ne ascundă cel mai adînc adevăr omenesc, pe care Platon l-a desprins atît de bine, anume că

nedreptatea nu-şi datorează puterea decît unei dreptăţi puse sub obroc. Ambiţia e o cugetare, iar războiul are mereu drept scop să convingă, după cum dovedesc tratatele de pace şi eforturile depuse pentru potolirea revendicării. Omul drept este deci îndeajuns de tare, dacă se ţine neclintit. Cugetul pînă la urmă tot de cuget dă, iar un cuget cu desăvîrşire lipsit de dreptate nu mai e cuget. Să cugeţi înseamnă să recunoşti.

Este însă lucru obişnuit ca nedreptatea să se folosească de silnicie pentru ca să fie recunoscută şi-i merge-n plin mai des decît s-ar zice. Se cere să fii încăpăţînat ca să te urmărească un gînd de care şi aşa nu eşti prea sigur, care nu stîrneşte decît împotriviri şi prilejuieşte numai primejdii. N-o să vă fie greu să-l ascundeţi ; se va face nevăzut pînă şi privirii voastre. Se va preface chiar într-altul, ba şi de bună credinţă ; aşa e firea lucrurilor. Aici îşi află izvorul părerea atît de răspîndită că o biruinţă destul de îndelungată dă naştere unui drept. Biruinţa însă nu poate dobîndi acest consimţămînt liber pe care-l dă dreptatea. De aceea se şi vede că tiranii dispreţuiesc niţeluş aclamaţiile şi se străduiesc întotdeauna să-şi cîştige spiritele libere, îndrăgind cu adevărat la aceştia tot ceea ce înseamnă îndîrjire şi libertate, totul afară de revendicarea dreptăţii, fie ea şi mută. Iar curteanul deştept foloseşte o cochetărie care nu-i menită decît să dea o înfăţişare de libertate sentinţei dinainte pronunţate cu privire la faptul împlinit. Iată de ce forţa biruitoare încearcă neîncetat să convingă şi adeseori crede că a şi izbutit. Şi totuşi ăsta nu-i decît unul şi acelaşi lucru cu încercarea de a demonstra o teoremă cu bîta. În orice convingere sinceră şi al cărei scop e un consimţămînt nesilit şi o pace adevărată, totul

este să-i laşi minţii potrivnice deplina ei libertate ; iată cum spiritul lui Euclid se adresează celorlalte spirite umane ; de o învoire furată n-ar avea trebuinţă. Şi-i atribui tiranului în această privinţă aceeaşi minte ca lui Euclid ; deoarece nu ceea ce tiranul *crede* că are îmi trezeşte interesul, ci numai ceea ce *are*. Şi de avut, măcar de-ar pune în joc toată forţa din lume, nu are nici un drept, după cum, atunci cînd cumpăr pe un preţ de nimica un ceas de la copilul care l-a găsit, nu ajung să fiu, nici în ochii mei, legiuitul proprietar al ceasului. De altfel, cea dintîi apărare a cămătarului, cu totul neîndestulătoare, este întotdeauna tocmai aceasta : „la urma urmei eu nu l-am forţat".

Lucrurile sînt mai îndoielnice dacă dreptul i se împotriveşte tiranului cu forţa. Atunci, după cum merge vorba, el îşi susţine dreptul. Dar această atît de firească nesocotinţă nu-i decît o reluare a ordaliei [1], după care în cele din urmă dreptatea iese mereu învingătoare ; idee copilăroasă, lipsită de orice temei experimental sau raţional şi în care văd mai ales un fel de făgăduinţă ; tiranul poate crede că va fi recunoscut dacă învinge ; iar răscoala întăreşte pe tiran dacă nu iese biruitoare. Dar e nevoie să cercetăm adîncurile acestei credinţe naive, după care un judecător puternic ar chezăşui biruinţa celui de partea căruia e dreptatea. Dreptul se vădeşte prin argumente şi dovezi, nu altmintrelea ; prin raţionament, nu altfel. Iar adevărata rezistenţă în aceste cazuri este aşadar să vorbeşti şi să scrii după cum ţi-e cugetul,

[1] Procedură cu caracter de tortură, folosită în Evul Mediu pentru a se dovedi vinovăţia sau nevinovăţia unui împricinat (n. tr.).

în ciuda surghiunului, în ciuda temniţei şi pînă la moarte. Nu e lucru de mirare această biruinţă a spiritului creştin pe tot întinsul pămîntului, dacă ne gîndim că martirii ştiau să ducă prea bine războiul acesta, să-i zicem spiritual, din care învingător iese cel care-şi interzice să lovească. Fu cea dintîi chemare adresată duhului şi primul război de acest fel consemnat de istorie. Necredincioşilor, spun şi eu, de vreme ce nici chiar această experienţă nu vă îndeamnă să vă aruncaţi armele. Dar mai spun de asemeni : laşilor, căci îmi păreţi prea slabi în adevărata împotrivire şi în aceste răscoale armate întrezăresc un fel de teamă.

VIII

DESPRE ÎNŢELEPCIUNE

Înţelepciunea este virtutea specifică intelectului ; dar de aici nu trebuie să tragem concluzia că este numele generic al tuturor celorlalte virtuţi. Cînd virtuţile nu-şi au temeiul decît în înţelepciune, ele sînt adesea lipsite de îndrăzneală şi de căldură născocitoare, deoarece răul cel mai potrivnic înţelepciunii este prostia, vreau să spun greşeala izvorîtă din pripă sau părtinire, iar virtuţile înţeleptului, care e numai şi numai înţelept, sînt toate măsuri de prevedere împotriva erorii ; dar adevărurile care nu-şi au obîrşia în eroare se aseamănă cu nişte oameni care n-au avut parte de copilărie. Atîta doar că fără înţelepciune, al cărei alt nume potrvit ar fi şi acel de prudenţă, nimic nu dă în pîrg. Am cunoscut şi eu asemenea copii bătrîni.

Cel dintîi rod al înţelepciunii este munca. Grăind astfel nu am în vedere munca mintală, deoarece nu ştiu ce este, ci munca aceea a ochilor şi a mîinilor, care făureşte obiectul ce urmează să fie supus judecăţii omului. Frumos lucru este să vrei a născoci totul de la început şi, la drept vorbind, este de neînlocuit această grabă care ne îndeamnă s-o luăm mereu înainte şi să ghicim ; dar este lucru înţelept şi să te pui pe carte şi să iei mereu drept adevărat ceea ce este zugrăvit, bănuit, ba şi desprins de către un autor, pînă ce te vei fi lămurit bine despre ce este vorba. Iată de ce e cît se poate de bine să copiezi mult şi cu un scris cît mai frumos, după cum să şi reciteşti, mai cu seamă fără acea sforţare care trece drept osteneală a minţii şi care mereu nimereşte alături. Lecţiile şcolarului înţelepţesc ; nu-i mai mare primejdia să vrei să le prea înveţi pe de rost, decît să nu le ştii rostul. Negreşit că este bun semnul prevestitor atunci cînd copilul îşi face lecţiile nesilit şi la vremea stabilită, fără a se mai gîndi la ele în restul timpului ; fiindcă nu-i lucru înţelept nici să vrei să cuprinzi totul. Acrobaţia pîngăreşte gimnastica, şi aşa e pretutindeni. Există ceva supărător la acrobat, şi anume că e şi el un pedant. După cum e şi profesorul de dans.

Inteligenţa nu se învaţă. Înţelepciunea cea mai rară sălăşluieşte aici, în cîrmuirea însuşirii de a gîndi, care nu se poate lipsi de oarecare isteţime. Din sclipitorul joc al patimilor a ieşit părerea că o minte luminată trebuie întotdeauna să găsească soluţii, în orice împrejurare şi pentru orice nevoie. Şi cît de adevărat e. Mintea încătuşată găseşte întotdeauna argumente şi răspunsuri, iar inteligenţa e bună la orice. Cînd însă mintea, întocmai ca un

măscărici, se învoieşte să facă tot felul de giumbuşlucuri sau de corvezi înjositoare, înseamnă că zăpăceala e pe culme. Este totuşi bine să nu pierdem din vedere că, atunci cînd gîndim, nu putem ţine seama de rezultate şi de împrejurări. Nu te poţi privi cum gîndeşti şi totodată să şi gîndeşti cum trebuie. Iată de ce este nevoie de multă reculegere şi renunţare, nu de o silinţă în sine şi nici de opintire, ci mai curînd de o vremelnică evadare şi de o desprindere faţă de toate, de unde şi impresia că omul cu adevărat pătrunzător pare zăpăcit şi dus de pe lume. Pe scurt, nu trebuie să ţii la nimic şi, cum spune La Bruyère, după nimic să nu tînjeşti. Nerăbdătorul trage de aici concluzia că nu e liber, de vreme ce nu face după bunul său plac. Dar eu merg şi mai departe şi spun că nu e liber cel ale cărui gînduri sînt stăpînite de nevoile sale. Nu te căuta, aşadar, deoarece în nimic din toate acestea, care nu-s decît lucruri, nu dai de tine.

Din simţămîntul acesta se naşte modestia, care face parte din înţelepciune şi care stă în a nu-ţi făgădui nimic şi mai ales în a nu te lua drept o maşină de gîndit de la care te-ai putea aştepta la una sau la alta. Neîncetată necredinţă, prezumţioasă pregătire şi la capăt dezamăgire, iată căile trufiei. Dar dacă înţelegi că dorinţa de a găsi este şi ea o patimă, care nu înlănţuie spiritul mai puţin decît celelalte, înseamnă că eşti în stare, o dată pentru totdeauna, să te laşi de nevoia de a uimi lumea, iar în împrejurări grele să aştepţi cu smerenie şi să te rogi. Îndelungată experienţă ne-a învăţat că în toate cazurile în care sîntem în aşteptarea unei hotărîri adevărate, care ne poate izbăvi pe noi şi pe ceilalţi, trebuie mai întîi să

acceptăm şi să ne resemnăm. „Totuşi nu cum vreau Eu, ci cum vrei Tu.[1]" Omul a găsit ocolişul acesta pentru ca să creadă în sine. Dar alte plăsmuiri au tulburat sihăstria aceasta, cotropind mintea cu noi temeri şi noi nădejdi. Aceasta înseamnă că vrei să fi iubit folosind ameninţarea. Cugetătorii cei adevăraţi s-au rugat mai degrabă prin tăcere, adormire în încercări, sau de nu, prin voioşie şi haz, aşa cum ştie atît de bine să se poarte Socrate în clipele cînd are nevoie de sine.

Socotesc că marile privelişti ale naturii, care ne depăşesc puterile şi toate visele, întocmai ca şi primejdiile neîndoielnice în faţa cărora nu poţi decît să aştepţi, sînt prielnice şi adevăratei cugetări. Acesta e înţelesul încercărilor.

Fie-ţi aşadar singurătatea şi sihăstria în mijlocul oamenilor.

---

[1] Citat biblic (n. tr.).

AVENTURILE INIMII

I

LĂMURIREA TITLULUI

Prin aventurile inimii înţeleg ceea ce se petrece cu mai toţi în urma unei prime impresii şi unei prime păreri despre sine, care te îndeamnă să zici : „Iubesc, nu iubesc, aş putea iubi, urăsc, dispreţuiesc, respect, doresc ceva, mi-e groază de altceva" şi altele de acest fel. Deoarece aceste dintîi idei, măcar de izvorăsc dintr-o toană, degrabă se desfăşoară potrivit unor deducţii inexorabile, fie că te laşi tîrît de ele, fie că te străduieşti a le ocoli. Treaba aceasta, care ne preschimbă emoţiile în patimi şi, uneori, în simţăminte, ne duce mereu tare departe de ceea ce am fi putut prevedea despre noi înşine şi ne răstoarnă toate deprinderile şi ceea ce s-ar putea numi cultul eului nostru, dînd cuvîntului acestuia înţelesul cel mai larg. Astfel, trăirea unei plăceri aprinse îl mînă pe un ins pe făgaşul unei vieţi ce se crede uşuratică şi care de fapt nu-i decît cruntă, în vreme ce un altul, pornind de la aceleaşi începuturi, se va afla purtat pînă la mînăstire, mai înainte chiar de a şti dacă crede sau nu în Dumnezeu ; mai sînt mii de alte căi, dintre care una e căsătoria ; dar sînt şi mii de căsătorii, căsătorii peste căsătorii ; şi nu se găseşte una care să nu fie o aventură ; vreau să spun că mintea cea mai tîmpă descoperă neapărat în-

tr-însa tocmai acel ceva la care de fel nu se aşteaptă, aidoma zgîrcitului ajuns filantrop sau deznădăjduitului care se lasă prins de pictura modernă. Felurimea pildelor acestora încă nu ne dă o înţelegere mulţumitoare asupra vicleniilor dragostei. Atrage însă măcar atenţia asupra faptului că sînt hotărît să cercetez acest subiect pe toată întinderea sa, supunîndu-mă întru totul datinilor graiului care cer să se spună : „Îl iubeşti pe Dumnezeu, nu-i plac parfumurile, îi place tot ce e frumos, îi plac mobilele vechi, îi place adevărul, ş.a.m.d." ; fără a mai ţine seama de diferitele vrăjmăşii, care-s reversul iubirilor ; dar toate aceste noţiuni rămîn în domeniul nedeterminării. Nu la un tablou mă poartă gîndul, nici la un sistem ; aş dori să încep cu o sumedenie de observaţii, măcar de-ar fi incoerente, şi care să tabere din toate părţile asupra acestei inimi omeneşti, întreit împlătoşate. Nu există om, tînăr sau bătrîn, nici femeie care să nu tragă cu coada ochiului după cine ştie ce visare, cine ştie ce predilectă amintire, cine ştie ce măreţie demonică sau îngerească. Acestea toate, sau mai toate, au fost cîntate. Dar cui oare îi este dat să le priceapă ? Şi totuşi asta este ceea ce-şi doreşte orice om.

II

NEVOIA DINTÎI, CU PRIVIRE LA CE ESTE ADEVĂRAT

Ideea aceasta, pînă la care am fost atît de fireşte călăuzit, se întinde departe tare, dacă stai să cugeţi bine ; ba se întinde la toate cîte sînt pe

lume. Căci nu se află fiinţă omenească să nu caute adevărul cu privire la simţămintele sale. Vrem cu îndîrjire să nu ne înşelăm cînd e vorba de Dumnezeu, de o persoană îndrăgită, de tot ceea ce e frumos, de medaliile vechi. Îmi pare chiar că adevăratul simţămînt se vădeşte prin adevărul pe care-l urmăreşte neîncetat şi printr-un fel de luare-aminte ce nu osteneşte niciodată. În înţelesul acesta nu încape deloc zădărnicie în simţăminte ; în vreme ce încape din belşug în obiceiurile de fiecare zi. În înţelesul acesta toţi oamenii iubesc adevărul mai presus de orice, şi iubesc, la drept vorbind, adevărul lucrului iubit mai presus decît lucrul însuşi, dacă putem spune astfel. Nu este totuşi cu putinţă să lămurim îndeajuns toate aceste subtilităţi, dacă binevoim să o luăm razna, ci dimpotrivă, să ţinem seama cît sînt oamenii de serioşi şi cît de vrednici sînt de a fi priviţi cu seriozitate. Şi iată cum am ajuns să înţeleg că oamenii iubesc adevărul. Deoarece ştiu că unui zgîrcit îi place adevărul despre arginţi şi diamante, sau, dacă e cazul, despre legislaţia unei ţări unde face afaceri. Iar Alcest umblă cu adevărul Célimenei şi se necăjeşte că nu dă de el. Tiranul nu încetează de a urmări adevărul tiranului, cum adică stau lucrurile cu el, iar nu cum par să stea. Tot în acest sens iubeşte fizicianul adevărul fizicii : ca şi cum s-ar spune că-şi iubeşte propria-i putere şi propria-i faimă. În schimb, nu există ins care să nu fie nepăsător faţă de un nespus de mare număr de adevăruri. Nu e stîrnită curiozitatea nimănui să ştie cîte boabe de grîu se găsesc într-un lan de grîu dat în pîrg şi nici cîţi piţigoi trăiesc în ţinutul

Île-de-France[1]. Iar chestiunea de a şti cîte neveste avea regele Amenofis nu prezintă interes decît pentru cel care dintr-acestea îşi scoate renume, profit sau îndeletnicire. N-aş dori deci ca din adevărul total să se facă un fel de lucru abstract, ale cărui părţi ar fi toate deopotrivă de iubite. Întrebuinţînd alte cuvinte, voi spune că ura împotriva minciunii, atît de des scoasă în vileag, nu priveşte niciodată decît adevărurile legate de preferinţele noastre, iată de ce se întîmplă ca un om dîrz, cînd e vorba, bunăoară, de propria-i cinste, va minţi fără a sta mult pe gînduri în legătură cu situaţii care nu-l privesc. Un om poate fi uşuratic referitor la mai toate adevărurile şi foarte grijuliu referitor la altele. Se prea poate şi ca un om îndrăgostit, putem zice, de un adevăr, să ajungă să îndrăgească toate adevărurile, dîndu-şi seama că decurg unele din altele. Aşa se şi definesc cele mai frumoase aventuri ale inimii. După cum se mai poate şi ca cel încredinţat că se îndoieşte de toate, spre pildă în dragoste, să sfîrşească prin a-şi da, cu întreaga-i fiinţă, tot interesul pentru adevărul acesta universal, anume că nu se poate şti ce-i adevărat în nici o privinţă. Şi aşa se deschid perspective asupra altor aventuri ale inimii, deosebit de nefaste. Oricum, mie unuia dragostea de adevăr în sine, mi se pare, deocamdată cel puţin, un joc de cuvinte doar. Auguste Comte dorea să spună că această dragoste este tare slabă din fire şi de cele mai multe ori menită să fie învinsă de alte porniri. Mă leg cu făgăduială să mă feresc pe cît voi putea de jocul acesta dintre simţăminte presupus potrivnice, potrivit axiomei că omul nu are decît o singură inimă. Aşa, de pildă, nu voi spune niciodată că un om care iubeşte ce-o fi nu se sinchiseşte de adevăr ; se sinchiseşte întotdeauna, după cum generalul se sinchiseşte de adevărul unei mlaştini sau al unui vad ; astfel încît, într-un înţeles anume, dragostea de adevăr ar fi miezul oricărei iubiri. Îmi dă prin gînd că gelozia îndrăgostiţilor stă îndeosebi într-o necruţătoare urmărire a celor mai neînsemnate adevăruri care privesc fiinţa iubită ; din acest punct de vedere rămîn prea puţin înţeleşi. Fiinţei iubite prea puţin îi pasă de ceea ce a făcut ea însăşi între ora două şi ora patru ; celuilalt însă îi stă viaţa în cumpănă doar pentru că e neîncetat cu gîndul la ceea ce a făcut fiinţa iubită în acel interval. Şi credeţi oare că tiranul nu e curios să ştie dacă anume oştean de strajă îi este cu adevărat credincios ? În vreme ce oşteanului însuşi prea puţin îi pasă de aşa ceva ; pentru el e o meserie, cum ar fi să ridice un zid sau să întocmească o uşă.

[1] Regiune al cărei centru e Parisul (n. tr.).

III

ALTĂ NEVOIE CU PRIVIRE LA CEEA CE ESTE FRUMOS

Nu-mi vine să cred că dragostea de frumos este un fel de aleasă iubire despărţită de iubirile vulgare. Mi se pare că un om care se simte foarte fericit cînd vede un lucru frumos, îşi duce liniştit viaţa mai departe fără să-l revadă şi în mijlocul unor lucruri oarecare, pe care nu le ia în seamă.

Mai degrabă cred că dragostea de frumos este dragoste de altceva decît de frumos şi că adeseori ceea ce este frumos trezeşte o altă iubire, cum ar fi iubirea de Dumnezeu înflăcărată de spectacolul naturii, sau iubirea cea mai vulgară vădindu-se de pe urma contemplării unor opere frumoase. Şi din pilde de felul acesta se poate înţelege că nu sălăşluiesc în om două iubiri care uneori s-ar potrivi, iar de cele mai multe ori s-ar înfrunta. Aceeaşi dragoste pe care o purtăm unei persoane sau lui Dumnezeu, o nutrim, întocmai, şi faţă de ceea ce este frumos sau adevărat. Şi pornind de aici ajungem să ne dăm seama de adînca nepăsare a mai tuturor oamenilor faţă de frumos, ceea ce nu-i împiedică să fie sinceri în dragostea lor faţă de un lucru frumos pe care întîmplarea sau prilejul li-l scoate în cale ; iar sentimentele acestea sînt mult mai temeinice decît atîtea altele care par că ţintesc un număr nehotărît de obiecte. Îmi pare că experienţa dovedeşte cum starea de fericire resimţită în prezenţa unei opere cunoscute nu este uşor de regăsit. Sînt şi zile în care nu avem chef de Rafael, spune Stendhal. Prevăzător cum sînt, îmi vine a crede că atunci cînd iubim ceea ce este frumos, cutare operă frumoasă adică, toată dragostea de care sîntem în stare este aceea care face deodată un salt ameţitor înainte. Dar de aici nu voi trage concluzia că adevărul pe care-l iubim într-o astfel de clipă de încîntare este mai curînd femeia iubită decît obiectul frumos, deoarece habar n-am ; sau mai degrabă îmi pare că acest tot nu se poate îmbucătăţi, după cum şi plăcerea de-a mînca şi de-a bea nu se desparte de plăcerea de a privi cu nesaţ cît de frumos e pusă masa şi cît de

ales e micul cerc de prieteni strînşi în juru-i. *Cina*[1] exprimă totodată una din iubirile cele mai alese şi una din plăcerile cele mai josnice ; părerea mea e că amîndouă n-au decît de cîştigat. Şi, fiindcă veni vorba, amintesc că-i lucru obişnuit ca un negustor de tablouri, căruia nu-i arde să fie altceva decît negustor, să se îndrăgostească pătimaş de un anume fel de opere, ca acel Elie Magus al lui Balzac *(Verişorul Pons)*. Pilda aceasta lămureşte şi altele ; şi în toate este cu neputinţă să desparţi dragostea de cîştig de dragostea de frumos, deşi această lesnicioasă despărţire, ba şi împotrivire, dă naştere la nesfîrşite consideraţii. Există poate şi o greşită analiză a simţămintelor, iar Hercule nu şovăia desigur niciodată între viciu şi virtute. Aşa-i făcut tot omul, dintr-o bucată. Şi cine poate oare să spună că zgîrcenia lui Elie Magus nu are nici o legătură cu adîncile lui cunoştinţe despre tablourile autentice şi cele false ? Orice patimă se pricepe de minune la socoteli. Şi bănuiesc ceva adevărat în acei moralişti care, ca Descartes, spun că toate patimile pot fi de folos şi că nu s-au pomenit nici fapte mari, nici cugetări adînci fără de patimi. Desigur, nu patima singură e frumoasă, dar *Madona cu scaunul*[2] nu e nici ea însăşi frumoasă. De bună seamă că la întîlnirea amîndurora se petrece frumosul şi transfigurarea şi a uneia şi a alteia. Şi mi-ar place să cred că operă de artă este aceea care izbăveşte sufletul măcar vreme de o clipită. Voi îndrăzni chiar să spun că cel care nu e stăpînit de patimi puternice n-are ce căuta în artele frumoase. La ce mi-e bună mu-

[1] *Cina cea de taină*, tabloul lui Leonardo da Vinci (n. tr.).
[2] *Madona della Seggiola*, tablou de Rafael (n. tr.)

zica dacă n-am remuşcări de ostoit, sau mari dureri ? De altfel, cine n-are dureri sau remuşcări ? De aici, din partea asta, văd mai limpede, mai temeinic, cum se îmbină unul de alta, omul şi catedrala, la cotitura străzii. Şi ca să le pun pe toate de-a valma, întrezăresc că nu există de fel o simţire a frumosului superioară celorlalte simţiri, ci mai curînd că orice simţire, pe o cale sau pe alta, se înalţă cu ajutorul obiectului frumos, care se nimereşte astfel la drept vorbind şi obiect de cult, ba şi tăinuitor de frumoasă superstiţie, izbăvind superstiţia. Se spune îndeobşte că aceasta a şi fost odinioară frumuseţea, adică centru de minuni ; văd că tot aceasta a şi rămas. Închei prea repede ; dar încheierea de faţă îngăduie să se întrevadă drumul nou pe care vreau să merg. Nou ? Luaţi aminte că e bătătorit de miile de picioare ale omului, ca şi cărarea.

IV

ALTĂ NEVOIE, CU PRIVIRE LA IDEEA BINELUI

Cînd mi se indică, drept scop ultim al vieţii, să iubesc un ideal al binelui care este şi frumosul absolut şi adevărul absolut, mărturisesc că înţeleg uşor de tot, fără a descoperi în mine măcar o scînteiere din dragostea aceea care se numeşte dragostea de Dumnezeu. Ceea ce nu mă opreşte de a fi în stare să cuget despre dragostea pe care Dumnezeu mi-o poate întoarce, sau despre libertatea divină, sau despre dreptatea divină, sau despre bunătatea divină.

Toate aceste prea şubrede fiinţe pe care le alcătuiesc din vorbe, mi se par cu adevărat vrednice de cinstire ; şi sînt gata să socotesc superioară o viaţă care numai într-acolo priveşte cu nesaţ şi, pe cît poate, numai de acolo ia călăuzire. Mă feresc totuşi de această religie slăbănoagă. Cei care sărută picioarele lui Isus, cum se zice că fac spaniolii, mi se pare că au apucat-o pe o cale mai bună, pentru că în loc de a imita o idee, imită un chip omenesc care a fost supus pătimirii şi morţii întocmai ca ei. Mărturisesc că îmi merge la inimă expresia aceasta metaforică, folosită pentru a înfăţişa grozăviile războiului : „Isus îşi suferă înmiit patimile“. Aceasta înseamnă că omul suferă din pricina omului. Aceasta înseamnă că s-ar putea să nu sufere ; de asemeni că nu vrea să nu sufere dacă oamenii nu devin mai buni, mai precis dacă el însuşi nu devine mai bun. Iată un fel bărbătesc de a spune „Atîta vreme cît nu scap decît de pe urma întîmplării, nu vreau să scap“, ceea ce de bună seamă că înmulţeşte crucile. Şi acesta este înţelesul omului răstignit ; unul din înţelesuri. Nu mă zoresc să înţeleg religia mai îndeaproape ; ţin de fapt să mă tot apropii de ea, fără s-o ating vreodată. Deoarece nu cred cîtuşi de puţin în vreo valoare a cultului religios, datorită căruia omul s-ar mîntui fără de avîntul lăuntric care izbăveşte ; şi sînt încredinţat că orice religie în om se petrece, şi numai printr-o prefacere adîncă a sentimentelor pe care le are el, iar nu prin dobîndirea unui sentiment pe care nu-l avea. De fapt, cel ce se duce la mînăstire vrea să împlinească un anume sentiment avut şi care s-a preschimbat în deznă-

dejde. S-ar putea ca această schimbare să semene mult cu aceea care se petrece în poetul adevărat atunci cînd e vrăjit de trecerea timpului şi de amintirea morţilor. Înrudirea aceasta ar putea să-mi facă mai uşor de înţeles accentul religios al tuturor poemelor, pînă şi al celor mai neînsemnate, ca al lui Horaţiu către Pyrrha [1]. Iar că *Biblia* este mai înainte de orice un poem uriaş care te mîngîie datorită apropierii de ceea ce e de nemîngîiat, iată un lucru pe care cititorul îl simte de la început şi mai apoi. De altfel, fanatismul nu este decît o înfăţişare a patimilor izbăvite ; e lovitura de paloş a îngerului înainte de a se înălţa la cer ; iar asprimea lui Dumnezeu este o rugăciune a oamenilor. Doresc mult să-mi fac cititorii să simtă că drama religioasă se joacă întreagă în negura pămîntului şi în fumul jertfei. Absenţa e doar în cer şi nu-i puţin lucru.

Mai vreau să arăt şi în alt fel că binele este binele simţămintelor noastre ; deoarece sîntem datori să le călăuzim ; şi datoria aceasta sălăşluieşte într-însele ca un suflet al lor. De pildă să iubeşti fără să-ţi pese de libertatea sau de măreţia obiectului iubit, nu este atît interzis, cît mai ales cu neputinţă ; şi dacă nu pe această cale te înalţi, apoi trebuie să cobori mult mai jos. Binele este o mîntuire a simţămintelor noastre, mîntuire pe care o săvîrşim prin însăşi rigoarea acestor simţăminte ; şi tocmai de aici reiese că binele face parte

[1] Pyrrha era fiica titanului Epimetheus şi a Pandorei. S-a căsătorit cu Deucalion, fiul lui Prometeu. După potopul dezlănţuit de Zeus împotriva omenirii, Pyrrha, singura femeie supravieţuitoare, a creat din nou, împreună cu soţul ei, neamul oamenilor, aruncînd pietre în urma lor (n. tr.).

din îndatoririle absolute, cum s-a mai spus. Dar poate fi socotit şi drept devotament faţă de propria fiinţă, adică drept folosul suprem, în înţelesul lui Spinoza. Aristotel zicea că binele omului îi este propriu şi greu de smuls dintr-însul. Luîndu-mă deci acum după Aristotel, voi spune că binele geometrului este să fie geometru sau, şi mai precis, să se facă geometru ; iar binele zgîrcitului este să se facă zgîrcit şi al ambiţiosului să se facă ambiţios. Îmi place şi cugetarea lui Marc-Aureliu, pe care n-o despart de potrivita traducere a prietenului meu, Charles Navarre : „Sapă înăuntru ; înăuntru se află izvorul binelui ; şi ori de cîte ori sapi, de atîtea ori ţîşneşte". Da, ori de cîte ori vrei să salvezi lucrurile pămînteşti şi josnice din tine, iar nu să te desparţi de ele, ci dimpotrivă să te îndrepţi spre ele şi să te juruieşti, ca pe corabie, că nu te vei lăsa salvat decît dacă ţi se ia şi sipetul cu giuvaericale, de tot atîtea ori — curaj numindu-se ceea ce se vădeşte de fiecare dată — găseşti sprijin în fidelitatea însăşi ; şi eu unul l-aş salva pe zgîrcitul care mai degrabă s-ar îneca ţinîndu-şi comoara la piept ; deoarece legenda cealaltă, care dimpotrivă, îi cere să scape în pielea goală, urmăreşte să ne smulgă din noi înşine şi de la viaţa aceasta de galbeni şi de trude. Îmi dau seama că afirmaţiile acestea trebuie reluate ; îmi dau seama că trebuie să-i întindem o mînă de ajutor şi tiranului ; şi, la urma urmei, nu sînt Dumnezeu şi nici trimisul lui. Dar pînă la sfîrşit am înţeles ura însăşi, acest adevărat entuziasm, ca pe o iubire omenească aproape sublimă din pricina piedicilor şi curajului. Cu alte cuvinte, cred, ba şi ştiu, că dacă prelungim curba sentimentelor

firești, ne putem descotorosi de ele printr-un exces care este binele fiecăruia. Sublimul acesta e legat de poezie, deoarece nimic nu se poate împărți și, întocmai ca și poezia, e purtat de aer *(Multa Dyrceum levat aura cycnum* [1]*)*. Iată cum mă bucur de măreția omenească ; și cerșetorul poet, îmi pare că slăvește cu ochii închiși tot ce este extrem în om. Încredințarea aceasta e binele. Sau, pentru a nu mai amîna o formulare mai precisă, după o primă și sumară examinare, binele este sublimul care durează o clipă și e legat de un lucru mărunt, căzînd apoi degrabă din nou pe pămînt ; și această cădere și recădere a trecut în legende, cu acea lumină de sus de care e nedespărțită. De ajuns este să-ți spui aici că această luare și dare de haruri reîncepe mereu, așa cum am reciti *Iliada*.

Mai pe scurt și în cuvinte mai apropiate de gîlcevile pedante, aș zice că nu există sentimente morale, adică dintr-acelea al căror scop ar fi vreun bine superior bunurilor, ci mai curînd că toate sentimentele sînt morale, în raport cu gradele unde se înalță, și care se vor cere înfățișate. Cuvîntul patimă ne previne cu temei aici, căci înseamnă o înrobire și o nenorocire ; afecțiunea, emoția, dorința sînt încă dedesubt și în apropierea naivei copilării, care întotdeauna și în fiece clipă e punctul nostru de plecare. Ceea ce arată că trecem de la iubirea duioasă la iubirea tragică, binele aflîndu-se dincolo de ele ; și că aceasta nu e mai puțin adevărat cu privire la iubirea de avuții, decît la iubirea de ființe omenești ; în sfîrșit, vanitatea însăși, care întotdeauna se întinde dincolo de

[1] Lebăda din Dyrce face să pălească multe avuții. — Lebăda din Dyrce (fîntînă din apropierea orașului Teba) este poetul Pindar, născut în acel oraș.

foarte rău, este și ea o cale de mîntuire, fără să fie nevoie s-o tăgăduiești, ci mult mai degrabă s-o afirmi. Iată cum se poate ca scepticul să fie fericit de pe urma unor lucruri care pe voi vă scot din sărite doar cînd le citiți. Pricina este că el a înțeles cu adevărat zădărnicia, în vreme ce voi vă temeți doar să nu vi se prăbușească idolii sub ochi. Dar cu idolii așa stă treaba : sau sub ei, sau deasupra. La nivelul lor chiar nu poți rămîne. Dar destul cu enigmele ; nădăjduiesc totuși că vor da de gîndit.

V

DESPRE CÎTEVA PREA LESNICIOASE SUBÎMPĂRȚIRI

Îndrăgostitul, ambițiosul și zgîrcitul constituie trei specii de oameni. Se găsesc unii care-și trăiesc viața toată îndrăgostiți, ceea ce presupune o fiziologie, un șir de plăceri și de dorințe, o categorie de încercări, și un anume fel de încîntări și de visări, capricioase porunciri și ascultări, o siguranță și o neliniște, o rîvnă întru admirație, care-și caută deșertul, în sfîrșit frumoasa bătrînețe a lui Philemon și Baucis [1] ; dar și suferințe, drame,

[1] Philemon și Baucis, soț și soție, au trăit pînă la adînci bătrînețe în cea mai deplină armonie. Întrebați de Zeus și Hermes ce-și doresc, au răspuns că vor să nu fie despărțiți niciodată. Drept care au murit în aceeași zi și au fost transformați în doi copaci așezați unul lîngă altul la intrarea unui templu (n. tr.).

grabnică preschimbare a iubirii în ură, căințe, învinuiri de sine că ai acuzat uneori — și culmi ale nenorocirii, precum mînăstirea, care e totuși încă un chip de a iubi. Oamenii care merg sub semnul lui Venus nu văd cum s-ar pune capăt acestor aventuri și mor rostind cîte un nume.

Cei care sînt ambițioși, sînt altfel făuriți și altfel odrăsliți. Altele le sînt puterile și pornirile, care, cum atît de bine se spune, îi mînă mai curînd înspre furie decît înspre nevoia de blîndețe și de încredere. „Urască-mă, dar să le fie frică de mine !"[1] iată cu adevărat vorba unui ambițios. Adeseori încape dispreț în ambiție, ceea ce îndepărtează de la strădania de a dobîndi puterea asupra cîtorva puțini aleși. Ambițiosul ajunge întotdeauna să caute gloata, de parcă puterea nemăsurată ar pune sub obroc slăbiciunea, neștiința și ușurătatea inșilor. Îndrăzneala este unealta ambiției tinere ; dar, odată cu vîrsta, nu se mai sinchisește de întemeiere ; statornicește o rînduială și paznici ; îmbătrînește viclenind și tăcînd. Se poate totuși ca răsplata ambiției să fie prietenia, deși ambițiosul își gelozește stăpînirea, e aprig, sortit să mire și violent pînă la cele mai adînci cărunteţe.

Zgîrcitul pare a sta, față de acești doi oameni care împărtășesc o oarecare nevoie de a cheltui, la capătul opus. Fiziologic, zgîrcitul își cruță mișcarea la orice vîrstă și merge către o timpurie înțelepciune, mai că s-ar putea zice către o bătrînețe timpurie. Zgîrcitul se vădește întreg prin gestul care nu se depărtează de trup și prin mișcare de tragere înspre sine. Frica este sufletul zgîrceniei ; proviziile și comorile sînt precauții, iar ordinea e mijlocul de a le trece în revistă ; și teama de risipitor îi este mai firească poate decît teama de hoți. Zgîrcitul se teme de zgomot și de schimbare ; pentru că îi e teamă de osteneală ; și, în fapt, se teme să nu i se trezească interesul. Bănuiesc că îi e și frică să iubească. De aceea și întinde doar un deget. În schimb, îi e drag zgîrcitul, deși nu trage nădejdie să agonisească mare lucru de pe urma lui. Balzac a înfățișat o societate de zgîrciți la cafeneaua „Minerva" *(Amploaiații)*, unde firește că nu poate fi vorba de agitație și nici de țipete. Vocea e o suflare și rîsul un fel de fum care iese din cutele feței.

[1] Cuvinte atribuite lui Napoleon (n.tr.).

Împărțirea aceasta se vădește mai ales la teatru, în romane și în conversații ; o pot deci folosi și eu. Dar vreau s-o și dau deoparte, mai întîi arătînd că aceste trei patimi se potrivesc cu cele trei vîrste ale unuia și aceluiași ins, ceea ce ne trezește neîncrederea în categorii și trăsături de caracter. Dacă trecem peste cazurile extreme, ale celor din fire comedianți și excesiv preocupați de ei înșiși, vedem că orice dragoste, îmbătrînind, se preschimbă în ambiție și că aici ne călăuzesc copiii ; deoarece purtarea față de copii, deși se dovedește ambițioasă pentru ei, este mai întîi și-ntîi ambițioasă în sine.

Fapt este că mai înainte de a-i învăța pe copii de dragul lor, trebuie să-i strunești în interesul tău, de unde reiese o nuanță a ambiției. Și, pe lîngă asta, grija de a pregăti cariere și înrudiri te îndeamnă mai curînd să pășești pe făgașurile puterii, decît pe făgașurile dragostei ; unde mai pui că dragostea părintească este întotdeauna cea mai

nobilă dintre ambiţii. După cum din tată ajungi bunic, aşa şi ambiţia dă în pîrg ; zgîrcenia şi adesea zgîrcenia mărinimoasă, mărinimoasă dar nu risipitoare. Schimbările acestea se potrivesc cu ale vîrstei, deoarece îmbătrînirea cea mai firească se dă la iveală prin crize de mînie, care mai apoi se potolesc, dacă nu ucid. Iată cum un acelaşi om va trece dintr-o specie într-alta ; şi constatarea aceasta face din specie un mijloc de cercetare. Judecata chibzuită aşa foloseşte ideile.

Mai vîrtos decît atît însă, dacă ideile pun în lumină toate fiinţele la toate vîrstele, după cum de mult am arătat privitor la monarhie, la democraţie, la tiranie şi alte specii care se află laolaltă în orice stat, dar mai mult sau mai puţin vizibile după loc, împrejurare şi istorie, tot astfel doresc să spun acum că viază întotdeauna ambiţia în dragoste, deoarece dragostea vrea puterea ; există zgîrcenie şi în dragoste, deoarece dragostei îi e teamă de mişcare şi de zgomot. Tot astfel există dragoste în ambiţie şi adesea mai mult decît ar dori aceasta din urmă ; căci e lucru umilitor să te încredinţezi cuiva ; dar nici nu poţi mereu ameninţa, pentru că mai trebuie să şi dormi. Să dormi, marea biruinţă a dragostei. Şi mai e şi zgîrcenia în ambiţie, măcar de dragul ordinei, care-i economie şi cruţare de sforţări. Cît despre zgîrcenie, ea cuprinde o ambiţie mai sigură de sine ; fiindcă mai bine îi ai la mînă pe oameni cu lucrurile, decît cu sufletul ! Ambiţioşii ştiu că banii sînt de folos în orice treabă şi contribuie într-un anume sens la sinceritatea părerilor. Drept este de asemeni că urmărind dragostea în zgîrcenie, dai peste specii de zgîrciţi la care nu te-ai fi gîndit, zgîrcitul

cuceritor, zgîrcitul risipitor, ba şi zgîrcitul filotim. Însemnările acestea despre amestecul zgîrceniei cu toate celelalte pasiuni aruncă niţică lumină asupra gelosului, personaj îndeobşte cunoscut din experienţa tuturor, personaj care nu-i lipsit de adîncime şi se bucură de un fel de oarecare desăvîrşire, de care ştie să se folosească. Poate că gelosul nu se teme mai întîi şi-ntîi, şi nici mai ales, de a se pomeni lipsit de fericirea la care tînjeşte, de pe urma ambiţiei sau iubirii pe care o deosebeşte la un altul. Ci este mai degrabă jignit de o mişcare pe care n-a prevăzut-o ; se vede silit să dezvăluie sau să predea ceva din sinea sa. E poftit, ba şi foarte stăruitor, la un fel de risipă. Zgîrcitul e gelos pe taina lui, ambiţiosul aşijderea. Eşti uneori gelos de ceea ce nu-ţi stîrneşte cîtuşi de puţin pofta. Invidiosul stă în afara bunurilor pe care le pizmuieşte ; gelosul e gelos pe bunurile pe care le are ; vrea să fie singurul care să le cunoască ; se teme mai presus de orice de cei care nu vor fi în stare să le înţeleagă. Un amator de tablouri este gelos în sensul că nu vrea să dea pe mîna gloatei o capodoperă pe care numai şi numai el să ştie s-o iubească. Dar poate că nu doreşte să se işte de fel aventura şi uşurătatea în jurul capodoperei ; va fi, bunăoară, gelos că e privită puţin sau dacă se vorbeşte despre altceva în prezenţa ei. Ceea ce provoacă gelozia este poate însăşi uşurătatea care se vădeşte în lume şi care cu adevărat dansează în tot locul şi rîde de toate ; acesta se poate să fie duşmanul cel mai înverşunat al tuturor pasiunilor, şi cu atît mai înverşunat vrăjmaş cu cît e mai nevinovat. Şi cele de mai sus mă întăresc în părerea că se cuvine să vicleneşti şi să iscodeşti, dacă vrei să-l dai pe om în vileag.

VI

UŞURĂTATEA

Uşurătatea stă întinsă ca o perdea subţire în faţa mai tuturor sentimentelor noastre, mai puţin adesea poate în faţa patimilor noastre, întotdeauna în faţa emoţiilor noastre fragede. Şi poate că în acest din urmă caz nu-i decît o mişcare inversă şi odihnitoare, aidoma fiorului după imobilitate. Rîsul este şi el un semn mare de tot, ne-voit uneori, adeseori însă limpede voit ca atare. Uşurătatea nu e convulsivă ca rîsul; e sprintenă şi stă în vîrful picioarelor; nu dă de veste; nu-şi aduce aminte; e uitarea însăşi şi naşterea din nou. Asemenea unui pas de dans care-l şterge pe cel dinainte, şi totuşi fără de nici o rînduială. Iată de ce n-aş spune că uşurătatea e o patimă sau măcar un sentiment, deşi unii par să creadă cu tot dinadinsul aşa. Dar ceea ce cred, e că uşurătatea este o preschimbare voită a patimilor, dobîndită printr-o mişcare bruscă, aşa cum ar fi cînd întorci capul. Nu e pe deplin nici bună-cuviinţă; buna-cuviinţă pregăteşte din vreme toate schimbările de atenţie. Uşurătatea frînge atenţia. Şi nu-i semn că te plictiseşti şi umbli după altceva; cu totul dimpotrivă, e semn că te vei lăsa prins mai mult decît ţi-ar fi pe plac. „Eşti cu toane, îi spune marchiza de La Mole [1] fiicei sale; nu şade frumos la bal"; şi pe loc Mathilde începe să danseze după şart.

Mişcările dansului cer atenţie, schimbă percepţiile, schimbă pînă şi perechile, ceea ce e, cum nu

[1] Aluzie la romanul *Roşu şi Negru* de Stendhal (n.tr.)

se poate mai înţelept. „Aşteaptă, nu alege încă, eşti la bal, pe mîine gîndurile." Se ştie că deprinderile balului pun piedică alegerii şi predilecţiei. Nu poţi totuşi să-ţi închipui beţia balului şi acel voios avînt al unui anotimp întreg, fără a fi curios să ştii ce-i fericirea, ba îndrăznim să spunem chiar fără o încercare a emoţiilor. Se ştie că emoţiile sînt prea tari; sînt toate prea tari; iar surpriza, fie şi plăcută, tulbură. Copilaşul trebuie să înveţe să nu fie jignit de o faţă nouă. Şi totuşi are de ce. Mai cu temei, la bal poţi simţi şi ai putea resimţi antipatia şi simpatia; dar nu-i îngăduit. Trebuie, într-un asemenea joc drăcesc, să sugrumi toate sentimentele din faşă. „Joc drăcesc" spune mult. Căci trebuie să încerci şi plăcerea uşurătăţii; de nu şi a trădării: trebuie să te împotriveşti seriosului şi fidelităţii, uneori aducătoare de nenorocire. Iată de ce uşurătatea se învaţă o dată cu buna cuviinţă. Buna-cuviinţă ar fi primejdioasă fără de variaţie şi de mişcare; trebuie s-o spunem cu zîmbetul pe buze.

Uşurătatea nu e chiar totuna cu simţul comicului. Comicul nimiceşte patimile, ba şi sentimentele, uşurătatea le pîndeşte cînd se nasc şi le topeşte în vîrtejul ei. Nu consimte să înnoade; deznoadă din zbor; nimic nu-l uimeşte mai mult pe sfios; dar dacă se învaţă, apoi se vindecă de nenorocitu-i cusur. Mizantropii caută convorbirea în singurătate; sălbăticia aceasta e una din feţele gelosului. Trebuie de bună seamă să credem că un sentiment nu poate lua fiinţă şi nici nu se poate dezvolta sub împilarea seriozităţii. A spune de ce, ar necesita multe capitole. Poate că e nevoie să te desprinzi pentru ca să te înapoiezi de bună voie. Sălbatic este obiceiul de a zăvorî femeile; înseamnă să cobori cu mult viaţa inimii.

Se află însă închisori dintr-acestea nevăzute cîtu-i lumea de largă ; şi se cuvine să ştiţi că temnicierul nu-i niciodată mulţumit. Dar poţi privi şi mai departe şi descoperi că, atunci, nu mai există trecătoare înspre marile iubiri. Luîndu-te după presimţirea aceasta vezi uşurătatea că tot mai surîde pe culmi. Nu uitaţi că e dovadă de mare uşurătate să cînţi corect şi că podoaba în sine aceasta chiar exprimă. Stendhal era mai covîrşit de emoţie la *Opera bufă* decît la seriosul teatru german. Bănuiesc că pasiunea cătrănită este o stare în care nu mai ştii dacă iubeşti sau ba ; furia are cuvîntul hotărîtor şi-i juruinţa dracului. E lucru bine ştiut şi adeseori folosit să cunoşti calea îndoielii. Şi mă minunez, în această privinţă, de cît de bine gîndesc oamenii ; nu în astronomie, căci nu le pasă de ea ; dar despre obiectul simţămintelor lor celor mai fierbinţi, nu uită de fel să se dea puţin în lături spre a fi în măsură să le judece. O voioşie ne luminează deci simţămintele ; fără de ea deosebirile se pierd şi întunericul se lasă peste toate.

VII

TEATRUL

Zicea Aristotel că tragedia, stîrnind groaza şi mila, limpezea totodată aceste patimi. Atîta doar că sînt mai multe de spus : căci spectatorii, stăpînindu-şi şi cîntărindu-şi groaza şi mila, în loc să fie stăpîniţi, fac altceva, *imită* atunci toate patimile personajelor, bunăoară dragostea, ambiţia,

gelozia, pizma, ura şi se deprind astfel să le resimtă. Ceea ce înseamnă că spectatorii învaţă oricum uşurătatea, fără de care patimile n-ar mai apuca să crească ; ar fi nişte furii, nişte nebunii, nişte paroxisme date uitării din lipsă de pregătire. E vorba în studiul de faţă, nu atît de acţiuni, cît de sentimente şi resentimente, cuvîntul al doilea lămurindu-l doar pe cel dintîi. Lucrul pe care nu mi-l pot repeta mie şi reţine şi compune, pe acela nu-l pot simţi şi resimţi. Iar teatrul, în primul rînd, renunţă cu totul la acţiuni. Descriu pe cît mă pricep teatrul pur. Aici se poate spune că orice acţiune este alcătuită din cuvinte, care sînt mai apoi reţinute şi apropiate ; şi vorbele spuse sieşi nu sînt cele mai lipsite de însemnătate ; de unde şi monologul, atît de firesc la teatru şi atît de trecător în viaţa fiecăruia. Iată de ce nu-i lucru de nimic să înveţi a juca. Dar ce este aceea a juca ?

Actorul nu e personajul, se ştie. Spectatorul, aşa cum ai clipi din ochi, îşi dă iluzia că-l vede pe Nero însuşi şi şi-o ia după o clipă, pornindu-se să admire jocul. Actorul, şi el, nu pregetă să apară şi să dispară, culegînd astfel două biruinţe. Dar, în sfîrşit, joacă ; plăsmuieşte adică semne voite, mişcări, gesturi, cuvinte, pe care ştie să le facă nevoite pentru foarte scurt timp, cu ajutorul unui avînt pe care li-l transmite şi pe care de îndată îl dezminte prin oprire. De aceea trebuie deosebită imobilitatea de tăcere, două manevre apropiate, deşi nu merg niciodată simultan, şi care urnesc fiecare în parte semnele nevoite, cum ar fi tremuratul, hohotul de plîns, roşeaţa, paloarea. Încercările acestea sînt imitate şi multiplicate ; dar timpul, atît de bine rînduit de intrări, de ieşiri,

de replici şi mai cu seamă de poem, şterge treptat aceste zbuciumări ale sîngelui, scoate din noi drama şi-o aruncă asupra actorului, care o poartă atunci cu uşurinţa unui atlet. Puterea aceasta atît de reală întruchipează destul de bine sublimul. Personajul ar fi covîrşit şi cu adevărat n-ar mai fi în stare să vorbească şi să umble. Toate dramele reale îşi au sfîrşitul în istorie, dacă nu în boală şi moarte. Pe cînd meşteşugul actorului e să nu moară, sau să moară în cadrul jocului de scenă. Astfel ajutaţi, ajungem să prefacem în spectacol ceea ce simţim pe seama noastră. Există desigur şi niţel meşteşug în oricare sentiment, deoarece nu există patimă decît dacă poate să reapară. Altminteri, orice tragedie îşi are sfîrşitul în crimă, şi aceasta nu se ştie pe sine.

Comedia stă dincolo de tragedie ; să recunoaştem însă, după cele de mai sus, că se află înăuntrul tragediei însăşi şi că ea ţine drama oarecum înălţată şi reţinută. Din meşteşugul tragedianului face parte şi evitarea ridicolului ; iată de ce un acelaşi tragedian, şi bun tragedian, va fi un bun comic ori de cîte ori va vrea. Dragostea din comedie e dovadă grăitoare ; deoarece, înlăturînd cît de mult orice e tragic, nu rămîne mai puţin mişcătoare ; unii zic că merge şi mai departe. Cît despre moşnegi, le-ar fi uşor să fie tragici, dacă n-ar dezvălui prin joc că nu mai pot fi ; atîta doar că actorul ne fereşte aici de o altă compătimire. Zgîrcenia, fără de prevederea aceasta, ar îngheţa toată. Observaţiile acestea sumare sînt de-ajuns ca să pricepem că spectatorii învaţă să simtă. În vreme ce, dacă izbucneşte focul, frica aceasta, pe care n-au mai jucat-o, nu-i decît mişcare fără amintire. Nu mai e frică ; şi violul nu e nici el dragoste ; iar crima nu e mînie. Teatrul

este ceea ce ne învaţă să simţim fără a ne zvîrli în acţiuni, adică înseamnă putinţa de a modela şi remodela partea închipuită a nenorocirilor noastre.

VIII

ARTELE

Teatrul ne ispiteşte cu ceea ce ne seamănă, deci cu singura oglindă în care ne putem cunoaşte. Şi actorul este cel care împlineşte legătura, făcîndu-ne să simţim că tot ce e mai josnic, măcar în simţămintele noastre reprezentate, este atît la nivelul nostru, cît şi la al său. Nu în zadar, deci, se cuvine să-i dăm actorului un loc mai modest ; e foarte important să-l ghiceşti sub hlamida de împărat. Actorul statorniceşte un fel de egalitate. Poezia este mai puţin puternică decît teatrul, căci e lipsită de acest josnic interpret ; atîta doar că ne preface pe noi înşine în actori ; suflăm omeneşte în tuburile ei de douăsprezece sau opt picioare, luînd astfel pe rînd parte la epopee şi la cîntul funebru. Muzica, după încă un alt chip, ne înalţă cu trupul şi ne şi înveşmîntează cu un fel de rol. Şi iată cum ne cuprinde sublimul ; e poate necesar să precizăm că ne este vestit printr-o anumită revărsare a emoţiilor şi, în cel mai strict sens al cuvintelor, printr-o dezrobire a inimii. Va fi însă nevoie de timp pentru ca sufletul să se unească cu trupul.

Despre artele plastice oare ce putem spune ? Arhitectura e ca o mantie ; nu seamănă cu trupul

omenesc mai mult decît o mantie, dar tot e mare lucru. E mare lucru dacă pilaştrii întruchipează trecerea şi ocoalele unei mulţimi şi dacă planurile despărţitoare ne atrag atenţia asupra locului unde stă vecinul. Iată, ne spun, ce vedea el, ce nu mai puteţi vedea amîndoi laolaltă. De aici reiese o singurătate însufleţită şi un fel de rugăciune în sînul gloatei. Templul creştin dă aşadar o învăţătură esenţială, căci viaţa cea mai plină e înăuntru. Templul antic, dimpotrivă, lasă afară festoanele bune pentru gloată şi faimoasele diferenţieri, iar înăuntru perspective puţine, mai mult goliciune şi unitate. Ceea ce înseamnă că edificiul ne mişcă şi ne reţine după cum îi este rostul. Şi nu mă pot dezlipi de arcul de triumf care cu de la sine putere pune în mişcare armate întregi. Cît de altfel de emoţionante sînt însă grădina, scara, casa! Acestea-s adăposturi pe măsura omului. Aici el se „ghemuieşte“ sau se „destinde“ cu totul altminteri decît în temple. Poate că aici amînă o încheiere sau o desăvîrşire. Dar ne ajunge deocamdată să ştim că emoţiile noastre cresc şi se potolesc după cît loc li se îngăduie sau li se aşterne mişcărilor noastre.

Arta statuară înfăţişează însăşi fiinţa noastră, totuşi lipsită de mişcare şi de grai, precum şi de toate însuşirile vieţii. Dar ni se va ivi prilejul să luăm aminte că trăsăturile vieţii par groaznice pe o statuie; şi de aici putem trage o mare învăţătură. Cine ştie, statuia, este, poate, contrariul actorului, ne înfăţişează clipa în care omul refuză să joace şi să exprime. Avem de-a face cu un moment de moarte voită, sau de marmură voită, care amînă dramele. Insensibilitatea este o parte de vază a patimilor, ba şi a sentimentelor noastre. Aşa e amuţit actorul, e golit teatrul şi e desfiinţată

societatea. Felul acesta de ajutorare şi sihăstria aceasta de-o clipă se potriveşte de minune cu toate patimile noastre şi le preschimbă pe toate, dar nu făureşte altele nouă. Şi aceasta e adevărat în toate artele. Nu există sentimente proprii teatrului, ci o structură teatrală care se nimereşte cu toate sentimentele noastre, care adică le oglindeşte, le omeneşte şi ne mai scapă de ele. Şi nici un om nu stă să admire o statuie frumoasă, de nu în înţelesul că-şi supune puţin din dramele lui personale acestui alt arbitru care nu spune niciodată nimic. Nu spune nimic şi acesta îi e răspunsul. Dar care e acela care nu s-a înzăgăzuit, şi înăsprit din toate părţile în chip de statuie?

Subtilităţile ar fi prea timpurii. Inima omului mai are încă sumedenie de mijloace de apărare. Şi acum, despre pictură ce ne rămîne de spus? Este arta cea mai vie şi tare; am fi porniţi să credem că este şi cea mai zadarnică. Zadarnică, deoarece prinde o aparenţă care nici nu trebuie, nici nu poate să dăinuiască; dă imobilitate tuturor semnelor trecătoare, privirii, duhului privirii, roşeţii, pălirii. Şi totuşi nimic nu-i mai puţin asemănător cu moartea; şi poate că ceea ce contemplăm în acele vestite portrete care, la drept vorbind, alcătuiesc întreaga pictură, nu este altceva decît viaţa în toată neprihănirea ei. Fiindcă-i cu neputinţă să ştii vreodată la ce gîndesc, ce urmăresc. Poate că se pricep să ne spună că a trăi e frumos şi-i de-ajuns. Aş dori să fiu mai limpede. Aşadar s-ar zice că ele exprimă sublimul, dar cu ajutorul sîngelui de sub piele şi din fundul ochilor. Desigur însă că aceasta-i o altă etapă, o altă zvîcnire a sentimentelor noastre, un alt prilej de a le da odihnei datorită chipului celui drag. Căci se

cuvine să ne regăsim mulţumirea. Nu sîntem oare ursiţi să iubim o fiinţă care nu se gîndeşte decît la sine şi să-i mai aducem şi mulţumire pentru aceasta ? Aşa ceva nu i se pare drept raţiunii contestatoare ; de fapt e mai mult decît drept şi pictura ne vesteşte că aşa şi e. Învăţăturile acestea ale simţirii n-au nevoie de dovezi.

IX

NATURA

Oamenii toţi prind de veste, într-o bună zi, că în natura însăşi sălăşluieşte o frumuseţe care întrece şi sfidează toate artele. Da, o frumuseţe nu numai de zile însorite, ci de toate anotimpurile. O frumuseţe care ţine de trăire, de însăşi noţiunea de trăire, poate. Ceea ce-mi dă de gîndit că aşa stau lucrurile, este că natura e cu atît mai frumoasă, cu cît se pare că nu ne ia în seamă. Marea, deşertul, gheţarul sînt frumoase uneori datorită nepăsării lor. Iată-ne deci părăsiţi ! Acesta-i simţămîntul care ne scoate din ameţeală. Dar nu uitaţi că simţămîntul acesta nu-i altceva decît simţămîntul însuşi pe care-l încercăm, de dragoste, de ambiţie sau de zgîrcenie, atît doar că e acum lucid ; sîntem din nou lucizi la gîndul că nimic nu ne stă în cale, că universul acesta nu ne-a făgăduit nimic. Simţămîntul acesta nu-i altceva decît sublimul însuşi. Căci n-ar fi de înţeles ca omul să primească plin de înflăcărare viaţa aceasta ce stă neîncetat sub ameninţarea strivirii, dacă n-ar descoperi în sine o mărinimie care trece în-

deajuns dincolo de această putere pentru ca să fie în măsură s-o socotească frumoasă. Vă daţi uşor seama că asta nu-i decît beţia de a fi pe lume, care ne cuprinde atunci cînd, izbindu-ne de existenţă şi iar de existenţă şi de orice margine care nu-i decît un nou centru şi de orice îngrădire care-i mereu cu două laturi, ne spunem : „Mai sînt şi alte lumi şi încă altele". Şi aceasta-i cauza pentru care, vorbind pe scurt, cu cît e viaţa mai frumoasă, cu atît mai puţin ne temem s-o pierdem. Aici mulţumirea oamenilor uluiţi de frumuseţe şi juruindu-se că aşa e, se ridică împotriva cîtorva amărîţi. Luptă cu simţămîntul care poate este cel mai puternic şi se aleg cu un fel de fericire. La temelia firii noastre stă posibilitatea, după ce ai primit totul, de a şi respinge totul. Asemenea stare este creştină ; iar cealaltă păgînă. Se vor găsi poate unii care să creadă că izbăvirea simţămintelor noastre se împlineşte oarecum deopotrivă pe ambele căi.

Dar se cuvine să cercetăm mai îndeaproape simţămintele încercate de omul care contempla lumea din înaltul cerului, spre a-i măsura mai cu grijă noile dimensiuni ale inimii. De vreme ce tot acest spectacol este măreţ şi frumos, înseamnă că sentimentele pe care le încercăm ne sînt încredinţate nouă. Dar reculegerea aceasta nu ne înăbuşă. Şi-i cu totul drept că sufletul nostru, acest lăuntru atît de cuibărit, se întinde atunci pînă dincolo de lumi, astfel încît în această lume înstrăinată şi neomenească ne simţim totuşi la noi acasă. Căci ce aduce mai mult a cuibar decît albastrul cerului sau orizontul care de bună seamă nu-i orizont decît pentru sufletul nostru ? Şi, dacă stăm să chibzuim, nemărginirea aceasta nu-i altceva decît ceea

ce ne farmecă pînă la îmbătare în astă lume ; avem de-a face cu semne care vădesc distanța și felurimea ; semnele dureroase ar fi cele dinlăuntrul fruntariilor noastre ; dar trebuie să recunoaștem că bucuria noastră ne depășește fruntariile. Cum să nu înaintezi plin de încredere în lumea aceasta, care nu vestește decît viețuire după viețuire, ici iarba, dincolo stînca, mai încolo apa, pînă și hăul, și el prezent prin mijlocirea culorilor care nu supără ? Pe povîrnișul acesta al viețuirii vin de se așează în sfîrșit în noi, sub forma minunată a povestirii, aventurile prin care am trecut. Încetăm de a mai dori să fi fost altele, dar așteptăm cine știe ce frumoasă urmare, lăsată la alegerea noastră ca drumurile la răscruce. Ce este lumea de nu cărări și răspîntii la fiecare pas ? Lumea ca reprezentare este puterea *noastră*, nou reprezentată. Nu există percepție care să nu ne ducă undeva. De stînca cea tare ne putem izbi, dar ea ne poate și purta ; întrucît e vrăjmașă, ne pătrunde-n trup ; dar eu o percep mereu ca prietenoasă. Îi dau tîrcoale și o cercetez ; nu mă aleg de pe urma ei decît cu ce binevoiesc eu. Acesta-i locul omului în lume. Să percepi înseamnă de fapt să știi unde te afli, unde te vei afla într-o clipită, dacă dorești. Bine zicea Lagneau despre spațiu că e chipul puterii mele. Iar timpul, spunea apoi, e al neputinței mele. Ca să ajungi ziua de mîine, nu-i cîtuși de puțin nevoie să voiești ; n-ai decît să aștepți ; ba și dormind o ajungi, odată cu toți semenii tăi. Iată de ce nu există o percepție a timpului, iar natura ni-l face uitat, înfățișîndu-ne numai ce depinde de noi și ce ne poate fi de folos, precum grădini, cîmpii și drumuri, ba și case, care și ele tot de-ale naturii sînt. Omul treaz își făurește neîncetat reușita ; își află plăcerea gîndindu-se la

acea arie a sentimentelor lui în care nu dă decît de drumuri și de regăsite vestiri. Această amintire a lumii se împotrivește amintirii sufletului însuși, după cum omul dîrz se împotrivește fatalității. Dar și ce mai fericire agonisim tot pășind înainte, fiecare pas vestindu-ne cîte ceva nou. Iar de se-ntîmplă să cazi, nu învinovăți pe nimeni. Așa-i menită, de-mi este îngăduit să spun, aria militară a resemnării noastre, adică aria cea temerară și luminată.

X

MUNCA

Din muncă s-a făcut chin și osîndă ; dar pricina este că o îndepărtăm de priveliștea lumii. Și poate că nu vom mai consimți să muncim decît în aer liber, cînd ne va fi dat să alegem. Căci prea e mare distanța de la pădurar la miner. Cît de frumos loc de muncă mai e și pămîntul acesta întins la picioarele noastre ! Nu se află ins să nu-l îndrăgească privind cîmpiile, grădinile, satul și clopotnița, semne toate ale muncii lor ; doar clopotul aduce aminte de drum, iar clopotnița îl arată. Să nu ne încumetăm încă a spune cum se face că iubirea de Dumnezeu nu-i decît iubirea de acestea toate, deși înfățișarea muncilor pe pămînt nu-i decît dovada unei pronii nepăsătoare. Dar, mai aproape de noi, putem spune că munca este punerea la încercare a legilor și luarea la cunoștință a orînduirii lumii ; și, în afară de munca pe pămînt, de munca aceea care, numai dintr-o privire,

îi dezvăluie şi-i cîntăreşte omului trecutul şi viitorul, în afară de munca aceasta, nu există nici un fel de experimentare a legilor şi a orînduirii lumii. Dacă pui zahărul să se topească în apă sau dacă sufli oxigenul peste hidrogen nu înseamnă cîtuşi de puţin că se face simţită orînduirea lumii, mai degrabă ţi se face simţită dezordinea care-ţi dă puterea asupra muncii altuia. Pe rafinor îl pui în stare de experimentare, ca şi pe miner, pe şofer şi pe garagist ; faci încercări asupra omului, care tot împotriva omului se vor întoarce, şi aşa vi se cuvine şi lui şi ţie.

Adevărată devine munca o dată cu omul ; există munca de pe ogoare şi din grădini, prielnicele schimburi între inşi care se văd unul pe altul şi diviziunea muncii, dar să nu fie împinsă pînă la despărţirea oamenilor. Şi numai în acest fel nu se mistuie marele univers în fumul viselor. Muncile noastre sînt, aşternîndu-ni-se la picioare, preludiile nemărginitei trăiri. Tot ceea ce opune rezistenţă, există ; ceea ce străjuieşte trudele, drumurile, cîmpiile, bornele, stejarii noştri din care se fac grinzi, totul înseamnă lumea cea credincioasă şi neîntinată, străină de pasiunile noastre. Dar şi ce lucrătoare sînt toate asupra sentimentelor noastre ! De fapt, pînă şi iubirea religioasă rodeşte prin muncă ; lucru pe care l-au ştiut călugării, de nu l-au şi pus totdeauna în practică. Dar să ne uităm mai de aproape.

Ne place mai presus de orice să facem seceriş de oameni, să-i mînuim adică în voie şi spre binele lor. Dar munca aceasta urîtă duce pînă la urmă la dispreţuirea omului ; căci omul caută răzbunare pentru că s-a încrezut în om ; iar rezultatele sînt şi ele atît de neprevăzute, cînd iei omul şi-l întinzi ca pe un arc ! Primejdios ma-

terial. Şi în nici un fel nu-ţi este îngăduit să socoteşti omul drept material şi unealtă. Pînă şi cea mai minunată dragoste se împotmoleşte pe tărîmul acesta fiindcă într-o asemenea meserie de secerător de oameni nu mai am semeni ; şi de pe acum urăsc materialul acesta plin de toane. Mizantropia asta nu întreţine dragostea, nici ambiţia şi nici măcar zgîrcenia ; patima aceasta din urmă nu vrea să se încreadă în semeni, şi totuşi ea este aceea care depinde mai mult de ei. Dar să vorbim de munca legată de pămînt. E aducătoare de sănătate gîndurilor noastre, e aducătoare de sănătate simţămintelor noastre. Brazda aceasta de ieri ne este pildă ; trecutul acesta dăinuieşte ; trăinicia aceasta ar da de ruşine fireasca noastră uşurătate. Eşecul contemplaţiei stă în visare, care ne satură cu posibilităţi şi imposibilităţi. E nevoie de multă băgare de seamă pentru a lua potrivit cu necesitatea acele lucruri care ne scapă din mîini. Dar, măcar de-am izbuti, tot nu ştiu dacă sîntem cu totul îndreptăţiţi să credem că patimile ni se potolesc pe această cale. Prea se arată mînios Spinoza pe Descartes pentru ca să mă încredinţez lui legat de mîini şi de picioare. Necesitatea e o idee zămislită în mintea unui savant ; greşit credem că savantul e un om. Nu dispunem încă de experienţa omului care gîndeşte potrivit cu munca lui, dincolo de această muncă a lui. Schemele muncii n-au fost puse la încercare decît sub semnul prejudecăţii pragmatiste, cea mai molîie dintre toate ; înseamnă să vrei ca munca să-l convingă pe om să nu gîndească niciodată dincolo de munca pe care o face ; înseamnă să priveşti munca anapoda. Şi totuşi munca dovedeşte ceva, dovedeşte că lumea poate fi alta şi iarăşi alta,

după cum o întocmim și o diriguim. Constatarea aceasta nu se aplică în industrie, unde invenția pornește de la invenție ; constatarea aceasta e limpede ca lumina zilei în agricultură, unde invenția pornește de la natură. Pe scurt, munca ne dă mărinimia ; sau mai curînd ne-o trezește ; iar mărinimia e numele pe care Descartes îl atribuie sentimentului nostru de libertate ; căci aici sălășluiește măreția noastră. Luînd-o pe scurtătură, putem spune că măreția există numai pe ogoare. Putem înțelege de la început că gîndul celălalt, al necesității, e josnic. E un fel de a-ți interzice nădejdea, ție și celorlalți, ba și dragostea. Dacă stăm să cugetăm, vedem că nu există patimi ale dragostei, ci mai degrabă fapte ale dragostei, care izbăvesc dragostea. Aici e nevoie de cugetare, mai înainte de explicare ; deoarece călcăm pe țărînă.

Iată care-i prima virtute a muncii ; și vedeți că nu-mi vine deloc greu să cuprind într-unul singur toate înțelesurile cuvîntului virtute. Dar mai găsesc în muncă o altă virtute care stă mai prejos de noi tot atît de mult pe cît cealaltă stă mai presus. Vom avea prilejul să spunem mai încolo că niciodată nu ne ferim îndeajuns de toanele noastre ; și toanele, pe scurt, sînt urmări, adică mișcări ale fluidelor noastre, pe ascuns urnite de construcțiile mușchilor noștri ; iată de ce așteptarea doar a unei acțiuni ne irită. Și este, în schimb, lucru știut din experiență de toată lumea că acțiunea vindecă orice toană căreia îi zicem, după cum e cazul, nerăbdare, sfială sau frică. Așa se face că, fără știrea noastră, munca ne tămăduiește de partea inferioară și aproape mecanică a patimilor noastre ; nu-i puțin lucru. Mîinile lui Othello erau trîndave cînd i-a dat în gînd să gîtuie pe cineva.

XI

PLICTISEALA

Plictiseala se întinde pe meleaguri necuprinse, lățindu-și cuceririle pe măsură ce gîndim. Plictiseala este un atît de statornic soț al gîndurilor, încît pînă și formulînd această părere mă minunez de cît de obișnuită e gîndirea. Un gînditor pătimaș pe care l-am cunoscut, și care cu adevărat era stăpînit de gînduri negre, nu suferea ca în prezența lui cucoanele să-și împletească lucru de mînă, care atîta le înlesnește meditarea. Îndrăgea două lucruri care mie nu-mi plac deloc : plimbarea și conversația ; nu-i mai puțin adevărat că mă plictisesc doar plictisiții. Aci se va spune că patimile sînt leac împotriva plictiselii, după cum se vede din pilda temutei Mathilde în *Roșu și Negru*. Trebuie să luăm însă aminte că Julien trece numaidecît la fapte. În vreme ce proptește scara, Mathilde vorbește precum gîndește : „De un ceas îți urmăresc mișcările". Și fata aceasta atît de semeață făurește singurul cuget care o poate ridica pînă la un simțămînt adevărat. Vai de el, gîndește ea, dacă-i lipsește curajul. Sîntem departe de amicul meu, domnul moară stricată de măcinat gînduri.

Plictiseala dovedește că nu ne gîndim cu plăcere decît la pasiunile noastre. Nu-i mai puțin adevărat că de un asemenea spectacol ți se acrește ușor, datorită fireștii semeții a minții. De aici se vede cît de mult ne împing toanele spre dispreț ; dovadă că nu sîntem porniți să întindem o mînă de ajutor celor ce făptuiesc. Celor care știu să stîrnească

rîsul nu le sîntem recunoscători ; ni se pare că dețin o prea mare putere asupră-ne. Și nici celor care izbutesc să ne zguduie sufletul pentru o clipită. Le cerem oamenilor să vie cu titluri de glorie, cu fapte mari. Prietenia, în schimb, biruie de-a pururi plictiseala. Plictiseala s-a lăsat luată prin surprindere. Și totuși nimeni nu-și dă seama că plictiseala e decretată de sus. Nimeni nu pricepe că mijloacele josnice nu sînt bune la nimic. Pe cei care-i chemăm să ne înveselească îi disprețuim, e lege. Și taina înveselirii e să nu te apese gîndul că trebuie să înveselești. Ci mai curînd să știi că de fapt orice ființă e o minune și să îndrăgești cele mai neînsemnate emoții drept tot atîtea îndestulătoare semne. Mi-a fost dat să aud, între persoane învățate și alese, conversații care o luau pe loc razna și nu se sinchiseau de fel să fie cîtuși de puțin serioase ; dacă-i vorba așa, apoi mai cuminte este să purcezi de la început la măcelărirea seriozității ; este jertfa adusă umorului. Dar vai de cel ce se înșeală și care umblă dus pe gînduri. S-ar zice că soarta mijlocie îl sperie pe om și că peste zona aceasta trebuie să treci sărind, și prin surprindere. Poate că nu se află lucru mai rău pe lume decît un gînd care nu-i sublim. Rîsul în hohote ar fi deci sublim pentru că dă dovadă de încredere. De aici s-a tras prea la repezeală concluzia că omul de duh își bate joc de toate. Nu-și bate joc ; ci mai curînd se descătușează. Din ce anume cătușe ? Poate că din ale tuturor îndatoririlor. Poate că din ale urii ; poate că din ale dragostei. Plictiseala care ține de minte, nu mai știe de ce să se agațe. Fiecare dintre noi simte nevoia în chip nerod să fie surprins. Poate că mai nimerit ar fi să spunem că nu ne distrează decît neghiobia sadea, care-i

foarte rară și de mare preț. Verva e rezultatul unui rămășag absurd ; nu se bizuie decît pe noroc și izbîndește mai lesne decît pedantul ; pedantul se socotește îndatorat să facă pe nebunul. Pe scurt, s-ar cuveni să spunem că toate vorbele de duh dau greș ; pe cînd plictiseala și le alcătuiește cu greutate pe ale sale. De aici deduc că stării de jos nu i se dă poate destulă cinstire ; desigur, pentru că biruința nu-i cîștigată neîntîrziat. Mintea naște și renaște din natură ; pentru care pricină a doua ediție a unui gînd adeseori nu mai prezintă interes ; săculețul cu bobi nu mai poate fi scuturat. Nu uitați că poezia preface întîmplarea în cugetare. Tare serios ar mai trebui să fie omul care ar izbuti să extragă cugetările dintr-o poezie și să le pună la păstrare în proză. Toată vlaga cugetărilor s-ar pierde. Așa își face plictiseala socotelile și se miră că-i stă în față o grămăjoară de pulbere. Căci nu există simțămînt care să nu piară dacă se ivește plictiseala. Iar poezia în înțelesul ei desăvîrșit este acel ceva care păstrează frăgezimea simțămintelor noastre. Cel mai mare semn de dragoste e voioșia copilărească ; acesta este poate și semnul ambiției ; în care caz te lepezi de măreția medie. Trebuie să menționăm și că zgîrcenia nu e vanitoasă ; nu se sinchisește de ce-o să spună lumea ; de aceea nici nu-i lipsește deșteptăciunea ; și, oricum, nu știe de plictiseală. Dar nu-i mai ușor să ajungi la adevărata zgîrcenie, decît să resimți adevărata dragoste ; iar plictiseala e ca un fel de stăvilar de vid în zona mijlocie a pasiunilor. Oricare simțămînt, fără deosebire, a trecut prin plictiseală. Și-ntotdeauna te bizui în zadar pe un semen al tău și-i mai aduci plocon încă un semen să-l vindece de plictiseală.

Dacă-i aşa, ne îngheaţă inimile de frică. Nu, fericirea nu ţîşneşte decît din lăuntrul fiecăruia. Şi teama că s-ar putea să nu fii îndeajuns de fericit este ea însăşi o năprasnă. Cu toate acestea, nenorocirea cea mai mare în starea noastră de mijloc, este hotărîrea de a nu fi fericit, care-i o trufaşă prudenţă.

CUGETELE ŞI VÎRSTELE

(Fragmente)

CARTEA ÎNTÎI — SOMNUL

I

NOAPTEA

„Era noapte şi luna lucea pe cerul senin printre stelele mărunte.“ Sub această invocaţie a nopţii, Horaţiu reamintea jurămintele Neerei. Lucru puţin important. Dar nu-i oare minunat că ceasul beznei, ceasul tragic al vînătorului şi al vînatului, este pentru om ora blîndelor visări, ora în care uită de toate lucrurile din jur pentru a se porni să cugete la aştrii-ctitori şi la vremurile apuse pe care le reamintesc, pe cînd poezia dezleagă patimile şi dă viers pînă şi durerilor noastre ? Lucru vrednic să fie luat în seamă, omul n-a putut privi departe şi cu adevărat dincolo de planeta lui decît noaptea ; deoarece ziua e aidoma unei cupole luminoase, în care nu încape de fel taina ; iată de ce omul nu s-a uitat în depărtări decît în clipa în care, cele din preajmă-i ascunzîndu-se vederii lui, auzul îl stăpînea nestingherit şi tăcerea îl răscolea, iar lucrurile cele mai îndepărtate şi mai straşnic orînduite din cîte putea cunoaşte i se dezvăluiau. Contrastul acesta făureşte măreţia nopţilor domoale, mulţumită privirii acesteia cu ochii pierduţi şi minţii acesteia desprinse de pămînt, dar şi vînării acesteia noptatice a tuturor fiarelor, amestecului acestuia de

forme şi de groază, ce s-ar cuveni să ne trezească teama, şi care nu izbutesc s-o facă. Da, pare-mi-se că noaptea se lasă ca să pună opreliște tuturor treburilor odată cu alor noastre şi că vremea aceasta a temerilor ne dă de ales între somn şi cuget. Îngăduie să treacă o noapte, zice proverbul, între ocară şi răzbunare. De bună seamă că, printr-o hotărîtă tăgadă a deprinderilor dobitocești, noaptea deține minunata putere de a întrerupe viața aceasta îngrijorată, de a potoli închipuirea, de a împăciui tot ce ne grăbeşte şi ne zgîndăreşte, de a îmbina pînă la urmă tihna minții cu odihna ochilor şi de a revărsa parcă asupră-ne cu frageda-i adiere nepăsarea aceea care duce la somn.

Dar pacea aceasta de peste noapte nu-i firească. Ne este dimpotrivă îngăduit să cugetăm că noaptea a fost vreme îndelungată vrăjmaşa, ba că mai e şi acum, de asemeni că mai întîi s-au luat măsuri împotriva nopții, mai din străvreme chiar decît împotriva foametei. Somnul, luați bine aminte, e mult mai crîncen decît foamea. Ne-am putea închipui o stare de fapt în care omul s-ar hrăni fără a-şi da osteneală, neavînd altceva de făcut decît să culeagă. Dar nimic nu-l scuteşte de somn ; nimic nu va scurta vreodată durata somnului ; e poate singura nevoie pe care maşinile noastre nu o pot împlini. Oricît de tare, de cutezător, de iscusit ar fi omul, el e mereu lipsit de percepții şi, în consecință, de apărare în cursul unei treimi din viața lui. Societatea pare deci mai degrabă fiica spaimei decît a foamei. Ba se poate şi spune că cel dintîi rezultat al foamei este să-i zburătăcească pe oameni mai curînd decît să-i strîngă laolaltă, toţi căutînd cîte un loc pe unde omul să nu fi trecut. De unde izvorăşte acea năzuință către plecare şi drumeție pe care o trezeşte fiecare dimineaţă. În zori, deci, pe oameni îi încearcă foamea şi fiecare făptuieşte după cum îl taie capul ; seara însă îi toropeşte oboseala şi frica, de nu chiar frica de somn, şi se supun cu drag legii obşteşti.

Desigur că ar fi mai nimerit să spunem că instituțiile noastre sînt mai degrabă fiice ale nopții decît fiice ale foamei, setei sau dragostei. Poate că cei care au vrut să tălmăcească lumea aceasta a oamenilor au nesocotit rînduirea firească a nevoilor noastre, atunci cînd au zugrăvit mai întîi munca vînatului, culesului, pescuitului, însămînțatului, secerişului, uitînd să pomenească la locul cuvenit alt soi de muncă, veghea, paza, schimbul strajelor, patrulările, pe scurt îndatoririle fiecăruia şi cele ale tuturor, dar orînduite după tipicul timpului. Această distribuire a vigilenței pe măsura timpului nu-i decît de folos in cursul zilei ; noaptea însă e neapărat trebuincioasă, dacă nu lipseşte cel mai elementar simț de prevedere. Ținînd seama de cele de mai sus şi aşezînd straja de noapte pe treapta dintîi a problemelor omeneşti, s-ar vedea că primele instituții au fost politice, iar dintr-acestea mai întîi cele militare, iar dintre cele militare, în sfîrşit, cele de apărare şi de supraveghere. Pe calea aceasta se lămureşte de ce omului viteaz i se dă mai multă cinstire decît omului strîngător, iar celui de încredere şi mai mult decît celui viteaz.

Dacă totuşi ne străduim să aflăm care este virtutea de peste noapte, nu ne vom ciocni mai întîi de încredere, ci mai degrabă de ordine. Deoarece nu există paznic care să poată fi cu luare aminte dacă nu a dormit. Iată de ce eroul conştiinciozității nu se poate lega prin jurămînt că nu va

adormi ; lucrul îi este bine știut, poate de pe urma celei mai umilitoare pățanii. Omul de încredere trebuie deci să se poată bizui pe ordine ; cu alte cuvinte, pe acel schimb al gărzilor și pe acele ture de pază dinainte orînduite, lucruri deopotrivă de vechi ca societatea însăși, și care prevestesc neîntîrziat dreptul abstract cu nelipsita sa pecete de egalitate. Ori de cîte ori trăiesc doi oameni laolaltă, este firesc ca unul să fie vînător și celălalt fierar, ceea ce stabilește deosebiri și o oarecare stăpînire a fiecăruia asupra anumitor lucruri și anumitor unelte ; dar nu-i cu putință ca, din doi oameni, unul singur să fie întotdeauna păzitorul somnului. Puțin lucru ar fi să spunem că am avea de a face cu un paznic nemulțumit ; am avea în primul rînd de-a face cu un paznic somnoros. Rînduirea aceasta a odihnei și veghei parte și parte este fără îndoială cea mai străbună dintre legi. Unde mai pui că la pază toată lumea este egală. Un copil treaz poate păzi un Hercule adormit.

Să nu pierdem prilejul de a rosti un lucru adevărat. Puterea în treaba aceasta nu asigură nici un privilegiu. O discreditează nevoia neapărată de a dormi. Cel mai voinic, cel mai grosolan, cel mai iscoditor, cel mai bănuitor, cel mai temut dintre oameni tot are a face cale întoarsă către copilărie, tot trebuie să închidă ochii, să se încredințeze altuia, să fie păzit, el, care păzea. Nu înseamnă încă mare lucru moliciunea aceasta care-l năpădește, părăsirea aceasta de sine și de tot ceea ce firea îi impune, cu nu mai puțină străşnicie decît foamea și setea ; nu înseamnă încă mare lucru această firească cedare, atît de vădită de poziția trupului adormit. Abia că ți-l poți închipui pe Ludovic al XIV-lea cuprins de somn ; dar slăbiciunea aceasta nu-i nimic față de cum îl pune pe gînduri și de cît îl înfricoșează. Lucrul cel mai încîntător poate fi cel mai înfricoșător. La ce-ți folosește grija pe care o ai de tot ce-ți iese pe gură, ținerea de minte a tot ceea ce poruncești, recapitularea gîndurilor tale celor mai dragi ? La ce bun forfota aceasta pe care o dezlănțui și o tot înviorezi în jurul tău pentru ca gîndurile tale să fie gîndurile tuturor ? Pe dată vei fi nepăsător ; și, asemenea ție, toată această înconjurătoare prigoană va ațipi.

De unde și pacea care se lasă odată cu seara. Ochiul zilei se închide. Ne cheamă să fim buni și drepți ; și de bună seamă că oboseala pune capăt bănuielilor noastre ; dar se cuvine să fim în orice caz buni și drepți. Nu mîine. Somnul ne zorește apropiindu-se tiptil. După idealul platonician, care nicicînd nu va seca, ai nevoie de pace în tine însuți, ticălosule. De unde poate și pornirea de a se ierta pe sine, ceea ce presupune că ești gata să ierți celorlalți. Nu înseamnă oare că te rogi ? Cum de n-am lua aminte că mișcarea îndoirii genunchilor este și semn de osteneală, întocmai ca și capul plecat ? Poate că a te ruga e tot una cu a simți că vine oboseala și că noaptea coboară peste toate gîndurile.

Fiica mea, te roagă ; iată, vine noaptea,
O stea de aur înaltul îl străpunge.

De-acum se cuvine să biruie blîndețea. Multe s-ar putea spune despre mîine. Dar nu-i oare mai cuminte, dacă vrem să judecăm după omenie firile acestea aprige și de neînțeles ce sîntem, să nu uităm că nici furia, nici trufia, nici răzbunarea nu se vor lipi niciodată de vreun ins mai mult decît o rotire a soarelui ? Da, din însuși prea plinul

forței veni-va învoirea, renunțarea, uitarea de sine, copilăria regăsită, în sfîrșit noaptea aceasta de plecăciune firească, trăirea dintîi a tuturor, zilnica trăire a tuturor. Iată cum obșteasca noapte ne răpune pînă la urmă pe toți. În aceste violente manifestări ale ambiției, pizmei, furiei, cruzimii, de care nu ducem lipsă, o singură trăsătură e falsă, anume durata. Jumătate din istorie e dată uitării. Una din minuni, la Homer, este că ne înfățișează nopțile toate, pînă și cele dăruite somnului. De unde reiese desigur o regulă a duratei pentru tragedii ; deoarece noaptea divină s-ar putea să-și plimbe o dată umbrele în zadar ; o dată, dar nu și a doua oară.

Ne vine a crede că am dat aici peste cea mai de frunte idee privind istoria gîndurilor noastre. Pentru că, tot uitînd de noapte, așa cum se întîmplă întruna, ne închipuim o desfășurare neîntreruptă. Dar nu-i așa. O destindere, desigur, și nu numai una ; o renunțare, și nu numai una ; o dezlegare, și nu numai una. Bag chiar de seamă că fiecare gînd al nostru imită acest ritm al voirii și nevoirii, al chemării și nechemării, al piciorului pus în prag și al frîului lăsat slobod. Și nu încape îndoială că cele mai bune gînduri ale noastre sînt acelea care se țin cît mai îndeaproape după această suflare a firii ; pot, de aceea, atît în cele mai mîrșave cît și în cele mai neroade gînduri, să dau de urma călăului care se chinuiește pe sine și nu poate să doarmă și de a tiranului care nu cutează să închidă ochii. Iscusit al iscusiților e cel ce știe să-și cuibărească somnul în gîndurile sale de fiecare clipă, ceea ce înseamnă frîngerea ideii în plinătatea puterii ei. În jocul acesta Platon e neîntrecut.

II

BUCURIA DE A DORMI

Bucuria de a dormi o simți numai cînd i se apropie vremea. Cu nevoia aceasta se petrece ceea ce se întîmplă cu multe altele, anume că omul se deprinde s-o împlinească mai înainte ca să-l fi încercat prea tare. E lucru știut că pofta de mîncare nu-i tot una cu foamea. Tot astfel există o aprigă învoire la somn și, mai mult decît atît, o nestrămutată hotărîre prin care înlăturăm orice ne-ar solicita atenția. Mintea, cînd e foarte meșterit cumpănită, se ridică pînă la putința de a se retrage din jocul formelor exterioare ; și cred că măsura gîndurilor unui om o dă mai întîi putința lui de a pune nepăsarea între el și multe lucruri care i-ar trezi desigur interesul, ba și de a o pune tăind în carne vie, dacă va fi nevoie. Dovedește oarecum că ai suflet mare dacă-ți amîni pînă și cele mai îndrăgite gînduri ; la drept vorbind, sănătatea asta înseamnă să poți, fără ca să-ți pese, lăsa pe mai tîrziu lucrurile neînsemnate. „Nu există treburi care ne zoresc, spunea careva, există numai oameni zoriți.“ Ne este deopotrivă îngăduit să spunem că puține sînt cazurile de grabă adevărată, ba să și rostim sus și tare că, la urma urmei, nu se află măcar unul singur ; și măsura aceasta de prevedere este cea dintîi pe care trebuie s-o luăm dacă ne este cunoscută plăcerea de a cugeta. Acest fel de nepăsare stîrnește indignarea cititorilor lui Montaigne ; dar e o trăsătură mai răspîndită decît s-ar zice. Înseamnă să mai lași cîte o idee sau un sentiment să doarmă sau să le și legi o piatră de moară de

grumaz şi să le arunci în mare, după spusa lui Stendhal. Mai înseamnă că e vremea cînd ţi se vădeşte puterea, deoarece te socoteşti îndrituit să trimiţi totul la plimbare, ceea ce e un fel de a chema somnul şi de a ţi-l aşterne pe tine ca pe o plapumă.

Dacă ritmul trupului omenesc nu s-ar potrivi cu acel al gîndurilor noastre, am fi doi. Nu sîntem doi ; orice bucurie e legată de un anume loc ; iar bucuria de a dormi o şi simţi în trup. Îl poftesc pe cititor să ia, dacă binevoieşte, aminte la cîteva adevăruri cam din topor. Se ştie că bun şi plăcut lucru este căscatul, care nu-i cu putinţă cînd eşti îngrijorat. Căscatul este ieşirea din nelinişte. Dar tot limpede este şi că pe calea căscatului partea josnică a sufletului îl năpădeşte în întregime, după cum a spus Pascal despre strănut, leac cu totul de alt fel. Căscînd, te îngrijeşti o clipă de viaţă. Avem, în fapt, de-a face cu o hotărîtă chemare a diafragmei, care aeriseşte plămînii în adîncime şi răcoreşte inima, cum bine se zice. Căscatul e luat drept semnul plictiselii, dar pe nedrept, şi de către cel care nu izbuteşte să ne fie pe plac ; de fapt este, de s-ar putea spune, un fel de fericită plictiseală, în cursul căreia ai plăcutul prilej de a nu da atenţie cine ştie căror nimicuri care se cer luate în seamă. Cine cască înseamnă că scapă de gînduri pentru că trece peste fapte ; e o tăgadă a oricărei ţinute, iar ţinuta e pregătire. Să caşti vîrtos şi să te destinzi înseamnă să tăgăduieşti orice apărare şi orice război ; să te dăruieşti spre a fi ciopîrţit sau înjunghiat ; să nu-ţi mai fie trupul povară. În acest fel, să-ţi chezăşuieşti ţie însuţi că nu te paşte nici o primejdie.

Acum însă trebuie să facem un ocol, ca să legăm de ideea noastră tot ce-i stă în apropiere. În orice treabă grea, şi pe care nu prea ştim cum s-o ducem la capăt, se arată o nelinişte a mădularelor şi o forfotă de prisos, care-i războiul cu sine. Aici sîntem în vecinătatea mîniei şi va fi trebuinţă să mai vorbim de ea. Ajunge deocamdată să pomenim că în această frămîntare nu facem cum s-ar cuveni, fie vorba de cosit, fie de cîntatul la vioară, fie de dans. În orice ucenicie, greul este să nu faci decît după cum ţi-e voia. Fapta ar luneca în noi cum lunecă pasărea în văzduh şi aşa vom şi făptui atunci cînd vom şti să făptuim. Dar la început se iscă o zarvă, datorită trezirii tuturor muşchilor şi mai ales datorită nehotărîrii din cuget, care nu ştie dintru început să se încredinţeze firii. Trupul întreg înţepeneşte mîna şi o apasă ; o mişcare anevoioasă a degetelor duce la încleştarea dinţilor ; muşchii toracelui se zbat deodată cu picioarele şi taie răsuflarea alergătorului. Din aceste icniri şi poticniri purcede frica de sine şi din ceea ce s-ar putea să faci fără de voie, pe adevăratu-i nume sfiala, simţămînt respingător, de grabă urmat de mînie. Dezinvolta obişnuinţă dă dimpotrivă trupului, cum spune Hegel, fluiditate şi uşurinţă. Făptuiri dintr-acestea ne coboară în somn. Forţa nu le mai ia în seamă, sau numai atîta cît trebuie ca să se simtă pe sine în aceste acţiuni grele cîndva, uşoare acum ; se simte slobodă pentru alte meniri. Dar aceeaşi fluiditate o percepem şi în nefăptuire, pentru că nu-i cîtuşi de puţin adevărat că trîndăvia este o stare mereu plăcută. Din pricina aşteptării şi a scopurilor urmărite, începute şi înfrînate, a grijii care ţopăie de colo colo, trupul ţopăie şi el în sinea sa şi nu-şi află astîmpărul şi se împrăştie,

toate aceste strădanii avînd îndoitul rezultat de a ne îmbîcsi întreaga ființă și de a stingheri mișcarea de aerisire, de curățire și de hrănire. Iritația ne pîndește și pe această cale. Iată de ce e regească mișcarea prin care te predai cu totul și înlesnești lăuntrica și neprețuita viață a țesuturilor cu ajutorul trecerii acesteia atît de gingașe de la oprire la tihnă. Aidoma rufelor marinarului în siaj [1], așa se întinde întregul nostru țesut, desfășurat și contopit cu aerul și cu apa sărată.

Dar lucrul mai trebuie să fie privit și sub o altă înfățișare. Grijile toate odată alungate, țelurile toate odată amînate, tot mai rămîne o neliniște datorită contracției sau atracției pămîntești, de care nu scăpăm niciodată. Iată neobosita noastră dușmancă, iată trainica noastră preocupare. Ca s-o știu mi-ar fi deajuns să urmăresc acea capacitate de a prinde tactul, atît de izbitoare sub picioarele bipedului uman. Nu încetează de a-și pipăi, ca să zicem așa, propria cumpănire și de a-și întreba strîmta lui bază, spre a se feri de cădere, fie în mișcare, fie în stare de repaus. Aceasta-i pricina pentru care un ins care stă în picioare nu-ți va da niciodată întreaga lui luare-aminte. Iar amețeala, sau teama de cădere, arată cu prisosință că închipuirea noastră își face aici mendrele, ascultînd de cea mai neînsemnată prevenire. Fără ca să ne agățăm de vestitul fir de pai, cînd orice înțelepciune piere, sau să ne aplecăm pe marginea prăpastiei, e de-ajuns să ne gîndim la caraghiosul tremur care ne apucă ori de cîte ori piciorul nostru nu dă de treapta la care se aștepta. Această, să-i zicem prăbușire, îl descumpănește pînă și pe cel mai îndrăzneț; și, drept răspuns, mai apare și un fel de mînie, fiindcă am fost jigniți. După cele spuse e limpede că pregătirea somnului înseamnă să duci pînă la capăt orice prăbușire, ceea ce nu-i atît de ușor pe cît s-ar spune. Greutatea este de fapt aidoma aceleia pe care o întîmpini cînd vrei să faci o gamă foarte iute, piedica se află în noi, numai și numai în noi. Trupul nu e fluid, nu cutează să fie fluid. Și metafora aceasta aproape că e curat adevăr dacă-i vorba de un om culcat. Nu este de-a binelea culcat dacă nu e fluid, pe cît îi e îngăduit trupește. Într-un fluid pe deplin cumpănit, lucrările au fost săvîrșite; gravitatea și-a împlinit toate rosturile; nu mai există denivelări. Tot astfel, la un om culcat, dar cu adevărat culcat, nu se mai găsește nimic ce ar putea să cadă, nici măcar o mînă, nici măcar un deget. Celui care-și mai păstrează forța, oricît de puțin, care mai stă, fie și nițeluș, în picioare, i se va întîmpla ca, odată cu somnul, să cadă doar în parte și să se trezească mai mult sau mai puțin; de unde și acele bine cunoscute vise, în care prăbușirea și simțămîntul prăbușirii, atît de groaznice, ocupă locul de frunte. Iar dramele acestea mărunte sînt pilde ale răzvrătirii și dezbinării împotriva ta-însuți, pe care somnul le potolește, dar pe care trebuie să le potolim noi mai întîi, dacă vrem să mergem întru întîmpinarea somnului; și simțămîntul acesta de siguranță față de marea noastră vrăjmașă atîrnă greu și în bucuria de a dormi sau, mai bine zis, în bucuria de a simți că sîntem în pragul adormirii.

Nu pierdeți din vedere că această fericită stare este fortăreața și adăpostul nostru. Pe tot întinsul lumii acesteia n-ar scînteia fărîmă de inteligență fără acest pic de somn, fără această odihnă

[1] Termen marinăresc: dîra de spumă lăsată în urma corăbiei (n. tr.).

de o clipă și această totală părăsire. Iar fulgerările minții care a dormit nu dovedesc de fel că mintea lucrează în vreme ce doarme ; o asemenea presupunere nu-i decît plăsmuire a închipuirii ; de dovedit n-o pot dovedi, dar trag nădejdea s-o pot arăta cu încetul. S-ar cuveni să spunem mai degrabă că deplina izbîndă a primei noastre luări de contact rezultă din faptul că noi am pus mai întîi capăt sfadei și că ne întoarcem la bunăvoia noastră, iar nu la voia celuilalt ; și una ca asta urmărește luptătorul. S-ar prea putea ca geniul somnului să fie însuși geniul. Dar despre aceasta mai încolo.

III

CE ESTE SOMNUL

Veacuri de-a rîndul căldura a fost socotită drept o stihie subtilă, drept o abureală ageră și pătrunzătoare, care hoinărea de la un corp la altul, cam așa cum apa pătrunde într-o rufă întinsă sau, dimpotrivă, o părăsește, după cum e vremea. Noaptea a fost o stihie, mai e și astăzi o stihie pentru mulți, o stihie care vine și se duce. Însuși Platon a dat de mult de veste că relația este materia cugetărilor noastre celor mai temeinice și, după cît se pare, ale tuturor. Știm că noaptea nu-i decît umbră ; și că ființa nopții nu este decît ființa umbrei ; este una din relațiile dintre lumină, corpul opac și ochii noștri. Căldura nu este și ea decît o relație. Aș dori ca somnul să nu mai fie luat drept o ființă care vine și se duce, astfel

încît, după cum noaptea nu este decît un caz deosebit al umbrei, tot astfel somnul să fie luat drept un caz deosebit față de umbra aceasta, inseparabil de gîndurile noastre și care ne face din clipă în clipă știutori, apoi neștiutori, apoi din nou știutori de aceleași lucruri. Atenția și neatenția merg împreună ca suratele. Dat fiind că nu putem cugeta fără metafore, cum le zicem noi, măcar de sînt metaforele prăvălite la treapta aparențelor, ca în formele și culorile pictorilor.

Cea dintîi înfățișare a somnului este nemișcarea aceea neforțată, învoirea aceea la gravitație, de care am mai vorbit. Experiența arată că după ce am luat poziția aceasta și, ca să zicem așa, ne-am împrăștiat pe o suprafață cu desăvîrșire netedă, măcar de-ar fi ea pămîntul gol sau o scîndură, nu multă vreme ne este dat să știm că stăm culcați. De îndată, datorită însăși nemișcării acesteia, nepăsării, hotărîrii parcă luate de a nu ridica nici măcar un deget fără pricină bine întemeiată, lucrurile încetează de a mai avea înțeles, poziție, formă ; lumea reintră în haos ; de unde, adeseori, caraghioase greșeli, legate de trezirile de o clipă. Dar sosirea somnului se vădește mai cu seamă prin aceea că nu mă gîndesc la aceste greșeli și că în felul acesta nici măcar nu le ridic la nivelul erorii. Colțul acesta de cer mi s-a părut a fi o pălărie albastră ; dar gîndul acesta prostesc vestește trezirea. În eroare se furișează o năzuință și un început de cercetare. Împăcatul gînd al omului care stă să adoarmă nu se înalță atît de sus, se și ferește de aceasta. Ne cheamă lumea fenomenelor, chemare prea bine știută. Nu ne produce o întrerupere a continuității în lumea aceasta fenomenală dacă nu ne mișcăm ; și nici dacă ne mișcăm, deoarece primele aparențe exte-

rioare fac loc altor aparențe ; am rîs de multe ori de astronomii care ne sfătuiesc să ne mutăm în soare ; pentru că cerul, văzut de pe soare, n-ar fi deloc mai limpede, cît privește doar aparența, decît cerul văzut de pe pămînt. Ar fi o altă problemă, întru nimic mai ușoară ; trecerea de pe lună pe pămînt, nu-i mai lesne de înțeles decît eclipsa de soare. Iată-ne deci în fața celei mai grele lucrări, totodată mișcare și gîndire. Sau, altfel spus, cea dintîi aparență ne va trezi fiindcă orice răspuns am da întrebării : ce-o fi ? nu-i niciodată ce-am crezut că e. Colțul acesta albastru mă constrînge deci să fac ceva și să gîndesc ; știu prea bine ce resping și de aceea chiar resping. Și băgați de seamă că nici una din aparențe nu se bucură în stadiul acesta de vreun privilegiu, deoarece toate sînt fantastice în prima clipă. Iată de ce doar tresărirea trupului ne trezește ; aparențele absurde nu ne trezesc prin puterea lor ; nu sînt absurde decît pentru omul treaz. Dar iată că ne-am și pornit să visăm. Să ne înapoiem pe prag.

Socotesc că trei sînt principalele lucruri care trebuie spuse dacă vrem să descriem somnul după cuviință. Cel dintîi, pe care l-am lămurit desigur îndeajuns, este că lucrurile nu sînt percepute decît printr-o neîncetată cercetare, aparența fiind negată și depășită. Tot ce-mi rămîne cred, să spun, este că aparența ființează doar prin depășire, adică prin relație cu o părere care o corectează ; în clipa aceea se arată aparența. Se cuvine deci să nu încercăm a chema în ajutor vreo aparență nedepășită, care tot gînd ar fi. Lumea aceasta, dacă nu se desfășoară, se chircește, și iată că ne cuprinde noaptea. În al doilea rînd, mai avem de spus că nu cunoaștem lucrurile fără de o neîncetată activitate. Toate aceste îndoieli, încercări, cercetări nu au niciodată loc în lipsa unor mișcări ale trupului nostru, care abia așteaptă să se învîrtească în jurul pomului, să atingă sceptrul, să zăngăne armura. Atenție, ideea e grea ; adeseori ne scapă. Ceea ce încerc să spun este că percepțiile noastre își găsesc hrana cu ajutorul simțămîntului acut al unor mișcări începute și înfrînate. Închipuirea nu-i de fapt decît forfoteala aceasta resimțită. Ea este aceea care sapă hăul. Ce-ar fi oare golul hăului fără de pașii care te duc într-acolo sau de cei care te feresc de el ? Mișcarea aceasta făurește distanța. Să tragem concluzia că trupului acestuia culcat și neclintit îi datorăm faptul că nu percepem nimic ; aceasta-i altă noapte, mai apropiată, mai tainică.

Al treilea lucru care ne mai rămîne de spus este că în afara obiectelor din lumea aceasta noi nu percepem nimic. Dar e nevoie să fim mai lămuriți. Să gîndești înseamnă desigur să părăsești lumea și, într-un anume înțeles, s-o și tăgăduiești. Spusa aceasta e dreaptă, atîta doar că nu trebuie să înțepenești mișcarea gîndului în tăgadă ci mai curînd s-o vezi în neîntîrziata reîntoarcere. Voi deslusi mai încolo, pe cît mă voi pricepe, aceste străfulgerări, aș fi ispitit să spun aceste scînteieri de creștere și descreștere, datorită cărora aparența este aparență. Dar obiectul în sine este cel care susține îndoiala. Pe obiect se sprijină îndepărtarea ; de obiect se izbește înapoierea. Acum mă voi mărgini să spun că cei care disprețuiesc obiectul și nu i se încredințează, căutînd gînditul în sinea lor, nu găsesc nimic. Am văzut, ce-i drept, că întotdeauna cugetarea e însoțită de închiderea ochilor, ba și de gestul proteguirii pleoapelor cu palmele ; dar, deîndată, parcă odihniți, ochii se redeschid

şi iar se reped asupra lumii. Pe scurt, numai percepţiile sînt aluatul gîndirii noastre. Ştiu că lumea amintirilor e ca un fel de monedă primită din îngăduinţă. Da, dar vă cer să binevoiţi a constata, mai întîi, că vocea tare sau înceată, nu încetează de a da un obiect real gîndurilor noastre, real, dar prea legat în acest caz de simţămintele noastre, de unde şi uimitoare aiureli la toţi oamenii, datorită faptului că răstoarnă înşiruirea şi gîndesc ce au spus în loc să spună ce gîndesc. Trebuie totuşi să spunem, în această privinţă, şi cu hotărîrea de a mai reveni în repetate rînduri asupra acestui punct, că un grai ales, adică aflat sub ascultarea marilor maeştri, alcătuieşte şi el un „ce" orînduit şi rezistent, care a fost de scăpare multor gînditori cu ochii închişi. Aceasta-i constatarea dintîi pe care o supun cititorului atent. A doua este că în graiul cel de toate zilele se numesc amintiri nu atît gîndurile, cît mai ales obiectele bune pentru a sprijini acele gînduri ale noastre, care nu mai au obiect ; bunăoară un portret ; ori o floare ofilită. Toate aceste monumente, deoarece aşa le e numele, sînt tot atîtea falnice repere fără de care nimeni nu s-a putut reculege decît rătăcindu-se. E tot grăire, dar grăire vîrtoasă. Şi nu pierdeţi din vedere că arta monumentală, cel mai de demult dintre dascălii noştri de cugetare, caută întotdeauna materialul cel mai greoi şi mai trainic pentru ca această altă lume să poată înfrunta cu tărie lumea. Zidurile acestea groase nu-s făcute mai ales ca să dăinuie, ci îndeosebi ca să sprijine gîndul viu şi să scoată la lumină viaţa lăuntrică, de felul ei mereu pe pragul somnului. Oricine cunoaşte din experienţă visarea aceasta orînduită şi în fiece clipă izbăvită de căutătura ochilor cufundaţi în rugă. Aici întîlnim cultul şi

icoanele, deoarece trebuie să tăgăduim chipul zugrăvit, dar să păstrăm imaginea prezentă. Puterea ruinelor o simţim, datorită lipsei, dar lipsă percepută. Frumos lucru e să gîndeşti la ceea ce îi lipseşte obiectului şi, în orice gîndire, aceasta e partea cea mai frumoasă. Dar tot experienţa ne învaţă că această lipsă fiinţează numai datorită obiectului însuşi ; lucru de care cititorul operelor lui Tacit, ruine datorită voinţei, dar şi scurgerii timpului, ştie cîte ceva ; deoarece dacă stilul acesta n-ar avea, prin efectul veneraţiei precum şi prin efectul unui alt ce anume, care e materie şi nepătrundere, un fel de îndesată tărie, gîndurile noastre degrabă ar apuca să rătăcească, uşoare ca umbrele ; şi tot aşa, din lipsă de obiect, te prinde somnul.

Din lipsă de cercetare, deci, şi aceasta e faţa voită a somnului, din lipsă de mişcare, de asemeni, şi acesta e sprijinul firii, din lipsă de obiect, în sfîrşit, datorită celor două cauze dinainte şi mulţumită nopţii şi tăcerii, alunecăm în somn. Citez aci, ca pe o neaşteptată adeverire, practicile adormitorilor şi magnetizatorilor sau cum li s-o fi spunînd, practici care întotdeauna urmăresc întîi să adune toată neliniştea într-un singur loc cît mai strîmt şi mai otova, în al doilea rînd să împuţineze mişcările şi în al treilea rînd să reducă obiectul perceput la cuvinte, după care operatorul se vede stăpîn al delirului toropit ce urmează vorbirii. Însemnările acestea pot aduce destulă lumină, dacă sînt luate în seamă, asupra unui întreg şir de minuni, pe care moda le scoate din cînd în cînd la iveală şi care seduc, fie prin vigoare, fie prin bucuria de a aproba, unde cîtă copilărie ne-a mai rămas îşi regăseşte lesne culcuşul ca la un sîn de mamă. Iată cum ne înapoiem zilnic la

fericirea anilor noştri dintîi, binecuvîntînd cu gîndul cel de pe urmă mîngîietoarea urzeală omenească, gata oricînd să ne vină în ajutor, singurul şi adevăratul leagăn.

IV

DESPRE INSOMNIE

Nevinovăţia e strîns legată de somn, potrivit cu o veche şi venerabilă prejudecată. Împreunînd şi eu cuvinte potrivnice, aş dori să vorbesc despre insomnie ca despre un chip al răutăţii, ba aş spune al răutăţii de căpetenie. Fără a putea nădăjdui să înţeleg pe deplin admirabila etimologie a cuvîntului rău, care este *reus*, adică vinovat sau învinovăţit, sînt totuşi silit să duc această idee a răutăţii în fiinţa însăşi care o poartă, socotind, după pilda lui Platon, că răul pe care-l facem sau îl dorim altora nu este decît accidentul secundar al răului pe care ni-l facem sau ni-l dorim nouă înşine. De n-ar fi decît atît şi tot ar reieşi că răutatea nu e niciodată voită. De cînd Platon a luat pe seama lui spusa lui Socrate : „Nimeni nu-i rău în chip voit“, îmi pare că această cugetare a fost mai degrabă tăgăduită decît înţeleasă, deoarece nu ne-am gîndit la un lucru, anume că răutatea e mai presus de orice mînie şi răzvrătire în cel rău şi, la urma urmei, simplă tulburare ce se întreţine de la sine, aidoma cuvîntului iritaţie, care în îndoitul lui înţeles, ne-o spune atît de limpede. Şi iată-ne ajunşi la insomnie, care nu-i decît o furie, ca şi scărpinatul.

Mai înainte de a vorbi despre această stare de încordare, vreau să mă opresc puţin şi la nebuni, care în orice studiu asupra pasiunilor sau a mîniei eului împotriva sa, trebuie să apară ca nişte imagini îngroşate ale noastre, îngroşate, dar nu chiar denaturate. Constat mai întîi că metoda de a porni de la nebuni spre a face de înţeles pe înţelept, care este aceea a medicilor, nu izbuteşte. Pînă la urmă dăm întotdeauna de un mecanism ; deoarece e foarte clar că animalul-maşină este acela de la care vin aici răspunsurile, ocările, searbedele sau zvîrcolitele mişcări. Dar şi pierdem prea uşor din vedere ceea ce este omenesc în această colcăială animalică, un fel de nefericire adică, ba şi de umilinţă, care nu se mai recunoaşte pe sine, dar păstrează totuşi pecetea cugetului. Unde mai pui că ideea fatalistă, luată astfel de la nebun printr-un fel de molipsire, se revarsă în mod firesc asupra tuturor mîniilor noastre, tuturor pasiunilor noastre, tuturor cugetărilor noastre. Ar însemna să tăgăduim că greutatea de a cugeta este aceea care zace în străfundul tuturor nenorocirilor noastre, ba şi al fărădelegilor noastre ; ar însemna să lipsim frumosul cuvînt de pasiune, aflat întotdeauna sub lumina unei oarecare dreptăţi, de orice înţeles ; şi ar însemna să trăim fără dragoste dacă din principiu am privi omul numai în josnicia lui ; omul este astfel făcut, încît, măcar copil, şi tot dispreţuieşte îngăduinţa de pe urma căreia se alege totuşi cu un folos şi poartă, dimpotrivă, cinste asprimii, ca uneia ce i se cuvine. Trebuie însă, în ciuda universalei rugăciuni, să tăgăduim tuturora, rînd pe rînd, această aspră cinstire pe care mai întîi am tăgăduit-o nebunului. Purtarea aceasta te preface oarecum în înţelept din nepăsare ; nu fără mînie ; nu fără de o stărui-

toare mizantropie, care strică pînă şi bucuria de a înţelege ; deoarece gîndirea, în lumea asta anapoda nu-i nicicînd decît un fel de toană blajină. Iar metoda aceasta este poate urmarea unei deprinderi acre şi nemulţumite de sine ; pentru că medicii nu-s deloc mai îndrăgiţi decît medicamentele. Or, în aceste pagini şi în toate cele care vor veni, mă străduiesc înspre un mod de a gîndi potrivnic nebunilor, şi mai ales bolnavilor, şi mai ales neastîmpăraţilor de tot felul, şi care mod stă anume în a înfăţişa pe înţeleptul rege al acestei planete — şi care se crede viteaz, cumpătat, drept, în a-l înfăţişa, zic, încăierîndu-se cu sine însuşi şi jucînd toate dramele omeneşti de-a lungul monologului acestuia faţă de care dialogul, întocmai pumnalului şi otrăvii, nu-i decît un episod ; ajunge gîndului să se îndrepte către Hamlet sau Othello ca să înţeleagă ce vreau să spun. Şi doar după aceste izbucniri şi furtuni, pe care oricine le cunoaşte, din nefericire, îndeajuns, încerca-voi să cobor cît mai aproape cu putinţă de punctul unde omul nu se mai cunoaşte pe sine, adică unde mecanismul pune stăpînire de-a-ntregul pe el. Or, în privinţa nebunilor m-am lămurit, cu ajutorul unui cuvînt venit din adînc, împărtăşit mie de un om care desigur şi l-a scos de mult din minte şi care, datorită funcţiei sale, ascultase ca arbitru plîngerile nebunilor şi nebunelor. „Nebunii, mi-a spus, sînt nişte răutăcioşi." Atîta doar că se cuvine să înlăturăm ideea de răutate voită, ea însăşi idee de nebun şi să-l socotim pe omul rău ca pe acela care îşi dăunează sieşi nepricepîndu-se să se ia cu binişorul, nepricepîndu-se să se cîrmuiască ; ca pe acela care, ca să zicem aşa, vrea să voiască, dar nu ştie cum.

Iată-ne din nou ajunşi la insomnie, după ce am lămurit şi adevăratul înţeles al cuvîntului rău, care înseamnă nepriceput. Nepriceput omul care ar vrea să doarmă şi nu poate. Ştiu însă cît se poate de bine de ce, după lămuririle date mai sus îţi poţi dori somnul, ba să te şi străduieşti să-l vrei ; răgazul omului cu acest preţ se şi agoniseşte. Uşor e să dormi cînd ai ajuns la capătul puterilor ; dar starea aceasta e doborîtă şi dobitocească ; înlătură contemplaţia, artele şi ritul. Buna cumpănă omenească cere ca să putem adormi la poruncă şi după plac, ba şi din prevedere, aşa cum se povesteşte despre cîţiva mari căpitani de oşti şi cum este din fericire adevărat despre mai toţi oamenii. Trăirea acestei fericite stări, unde ne aflăm în vecinătatea somnului, unde-i dăm întîlnire, ne îndeamnă să ne silim a-l regăsi, nu însă întotdeauna aşa cum s-ar cădea. Cine oare nu şi-ar dori să pună capăt acestei buimace şovăieli, în care nimereşti mereu în acelaşi loc sau să frîngă cercul acesta de amarnice gînduri, cărora nu li se află leac ? Nu-i însă nevoie de întîmplări care să hrănească insomnia. Se hrăneşte de la sine, iar uneori grija de a dormi se dovedeşte a fi grija de căpetenie a celui ce nu poate dormi. Oricum, înfrîngerea voinţei îşi are obîrşia în neştiinţa de a vrea. . . . .

N-avem de fel putere nemijlocită asupra cursului gîndurilor noastre ; asta ne şi supără mai întîi şi-ntîi ; gîndurile-s lucruri uşoare şi netrupeşti ; sau mai curînd aşa ni se par a fi. Tot omul cunoaşte această goană după strigoi, unde loviturile pe care le dăm sînt spre folosul potrivnicului, orice biruinţă a înţeleptei hotărîri de a nu ne gîndi la cutare gînd, neavînd drept urmare decît reîntoarcerea şi pironirea gîndului în punctul cu pricina. Există deci o întreagă artă de a nu te gîndi la ceva anume şi o întreagă artă de a nu te gîndi

la nimic, răsplata căreia ar fi somnul. Ar trebui să cunoaştem însă, puţin mai bine decît ne e obiceiul, acest mecanism al ideilor care o iau pe scurtătură, îndeobşte înfăţişat sub numele de asociaţie de idei ; în care eu unul nu întrezăresc nimic temeinic, dacă înţelesul este că o idee aduce de la sine alta, doar dacă-i este de obicei legată ; de-ar fi aşa, gîndurile noastre n-ar mai da de capăt. Dar stau mai ales în aşteptarea unei experienţe în care o idee să vină în urma alteia, fără ca obiectele de prin preajmă să aibă vreun amestec. Experienţa e cu neputinţă, ar trebui să fim în afara acestei lumi. Este dimpotrivă fapt obişnuit ca pătimaşul, cînd îşi deapănă firul vorbirii lui îndrăgite, să-şi caute mereu reluările, adevărate metafore pentru el, în lucrurile care-i stau sub ochi sau la îndemînă. Aşa fiind, teoria asociaţiilor de idei s-ar cuveni în întregime reconsiderată. În privinţa aceasta sfătuiesc pe oricine să-l recitească pe Hume, dar fără părtinire. Deoarece adevărat este să spună că o senzaţie intensă, adică odrăslită de un obiect, îşi deşteaptă deîndată obişnuitul însoţitor, şi că aceasta-i pricina pentru care o floare veştejită evocă neîntîrziat cutare loc şi cutare împrejurări, dar nu spune niciodată că o senzaţie slabă ar putea să aibă această putere. Datorită unei descrieri el nu se lasă prins în capcana dialectică, după care am fi în stare să iscăm o întregă lume de lucruri în afara oricărei percepţii. Părere căreia îi opun ideea pe care am mai prezentat-o şi care se va lămuri şi mai bine în cele ce vor urma, anume că omul care nu percepe, doarme.

Din cele de mai sus aflu o metodă care ne călăuzeşte indirect firul ideilor. În treburile de peste zi, nimic nu-i mai simplu şi tot insul o ştie

Cînd însă întorci capul, totul e altfel. Puterea jocului de cărţi sau de şah, de care Hume ţinuse seama, stă mai ales în faptul că percepţiile desluşite şterg de îndată gîndurile noastre rătăcitoare ; iată de ce şi cred că acele culori vii ale cărţilor de joc nu înseamnă puţin lucru în cursul jocului. Dar despre aceasta mai încolo. Reţinem însă că, dacă vrem să nu gîndim de fel, trebuie mai întîi să ne dăm silinţa de a nu percepe nimic, adică, ferecînd pe cît e cu putinţă simţurile, să nu punem întrebări în jurul nostru şi, mai presus de orice, să nu ne mişcăm, să nu hrănim acel comentariu al muşchilor uşor treziţi şi care dă viaţă celor mai mărunte senzaţii. Dar cine oare nu înţelege că nu există gînd mai potrivnic somnului decît acela de a-ţi da seama că nu dormi şi de a-i căuta jur-împrejur dovezile şi pricinile ?

Mai rămîne să întărim ceea ce spuneam, anume despre furia de a nu fi în stare să faci ceva. Se cuvine să ne îndreptăm cu atenţie privirea într-acolo, deoarece voi mai avea de multe ori prilejul să arăt că miezul patimilor, ba şi al viciilor, este grozăvia aceasta că n-ai ce-i face şi că duci deznădejdea pe culmi socotind că nu poţi face nimic. „Asta nu-i demn de mine“, de unde şi cuvîntul indignare (căci rădăcina e aceeaşi : tot latinescul *dignus*), care-şi pune pecetea pe toate durerile. Şi dacă stărui aici, cauza este că adeseori în insomnie indignarea e singurul rău, întrucît e osîndire de sine. Iar mintea se mai alege, de pe urma acestei nenorociri a sa, ca din orice nenorocire sieşi proorocită, cu un fel de mulţumire dogmatică. De unde şi paradoxul acesta, destul de hazliu, că există şi o fală a nesomnului, o mînie ce se stîrneşte din pricină că, dormind, ţi-ai înşelat oarecum nenorocirea, iar în clipa deşteptării, stă-

ruitoarea grijă de a-ţi dovedi ţie însuţi şi de a dovedi şi celorlalţi că n-ai dormit. Există aşadar un fel de insomnie închipuită, întocmai ca şi boala închipuită ; dar iată că adîncindu-ne cugetarea, ajungem degrabă la ideea că totul ţine de închipuire în insomnie, de nu adeseori şi în boală ; căci de fapt închipuirea este ceva înfiorător de real dacă o privim, cum se şi cade, drept acel neastîmpăr al trupului omenesc care singur se întreţine şi singur se aţîţă, astfel încît teama de a nu dormi, ca orice teamă, ne lipseşte fără doar şi poate de ceea ce se cade a fi numit somnul liber.

Mă întorc la omul răutăcios, spre a închide acest vast cerc al insomniei. Răutăcios este cel care decade pînă la starea de mecanism şi nu-şi poate afla mîngîiere. O ! prea bunii şi prea cinstiţii răutăcioşi ! Cît de bine văd că răutatea la ei nu-i decît o deznădejde sau, mai bine zis, una din acele sfieli zgîndărite, care se arată la acei pianişti, ce singuri s-au osîndit, care se tem de greşeală, o prevăd, o privesc şi se prăvălesc într-însa.

Cu această posomorîtă uitătură n-am ce face. Nu împotriva mea e îndreptată ; nu. Îmi zice : „Dă-te la o parte ; nu vezi că sînt pornit să-mi dăunez ? Dintr-aceasta nu te poţi alege cu ceva bun nici dumneata, nici vreun altul. Nu-ţi dai oare seama că-s om rău ?“ De unde şi latura aceea întunecată a patimilor noastre, pentru care pînă şi încredere sau dragoste deplină e un fel de jignire, deoarece se împotriveşte unei păreri haine dar neclintite. Teologii spun doar că Lucifer nu vrea să fie mîntuit. Să fim însă bine înţeleşi ; nu voinţa îl duce la pierzanie ; ci dimpotrivă, convingerea că să vrei nu-i de nici un folos şi că, deci, propriul rău lăuntric e fără leac. Adevărul este

că tăgada leacului e singurul rău ; şi această încremenire în deznădejde este trufia însăşi, care ar consta aşadar într-o mai proastă părere despre noi înşine decît ar fi drept să avem. Pe scurt, viciile noastre sînt îndeajuns de pline de înfumurare.

V

DESPRE OBOSEALĂ

Să facem cale întoarsă. În pragul vîrstelor unde ne aflăm, cugetarea aceasta, pe care am înfăţişat-o, e niţel prea greoaie. Se ştie că există două oboseli, cea dintîi izvorîtă din îmbîcseală, a doua din istovire. Hrana şi medicii au putere mare asupra celei de-a doua, dar numai somnul e cel care o tămăduieşte pe prima ; mai ales prin uriaşa „spălare“ a trupului întins şi slobod, dar şi printr-o vădită disproporţie între procesul de curăţire a ţesuturilor şi truda care le mînjeşte. Ceea ce mi se pare vrednic de luat în seamă în acest dintîi fel de oboseală este că se află pretutindeni în acelaşi timp, datorită circulaţiei unui sînge viciat. Iar experienţa ne arată că mersul oboseşte şi braţele ; feluritele părţi ale organismului, atît de strîns legate de o nemijlocită apropiere într-un acelaşi sac de piele, atît de măiestrit legate cît priveşte mişcările lor cele mai mici, datorită sistemului nervos, mai sînt legate şi prin această neîntreruptă circulaţie a sîngelui, care duce degrabă unora vestea că celelalte au obosit. Sîntem acum în măsură să presupunem cu temei că toate aceste otrăvuri, purtate în tot organismul şi reîmpros-

pătate mai iute decît sînt eliminate, acţionează, mai întîi şi mai ales, asupra celulei nervoase însăşi şi că deci puterea de anticipare, de coordonare şi, în sfîrşit, de cugetare slăbeşte mai repede de pe urma mişcărilor decît însăşi puterea de a făptui. Picoteala este aşadar primul semn al istovirii. Fiecare dintre noi a cunoscut cîndva gînduri dintr-acestea, vlăguite şi somnoroase, în vreme ce picioarele şi braţele mai sînt încă bune pentru mişcări automate sau convulsive. Starea aceasta se preface în somn de îndată ce obiectul nu ne mai ameninţă.

I s-a făcut îndeobşte creierului, centrul centrelor, cinstea de a i se pune în seamă toată această activitate gînditoare care stă înaintea sau înapoia faptei. Ceea ce nu-i greşit. Deoarece, de vreme ce să gîndeşti înseamnă să priveşti toate lucrurile laolaltă, condiţia firească a gîndirii este ca fiecare mişcare a unei părţi a trupului să fie în legătură cu mişcările tuturor celorlalte, lucru care nu-i cu putinţă decît în măsura în care undele nervoase, sau cum vreţi să le spuneţi, urcă mai mult sau mai puţin nemijlocit pînă la centrul de căpetenie şi apoi coboară iar. Legarea aceasta a făpturilor propriu zise de acele frămîntări fără rost, întruchipează punerea în raport a unei anumite percepţii cu simţămîntul total şi de nedespărţit. Este deci limpede că, potrivit cu alcătuirea trupului omenesc, frînturile de gînduri răspund unor fapte de scurtă durată, adică puse la cale de vreun creier inferior fără ca marele centru, sau altfel spus toate părţile trupului, să ia parte. Se mai constată, tot potrivit cu alcătuirea trupului omenesc, că aceste fapte de scurtă durată o iau întotdeauna înainte, ne închid bunăoară pleoapele pînă ce nu cade fulgerul sau ne îndreaptă mîinile într-acolo

de unde vine o ameninţare, sau ne reţin cînd stăm să alunecăm. De unde se poate ajunge la acest adevăr, care duce foarte departe, că nu diriguim decît ceea ce am început. Revenind însă asupra frînturilor de gînduri, trebuie să ne întrebăm dacă sînt cu adevărat gînduri. Problema e rezolvată negativ şi cît se poate de hotărît, dacă nu pierdem din vedere că eul este subiectul indivizibil al tuturor gîndurilor noastre fără excepţie. Dar soluţia aceasta, care depinde de o analiză abstractă a capacităţii de a înţelege, se cere pregătită de unele însemnări despre străfulgerările de conştiinţă care întotdeauna luminează întregul peisaj. Nu ştiu dacă pupila mi se dilată ori ba ; dar nici nu ştiu dacă întind braţul ; ceea ce se petrece atunci în muşchi şi în oase nu-mi este cîtuşi de puţin ştiut, decît doar prin efectele dinafară. Percep că întind braţul, dar n-o percep numai în braţ ; leg această mişcare a braţului de trupul meu întreg. Şi nu numai de trupul meu ci de lucrurile în mreaja cărora socotesc că este prins ; văd spre pildă că braţul meu se întinde pentru că îmi ascunde lucrurile pe care le vedeam ; ceea ce presupune o întreagă perspectivă a lucrurilor. Drumurile acestea ale lumii, care sînt tot ceea ce ştiu, n-ar avea direcţie dacă n-am prevedea, dacă nu ne-am aminti, dacă ne-ar lipsi imboldul de a ne îndoi, care dă puncte de reper tot haosului acestuia. Să spui : gîndesc, ceea ce nu-i decît să-ţi gîndeşti gîndul, nu-i de şagă.

Aşa fiind, e firesc lucru că în lipsa unei îndestulătoare odihne şi datorită neîncetatei rămîneri în urmă a procesului de eliminare în raport cu acţiunea, mai toată activitatea stă în mişcări mecanice, care tîrăsc după ele altele, ceea ce înseamnă că abia trezit te şi culci la loc. Acţiunea

înghite gîndul, ca în acele curse mecanice unde fapta s-a și săvîrșit mai înainte ca tu să fi avut răgazul să cumpănești sau să chibzuiești și unde, cît timp te gîndești la acțiunea împlinită, o alta o și acoperă tot așa fără sfîrșit. E ușor de închipuit ce poate fi o viețuire dobitocească sub semnul unei nevoi apăsătoare și fără de oprire sau de adevărată tihnă. Ideea aceasta se cuvine însă a fi cercetată mai îndeaproape.

Spațiul ține de cugetare și reprezintă doar acțiuni posibile. Distanța se arată celui care se oprește și măsoară, iar fără de comparație nimeni n-ar ști ce anume sînt distanțele. Ceea ce desfășoară spațiul și-l adîncește în fața ochilor noștri este o contemplație nepărtinitoare, precum și, dacă luăm bine aminte, refuzul de a pleca, invocîndu-se putința altor scopuri și altor căi. Toate acestea sînt desigur însoțite de un mare număr de acțiuni pornite și stăvilite, care scobesc spațiul așa cum amețeala dintr-odată făurește hăul. Adeseori, de pe înaltul unei stînci la malul mării, privitorul nu mai adîncește îndeajuns hăul, adică nu se mai așteaptă să se prăbușească într-însul, nu se mai opintește să nu cadă. Trupu-i ia cu încetul poziția de somn și totul se tulbură și se îndepărtează, întocmai acelor priveliști din visele noastre, care pier din lipsă de legături cu lumea. Dar iată că, din întîmplare, o pasăre coboară săgetînd văzduhul, sau se prăvălește o piatră și că prudența se deșteaptă sub imboldul imitației și al urmăririi, puternic înfrînat, dar năpădind întregul trup cu senzația apăsării vrăjmașe. Așa se înfățișează în fața ochilor prăpastia aceasta deodată scobită și această zguduitoare prevestire a unei prăbușiri, ceea ce dovedește din nou că de-am sta cu desăvîrșire nemișcați, nu ne-ar fi de folos să ținem

ochii deschiși. Această pildă luată din lumea amețelii este doar mai tragică decît altele ; și nu se deosebește întru totul de ele. Zărim orizontul mult mai departe decît arborii doar datorită unor începuturi de făptuire, unor urniri stăpînite. Gîndiți-vă bunăoară la acea zvîcnire musculară în prezența stereoscopului, unde nu încape îndoială că imaginile tulburi nu au înțelesul tragic al unui relief care ar putea vătăma, atîta vreme cît trupul nu intră în stare de apărare și nu schițează vreo măsură de precauție sau de retragere. Frămîntările acestea musculare nu pot fi măsurate sau numai ocolite, cu ajutorul presiunii sîngelui și răspunsului inimii, care vădesc de îndată cea mai măruntă încordare musculară, prin valul acela apăsat și zvîcnit, ca dintr-un burete. În schimb, mișcările și repercusiunile acestea sînt lucrul pe care-l simțim cel mai adînc în lumea aceasta, și fără îndoială că sînt și singurul lucru pe care-l simțim pe lume. Frica este cunoașterea neîntîrziată și întreagă a stării de alarmă neavizată. Pe scurt, însăși rîvna inimii, în înțelesul propriu al cuvîntului, deschide perspectivele precum și prăpăstiile. Atenția, după cum adeseori s-a spus, e mereu înfiorată. Dar, spre a înțelege pe deplin pe marinarul de veghe la provă, trebuie să adăugăm acestei pregătiri a tuturor mușchilor, acestui salt înfrînat, simțămîntul corespunzător și care, la lumina cugetării, ia numele de sfială. Toate acestea se petrec sub semnul mișcării și al schimbării, căci sfiala este în fiece clipă depășită, întocmai ca amețeala privitorului, prin domolire și regăsirea cumpănirii. Gîndul sălășluiește în trecerile acestea. Cei ce au spus că a gîndi înseamnă să te abții de la fapte, au dezvăluit un mare adevăr, care însă și el e supus pericolului de a

pieri prin nemișcare, pentru că cine nu făptuiește, doarme.

Iată-mă ajuns unde voiam. Și cel ce făptuiește doarme într-un anume înțeles, în înțelesul că distanța străbătută nu mai este reprezentată, în timpul cît o străbat ; de fapt, o desființez ; saltul este altceva decît măsurarea. În această clipă a făptuirii întreg universul se chircește într-un simțămînt neîmbucătățit și neștiutor de distanțe, din pricină că mă azvîrl tot ; dar neîntîrziata înfrînare și scurta oprire retrimit lucrurile la locul lor. Nici măcar amintirea faptelor nu mai este cu putință în această răsturnată perspectivă în care piedica e depășită ; a-ți aminti înseamnă a te înapoia, a te înapoia cu adevărat în punctul unde erai și a percepe mai bine, cu mai deplină încredere, și oarecum în strînsă prietenie cu piedica. Dar cine oare nu-și dă seama că această cugetare, această măsurare și această luare de la început ține de stadion, care-i loc de răgaz ? Cînd o iei la fugă nu măsori de fel piedica peste care ai sărit, nu măsori deloc piedica peste care trebuie să treci. Noaptea se lasă peste gîndurile noastre cînd sîntem grăbiți să făptuim. Să nu uităm, de asemeni, cu gîndul de a reveni asupra acestei chestiuni, că prin această lipsă de lumină superioară, slabele lumini ale sentimentului se sting și ele ; există o treaptă a nevolniciei și a teroarei, unde teroarea însăși nu se mai resimte. Teroarea însăși are nevoie de oprire și de măsură ; teroarea simțită este teroarea depășită.

Să ne închipuim deci o viață prin impulsuri, în care de-a pururi ne re-prăvălim în somn fără ca să putem rămîne într-însul, deoarece nu există un prisos de putere și vom putea astfel înțelege cam cum poate fi viețuirea animalelor. Pasărea,

după cît pot bănui, este mișcare vioaie sau grabnic somn. Mă gîndesc la pasăre deoarece consumul la una ca ea mi se pare întru totul egal cu venitul, zborul, datorită fluidității aerului, fiind risipă. Puneți alături de aceste năvalnice bătăi de aripi ce fac din pasăre stăpîna fluturelui, — dar nici măcar la toate încercările pe care le face — puneți această nesăbuită irosire alături de fărîma ei de hrană și veți constata că doar din întîmplare ajunge pasărea să recîștige cît a costat-o zborul ; **așa se și** explică de ce unele, mai cu seamă insectivorele, clocesc cîte douăzeci pînă la patruzeci de ouă pe an fără ca păsăretul să crească în chip simțitor. Ce-i oare viața rarelor supraviețuitoare de nu un zbucium chinuitor între dorință și teamă ? Primul gînd care ne vine în minte este că traiul acesta ajunge de la sine într-un punct unde, din lipsă desăvîrșită de odihnă și de răgaz, orice chibzuire și orice simțămînt pier cu totul. Ceea ce ne-ar îndritui să spunem că aceste ființe neliniștite aproape că nu mai au nici dorințe nici temeri, din însăși pricina prisosului de dorință și teamă. Ideea aceasta nu-i totuși îndestulătoare și socotesc că păstrînd noțiunea de treptat în acest domeniu și închipuindu-ne o viețuire crepusculară, ce n-ar fi decît teamă și dorință, nesocotim faptul că sentimentele noastre nu înseamnă ceva pentru noi decît datorită unui răgaz de care animalele nu au niciodată parte și unei contemplări cu totul inexistente la ele. Somnul „pe jumătate“ nu se întîlnește decît la om, iar omul nu zăbovește într-însul. Pe scurt, cred că, deoarece lipsește treapta cea mai înaltă a cunoașterii, dintr-una într-alta lipsesc toate și că nu mai există de fel trepte. Cine nu gîndește, nu simte. Să ne închipuim un om care ar dormi

fără încetare și ar tot visa ; presupunerea aceasta piere de la sine ; fiindcă nu iei cunoștință de vis decît dacă-l depășești și-l tăgăduiești ; dar eu atrag doar atenția asupra unei idei grele.

VI

CONȘTIINȚA

Să-ți pierzi conștiința sau cunoștința, cum se spune uneori, e tot una cu să dormi. Încă n-am ajuns în stadiul în care să urmăresc a lămuri pe toate fețele această bogată noțiune de conștiință. Surprind conștiința în pragul somnului și, pe cît e cu putință, lipsită de orice cugetare. Mi se arată trepte, începînd cu percepția clară pînă la toropeala vecină cu somnul deplin. Și tot trepte de la chibzuiala luminoasă pînă la acel imbold înspre salt care stă pe marginea altei genune, fapta. Descrierea mea e desigur ușurată de asemuirea cu treptele de umbră, penumbră și lumină, dar cred că această analogie e de asemeni amăgitoare și că toate aceste amurgite zugrăviri se cuvin refăcute potrivit ideii care, ca să zic așa, s-a scos singură în vileag și după care treptele inferioare le presupun pe cele superioare. Fiindcă stările acelea în care te învecinezi cu somnul nu pot dăinui ; nu poți zăbovi într-însele așa cum zăbovești în penumbră și, la drept vorbind, nu afli de prezența ta acolo decît după ce le-ai părăsit. Dacă sînt gata-gata să adorm și dacă adorm, n-am habar despre trecere ; dar dacă din această stare sau din somn mă trezesc și mă regăsesc,

atunci trecerea se înfățișează ca luminată de un reflex al acestei depline conștiințe. Pe scurt, dibui aici capcane meșteșugite ; deoarece e nevoie de multă luare aminte ca să prinzi aceste stări amurgite ; trebuie să te apropii de ele cu mare prevedere și să nu cazi în gol. Ca să nu lungesc vorba, spun că libertatea noastră întreagă e pusă la încercare aici și că se joacă, oarecum, de-a nu voi nimic, a nu da întîietate nici unui lucru, a nu rosti nimic cu hotărîre. La urma urmei, conștiința lipsită de cuget nu se arată decît atunci cînd cugeți. Cu alte cuvinte, conștiința slabă nu se vădește decît în conștiința cea mai înaltă. Sofism, așadar, se numește, dacă stai să judeci, presupunerea că o ființă vie ar putea trăi în starea aceasta pe jumătate conștientă și ar putea rămîne neîncetat într-însa, știind totuși că se află într-însa. Înseamnă că prefacem jocurile minții în lucruri ; înseamnă să dăm semi-conștiinței o realitate, aidoma luminii scăzute dintr-o pivniță. Știind seama acestei margini și acestei penumbre a gîndurilor voastre, vreți, lăsînd-o așa cum e, s-o despărțiți, urmînd ca să cugete pentru ea, nu pentru voi. Altfel spus, susțineți că ceea ce își găsește definiția în ne-gîndire poate să mai fie totuși o gîndire. Amintirile, care vin și se duc, ca și cum ar ieși din umbră și s-ar întoarce, sînt cele care vin în sprijinul acestei mitologii intime ; fiindcă e nevoie de mare luare-aminte ca să bagi de seamă că ceea ce se păstrează și se întoarce este tot o faptă, cum ar fi recitarea unui text. Dacă n-am făcut astfel, luăm amintirile drept gînduri care s-ar spune că stau de obicei înapoia noastră și se arată uneori. Pornind de aici ia cu ușurință naștere o teorie tot atît de plăsmuită ca și vechea teorie a umbrelor și a iadurilor. Deoarece nu-i

deloc cu neputință ca o idee să mai rămînă tot idee în umbra aceasta, să trăiască, să crească, să se întărească, să se preschimbe în umbra aceasta. E nevoie pe puțin de o teorie a viselor, de o teorie a persoanei și de o teorie a ideii pentru ca să se ștergă amăgirea aceasta îndrăgită. Eram dator s-o scot de pe acum în vileag cu acest prilej pentru că vreau să vorbesc despre conștiință ca despre o putere omenească neîmpărțită și care, încă de pe prima ei treaptă, e presupusă a fi întreagă. Cu alte cuvinte, vreau să înfățișez conștiința ca fiind tot una cu funcția cugetării, funcție de lux, veșnic legată de răgazul și de prisosul care alcătuiesc trăsătura proprie societății omenești.

Să reluăm bine-cunoscuta ipoteză a marțienilor care au cucerit pămîntul. Omul, în ochii acestor ființe, nu-i decît un animal, asemenea șobolanului sau iepurelui. Să încercăm a ne închipui omul supus acestui trai greu, omul înfometat, amenințat, fugărit, mereu ostenit, mereu neliniștit, sărind mereu de la toropeală la iureș. Toată lumea va recunoaște că funcțiunile superioare ale minții se vor pierde fără întîrziere; dar va fi mai puțin pornită să recunoască pieirea, tot atît de grabnică, sau și mai bine, instantanee, a celor inferioare. Comte, grijuliu de frații noștri din alte specii și îndemnat, de cele ce vedea, să le pună în seamă ceva ce aduce cu gîndurile noastre cele mai umile, dar și îndepărtat de la aceasta prin părerea — expusă de către el mai bine decît oricine altcineva pe lume — că cele mai multe gînduri ale noastre sînt totuși gînduri universale în amîndouă înțelesurile cuvîntului, făcute schimb, date ca învățătură, puse la păstrare și întreținute (după cum dovedesc cele mai vechi dintre mitologii); Comte, în

cele din urmă, a întrezărit putința unei decăderi a gîndirii sub orice închipuire. Adevărul este, spune el, că omenirea stăpînește planeta și distruge fără încetare orice fel de „colectivitate“ animală, azvîrlind pe această cale toate celelalte specii într-o stare de luptă, de istovire și de spaimă, care înlătură cu desăvîrșire orice adevărat grai, orice cultură, orice autentică ținere de minte, din lipsă de acel prisos care singur înlesnește răgazul. Dar, ca să nu uităm de ideea de la care am pornit, să ne închipuim mai departe omul căruia nu-i rămîne nici o clipă de păsuire și pe care întîmplarea îl mînă fără cruțare din urmă. Sînt spaime dintr-acelea, cumplite, în care insul o ia la goană, lovește, strivește, fără a fi conștient de ceea ce face. S-ar putea eventual spune că insul nu știe dacă n-a fost cumva conștient în clipa de care e vorba și dacă nu cumva a uitat doar gîndurile sau percepțiile avute în răstimpul în care trebuia să-și apere viața. Dar se cade să știm despre ce vorbim și despre ce vorbește și el, presupunînd că are puțină conștiință de faptele sale, un pic de conștiință despărțită de propria-i conștiință. Despărțirea aceasta merge în răspăr cu însuși cuvîntul „conștiință“; conștiința adaugă științei faptul că toate cunoștințele sînt înmănuncheate.

O conștiință dezghiocată nu e numai slabă; se prăvălește în neant. Sau, mai bine zis, marginea de conștiință, despărțită de centrul care o luminează, nu-i de închipuit. De vreme ce omul care o ia la fugă n-a avut răgazul să stea de vorbă cu el însuși, să privească măcar cîteva clipe mai multe drumuri, în sfîrșit să se îndoiască, ăsta-i cuvîntul, înseamnă că totul se petrece ca și cum n-ar ști nimic. Să știi înseamnă să știi că știi. Chibzuiala nu-i un accident al gîndirii, e gîndirea însăși. Luați

din nou pilda prăpastiei şi ameţelii. De n-aş chibzui la ceea ce văd cînd mă aplec, s-ar putea oare spune că văd ? În zadar au dobitoacele ochi, în zadar li se zugrăvesc lucrurile pe retină ca pe o pînză pictată ; pînzele acestea pictate sînt pentru noi, care ştim cum e făcut ochiul, iar nu pentru ele, fiindcă ele nu au nici răgaz, nici tihnă, nici sfat cu ele însele. Dar ce înseamnă oare a te sfătui cu tine însuţi de nu a lua drept martori pe semenii tăi şi cugetarea tuturora ? Un gînd care nu se întoarce, care nu asemuieşte, care nu adună laolaltă, nici nu este de fel gînd ; în acest dintîi înţeles se poate zice că un astfel de gînd nu-i universal, pentru că nu adună depărtatul şi apropiatul ; universul e singurul făuritor de gînduri. Dar se cade să spunem că şi gîndul, care nu-i cheamă pe ceilalţi gînditori şi pe toţi judecătorii din lume, nu-i nici el gînd. Întocmirile de temei ale gîndirii ar fi deci universul din jurul obiectului, care-l statorniceşte ca obiect, şi societatea din jurul subiectului, care-l statorniceşte ca subiect.

Merg de-a dreptul la ţintă şi de bună seamă prea iute. Dar gîndul acesta însuşi, pe care-l făuresc, ascultă de legea oricărei gîndiri, anume că începi trăgînd concluzia. Tocmai ambiţia aceasta nemăsurată şi năzuinţa aceasta dincolo de orice speranţă prefac gîndurile în gîndire. Dacă nu izbuteşti să fii pitagorician de o clipă, luminînd totodată şi înălţimile şi adîncurile şi, dacă-mi este îngăduit să spun, şi anti-pămîntul şi cealaltă faţă a lunii, nu-ţi eşti ţie însuţi bun de nimic. Iar îndrăzneala aceasta ne lămureşte şi toate greşelile, aşa cum se vede la primitivi, unde cel mai neînsemnat gînd încheie un cerc uriaş, după tiparul unei legi universale. Pretutindeni e aşa, întotdeauna e aşa. Au prins pe plajă o broască ţestoasă

cît-îi lumea de mare chiar în ziua cînd a sosit misionarul ; nu le vine în ruptul capului a crede că una din aceste întîmplări nu e semnul celeilalte, că anume nu încape legătură reală între una şi alta. În care privinţă nu se înşeală cu totul, fiindcă toate cîte sînt se leagă una de alta ; iar dacă pricinile pentru care broasca aceea ţestoasă fusese adusă şi răsturnată nu s-ar fi ivit, dacă marea, valurile, fluxul, vîntul ar fi fost altele, poate că misionarul acela nu ar fi acostat în ziua aceea sau ar fi acostat în alt loc, şi în alt fel. Fiindcă nu cunosc însă deajuns antecedentele şi toată această îndoită întîmplare, leagă şi ei cum pot ; iar gîndul lor e mai degrabă necomplet, decît fals ; dar e fără îndoială un gînd ; cu atît mai mult, cu cît amănuntele le lasă în seama unei oarecari înalte puteri, care a vrut împreună cele două lucruri în acelaşi chip în care îşi vor şi ei obişnuitele lor fapte. Iată cum percep ei toate lucrurile. Nici n-au apucat bine să vadă o broască ţestoasă că au şi văzut un Dumnezeu. Dar ce înseamnă oare să vezi o broască ţestoasă ? Şi, dacă-i aşa, ce înseamnă la urma urmei să vezi ? Dacă spui că spaţiul e dat mai dinainte decît părţile care-l alcătuiesc, ceea ce nu-i decît o descriere, spui că universul sprijină fiecare obiect şi-i dă fiinţă. Dar, încă o dată, ce înseamnă să vezi o broască ţestoasă de nu să-ţi chemi martorii şi să stai de vorbă cu ei în sinea ta, astfel încît, datorită graiului, broasca aceasta ţestoasă să-i aducă pe toţi la învoială ? Două sînt aşadar, împreună şi a priori, lucrurile care sălăşluiesc în cel mai neînsemnat gînd : universul lucrurilor şi universul oamenilor. Iar toate erorile primitivilor acestora izvorăsc din aceea că urmăresc să nu

desfiinţeze nici pe unul nici pe celălalt dintre aceste universuri, negîndind niciodată mai puţin decît totul şi pe toţi, aşa cum facem şi noi.

Conştiinţa, din cele spuse mai sus, se vede că nu poate fi nici mică, nici mare, nici rătăcitoare, nici despărţită, nici subiectivă, cum se spune prea la repezeală. A te gîndi numai pe tine ar fi să dormi. Astfel încît toată teoria lui Comte, chiar dincolo de cele arătate de el, pare că se mărgineşte la a spune, pe de o parte, că nu se află gîndire ce-ar putea fi despărţită de grai şi de lumea oamenilor, pe de alta, că în afara lumii oamenilor şi a asocierii neîncetate din care izvorăsc totodată şi răgazul şi memoria, omul n-ar fi decît un animal fugărit, făptuind sau dormind, lipsit de acea provizie de odihnă pe care o dă somnul preventiv. Totuşi, afirmînd după toate acestea că omenirea este aceea care gîndeşte, el tot mitologic judecă, ajungîndu-se uneori la o conştiinţă socială care ar fi faţă de societate ceea ce conştiinţa noastră e faţă de trup. Înseamnă că treci în lumea lucrurilor şi că pierzi legăturile. Conştiinţa este desigur socială datorită nopţii care se lasă peste oraş, care chezăşuieşte şi orînduieşte odihna, luxul suprem, datorită încrederii care-l întăreşte pe fiecare în cugetarea sa, datorită corelaţiei de la unul la altul, fără de care nu i-ar fi nimănui îngăduit să zică eu, datorită în sfîrşit, acelui capital ce se numeşte grai, provizie de căpetenie, care ne domoleşte simţămintele şi ne orînduieşte gîndurile, înfăţişîndu-ni-le totodată ca într-o oglindă în care noi le percepem. Dar socială ne e conştiinţa. Metafizica aceasta nu-i nici în afara noastră, nici departe de noi. Îi sîntem părtaşi pînă şi în singurătate, pînă şi cu gîndul nostru cel mai ascuns din

singurătate. Ideile acestea vor fi reluate, dar se cuvenea să le arătăm de pe acum, în legătură cu somnul acesta „instituţional", voit, iubit, căutat, care-i al omului şi numai al lui.

CARTEA A CINCEA — SEMNELE

I

ARIPA

Oricui, către sfîrşitul primăverii, i s-a ivit prilejul să vadă păsări care-şi hrănesc puii. Nu numai în ogradă şi pe cîmpii, ci în grădina publică, pînă şi pe caldarîmul străzilor vezi puii şi-i recunoşti după aripile lor întredeschise şi tremurînde. Semnul acesta ne e mai puţin limpede decît ciocul deschis, pentru că ciocul deschis este începutul trecerii la fapte ; dar e cu adevărat semn şi-n gradul cel mai înalt, deoarece nu pricepem la prima vedere care-i este rostul. Înseamnă că trebuie înţeles după cauză nu după scop. Să luăm dintru început aminte că tremurul, mişcare pornită şi înfrînată, e mereu semn de restrişte, deopotrivă şi-n speţa noastră. Iată de ce tremurarea aripilor ne îngăduie să deosebim dintr-o ochire pe înfometat de cel care-l hrăneşte, mişcările acestuia, fiind, dimpotrivă, sigure şi iuţi, lipsite de orice semn. Iar fapta, fără de semn, este ea însăşi semn de putere la orice fiinţă.

Să cercetăm însă cauzele. E firesc, datorită iradierii de care s-a vorbit mai sus, ca dorinţa să pună în mişcare trupul întreg. Sau, mai bine zis,

nevoia este aceea care, prin iradierea aceasta, se preface în dorință. Nu-i iarăși de mirare că, din pricina slăbiciunii și lipsei de experiență, imboldurile dorinței sînt înfrînate, ceea ce înseamnă că dau de o împotrivire. S-ar mai putea de asemeni ca dorința dintîi, întocmai ca și întîia teamă, să pună la început și cu precădere în mișcare mai ales părțile cele mai vioaie, mai ușoare și mai slobode. Prima undă a tulburării nu întotdeauna îl face pe cal să sară, dar neliniștește îndată urechile și coada vajnicului dobitoc, așa cum a văzut Darwin. Aceasta mă ajută să înțeleg tremurul aripii ; poate oare fi ceva mai vioi decît aripa ? Fiziologia semnelor trebuie, pare-mi-se, mai înainte de toate, să ia seama de structură și situație. Mănunchiul acesta de mușchi e scuturat în întregime și în toate felurile de circulația din toate firicelele nervoase, undă, fluid sau cum i-ai zice. De vrem să înțelegem primele urmări ale acestui neastîmpăr nediriguit, se cuvine să ne uităm cum e alcătuit mănunchiul de mușchi, pe ce țepene articulații e așezat, pe ce părți apasă, de ce anume se izbește, se sprijină sau se agață. Aripa de pasăre trebuie deci să fie semn între semne pentru că e puternică și slobodă. De altfel, n-aveți decît să vă apropiați ; veți vedea că puiul își ia sprinten zborul ; acesta-i semnul fricii, care nu-i alta decît fuga însăși. Pentru ca să faci un semn se cere ca mai întîi și-ntîi să făptuiești ; iar pentru ca să înțelegi semnul, se cere ca mai întîi și-ntîi să făptuiești aidoma. Pe un pod toți oamenii privesc în jos ; privesc și eu ; am înțeles semnul. Toți oamenii o iau la goană ; gonesc și eu ; am priceput semnul mai înainte de a-l fi văzut, mai înainte de a ști că-l pricep, mai înainte de a ști ce înseamnă. Și e limpede că imitarea se înțelege

destul de ușor, în parte printr-o aceeași alcătuire, în parte printr-o aceeași situație și în cele din urmă prin adevărul că perceperea unei forme nu-i decît imitarea ei printr-o oarecare mișcare. Săgeata o fac pentru ca să merg pe urma ei ; dar nu sînt săgeată. O iau la goană cu omul pe care-l văd că o rupe la fugă, pentru că sînt om. Acesta-i punctul asupra căruia se cuvine mereu a stărui. Faptele sînt cele care aruncă lumină asupra semnelor.

În freamătul aripei s-ar cădea așadar să regăsim o făptuire pe care obișnuința o leagă de nevoia de a mînca și care s-ar fi preschimbat în gest ritual. Astfel, Darwin a văzut niște rațe din Labrador izbind cu labele podeaua din bucătărie și dînd în chipul acesta de înțeles că le e foame ; tot aceeași mișcare o fac pe mîl, cînd ies viermii ce le slujesc drept hrană. Veți mai găsi și alte pilde, tot la Darwin. Dar poate că cel mai izbitor dintre semnele omenești, acel al capului care spune da, nu-i decît mișcarea însăși de a lua, a înhăța cu fălcile, a lua sieși, cum e mai bine pentru sine. Și, invers, cînd capul spune nu, el respinge hrana ca nepotrivită, ca neprielnică. Astfel, mierla se năpustește drept peste lucrul dorit cu ciocul gata de atac și împrăștie, dimpotrivă, cu o mișcare pe de-a-ntregul alta și nu mai puțin hotărîtă, în dreapta și-n stînga, lucrurile nefolositoare ei. Înseamnă că spune da și că spune nu. Mergînd mai departe pe drumul acesta, mă întreb care e mișcarea păsăruicii în cuib. Cînd se arată purtătorul sau purtătoarea de hrană, pune-te în forfotă și pe înghesuială, pe zvîcniri mici de aripă îndeosebi, aripile ținînd loc de brațe. Mișcările acestea sînt mărginite și neîncetat reîncepute, deoarece vecinii se tot împing și se tot ridică. Gîndul să

ne poarte mereu la alcătuire şi la situaţie. Forma cuibului preface toate ouăle într-o singură fiinţă, pe care gravitaţia o ţine neîntrerupt ghemuită. De unde şi freamătul de care vorbeam, legat de cea mai străveche dorinţă.

Dar nici o vieţuitoare nu uită cele dintîi mişcări cu ajutorul cărora şi-a agonisit hrana. Mişcările acestea le va păstra pentru tot ceea ce doreşte şi iubeşte. Sărutul omului, bunăoară, imită acţiunea suptului, după cum se prea poate ca mlădierile trupului în cursul rugăciunii să nu fie decît asemenea celor ale sugarului aplecat şi sîrguincios, ca şi a mîinilor care strîng sînul. Pasărea însă suge, ca să zicem aşa, nu numai cu ciocu-i deschis, ci şi cu aripile care-şi caută sprijin. Orice dorinţă, deîndată ce nu e condiţionată numai de fapta ei, o va readuce într-un anume fel, în cuib şi la copilăria dintîi.

Cît priveşte cel puţin speciile mici, vrabia bunăoară, cintezoiul, piţigoiul, ele stau hotărît mărturie că tot ce spun e adevăr curat. Deoarece semn al dragostei e tot acest tremur de aripă. Aici văd eu cel mai îmbelşugat amestec; pentru că firesc lucru este ca partea cea mai puternică şi cea mai slobodă să se mişte cea dintîi în tresărirea întregii fiinţe; dar nu mai puţin firesc e ca imboldul forţei să fie mereu înfrînat şi mereu încercat în pofta ce-şi caută învoire. Şi s-ar putea ca strălucirea minţii, adeseori deosebită la omul îndrăgostit, să fie şi ea o încercare a forţei, repede înăbuşită de o teamă adîncă, fiindcă ne aflăm în pragul unei cuceriri unde nu este de nici un folos să iei. Oricum, iubirea îl readuce pe om în leagăn aşa cum din nou readuce pasărea în cuib. Cupidon, dragostea copil, înseamnă aşadar mult mai mult decît se

crede. Trebuie să ne dăm seama în ce fel şi cînd anume învăţăm să dorim pătimaş; aceasta va arunca oarecare lumină asupra ideilor noastre, ce sînt atît de strîns legate de semnele noastre. Iată că orice poftă pare că ne întoarce la anii copilăriei. Şi se prea poate ca sfiala să se explice nu numai prin neliniştea împărtăşită de o parte a tuturor celorlalte părţi care alcătuiesc întregul, ci să fie în primul rînd o întoarcere la copilărie, odioasă insului din clipa în care el încearcă să pună, dimpotrivă, în evidenţă semnele bărbăţiei şi ale forţei. Am fi, aşadar, în faţa unui ministru; cît priveşte semnele însă, la fel ca în situaţia lui Alcest în faţa Celimenei, iar Alcest însuşi ar fi copil, ba chiar sugar, în clipa în care ar voi să pară stăpîn şi jude. Mă întreb adesea dacă măreţia sufletească nu e aceea care nu se fereşte de copilărie, fie cînd pofteşte, fie pînă şi-n cele mai mărunte gînduri. Din necunoaşterea aceasta elementară ne croim întotdeauna drum în afară; tot ceea ce va vieţui trebuie să iasă din ou.

Oricum ar fi, omul care e mînat de poftă îşi caută adăpost în copilărie şi se ghemuieşte, în ciuda poftei însăşi care i-ar da ghes să se întindă. Dacă-i aşa, pînă şi în afara dragostei încape niţică mirare în dorinţa pătimaşă, din pricina nevoii de reculegere şi a jocului acestuia de-a slăbiciunea. Deci nu întotdeauna din viclenie precugetată se dă mai întîi omul înapoi de la lucrul rîvnit ca şi cum şi-ar cloci propria-i poftă. Ruşinea pare aşadar firească, o îndreptăţeşte nevoia de a ne lăsa simţămintele să iasă din găoace la adăpostul semnelor contradictorii. Aşa fiind, rezultă că semnele noastre fireşti sînt enigmatice. Roşeaţa ar fi deci totodată pilda efectului şi a cauzei, de vreme

ce e semnul nevinovăţiei dar e, de asemeni, şi semnul minciunii. Se vede că vorbirea pe şleau e un fel de sforţare, un fel de înşelăciune de bună credinţă. De aici izvorăsc şireteniile poetului ; prezente în graiul cel mai străvechi ; iar pentru noi toţi rezultă acea lege a stilului care-l osîndeşte să vorbească în zadar pe cel ce spune numai atît cît spune.

II

MÎNA

Dacă ţintim la cunoaşterea omului, nu există pentru întreaga specie decît un singur grai. Greutatea nu stă în felurimea graiurilor, ci mai curînd în faptul că toate sînt tainice, adînci, ascunse, în doi peri, datorită aceloraşi pricini. Dacă vreau să-l înţeleg pe Tacit, e ca şi cum aş vrea să pătrund în străfundul graiului pe care-l vorbesc, cu aceeaşi senzaţie de greutate apăsătoare în aceleaşi puncte de sondare. Graiul străin, şi mai ales dacă nu mai e vorbit, se deosebeşte doar — şi tocmai de aceea e atît de îmbietor pentru mintea omului — prin faptul că nu pare limpede cum pare graiul strămoşesc. Graiurile vii sînt limpezi de la bun început pentru că lucrurile le denumesc ele mai întîi, şi aceasta cu uşurinţă. Dar dacă-l scoţi pe un englez din sărite, chipul lui ne va fi deopotrivă de cunoscut şi de tainic ca sonetele lui Shakespeare. Cine oare traduce viersul păsării ? Mîna, care ca şi aripa grăieşte mai limpede şi mai pe înţelesul tuturor, pentru că poate schiţa începuturi de mişcare.

Mişcarea firească a mîinii e să ia şi să păstreze, aşa cum vedem că fac mînuţele sugacilor, care se agaţă de deget întocmai ca ghiara pasării de stinghie. Toate patimile ne închid mîinile ; pumnii deci atîta aşteaptă. Mîna, în schimb, cînd se deschide, e mereu semn de gîndire contemplativă ; de unde şi gestul slăvirii, care deschide mîinile şi totodată le desparte şi le înalţă ; bunurile pămînteşti sînt astfel lepădate ; încrederea în lume este astfel vădită. Gestul acesta e teologie. Gestul practic corespunzător, şi care adesea îi urmează, ne cheamă să împreunăm mîinile, ba să le şi strîngem, să le înnodăm. E o reîntoarcere în sine, e o zvîcnire pătimaşă, dar însoţită şi de grija de a nu lua nimic, de a nu dăuna nimănui. E un fel de mînie încătuşată în sine. Gesturile mijlocii, cum ar fi aşezarea mîinilor una peste alta, fără a le lega una de alta, arată mereu un alt fel de rătăcire a privirii, mai aproape de om, precum şi o rugă pentru toţi.

Cînd dai mîna te legi de celălalt ; simţi că-ţi pui piedică ţie, că-i pui şi lui. În chipul acesta eşti oarecum sigur că nu vei fi atacat şi că nu vei putea nici tu ataca. Şmecherul şi hoţul nu ştiu să bată palma voiniceşte. Gîndul lor e să apuce fără ca să dea. Oamenii de omenie îşi dau, dimpotrivă, mîna la tot pasul ; o dau toată, şi felul acesta de a o da înseamnă că nici nu-ţi dai seama că o dai. Dar chiar acest vid al semnului e însuşi semn de pace deplină. Gobseck [1] întindea un deget ; încredere mărginită, care dădea totuşi ceea ce făgăduia. Sînt şi palme care se feresc şi mîini care o iau la

[1] Personaj din romanele lui Balzac, prototip al cămătarului (n. tr.).

fugă ca animalele. În graiul acesta n-ai ce învăța ; singura greutate de care se lovește fiecare e ce înțeles să dea gestului, și greutatea aceasta e deopotrivă pentru toți. Cine nu știe că multe sînt felurile de a nu întinde mîna, ca și de a o da ? M-a izbit faptul că deosebirile acestea pătrund în mințile cele mai simple și le frămîntă, pe cînd buna cuviință se străduiește să șteargă orice deosebire, supunînd gesturile acestea unei gramatici egalitare. Strîngerea de mînă sălbatică se aseamănă prin urmare cu un poem ; trezește semnele.

În gestul celui care plătește am putut vedea o felurime surprinzătoare. Poate vădi trufia sau nepăsarea, zgîrcenia sau ascunzișul. Unele mîini sînt aidoma pungilor ; nu se știe ce dau. Altele s-ar zice că bat toaca. Unele dau o dată și bine, ca să scape de grijă, si-și văd de drum, cu degetele răsfirate ; altele zăbovesc și pleacă închise ; nu se știe dacă au dat totul. Drept e că folosința monedei de hîrtie a schimbat toate aceste gesturi și, de bună seamă, cum era și firesc, simțămîntele celui care plătește. Greutatea argintului și îndeosebi greutatea aurului parcă puneau mîna în gardă. Aurul era cu drag pus în palmă și ridicat cu brațul întins, ca pe talerul unei balanțe cu tija lungă. Hîrtia e îndrăgită altminteri și altminteri cercetată ; e întinsă pe masă, e netezită cu palma, e verificată, se pipăie subțirimea și rezistența țesutului din care e făcută. Desigur că într-însa puterea o simți mai puțin ca la aur, dar stă mărturie pentru mai multe. Simțămîntul bogăției, acum, în loc de a se strînge, se lățește. Zgîrcitul, decît să păstreze, e mai pornit să se apuce de negoț. Mîna aidoma pungii nu mai are acum nici un înțeles ; asemuirea aceasta neîndoios că a fost dată uitării ca și punga însăși ; iar mîna deschisă stîrnește alte gînduri.

E de minune cît de uscat și de restrîns e graiul vorbit, ca tot lucrul tocit. Pricina e că fiecare se teme de propriu-i glas. De aceea tonul și este un fel de cîntec. Omului îi e frică și de chipul său și și-l meșterește. Obiceiul de a mînca laolaltă înlesnește totuși aflarea multor taine. Fălcile nu-s și ele decît niște mîini ursite să nimicească, îndeletnicirea cea mai veche ; și cu toate că există o artă diplomatică de a mînca, vîrtoasa funcție a fălcilor nu îngăduie totuși nici pic de fățărnicie. În porțiunea aceasta a feței s-au adunat toate semnele violenței ; iar rîsul e o destindere, dar tot violentă și ea ; pentru că în ce privește fața, e semnul unui om ghiftuit. Dar semnul acesta se tot ivește și tot piere la omul care mănîncă ; și aici văd, eu unul, adevăratul lui zîmbet. Omul nu cugetă la toate ; sînt însă convins că zgîrcitul s-a gîndit la asta ; de unde, din pricina aceasta și din altele, acea gură strînsă și ferecată ca încheietoarea pungii. Omul în schimb nu se prea ferește de mîinile sale, care numără, se străduiesc să convingă, se zbat fără ca să ceară voie. Mi s-a întîmplat să descopăr o încordare puternică, foarte bine ascunsă, în mișcările unei mîini, mînă arhierească, mă rog, mișcări încă mai înfoiate, pentru că erau dezvăluite de un cuțit de tăiat foile cărților. Iată de ce spune un personaj al lui Stendhal : „Privește-i mîinile". Ca să te nutrești cu semne nevoite trebuie să fi ajuns la bătrînețe. Dragostea tînără își susține cauza și vrea să fie aprobată.

Gîndul cunoașterii omului după mîinile sale nu-i deci nebunesc. Și nici acela de a-l cunoaște după scris ; pentru că scrisul, potrivindu-se cu modelul, încarcă condeiul cu toate mișcările și purtările omului întreg. Cu atît mai mult cu cît nu scriem niciodată fără ca să ne zboare gîndul la mii de

alte lucruri depărtate de semnele pe care le aşternem. Nu cred că-ţi poţi schimba scrisul fără a te schimba pe tine însuţi. Este aşadar adevărat că multe pot fi ghicite din scrisul cuiva, mai multe desigur decît dintr-o mînă. Ceea ce nu înseamnă însă că meşteşugurile respective, destul de răspîndite, ba şi aducătoare de cîştig, nu sînt aproape cu totul plăsmuite. Meşteşugul chiromanţiei e vrednic de acest calificativ, deoarece nesocoteşte viitorul fiinţei omeneşti spre a vesti viitoarele sale întîmplări în lume. Celălalt meşteşug, al grafologiei, îl merită şi el, deşi mai puţin făţiş, pentru că se îngrijeşte de folosirea cuvintelor care ţin de vorbirea simandicoasă în loc de a pătrunde fără cuvinte, ceea ce e mai grăitor decît orice cuvînt. Ca şi cum mult ne-ar păsa să ştim dacă omul cutare e zgîrcit, gelos sau pornit pe harţă ; nu-i, la drept vorbind, decît un joc, un joc care nu sfredeleşte în adîncime. Dacă spui că Othello e gelos, nu-l cunoşti încă pe Othello. Pentru că, la urma urmei, tot omul e gelos, zgîrcit, pornit pe harţă, iar trăsăturile acestea sînt universale, nu generale. Sau, mai precis, nu sînt trăsături dintre care s-ar cuveni să alegem, ci forme pe care trebuie să le îmbinăm spre a ne apropia de ins, după cum matematicianul se apropie de o cădere reală combinînd tăria, gravitaţia, suprafaţa, frecarea ; dar prea am luat-o înainte. Se cade să mai rămînem cîtăva vreme în împărăţia semnelor, acolo unde semnele îşi răspund unul altuia. Dacă lucrarea aceasta, unde legea e a echivalenţei semnelor nu s-ar săvîrşi mult sub nivelul gîndirii, gîndirea însăşi n-ar avea obiect. Cugetul primeşte graiul de-a gata şi nu-l făureşte niciodată ; de aceea şi e cugetul, cuget.

III

VOCEA

Auzul e simţul nopţii, neîncetat deschis, pînă şi în somn. Din acest unghi de vedere nu încape totuşi între acest simţ şi celelalte decît o deosebire de grad. Mirosul are doar o mai restrînsă putere de percepere decît auzul, iar pipăitul încă şi mai restrînsă decît mirosul. Cît despre vedere, oricît ar fi de ferecată, o lumină puternică şi bruscă tot ajunge pînă la ea. Dacă auzul nu ne bagă degrabă în sperieţi, pricina e că stăm la îndoială cu privire la depărtarea zgomotului şi a locului dincotro vine ; precum şi obiceiul de a ne încredinţa auzului, şi nu pe de-a-ntregul, numai cînd ne lipseşte vederea, care-i paznicul nostru cel mai de nădejde. Spusele acestea ne ajută să pricepem irupţia sunetului ; dar nu îndeajuns. Sunetul se leagă de toate gîndurile noastre ; istoria graiului omenesc atîrnă îndeosebi de constatarea aceasta. Un scriitor a spus că sunetul e frate cu sufletul şi cuvîntul acesta ne sună plăcut în ureche ; dar e de folos să căutăm a găsi cîteva din pricinile care fac din semnul vocal semnul semnelor şi de ce urechea este adevărata poartă pe unde intră gîndurile noastre. Oricare alt simţ ne trezeşte prin mişcările noastre. Frigul, bunăoară, mă trezeşte cu ajutorul acelor mişcări din ce în ce mai ample prin care încerc să mă acopăr. Atingerea mă trezeşte deoarece vreau să scap de ceva care mă urmăreşte. O lumină puternică pentru că vreau să mă feresc de ea. Zgomotul îmi pare că nu urmăreşte să mă deştepte intrînd în contact cu suprafaţa trupului, ci că mă prinde în adîncul fiinţei, de nu chiar în duh. Un zgomot ştiut, cum ar fi al ploii, al mării,

al morii nu trezește. Poate că ar fi mai adevărat să spun că mișcările mele nu schimbă zgomotul așa cum schimbă lumina și celelalte atingeri, mai aspre. Dovadă că o chemare nu ne pune în mișcare, ci, dimpotrivă, ne pironește locului. Cînd asculți aștepți, în vreme ce cînd privești ai și început să făptuiești ; iar pipăitul este el însuși faptă. Iată o deosebire vrednică să fie luată în seamă. Zgomotul mă menține în nemișcare ; zgomotului îi răspund prin tăcere. Atenția îndreptată cu toată grija se leagă de cea mai grijulie nemișcare. Așa se lămurește surprinderea, care e totuna cu deșteptarea fără de răspuns, pentru că te silește să asculți. Iar fiindcă răsuflarea tot mai iscă un zgomot ușor, cel ce ascultă în puterea nopții își ține răsuflarea. De aici vine zvîcnitura aceea musculară, care țintuieste trupul la trezire și, printr-o reacție strict fiziologică, aruncă sîngele înapoi către inimă și excită la culme mușchiul acesta scobit pe dinăuntru. De aceea, omul surprins de zgomot își aude deîndată inima și arterele și-și îndreaptă într-acolo atenția, deosebind ceea ce vine din lăuntrul lui de ceea ce vine din afară. Zgomotul, deci, mai curînd trezește tulburarea, decît împinge la fapte. Iată de ce zgomotul neîntrerupt sau repetat, recunoscut în amîndouă cazurile, este acel care deîndată destinde și liniștește. Pe măsură ce zgomotul se prelungește și rămîne același acoperă oarecum tulburarea și ne redă răsuflarea. Zgomotul repetat, zgomotul așteptat și prevăzut ne dă răgaz și desigur ne și poftește să ne potrivim pe măsura lui mai întîi mișcările respirației și apoi toate mișcările inimii. Printre denumirile graiului este și denumirea pauzei în muzică prin cuvîntul

suspin [1]. Cînd suspini îți potolești tulburarea, răsufli din nou, ușurat. E lesne de înțeles acum de ce pauzele în muzică, mai ales cînd sînt drămuite, spun tot atît de mult ca și sunetele. Sîntem îndrituiți a spune, fără nici o metaforă, că inima e mai întîi prinsă de zgomot, liniștită deîndată și oarecum fermecată (încă o vorbă minunată) de acel zgomot statornic care se numește sunet și, în cele din urmă, adusă în stare de cumpănire printr-o însăilare meșteșugită de pauză și de zgomot, care strunește așteptarea, potolește prin împlinirea acestei așteptări și care-i ritmul. Zgomotele care nu trezesc sînt zgomote neîntrerupte sau zgomote pregătite, cum ar fi crescendo-ul vîntului, sau zgomotele ritmate, cum ar fi al talazului sau al morii. Analiza aceasta, de ar fi examinată cu atenție, ar lămuri totodată și ce este muzica, și acea parte a poeziei care este muzică, și care lasă urme, și mai mult decît urme, în darul frumoasei vorbiri. Dar vreau să mă opresc deocamdată la alertă, care ține de proza brută.

Înțeleg deci, în contrast cu nuanțele cumpănite ale muzicii, cu pregătirile și treptatele creșteri ale poeziei și meșteșugului vorbirii, năvala zgomotului neașteptat și a strigării. Glasul firesc cuprinde ceva neplăcut pentru că e oarecum aspru și zorit. Mult ți se dezvăluie cu privire la mînie de știi doar atît, că vocea obișnuită e mereu supărătoare și că partea supărătoare, în orice vorbire, ca și în orice semnal, nu se șterge ușor. E aceasta una din pricinile pentru care sfiosul, în clipa în care-și ia inima în dinți, pare de cele mai multe ori că

[1] În franceză substantivul *soupir* înseamnă suspin și pauză (n. tr.).

se teme. Ca să vorbeşti frumos şi să rosteşti limpede, se cere mai ales să pregăteşti şi să previi, adică să dai glas sunetelor în mod treptat. Oratorii şi actorii ating acest ţel cu ajutorul unei melopei care stîrneşte mirarea deîndată ce este luată în seamă. Şi, dimpotrivă, arareori se întîmplă ca strigătul improvizaţiei sau al descoperirii, fie şi între prieteni, să nu supere niţel. Este de asemeni limpede că tăcerea fără sfîrşit, după strigăt, este lucrul cel mai neliniştitor ; tăcerea de orice fel se cere pregătită, cîntărită. Cei ce au avut cîtuşi de puţin de a face cu meşteşugul oratoriei, au simţit că tăcerea, de îndată ce depăşeşte oricît de puţin măsura potrivită, e dezastruoasă, într-un fel sau altul. Aşa se înţelege rostul sporovăielii rituale şi de ce are ea darul de a umple timpul fără ca să uimească. Trebuie totuşi să ne ferim, tot în acest domeniu, de izbucnirile acelea aspre şi răguşite, care-şi au izvorul în oboseală şi-n supărare. Adeseori apare brutalitatea sau o violenţă neostoită în sporovăială, ceea ce şi trezeşte la repezeală patimile cele mai acrite. Grăjdarii spun că nu-i bine să te apropii de cal pînă ce nu-i vorbeşti. Mondenii ştiu că nu trebuie să te apropii de un ins pînă ce mai întîi nu i-ai dat, ca să zic aşa, tîrcoale, şi totodată nu l-ai pregătit şi liniştit astfel, prin vorbe bine cunoscute, spuse pe un ton cunoscut şi convenţional. O propunere făcută fără de veste e mereu respinsă ; lucru pe care ar trebui să-l ştie oricine. Dar ceea ce se ştie mai puţin e că un ton care n-a fost mai dinainte vestit, aşa cum aprodul vesteşte din vreme pe cel ce intră, sperie şi oţărăşte numaidecît pe omul căruia îi vorbeşti, stare ce dovedeşte prin ea însăşi refuzul său, ba şi mult mai rău decît refuzul.

Acestea sînt deajuns pentru a pricepe că în chip firesc vocea e dintre toate semnalele cel mai prost receptat, cel mai îndoielnic, cel mai mişcător, cel mai sîcîitor, cel mai amăgitor, cel mai dăunător prieteniei ; cel mai vătămător pentru faptă. De mirare e că omul se face înţeles prin strigăte orînduite. E firesc ca, în ciuda convenţiilor, a obiceiului şi a datinei, vorbirea slobodă să fie îndeobşte sorgintea gîlcevilor. Dar artele mai vechi, poezia, muzica, elocinţa, aşa se explică şi ele ; deoarece oamenii nu s-au putut înţelege — încă o vorbă frumoasă cu două înţelesuri — decît printr-o statornică atenţie faţă de felul de a spune lucrurile, pe scurt prin precauţii din care rostirea scrisă îşi mai trage şi astăzi toată vigoarea. Sentimentele, probitatea, progresul, sentimentul incertitudinii, pe scurt toată civilizaţia omenească atîrnă de faptul acesta uimitor că graiul vocal le-a înlocuit pe toate celelalte pînă într-acolo încît desenul, care nu-i decît mişcarea încremenită, s-a pomenit mazilit din dregătoria lui de semn, ajungînd scris de rînd.

Cum oare se face înţeleasă o atît de mare schimbare, o atît de mare zăgăzuire impusă strigătului, chemării, plîngerii ? Cum oare se explică decăderea mimicii, prin ea însăşi atît de limpede şi desluşită, de vreme ce-i oricînd deajuns să imiţi ca să înţelegi ? Darwin a rostit cuvîntul hotărîtor în această privinţă, arătînd că graiul vocal este singurul ce poate fi folosit noaptea. Noaptea e vremea spaimelor, dar şi a încrederii şi odihnei ; ajunge să nu uităm că viaţa în societate a oamenilor e tot atît de veche ca şi omul. De unde şi fireasca îmbinare a semnelor noptatice şi a deosebirilor cu grijă păstrate, după cum e nevoie să linişteşti sau să previi, sau să vesteşti o primejdie.

Starea de război dintre colectivitățile omenești lămurește de asemeni de ce semnele acestea au fost secrete ; puteau să aibă această însușire, fiind prin însăși natura lor îndoielnice. De aici a izvorît și încurcarea limbilor, care și astăzi ne miră în contrast cu mimica, semn universal, și chiar în contrast cu toate artele care-i grăiesc omului pe limba sa. Încă o dată, ideea aceasta măreață ne ajută să înțelegem că noaptea este muma instituțiilor omenești și că un alt fel de zi ne luminează nopțile, de cînd omul știe să audă ceea ce dobitoacele văd. Totuși, constatarea lui Darwin nu pune deloc capăt acestui însemnat subiect.

Ne mai apropiem puțin de priceperea puterii graiului vorbit dacă ținem seama de muzică, atît de puternică în orînduirea făptuirilor. Slăbiciunea gestului stă într-aceea că presupune atenția ; cu alte cuvinte el este în mod firesc precedat de strigăt ; așa se înțelege de ce strigătul și gestul sînt atît de legate. Dar se cade să arătăm și că atenția dată gestului îți distrage atenția de la obiect ; ceea ce oprește acțiunea reală și o înlocuiește cu imitația gestului însuși : timp irosit. În instrucția militară se prea poate, la început, să imiți mișcările instructorului ; dar în făptuirea reală, înspre teren trebuie să-ți îndrepți privirea și înspre inamic. În orice acțiune vederea toată e prinsă. Ascultarea, îndeletnicirea străveche și din toate vremurile nu este decît tălmăcirea sunetelor în fapte, cum fac vîslașii, cum fac cei ce trag deodată de o frînghie.

Și-așa, lucru vrednic de luat în seamă, atenția îndreptată în spre gest ajunge în curînd din nou la punctul de plecare și iar îl aduce pe om omului, după cît se vede la joc, unde schimbul de

gesturi imitate e fără de sfîrșit, gestul înlocuind obiectul. Calea aceasta de a ne înțelege unii pe alții nu se depășește pe sine întrucît eu nu înțeleg decît că sînt înțeles. Aceasta-i forma graiului fără conținut. Aceasta și e cunoașterea de sine într-altul, ce călăuzește toate artele plastice, înlăturînd evenimentul și pînă la urmă toată natura exterioară. Friza, ornament pictural și arhitectural, este un dans încremenit, șterge lumea, cum arată golul sculptural, consfințit de tradiție și propriu stilului antic. Dimpotrivă, semnul vocal, atît de firește potrivit ca să rînduiască făptuirea fără s-o întrerupă, a fost legat de preceptiile intense ale vederii și pipăitului și în așa fel, încît le orînduiește orînduind fapta. De aceea e strigătul, care se numește și cuvînt, atît de nimerit să exprime altceva decît pe sine. Semnele nu ființează decît în stare decăzută.

Comte a spus încă în această privință ceva și mai adînc ; și poate că a dat de esență ținînd să atribuie semnului vocal înțelesul unei cugetări a eului în sine însuși. Gestul meu nu-l văd așa cum văd gestul altuia. Îl simt, îl încerc în sinea mea, datorită însă „pipăitului lăuntric", de care ceilalți sînt neștiutori ; înfățișarea gestului meu, care s-ar putea vedea pentru ceilalți, îmi este așadar cu totul necunoscută atunci cînd sînt singur, cînd adică ceilalți nu-mi oglindesc chipul prin mișcări imitate. Dimpotrivă, glasul meu însuși îmi sună la ureche întocmai ca o voce străină. Astfel încît omul își vorbește sieși și se cunoaște grăind așa cum îi cunoaște pe ceilalți grăind. Iată-l cum ajunge, în singurătate, să fie doi, totodată iscînd și înregistrînd ecoul propriilor sale gînduri. Iată cum apare și monologul acela al cărui nume e gîndirea. Dar ideea aceasta are nevoie de conside-

rații amănunțite. Să mai luăm seama la strigătul sălbatic și la sălbăticiile frămîntării care mereu îi urmează în cîntecele, în poemele, în rugăciunile noastre și pînă și-n cugetările noastre cele mai abstracte.

CARTEA A ȘASEA — IUBIRILE

I

PRIMA IUBIRE

Pietatea filială este prima în timp.

Dragostea mamei, prima ca desăvîrșire. Cele două laolaltă trebuie să fie pentru noi întîiul model. Iată un mijloc ca să nu uităm niciodată plasma omenească, de sînge și carne, pe care cea mai neprihănită iubire o mai duce în fața altarului, pe care simbolul mielului sacrificat l-a exprimat totdeauna. Stăruind și asupra celeilalte imagini venerate — a Fecioarei-mamă — prin mijlocirea căreia orice iubire trebuie să-și atingă țelul suprem avem norocul să meditäm omenește despre asemenea problemă fără a refuza să ne gîndim la ea și fiziologic. Precauție de seamă în această călătorie primejdioasă, primejdioasă sub multe aspecte.

Căutăm, cum și încercăm a înțelege, să trecem de la iubirea de sine la iubirea aproapelui. Problema este abstractă. Născuți așa cum sîntem născuți, din plasmă omenească, mai întîi legănați și hrăniți de ea, și totdeauna în ea, deoarece omul nu se descătușează niciodată de om, e demn de

crezare să nu știm să ne iubim pe noi înșine fără să iubim și pe vreun altul. Vedem îndeajuns că mizantropul nu-i mulțumit de el și nici fericit și că, în sfîrșit, să iubești înseamnă totdeauna să te ierți pe tine însuți. Dar astea-s argumente de nimic. Iubirea maternă, pretutindeni sărbătorită, venerată și ocrotită de mulțimile de oameni, în sfîrșit adorată pînă și în fața altarelor, ne luminează mai bine. Deoarece este o realitate că mama și copilul sînt îndelung una și aceeași ființă. Copilul este modelul oricărei gingășii cînd e alături de maică-sa și de o asemenea imagine pictorii nu s-au plictisit niciodată. Dar, mama. bucurîndu-se de privilegiul de a medita despre această dublă iubire, ar putea oare să mărturisească pe cine iubește : pe ea sau pe celălalt ? Cum să aleagă între vechiul înveliș sfîșiat pentru totdeauna și tînăra ființă care se descătușează de el ? Asemenea legătură depășește rațiunea noastră ; dar, în sfîrșit, e în firea lucrurilor și ne potrivim aici cu cele mai umile animale. Gîndirea trebuie să se resemneze. Acest cerc este mai întîi închis. Toate religiile omenești se clădesc pe cultul familiei. Toate revin la el, cum mărturisesc ieslea, Fecioara-mamă și metafora despre Tatăl-Veșnic, mai rezistentă poate decît oricare din gîndurile noastre. Și merită să observăm că iubirea tatălui imită întotdeauna pe a mamei, astfel că iubirea sălbatică se purifică și se „urbanizează" în această prietenie călăuzitoare. Schimbul este frumos și nu încetează pe măsură ce copiii cresc. Căci și mama îl cheamă pe tată s-o ajute și îl imită, împrumutînd chiar în menirea ei de hrănitoare și născătoare ceva care nu este decît necesitatea de adaptare, atunci cînd

vine şi se aşează şi ea în faţa vetrei împreună cu secerătorul sau cu tăietorul de lemne. Astfel copilul deprinde în acelaşi timp să respecte şi să venereze şi puţină teamă se amestecă cu primele lui simţăminte. El însuşi, ca fiu mai mare, comandă în numele tatălui. Chiar părinţii sînt călăuziţi de o asemenea ascultare. Toţi laolaltă slăvesc deopotrivă munca bărbatului şi grija femeii, strîns şi făţiş legate în copil, vădite în gesturile lui cele mai neînsemnate, tipar al întîilor sale gînduri şi materia primelor sale reflecţii despre orice. Frăţia va dura îndelung datorită veneraţiei comune şi această iubire, ce nu alege, va fi totuşi, printr-o metaforă înţeleasă de oricine, cel mai bun model al dreptăţii.

Iubirea maternă este deci modelul tuturor iubirilor. Şi chiar iubirea sălbatică, groaza mamelor, nu scapă de sub această măreaţă cîrmuire. E frumos să vezi cum cei ce se iubesc imită — în aceeaşi măsură — maternitatea şi copilăria, adesea prin acelaşi gest ce ocroteşte şi caută ocrotire. Dar putem vorbi cumpătat despre ceea ce ştie toată lumea. Dimpotrivă, trebuie să scoatem la lumina zilei ideea pe care aproape toţi o uită. Iubirea vrea să aleagă şi crede că alege. Mama nu alege ştiind — datorită micuţului pe care abia l-a născut — că există condiţii fireşti care nu cer învoire ; trebuind să le accepte, cu atît mai mult cu cît e vorba de a iubi. Această ivire pe lume, această naştere a unor lucruri ce trebuiesc iubite, nu toate vrednice să fie iubite, această naştere după naştere — mama o pîndeşte numai pe ea ; nu pentru a şti dacă-i va plăcea sau ba, ci pentru scopul de a o face cît mai curînd şi cu tot curajul să-i placă. Muncă dublă deoarece amîndouă pornirile laolaltă se împlinesc.

Dar ideea de a alege şi de a refuza nu se poate naşte la o asemenea iubire exemplară. De vreme ce îndrăgostitul are ceva de învăţat, înseamnă şi că poate să tot aleagă. Căci putem să alegem ceea ce ne place ; dar asta nu înseamnă a iubi ; mai mult, nu înseamnă a alege, căci întîmplarea e hotărîtoare. Dimpotrivă, acela care alege să iubească — fie că ne e pe plac sau nu — alege din străfundul inimii sale şi înfruntînd orice urzire. Idee de seamă şi prea puţin cunoscută : aşadar spiritul nu-i deloc liber alegînd asta sau aia, ci dimpotrivă, din necesitate va face libertate, nevoindu-şi altă soartă. Astfel, orice soartă devine cea mai bună cu putinţă, în loc ca orice soartă să devină cea mai rea din pricina părerii de rău. Iată cum copilul ar fi cel mai rău dacă l-am tăgădui : dacă însă îl iubim, e cum mai bun nici că se poate. Copilul ar putea oare să vorbească vreodată dacă n-ar găsi un asemenea credit nemărginit care dă sens tuturor lucrurilor ? Aşadar iubirea e desăvîrşită cînd preferă ce are.

Această regulă este pentru spirit. Dar trebuie să vedem cum iubeşte corpul în prima iubire, şi Descartes ne-a explicat, întîiul încă şi astăzi în multe privinţe, cu siguranţă primul în această privinţă. Găsesc în al său *Tratat despre pasiunile sufletului* că pasiunea iubirii este bună pentru sănătate şi ura, dimpotrivă, dăunătoare. Idee puţin cunoscută, ce riscă chiar să fie dispreţuită, deoarece socoteşte omul prea legat de ale pămîntului. Cine, deci, s-ar gîndi să-şi fie medic bun sieşi numai iubind şi neurînd niciodată ?

Caracteristic pentru cei pasionaţi este că nu cred nici un cuvînt din ce s-a scris despre pasiuni ; şi existenţa directă nu-l învaţă aici decît

pe acel care crede. Așadar, trebuie să cunoaștem cauzele, ceea ce vom găsi și la Descartes. Căci, afirma el, ce înseamnă oare prima noastră iubire — iubirea noastră cea mai veche — de nu acest sînge îmbogățit de o hrană bună, de aer curat, de o dulce căldură, în sfîrșit, de tot ceea ce-l face pe făt să crească ? Cel mai vechi limbaj al iubirii, mai întîi al ei chiar pentru ea, constă în acel îndemn, în acea mlădiere, în acea blîndă întîmpinare, în acea gingașă armonie a organelor vitale care aspiră laptele cel bun. Întocmai la fel, prima încuviințare o constituie acea mișcare a capului care spune *da* cînd i se dă supa cea bună ; acceptarea noastră i se aseamănă ; și mai mult, dezaprobarea noastră se aseamănă cu acea mișcare a capului și a întregului corp al copilașului cînd nu vrea supa prea fierbinte. Aceste semne exterioare croiesc un drum spre manifestările mai intime, căci stomacul, inima, întregul corp refuză orice aliment care începe să dăuneze, mergînd pînă acolo încît le respinge prin acea greață care rămîne forma cea mai energică și străveche a disprețului, a aprobriului și a scîrbei. Așa se explică de ce Descartes afirmă, cu homerică forță și concizie, că la orice om ura este potrivnică bunei digestii.

Pricina este că manifestările noastre purced din străfundul corpului și tot acolo se reîntorc. Chiar dacă obiectul nu ar lega prea strîns limbajul de primele gesturi ale copilului, structura acestuia ar explica de pe acum că orice gest provine din măruntaie. Chiar surîsul convențional descătușează plămînii și inima, iar strîmbătura disprețuitoare are ecouri în stomac. Putem deci să extindem, putem să dezvoltăm această admi-

rabilă idee a lui Descartes ; n-o s-o istovim nicicînd, n-o să-i găsim niciodată limite. Primul imn de iubire a fost acest imn al laptelui matern, cîntat de tot corpul pruncului, primind, sărutînd, smintînind prețioasa hrană prin toate mijloacele. Acest entuziasm al sugaciului este, fiziologic vorbind, primul și adevăratul model al oricărui entuziasm pe lume. Mîinile împreunate sînt și simbolul adorației și al fervoarei. Și cine nu observă că primul exemplu al sărutului îl descoperim la prunc ? Omul nu uită niciodată nimic din această pietate primară ; el sărută și crucea. Eros-copil este deci un semn măreț.

N-aș mai termina niciodată scriind despre el ; dar aș vrea să mai învăț de la prunc. Căci copilul iubit dă mai mult decît primește ; afirm că, într-un anume chip, iubește mai bine. Cred că nu poate greși în recunoștința lui, căci mulțumește chiar prin creșterea sa. Cine i-ar cere altceva decît să crească și să fie fericit ? Asta făgăduiește mult și poate să ducă foarte departe. E mai mult decît o făgăduială de perfecțiune cum era jurămîntul cavaleresc ; este o consecință a iubirii primite. Credința deplină (care este fidelitate, căci aceste două cuvinte sînt înrudite), credința deci a aceluia care iubește înflorește mereu în celălalt tot ce așteaptă înmugurire. Dacă nu vedem tot aici și eroismul cu mii de aspecte, ce purifică iubirea îndrumînd-o firesc spre simțămîntul ceresc de care este legat numele lui Platon, înseamnă că vrem să despărțim măreția omului de firea lui ; și e totuși limpede că din circulația sîngelui, din umeri și din mușchi, își făurește eroul curajul și avîntul. Așadar, iubirea filială nu seamănă de loc cu orice iubire prin

ceea ce e josnic în dragoste. Acei care gîndesc, aşa cum face Freud, că există ceva asemănător cu dorinţa sexuală în prima şi cea mai neprihănită iubire — gîndesc anapoda. Căci, evident, corpul în întregime este interesat în orice iubire, ceea ce trebuie s-o repetăm şi să n-o uităm niciodată. Dar, deoarece ţelul nostru acum e să descurcăm întrucîtva aceste stranii învălmăşeli, nu-i oare logic să urmărim ordinea firească a lucrurilor potrivit căreia iubirea absolut dezinteresată este primul model şi oarecum învăţătorul tuturor celorlalte ? Ştiu îndeajuns, şi voi explica pe larg, că nimic nu este mai violent, mai supărător, mai brutal, mai pornit spre uitare, decît atracţia senzuală şi că în om — din pricina acţiunii demne de temut a gîndului legat de un asemenea stimulent usturător — acest instinct devine curînd tulburător, temător, trist, ruşinos şi rău. Dar trebuie de asemenea ca această iubire sălbatică să se salveze regăsindu-şi gingăşia primordială şi fidelitatea celei mai vechi iubiri.

Cultura cea mai constantă, cea mai dreaptă, cea mai omenească, o mărturisesc. Trebuie să pricepem că pietate şi cult sînt cuvinte complementare. Şi sentimentele nu sînt ceea ce sînt decît datorită acelui impuls de a se recîştiga şi a se izbăvi. Există o mistică a iubirii. Şi, deoarece totul e firesc, structura ei trebuie pînă la urmă s-o explice. Dar, nu vom găsi aici obscurităţi de nelimpezit, dacă ne gîndim aşa cum trebuie la iubirea maternă şi la pietatea filială, care sînt modelele dintîi. Ceea ce nu înseamnă tăgada naturii ; dimpotrivă, acceptarea ei în întregime. Şi gratitudinea sugarului ascunde de timpuriu toată generozitatea şi eroismul iubirii celei mai neprihănite şi va ajunge pînă la miracolul omenesc, datorită minunatei ambiţii de a copleşi speranţele materne. Să-ţi desăvîrşeşti creşterea, nu-i puţin lucru, de îndată ce devii om matur. Şi să-ţi răsplăteşti iubirea prin desăvîrşire, înseamnă totdeauna înflorire, prinos de forţă şi gingăşie adevărată, cum le descoperim la modelul ce se numeşte prunc. Pentru că orice iubire înseamnă iubirea deplină, trecerea de la pasiune la sentiment se va face prin subordonarea iubirii sexuale modelului superior, a cărui imagine, maternitatea, îi e totdeauna simbol venerabil. Iar mama, fireşte, asta aşteaptă ; sugarul asta şi făgăduieşte cînd se înfruptă cu tot corpul din izvorul cu lapte pentru a-şi făuri o viaţă frumoasă.

II

DORINŢA

Onoarea este pretutindeni aidoma, la toţi aceeaşi ; o pretenţie de a te cîrmui şi o hotărîre de a nu ceda. Orice sclavie e ruşinoasă în toate ţările. Orice bărbat se decretează rege şi orice femeie regină, grijulii şi unul şi alta să exercite toată puterea posibilă precum şi să respingă invaziile străine. Jocurile, încercări ale puterii, le sînt mărturie. Numai că, aşa cum am explicat, jocul se învecheşte cu trecerea anilor, mărginindu-te să consimţi şi curînd să rabzi în faţa oamenilor şi a lucrurilor, care din ce în ce te apasă mai neînduplecat. Ne place mai întîi să învingem într-un univers închis, unde victoria este posibilă ; şi pe urmă în cîmp deschis, ceea ce izvo-

deşte forţe superioare ; şi curînd să ne învingem. Nu trebuie niciodată să afirmi că a te învinge ar fi numai jocul înţeleptului, om greu de găsit. Este jocul tuturor. Ne închipuim cu greu un om la care zvîrcolirilor fricii li s-ar da pe loc ascultare, fără nici un fel de ruşine, fără nici o reţinere. Un asemenea animal n-a stat niciodată în picioare şi n-ar fi regele planetei, cum şi este. Modelul eroului este firesc şi recunoscut de toţi. Laşul este dispreţuit în toate ţările ; dar cel mai laş dintre oameni este cu prisosinţă deasupra oricărei vieţi ce ar urma cu stricteţe toate pornirile fricii. Iată de ce nimănui nu-i place să fie bănuit că este cu totul lipsit de curaj. Insulta este aceeaşi pentru toţi şi usturătoare pentru toţi şi înseamnă totdeauna atacul făţiş şi fără nici o precauţie, al cărui simbol a fost mereu palma peste obraz, lovitura de pumn nepăsătoare. Răzbunarea ţinteşte totdeauna să fie dovada puterii şi a îndrăznelii. Amintind aceste principii, înţelegem istoria cu destulă uşurinţă şi descoperim că interesele au puţină importanţă.

Dar nu merg pe calea asta. Ţelul nostru este să considerăm aceste conflicte dinlăuntrul lor ; şi sîntem conduşi îndată într-acolo de observaţia că o forţă exterioară nu umileşte, numai să nu ne fie de loc frică de ea. De aceea cred că acela care îşi stăpîneşte spaima nu se lasă uşor jignit. Dar un asemenea om există oare undeva ? Frica înseamnă ceea ce mocneşte în curaj ; frica împinge curajul dincolo de ţel. Căci omul nu se gîndeşte decît să-şi învingă laşitatea, şi n-o crede niciodată învinsă, deoarece omului poate să-i fie frică chiar de acţiunile sale, numai cînd se gîndeşte la ele, şi chiar de propriul său curaj. Îl văd mai

curînd ţinînd sfat cu tot ce-i contradictoriu în el însuşi, ferindu-se de uneltitorii şi trădătorii care uneori sălăşluiesc fără măsură în sinea lui. Cine oare nu şi-a „pipăit" propria-i frică, cu scopul de a o demasca, de a o tîrî despuiată în văzul lumii, de a o batjocori ?

Cobor pas cu pas spre periculosul meu subiect, lăsînd în urmă diafragma, aşa după cum ar spune Platon. Totuşi, mai vreau să clarific o observaţie, pe care am găsit-o numai la Platon. Mînia, pe unde intră în joc inima, şi încă foarte repede, în toate aceste răzvrătiri, este şi ea un fel de răzvrătire, din pricina nestăpînirii. Totuşi, la început, ca şi în urmările ei fireşti, ea poartă pecetea puterii. Despre ea mai tîrziu. Cu siguranţă însă, ea sare mai întîi în ajutor împotriva măruntaielor înspăimîntate. Contra fricii trebuie să te grăbeşti să iei armele. Dar mă îndoiesc ca cititorul să înţeleagă asemenea moduri de exprimare dacă n-a citit cu luare aminte *Republica* lui Platon. Îl poftesc s-o citească. Acest filozof este poate singurul care a cîntărit îndeajuns pasiunile de care mă ocup acum. Iată cum omul, la prima „muşcătură" a fricii, mai întîi se supără şi îşi ia mînia drept aliat, vorbind, cum ar spune Homer, chiar inimii sale. Or, împotriva celei mai umilitoare dintre dorinţe, asemenea reacţie nu este mai puţin promptă. Vreau să numesc iubire sălbatică această iubire înarmată. Ne-am strîns deci şi numărat toate forţele, forţele acelui spirit care nu vrea să se aservească şi ale răzbunării aceleia care nu renunţă să nădăjduiască şi care este asemenea gărzii pretoriene a Cezarului bănuitor.

Să analizăm dorinţa, observînd mai întîi că o oarecare teamă se învălmăşeşte totdeauna cu ea,

dacă n-ar fi decît din pricină că se învecinează cu acele măruntaie vulnerabile. Aceeaşi rudenie o găsim între creştere şi reproducere. Iată o lege animală căreia toţi îi sîntem supuşi : odată creşterea terminată, ea foloseşte îndată altei creşteri ce va da naştere din nou urmaşului nostru. Şi, prin separaţia sexelor, această funcţie cere o altă fiinţă, la fel de tînără, cea mai puternică în toate privinţele, cea mai bogată în viitor, în sfîrşit, cea mai desăvîrşită cu putinţă. De unde se naşte, îndată ce credem c-o recunoaştem, o emoţie nu mai puţin intensă decît frica, şi poate mai scandaloasă în ochii „stăpînitorului". Căci datorită admiraţiei, amestecată cu pornirea de a cuceri, oarecum şi a respectului, care vrea o consimţire bucuroasă, sîntem vestiţi fără nici un echivoc că orice fericire este condiţionată îndată de fericirea celuilalt. Dar această vestire a fericirii şi nenorocirii, sub o cîrmuire străină, nu este deloc abstractă, cum ar fi o proclamaţie ; ea are loc chiar în miezul vieţii prin impulsuri la fel de involuntare ca acelea ale fricii sau foamei şi care schimbă odată cu gîndurile noastre chiar farmecul vieţii. Numai din cauza unei prezenţe, din pricina unei amintiri obsedante, se desprinde din tot corpul o nelinişte insuportabilă. Această forţă întrezărită la altul, înainte chiar ca acesta s-o cunoască, explică înclinaţia de a te arunca în braţele nenorocirii. Repetăm : din cauză că ne gîndim, fiecăruia îi este frică de frică nu fiindcă e neplăcută, ci deoarece o simţim străină. Orice e străin ne stîrneşte frica. Există o jignire la adresa stăpînitorului în această răzvrătire, care ţinteşte evident să facă imposibil ceea ce mai întîi se voia. Astfel toată viaţa se schimbă ; din această cauză

orice viitor este umilit ; căci există aici o făgăduială de umilire în frică. O recunoaştem şi mai bine la primele emoţii ale iubirii, ce înlătură firesc îndrăgitele proiecte ale adolescenţei şi care aduc altele după comandamentele unei voinţe exterioare, de îndată bănuită şi pe care am vrea s-o învingem şi nu putem. Astfel iubirea înfricoşează. Spiritul de răzbunare nu este departe.

Nu vreau să urmăresc prea îndeaproape pe iubitul temător în solitudinea lui. Aici nasc toate viciile, şi mai ales acelea ale bărbatului, din cauza voinţei de a-şi stăpîni dorinţa, de îndată ce crede că a recunoscut-o. Înseamnă a vrea să te descătuşezi de ea la poruncă. Înseamnă s-o provoci, s-o cîntăreşti, să-ţi încerci puterile cu ea ca şi la frică. Înseamnă să foloseşti plăcerea şi s-o aserveşti. Înseamnă s-o împodobeşti — măcar în imaginaţie, dacă nu se poate altfel mai bine — cu acea găteală a tinereţii, frumuseţii şi graţiei, dar a o înjosi în acelaşi timp cu toate semnele care pot umili mîndra putere, semne recunoscute de atît de departe. Aceste formule, dacă le cercetăm cu luare aminte, conţin toate viciile şi chiar acelea care par cel mai puţin explicabile. Şi fiecare va observa că dacă atunci sîntem preocupaţi de plăcere, e mai puţin din cauza nevoii de a ne bucura de ea, cît de mîndria de a o stăpîni. Există şi o doză de dispreţ în acest cult şi, pînă la urmă, dintr-o mie de cauze, purcede o disperare ce nu-şi găseşte liniştea decît în tot soiul de beţii. Şi trebuie să atragem atenţia că beţia provocată de alcool are puterea să le învingă pe toate celelalte, sau mai degrabă să le facă inutile, datorită tăcerii a ceea ce este orgolios în noi. [...]

III

IUBIREA

Să-i lăsăm pe fugari. Cînd spunem că un bărbat e om de inimă, îi acordăm spusei noastre un înţeles deplin şi bogat. Şi, chiar luat într-un anume sens feminin, cuvîntul inimă ne ridică imediat deasupra simţurilor, pînă la generozitatea care îndrăzneşte şi riscă ; astfel încercarea îşi află întregul înţeles ; căci numai încercarea voită, aleasă, căutată înseamnă într-adevăr încercare. Dar trebuie să afirmăm că nu simţim în adevăr decît prin frămîntarea care ne stăpîneşte, revine şi dă formă. Se ştie că emoţia care face să ne ieşim din fire nu mai înseamnă emoţie pentru nimeni, după cum observăm atunci cînd sîntem foarte mînioşi, sau mai ales în culmea fricii. Cineva spune „mi-e frică" dacă totul îi scapă ? Trebuie o reflexie, o rezervă, o chemare, o stăpînire de sine, pentru ca să ştim dacă ne e frică, dacă lovim pe cineva, dacă urîm sau dacă iubim. Crima, violul, panica, toate aceste paroxisme alungă conştiinţa ; limbajul obişnuit ne îndrumă şi aici prin înţelesul pe care îl dă cuvîntului inconştient ; acest înţeles nu se schimbă deloc, deşi pseudosavanţii exercită aici presiunea lor fără judecată şi aş îndrăzni să spun fără cuviinţă. Ce cîştigăm dacă descriem greşit ? Polyeucte [1] este un bărbat, un bărbat care s-a grăbit poate prea repede să atace ; dar această dorinţă de a depăşi totdeauna iubirea pe care o încerci — ceea ce nu înseamnă

[1] Aluzie la piesa cu acelaşi nume de Corneille (n. tr.).

decît că te gîndeşti la ea — această dorinţă este firească ; şi în orice bărbat există un Polyeucte. În afară de faptul că teatrul este una din mărturiile cele mai convingătoare, datorită publicităţii sale scînteietoare, fiecare va simţi că Polyeucte este bărbat şi numai bărbat, din pricina furioasei dorinţe de a insulta şi distruge zeii cei mărunţi, pe care nu i-a putut înlătura numai prin poruncă. Inima este cu adevărat muşchiul acela, scobit, temerar îndreptat împotriva fricii şi a voinţei. Orice iubire se osteneşte împotriva ei însăşi şi, deoarece a jurat să nu dorească decît atît cît vrea, trebuie să moară. E condiţia eroului care nu se dovedeşte ca atare decît prin moarte, fiindcă, în orice viaţă, frica şi dorinţa renasc împreună. S-ar zice că Polyeucte este supraom ; dar după o asemenea apreciere, eroul războinic este şi el supraom. Unul e omenesc, dar cred că şi celălalt e la fel. Omul nu-şi iartă cu uşurinţă că a cedat fricii. Dar nici Alceste nu-şi iartă deloc cu uşurinţă că a iubit cum vrea Célimène [1] iar nu cumva vrea el. Tunica Dejanerei [2] este o imagine puternică. Lumea se cutremură de strigătele lui Hercule. Sau mai degrabă atunci nesocotiţi dramele iubirii, acele ameninţări,

[1] Alceste şi Célimène sînt eroii *Mizantropului* de Molière (n.tr.).

[2] Dejanera, fiica regelui Oeneus, era soţia lui Hercule. Centaurul Nessus, înainte de a fi ucis de Hercule, îi dăruise o tunică miraculoasă, care putea să-l facă pe soţul ei s-o iubească veşnic. Bănuindu-l pe Hercule de o infidelitate, îi trimite tunica. De cum o îmbracă eroul e cuprins de flăcări mistuitoare şi moare în chinuri cumplite. Tunica era otrăvită (n.tr.).

furii, crime. Omului nu-i este niciodată frică decît de el însuşi. Şi de ce i-ar fi mai mult frică de el însuşi fugind decît ucigînd sau sinucigîndu-se ? Iată de ce prima şoaptă a iubirii anunţă toate dramele. Ea ca prima lovitură de tun. Dacă izbutim să n-o luăm la fugă, trebuie atunci să ne făgăduim ceva nouă înşine. Julieta, văzîndu-l pe Romeo, îi spune doicii : „Dacă nu-l iau p-ăsta, mor fecioară".

Acest cuvînt e sublim. Dar aici găsim sublimul numai în simţămînt, aşa cum poeţii ne fac să-l simţim. De ce ? Deoarece a şti că simţim înseamnă a îndrăzni să simţi. Înseamnă a stăpîni această fiinţă, care, din cap pînă-n picioare, tremură şi se perpeleşte, care vrea s-o ia la fugă şi merge spre pierzanie. Această cutremurare există în strofă, dar ea se încheie totuşi potrivit cu voinţa. Astfel Julieta da mai întîi fiinţă orînduirii poemei sale. Totul o să se întocmească potrivit acestei orînduiri. O inimă omenească nu şovăie în această privinţă ; şi este totodată un semn al acestei emoţii pătrunzătoare, care merge la obîrşiile vieţii. Săgeata iubirii nu este o imagine întîmplătoare.

Iată jocul minunat. Dar să presupunem o fiinţă mai puţin proaspătă în faţa vieţii, mai puţin sensibilă la semne din pricina uzurii chiar a semnelor, care astfel caută să cîştige timp şi nu vrea să rişte. Aşa se întîmplă de obicei.

Cert e că îndată ce riscăm şi ne gîndim la risc, va trebui să plătim în bani mărunţi şi să ne fim chezaşi pînă şi în lucrurile cele mai mici. Această nehotărîre este cel mai mare dintre rele, după cum

a observat Descartes. Patima, atît de bine denumită, începe cu frica de a iubi şi cu această strajă înarmată. Mă tem de o asemenea forţă ale cărei manifestări le-am văzut, sau mai degrabă mă tem de mine după primele ei simptome. Vreau să mă dăruiesc şi vreau să mă păstrez. Prima precauţie este de a-mi asigura asupra celuilalt o putere egală cu aceea pe care o dobîndeşte. Şi deoarece şovăi şi de aici izvorăşte puterea sa, vreau să-l fac să şovăie şi astfel să dobîndesc şi eu putere. Aşa se explică semnele înşelătoare de ambele părţi. Dar, alt risc, n-o să mă creadă oare prea mult ? Drept care acele mişcări de înaintare şi retragere, de a „lega şi dezlega", ce constituie urzeala dansurilor, Şi chiar din cauza duplicităţii mele, care se preface că înlătură speranţa, îmi păstrez totdeauna speranţa atît timp cît luminile balului sînt aprinse. Chinul începe în solitudine, deoarece nu există o singură perfidie a celuilalt de care nu te-ai putea învinui şi pe tine.

În sfîrşit, aşa se explică hotărîrea de a face declaraţii şi jurăminte. Înseamnă tocmai a oferi ceea ce vrei să primeşti. Înseamnă a dărui orice, cu condiţia de a avea orice.

Totuşi, dacă prieteniile, meseria, copiii n-au destulă însemnătate pentru a „domestici" iubirea sălbatică, totul nu se termină printr-un dublu jurămînt. Căci poate să stăruie bănuiala unei constrîngeri, sau a unui calcul străin iubirii. Rămîne un regret de a fi dăruit prea mult, de a fi dăruit prea repede, de a fi dăruit nesăbuit. Aşadar

interpretarea semnelor şi contabilitatea nu iau niciodată sfîrşit. Vrem să fim plăcuţi, dar vrem şi să n-avem nevoie de asta [...]

IV

PASIUNI TRISTE

Se ştie că o sănătate şubredă dă naştere unor pasiuni triste. De aici rezultă că primul lucru înţelept este să ne întrebăm despre un om ce le vede pe toate-n negru dacă pricina nu e stomacul sau ficatul ce funcţionează prost sau dacă nu-i obosit că stă în picioare. Doicile cunosc această comportare omenească şi de aceea au căutat un leac : dacă sugarul plînge, îl întorc în toate chipurile ca să descopere care-i poziţia în care se simte mai bine. Aşadar potriviţi-vă şi dumneavoastră trupul — totuşi cu prudenţă, oferindu-i fotoliul cel mai comod sau, dimpotrivă, puţină plimbare, aer proaspăt sau căldură, după cum e cazul, şi papucii, de-i aveţi la îndemînă. Dacă împrejurările solemne vă recomandă să ascultaţi căinări amare, luaţi-le cel puţin ca scîrţîituri ale unei maşini obosite, sau prost dispuse, sau stingherite de vreun corp străin. Dar păziţi-vă nu cumva să vă ghicească această părere sau asemenea atenţii ; căci fiinţa tristă ţine morţiş să făurească nenorocirea ; nu vrea s-o afle croită. Caută din ce s-o facă, potrivindu-şi motivele după toanele lui, cu o elocinţă admirabilă. Aici îşi face apariţia

sofistica ce pare să fie abstractă şi care, în realitate, purcede din stomac. „Dacă" şi „totuşi" şi toate soiurile de obiecţii sînt motive pe care vrea să le găsească pentru a nu fi mulţumit. Interpretaţi această privire întunecată potrivit căreia toate merg rău şi vor merge. Spirit constructiv contra maniei critice e tot una cu inginer tînăr contra inginer bătrîn, sînge roşu contra sînge negru. Există o profundă înrudire între obiecţie şi refuzul de a te hrăni ; ceea ce se manifestă prin gesturi. Iată-ne trimişi de la motive la remedii, de la epură la sărurile de Vichy [1]. Toată lumea o ştie şi limbajul obişnuit o mărturiseşte, cînd spune că cineva e coleric, sau că îi plesneşte fierea de necaz. Totuşi lucrurile se petrec aproape totdeauna ca şi cum nimeni n-o ştie. Căci fiecăruia îi plesneşte puţin fierea de necaz, tuturor le place mai bine să-i socotească pe oameni răi, ignoranţi sau proşti, decît ca avînd dureri de stomac sau fiind ipohondri, căci înseamnă a le găsi motive onorabile de supărare. Aşadar doi hepatici fac adeseori ferfeniţă gramatica, pe cînd tineretul se instruieşte cum poate. Să ştie tineretul că atunci nu i se predă gramatica, ci altceva care are nespus mai multă însemnătate decît gramatica.

Natura se apără aici cu ajutorul rîsului — şi — foarte eficace. Căci rîsul este tocmai contrariul acelei atenţii încrîncenate asupra ta însuţi, care-i temeiul seriozităţii. Rîsul scutură tot corpul omenesc ca pe un vestmînt, lăsînd fiecare parte să zburde cum îi e pe plac. În esenţă rîsul înseamnă că abandonăm stăpînirea de sine şi este primul leac

[1] Localitate balneară din centrul Franţei, unde îşi caută vindecarea mai ales hepaticii (n.tr.).

împotriva acestei absurde stăpîniri de sine, care înlănţuie şi paralizează. Rîsul restabileşte schimburile dezlegînd ; el aeriseşte, curăţă şi odihneşte. Ce-ar putea fi mai bine ? Dar rîsul are şi o parte rea : atacă seriozitatea în miezul ei şi ameninţă s-o detroneze. Şi înseamnă un scandal pentru acela care şi-a găsit temeinice motive de a fi trist, ca dintr-odată toate aceste motive să-şi piardă orice valoare, datorită numai acelei negaţii a oricărei atitudini, ce se numeşte rîsul. „Nu pretindeţi deloc" se reduce la „nu oferiţi nimic". Dar vrem să pretindem. Astfel rîsul este ca o violenţă şi o încercare de a te legăna ca un prunc. E nevoie de toate precauţiile artei comice pentru ca rîsul să iasă învingător. Dar ce frumos e triumful !

Observ o altă modalitate de destindere, datorită raţiunii. Foarte viguroasă ; ideea, puţin mai tăinuită ca cealaltă, că tristeţea e dăunătoare sănătăţii. Trimit aici la Descartes şi la ce a scris despre bucurie şi iubire, lucruri pe care le-am amintit mai sus. Deoarece nu putem să ne exprimăm tristeţea decît frămîntîndu-ne şi refuzînd să schimbăm aerul, hrana şi chiar acele regenerări ale sîngelui care-l împrospătează şi elimină reziduurile şi scoriile, — e limpede că acela care caută cu tot dinadinsul să fie trist şi tot repetă şi adînceşte motivele pe care le are, se străduieşte în acelaşi timp să se îmbolnăvească. Aşadar sînt prins în acest cerc vicios : a fi bolnav înseamnă să te îmbolnăveşti şi mai tare datorită argumentelor naive şi emoţiilor intense care le sprijină. „Gîndirea provoacă suferinţa" a spus cineva. Ideea în acest caz nu ne apare lipsită de conţinut, ci strîns legată de suferinţă. Iată de ce boala este proprie omului. Nimeni nu va îndrăzni să stabilească „cuantumul" bolii închipuite într-o boală reală. Nu vrem să

urmărim o asemenea idee : e prea îngrozitoare. Numai ideea bolii ar fi un simptom, o prevenire sigură. Căci ce-aş putea face împotriva ei ? Şi într-adevăr n-aş putea s-alung ideea tot gîndindu-mă la ea. Dar a gîndi căutînd cauzele ne azvîrle imediat de la o idee la o mie altele şi un asemenea leac este cel mai bun. În afară de acesta există mii de mijloace pentru a ne schimba ideile schimbîndu-ne trupul, schimbînd obiectele, schimbînd locul, văzîndu-ne de treburi, neguţătorind, luînd parte la ceremonii, la sărbători ; astfel oamenii scapă de ei înşişi. Dar, precum Diderot îi amintea lui Rousseau, vai de cel singuratic !

Un lucru mai trebuie spus, mai subtil, şi care ne apropie mai mult de subiectul ce ne preocupă acum : toanele noastre sînt totdeauna triste. În această privinţă limbajul ne învaţă îndeajuns. A spune despre cineva că are toane, înseamnă a spune totul. Dar trebuie să înţelegem de ce. Să presupunem un om care se analizează pe sine, fără gîndul de a se schimba, atent doar să ştie dacă-i fericit. Riguros vorbind, aşa ceva nu poate exista ; ar însemna să doarmă. Dar dacă se ţine treaz şi atent doar la aspectele propriei sale vieţi — în măsura în care e posibil — este sigur că va cădea pradă îndoielii şi neliniştii, din cauza schimbării permanente, incoerenţei, ambiguităţii acestei privelişti. Se izvodesc umbre de gînduri, reflexii neterminate, străfulgerări de idei, păreri atotstăpînitoare, imediat uitate ; în realitate nu sînt decît ecourile lumii înconjurătoare, dînd tîrcoale la frontierele fiinţei noastre ; dar n-o recunoaştem deloc ; şi toate lucrurile învălmăşite în noi izvodesc taine. Ştim prea bine că toate-s acolo, dar nu ştim ce-s. Pentru om este totdeauna

un prilej de scandal, cînd vrea să se gîndească la el, de a nu şti nici cum este, nici ce este. Şi, în realitate, nimeni nu se cunoaşte decît prin ce face, şi încă mai bine prin lucrările sale. N-ar trebui niciodată să spunem: „Ce sînt ?“, ci mai degrabă: „Ce fac ?“, ceea ce presupune o acţiune în curs de desfăşurare. Fericit acela care este pentru sine omul unei opere, al unei munci, al unui şantier. Dar şi-aşa totul se petrece într-o străfulgerare. Nenorocit acel ce vrea să se judece pe el însuşi în faţa „posibilelor“, totdeauna echivalente, şi curînd imposibile din cauza legii tainice a imaginaţiei, totdeauna înclinată să înlăture ceea ce întrezăreşte, datorită pornirilor compensatorii. În această strădanie vană, prin care omul vrea să se descrie pe el-însuşi, se întîmplă în mod inevitabil ca laşitatea să acopere curajul, tristeţea să acopere bucuria, chibzuinţa să acopere hotărîrea, pînă la un fel de înceţoşare cînd toate sînt egale. Astfel omul se pierde în momentul cînd crede că s-a regăsit. Nu se poate deci ca spectatorul să fie mulţumit de spectacol, chiar dacă toate motivele trebuie să-l facă să fie, ceea ce-i destul de rar. Şi mai rău, spectatorul tulbură spectacolul şi îl strică; căci nu sînt deloc doi factori şi nerăbdarea de a întreba în zadar trece imediat în răspuns, dar în mod difuz. Acesta este fundalul plictisului. Omul nu rămîne niciodată aici; el gîndeşte; el îşi fixează gîndurile, le urmăreşte sau le consideră; dar domol, în măsura în care aşteaptă să-i pice din cer în loc să se zbată şi să se jertfească, să se pronunţe, să se îndrepte. Totdeauna soluţia e un jurămînt oarecare, salvator — după cum s-a spus. Ceea ce am vrut — ceea ce mai vreau, iată ce sînt. Iată cum mijesc zorile în gîndurile noastre. Dimpotrivă, visarea ce nu jură despre nimic se aseamănă cu un asfinţit; totul acum se întunecă şi se contopeşte din clipă-n clipă.

Aprofundînd subiectul nostru, să urmărim visarea omului care se întreabă „Oare iubesc ?“ Totul este pus din nou în discuţie. Orice mod de a fi este echivoc. Totul este condiţionat de amintirile care se ivesc; şi, în lipsa unei straje, amintirile cele mai incoerente se pun de-a curmezişul. Din acest plictis de a gîndi, celălalt nu se alege cu vreun folos; această falsă lumină trădează cele două iubiri în acelaşi timp. Numai şi numai o părtinire statornică face să apară statornicia, şi nu există credinţă care să nu purceadă şi să nu se menţină în primul rînd prin încrederea în tine însuţi; şi e foarte corectă expresia „credinţă juruită“. În lipsa unui asemenea curaj scînteietor, care te face să te bizui şi pe celălalt, împodobindu-i iubirea ce există în el cu iubirea ce o ai pentru el, apare gelozia, sentiment perfid, despre care mulţi au observat că fără multă iubire poate merge foarte departe. Dar înseamnă a spune prea puţin. Căci nesiguranţa cu privire la tine iscă nesiguranţa celuilalt şi reaua credinţă ce o bănuim la celălalt există totdeauna mai întîi în noi, din cauza fluctuaţiei şi echivocului visării nestăpînite. Aşadar — pe fondul cenuşiu al plictisului — aceasta este decorul cel mai îndepărtat, într-o anumită privinţă; un fel de urzeală a gîndurilor noastre de gelozie. Tari sîntem numai în temeiul propriului nostru jurămînt. Căci, aşa cum alegem şi hotărîm atunci în gîndurile noastre, la fel alegem, hotărîm, făurim în imaginea dragă şi în amintirile care o privesc. Înseamnă a înfrumuseţa ce iubim. Dar dacă prima consecinţă a iubirii depline n-ar fi de a-l ajuta pe celălalt să

fie demn de ea, ci mai întîi să presupunem că-i demn, sau mai degrabă de a-l voi demn, iubirea ar fi totdeauna trecătoare. Bănuiala este chiar ea perfidă, deoarece din cauza convingerii pe care o promovează deschide credit și perspectivă unor sentimente ațipite ; este o presimțire de infidelitate, o plictiseală de a iubi. Și, deoarece bănuiala își este sieși scuză, există prin ea însăși și își făurește probele din propria ei substanță. Toată forța presentimentelor purcede din faptul că există sentimente. În acest sens mai ales este bănuiala jignitoare. Neapărat, dacă vrem să fim mulțumiți de cineva, trebuie să fim mai întîi mulțumiți de noi. Pe gelosul Alceste că a fost numit Mizantrop a însemnat o trăsătură de geniu. Deci s-a pus accentul pe acea stare sufletească elementară ce înarmează iubirea cu severitate. Și cum de am vrea ca bănuiala să nu aibă deloc o doză de perfidie într-un schimb unde credința celuilalt este comoara fiecăruia ? Ironia se transmite atunci de la unul la celălalt. „Uite ce bănuieli poți să ai !" „Uite cum te maimuțărești !" „Asta-i iubire generoasă ?" „Asta-i ajutorul pe care-l găsesc la tine ?" „Cel mai rău dușman al meu n-ar fi mai rău". Astfel Alceste nu știe să iubească și Célimene e aceea care are dreptate. Alceste o știe. Partea cea mai rea a geloziei este că pentru ea însăși constituie un motiv de disperare. Aceste considerații în care fiecare își recunoaște propriile pasiuni tot atît de sigur — vorba lui Balzac — cum mineralogul recunoaște fierul de Suedia — aceste considerații așadar au de scop să ne facă să înțelegem că dramele iubirii, la animalul ce gîndește, sînt mult mai complicate și stau mult mai sus decît luptele cerbilor în fața ciutei. Și am descris îndeajuns mai înainte gelozia, fără a pomeni deloc de rival. Rivalul este născocit ; el sosește la țanc ; este cheia acestei taine. Mai că ar place. Am observat că îl înfrumusețăm. Și mînia ce-i purtăm — cînd, în sfîrșit, îl cunoaștem — rezultă din faptul că nu-și joacă rolul destul de bine, și din aceea că, fiind nedemn, ne face s-o disprețuim prea mult pe Célimène și pe noi. Încă o dată, salvarea gelosului ar fi s-o preamărească pe Célimène acordîndu-i un credit desăvîrșit, pentru ca rivalul să-i fie îndepărtat din minte. Așa este marea iubire, exagerată la Don Quichote, însă nu desfigurată. Ea dăruiește și nu cere.

V

CUPLUL

Împreunarea trupurilor este o frumoasă dovadă. Dar orice dovadă reală este echivocă cînd e adusă în fața ideilor. Cuplul nu scapă deci de certuri. Totuși, nu este neajutorat. În copil, cum afirmă Hegel, unirea soților, mai întîi ideală, se transformă în existență ; și această natură mixtă reacționează imediat asupra amîndurora, redînd fiecăruia propria sa imagine, acum inseparabilă de a celuilalt. Sentimentele își găsesc aici un obiect pe măsura lor ; în chip firesc așadar creșterea copilului desăvîrșește, la adăpost de orice presupuneri temerare, toate făgăduielile iubirii. Despărțirea nu se poate face în copil. În el soții se văd uniți și înlănțuiți dincolo chiar de viața lor ; și această altă viață atrage totul la sine, din cauza slăbiciunii, mai întîi, și curînd datorită for-

ței de creștere, izvor de sentimente atotstăpînitoare. Copilul nu alege și nu poate să aleagă. Oricare ar fi urmările unor certuri între soți, reconcilierea are loc totdeauna, prezentă și vie, în copil. Cine oare va trata acest subiect important : educația părinților de către copii ? Începe prin țipetele copilului-martor, care întețește certurile pentru a le potoli imediat ; datorită nevoilor acestei naturi gingașe, care alungă gîndurile deșarte ; datorită unei discipline necesare, ce orînduiește totul în casă ; în sfîrșit, datorită exemplului bunei cuviințe, ce-i de mare ajutor împotriva toanelor și capriciilor. Mai mult, e frumos să vezi că poporul-copil instaurează în familie, prin acest trimis de toate zilele, o altă disciplină și o umanitate mai desprinsă de cele lumești. În desăguța lui de piele, copilul recheamă lucrurile ce nu sînt de mică însemnătate. Studiile umaniste se reîntorc în sînul familiei. Caietele și cărțile aduc în casă un alt soi de seriozitate, și mai întîi prețioasa tăcere. Fără a mai ține seama că nu arareori părinții se apucă din nou de învățătură și, întorcîndu-se la ea cred că s-au depășit, găsesc tocmai ceea ce li se potrivește. Astfel sînt cursurile pentru adulți potrivite firii. Dar e drept să spunem de asemenea — trebuie s-o repetăm mereu — că numai firea nu folosește la nimic în greaua noastră existență.

Aristotel, prințul filozofilor, spune așa, ca din întîmplare, că orice iubire ajunge în curînd să tiranizeze. Cuvinte asupra cărora trebuie să medităm. Pretutindeni unde se cuibărește o mare iubire trebuie să ne așteptăm și la o cumplită mînie. Așa se întîmplă că, nădăjduind prea mult, tatăl și chiar mama sînt adesea învățători violenți, și curînd nerăbdători, în dezacord față de firea

copilărească ce vrea răbdare ; de unde uneori o anumită tăcere în raport cu studiile copilului, dar nu neintenționată. Iată de ce o familie fără serviciu, fără cunoștințe, fără prieteni, fără miile de relații de politețe care disciplinează stările sufletești este întotdeauna lăsată pradă aventurilor. Și chiar se întîmplă că mediul înconjurător, atît de puternic pentru a orîndui pe dedesubt, „dezorînduiește“ pe deasupra, adică prin exemple, prin judecăți ușuratice, în sfîrșit prin ideile pe care le comunică și care sînt aici, lucru remarcabil, cu mult inferioare subiectului, după cum ne fac să vedem atîtea dictoane răutăcioase despre bărbați și femei.

În această privință, Comte a spus esențialul : dar este singurul. În afară de al doilea volum din *Politica pozitivă*, care este *„Biblia familiilor“*, n-am citit despre asta decît platitudini. Cred deci potrivit să explic din punctul meu de vedere ce a spus acest autor despre sexul activ și despre sexul afectiv, cît și despre regulile conviețuirii lor.

Nu-i rău să urmărim mai întîi ideea că bărbatul este creat în mod firesc pentru a cuceri lucrurile, pentru a le transforma, pentru a și le însuși. Există o doză de distrugere într-o asemenea trudă, și o doză de născocire, și totodată violență și supunere învălmășite, fără considerație, nici respect pentru nimeni ; ceea ce se vede din felul cum bărbatul izbește cu tîrnăcopul sau plesnește din bici. Din care desprinde idei clare și o aspră înțelepciune. Aspră și scurtă ; căci se ia pe el însuși drept unealtă ; aceasta fiind legea dură a muncii, el uită, dacă se poate spune astfel, propria sa formă, sau legea sa interioară. Necesitatea, zice-se, n-are lege. Iată de ce principiile și maximele se alterează și se uzează încă mai

repede decît uneltele, în această muncă războinică de cucerire, de politețe. Toate profesiunile virile, inclusiv politica, sînt în afara casei, în aria schimbărilor și a surprizelor. Spiritul viril nu încetează să făurească. Astfel coboară iute la tehnica tăcută. În acest mod ia naștere „executivul", fie în stat, fie în familie, totdeauna acționînd și cooperînd, totdeauna supunîndu-se pentru ca să realizeze. Asemenea mod de gîndire se obosește și se odihnește în același timp cu trupul ; iar obișnuința de a gîndi, acționînd — mai ales în zilele și în împrejurările pe care acțiunea le descoperă — explică de ce gîndirea virilă se plictisește de ea-însăși cînd n-are de lucru. Iată-l pe tăietorul de lemne dînd tîrcoale arborelui, iată-l de asemenea jucînd cărți.

Aceste observații scoase la lumină, ce pot fi ilustrate prin mii de exemple pe care fiecare le va găsi cu ușurință, fac mai puțin ridicolă ideea că femeia gîndește în chip firesc mai mult decît bărbatul. Sînt de acord că femeile cad mai ușor pradă unei pălăvrăgeli goale sau ușuratice ; mai întîi deoarece duc o viață întemeiată pe considerație și mondenități, ce sînt forme fără conținut ; de asemenea fiindcă grijile față de lucrurile mărunte, de hrană, de curățenie, de odihnă, care le sînt caracteristice, fac adesea ca tot ce gîndesc să fie instinctiv. Dar trebuie să și înțelegem că un anumit soi de visuri și de himere însoțesc firesc activitatea feminină, totdeauna reluată de la început și totdeauna automată. Spun himere în sensul că asemenea gînduri nu exprimă lumea în exigențele ei severe. Dar ele nu pot fi străine de funcția feminină de a conserva forma umană, de a ocroti și, de asemenea, ceea ce-i o consecință, de a orîndui mereu interiorul casei ; acest loc unde

sălășluiesc buna-cuviință, siguranța, somnul. Scara, patul, fotoliul, scaunul, masa sînt ca niște clișee negative ale existenței omenești. Meditațiile rătăcitoare sînt totdeauna aduse pe placul bărbatului și a modului său de a gîndi, în ciuda împrejurărilor exterioare, cînd un asemenea mod de a gîndi este mereu în pericol. În plus, copilul trebuie să fie mai întîi crescut potrivit unui model omenesc și nu ținînd seama de nevoile exterioare. Acest obicei al disciplinei casnice totdeauna orînduită după maxime, predispune la o concepție morală și la contemplarea celor ce s-ar cuveni să fie. Nu trebuie nici uitat că forța morală, totdeauna respectuoasă față de forma omenească, presupune o artă de a convinge și de a ghici, de unde un fel de înțelegere profundă și de istețime, ce nu se aseamănă nicidecum cu spiritul de prevedere și cu dibăcia meșteșugarului. Să dobori un arbore, să tai o scîndură cu fierăstrăul, să sfredelești o stîncă sînt treburi bărbătești ; a risca o viață omenească în acest scop înseamnă o maximă de război, și-i maximă de bărbat. Iată de ce războiul este atît de străin femeii, încît poate nici nu se gîndește vreodată la el. Încă o dată, susținem că toate ideile unei femei sînt orînduite după exigențele vieții umane ; și nu-i puțin. Ideile feminine ar fi deci idei în sensul cel mai desăvîrșit al cuvîntului. Și înțelegem de ce Comte a avut dreptate cînd afirma că la acest soi de gîndire, care este eminamente gîndire, partea afectivă predomină, deși este evident că în lupta împotriva necesităților exterioare sentimentul nu poate să ne ducă decît pe căi rătăcite.

Așadar omenescul fiind domeniul prin excelență feminin, iar inumanul cel masculin, vreau să se precizeze în mod echitabil acest drept de a co-

manda şi necesitatea de a asculta, care uimeşte şi curînd scandalizează femeia şi chiar bărbatul, îndată ce se lasă amîndoi pradă unor concepţii abstracte şi nediferenţiate. Această putere masculină este „lumească", după cum se spune, şi totdeauna sprijinită pe necesităţi exterioare. Necesitatea e aceea care comandă, nu el. Aici recunoaştem limbajul oricărei puteri executive. Lucrurile vorbesc categoric şi puternic, nu el. Ceea ce el aduce acasă este inflexibila sentinţă a ordinei exterioare, fie cosmică, fie politică. Ceea ce bărbatul exprimă imperativ, este necesitatea de a asculta, deoarece în primul rînd el o îndură. O asemenea putere pare tiranică, pentru că într-adevăr nu cedează niciodată. Şi îndată ce femeia se eliberează de bărbat, îndată ce munceşte şi-şi cucereşte un loc în lume, ea regăseşte îndată aceeaşi putere invincibilă, pe care bărbatul o reprezentase doar în calitate de ambasador.

Puterea feminină este mai puţin cunoscută, deşi se exercită asupra tuturor ; ea este mai puţin de temut, deoarece la început este mai suplă, din pricina necesităţii de a asculta, comună tuturor. Dar ea de asemenea revine mereu şi, într-un sens, nu slăbeşte niciodată, fiindcă, după cum s-a arătat mai sus, nu poate ceda. Revendicarea în numele umanului rămîne totdeauna integrală şi recucereşte puterea masculină imediat ce necesitatea exterioară e mai puţin stringentă. Trebuie să te supui puterii masculine, dar ar trebui să asculţi de sfatul feminin. Aceasta-i teama tuturor certurilor unui menaj ; şi vedem că amîndoi au totdeauna dreptate ; ceea ce întreţine certurile atît timp cît îndurăm doar situaţia, dar care le-ar pune capăt tuturor dacă le-am înţelege temeinic.

VII

FIDELITATEA

Instinctul popular îi osîndeşte pe acei care-şi schimbă meseria, condiţia socială, părerile, iubirea. Ar trebui mai degrabă să-i compătimim. Ispitiţi de o fericire gata croită, care totdeauna înşală, ei sînt lipsiţi de fericirea pe care şi-ar fi putut-o făuri prin curaj şi perseverenţă. Căci fericirea de a face o meserie nu este cunoscută decît de acela care o face bine ; şi, dimpotrivă, orice meserie e mai întîi aspră cu acel care o încearcă. Ceea ce ne îmbia ne scapă din mînă ; numai greutăţile se dezvăluie, cerînd, potrivit unei legi universale, să dăruim înainte de a primi. Pictorul, muzicianul, poetul şi toţi ucenicii cunosc disperarea stîrnită de faptul că munca aruncă imediat în uitare acea uşurinţă a primului moment care ne-a determinat mai întîi alegerea. Astfel deprindem să iubim mai întîi. Vioara este un maestru nemilos. Place din depărtare, pentru că ne dă puterea să stăpînim sunetele şi ne îmbie cu gloria ; dar îl amăgeşte pe nerăbdătorul care caută — în afara lui şi în zadar — o plăcere gata „coaptă" şi pe care ar culege-o ca pe un rod. Aceeaşi greşeală se observă în ardoarea de a gîndi, care aleargă de la o părere la alta, căutînd pe aceea ce-i va plăcea. Însă a plăcea înseamnă a face dintr-o părere adevăr, din orice părere adevăr. Bunăoară, aparenţa că soarele s-ar afla la două sute de paşi de noi ne înşală ; dar asta nu-i un motiv să nu-l mai privim ; căci în această părere este adevărata distanţă ; numai că trebuie să-l „scoatem" de-acolo. Toată forţa unui Thales este că s-a fixat în această opinie înşelă-

toare şi în sfîrşit că a nădăjduit numai în sine şi a fost gata să-şi pună pielea la bătaie. Aşadar, în orice iubire regăsim o asemenea încercare, pe care cavalerii evului mediu o înţeleseră atît de bine după experienţa dragostei trupeşti. Deci în loc de a „gusta" obiectul, într-o oarecare măsură aşa cum gustăm zahărul, ei puneau la încercare şi îşi chezăşuiau, dimpotrivă, propria lor fidelitate prin felurite încercări. Astfel, cînd erau pe cale de a suferi, a primi fără sacrificiu, se stăpîneau, se depăşeau, se dăruiau. Şi astfel descopereau fericirea de a iubi. Un asemenea ocol stîrneşte mai întîi rîsul, căci ne temem să nu fim păcăliţi. Nu vrem să credem ce spunea în dodii Diogene şi anume că truda e bună. Nu ne vine a crede. Toată problema omenească aici îşi are miezul. Pe diverse căi fiecare o să ajungă aici. Orice ne-am făgădui, să cîntăm la vioară, sau să conducem un avion, sau numai să jucăm cărţi, trebuie să jurăm, ceea ce înseamnă de fapt a-şi făgădui sieşi ; şi a nu ceda niciodată. Încercarea ne învaţă cum trebuie, şi nu în doi peri ; dar trebuie să tot încerci şi să fii curajos. Căci în orice muncă, fie de a cugeta, fie de a călări, există un moment anevoios, cînd piere nădejdea în viitor şi pe care nu-l depăşim decît datorită nădejdii ca să zic aşa trecute, totuna cu juruita credinţă. Experienţa îi face să vadă pe cei curajoşi că momentul dificil anunţa o victorie şi o fericire personală. Ceea ce nu poate deloc înţelege acela care n-a încercat, care n-a încercat cu adevărat. Aristotel ne-a azvîrlit în faţă acest preţios secret în formule concentrate, afirmînd că geometria este plăcută geometrului ; muzica, muzicianului ; lupta, atletului ; moderaţia, celui moderat ; şi curajul, celui curajos. Şi exemplul confirmă aici

regula ; căci n-o să înţelegem nimic din Aristotel, dacă nu-l credem. Iar acest maestru dintr-o bucată e mai greu de iubit decît Platon ; dar nu-i decît tot o aparenţă, căci Platon repede izbuteşte să displacă şi îşi îndepărtează admiratorii la fel de repede pe cît i-a atras. Dar numai aşa iubirea adevărată capătă puteri. Printr-o pioasă imitaţie, închizînd deci cercul acestui subiect dificil, aş afirma că fidelitatea este plăcută celui fidel.

Aşadar, ţinînd strîns toată ideea, ca într-o plasă, încă n-am sfîrşit să dezvălui bogăţiile cîştigate datorită unei îndelungi, încrezătoare vînători. Pot cel puţin să ofer sumarul. Platon, Aristotel şi părinţii bisericii vor figura laolaltă şi asta va fi o dovadă că înaintăm mai mult afirmînd decît tăgăduind.

Cînd un om se îndoieşte chiar cu privire la acţiunile proprii, se teme totdeauna de aceste trei lucruri : ceilalţi oameni, constrîngerea dinafară şi el-însuşi. Dar de el-însuşi trebuie mai întîi să fie sigur ; căci, cine-i cuprins de îndoială cînd sare şanţul, cade doar pentru că a şovăit. A vrea fără să credem că vom şti să vrem, fără a ne face nouă înşine o solemnă juruinţă, fără a lua, cum zice Descartes, hotărîrea de a nu fi niciodată lipsiţi de liberul arbitru, — nu înseamnă deloc a vrea. Cine se vede pe sine slab şi şovăielnic, aşa şi este. Înseamnă a te lupta în calitate de învins. Cînd vedem că un om întreprinde ceva îndoindu-se că va reuşi înainte de a fi încercat, spunem că n-are încredere. Astfel experienţa de toate zilele ne aminteşte că locuieşte şi încrederea pe acest pămînt şi că truda cea mai umilă o cuprinde pe deplin ; încredere şi mai înălţătoare cînd lipseşte făgăduinţa ; şi, de fapt, făgăduinţa lipseşte întotdeauna. Căci hotărîrea de a avea încredere în

tine nu înseamnă că toate drumurile ţi se vor deschide datorită încrederii ; dar dacă n-ai mai întîi încredere, cu siguranţă că toate căile îţi vor fi închise şi toate fericirile tăinuite. Înseamnă a spune puţin afirmînd că trebuie să te socoteşti liber în ciuda încercărilor, ci mai degrabă ne aduce la această concluzie lumea asta care nu ne făgăduieşte nimic, care nu ne poate spune nimic, lumea aceasta care nu vine în ajutorul nimănui. Astfel prima virtute este încrederea.

Încrederea nu poate exista fără speranţă. Cînd cei care se caţără observă din depărtare muntele, totul li se pare obstacol ; numai înaintînd găsesc locuri de trecere. Dar n-ar înainta, dacă n-ar nădăjdui cu propria lor încredere. Dimpotrivă, cine şi-ar spulbera propria speranţă, alcătuită numai din încredere, şi-ar spulbera şi încrederea. A încerca cu gîndul că drumul e plin de obstacole, nu înseamnă a încerca. A hotărî dinainte că împrejurările vor ridica obstacole voinţei, nu înseamnă a vrea. De aceea şi vedem că inventatorii, exploratorii, reformatorii sînt oameni care nu cred în zăgazurile imaginare ce le înalţă muntele din depărtare ; mai curînd nutresc pe bună dreptate, — ceea ce pînă la urmă se şi verifică, dar numai pentru acei care îndrăznesc — că varietatea împrejurărilor, fiind indiferentă, nu este nici cu noi, nici împotriva noastră ; ceea ce înseamnă că vom găsi totdeauna o ocazie şi un locşor unde să punem piciorul. Şi această virtute de a încerca îndată şi martor fiindu-ţi tu însuţi, înseamnă în adevăr speranţă.

Oamenii se prind totdeauna în joc. Ce putem face pe acest pămînt fără încrederea şi speranţa celorlalţi ? Dar adesea numai oamenii constituie obstacolul, şi chiar singurul. Bunăoară pacea şi

dreptatea ţin numai de oameni. Dar mizantropia ucide speranţa şi chiar încrederea. De cred că oamenii sînt ignoranţi, leneşi, răuvoitori şi nu pot fi îndreptaţi, ce pot încerca ? Oare aş încerca măcar să-l învăţ pe un copil, dacă îl cred prost şi uşuratic ? Dar aici uriaşa noastră încredere îşi spune cu tărie cuvîntul. Ura este clarvăzătoare în sensul că face să existe ceea ce presupune ; căci ignoranţa, nedreptatea, şi tot ura îi răspund imediat. Iubirea va găsi totdeauna mai puţine probe ; căci nu-i deloc făgăduit că-i îndeajuns să-l vrei pe celălalt atent, binevoitor, generos, pentru ca aşa să şi fie. Totuşi, chiar din pricina asta, e uşor de înţeles că trebuie să ne hotărîm a iubi, a jura, a nu ceda niciodată, fiind evident că cea mai dîrză rezistenţă nu poate fi învinsă decît prin făgăduiala cea mai generoasă. Există astfel un oarecare soi de speranţă care-i priveşte pe semenii noştri, izvorînd tot din încredere şi al cărei nume adevărat este dragostea. [...] Totuşi, datorită forţei pe care o exercită gîndirea obişnuită, păstrată prin graiul obişnuit, cuvîntul dragoste se păstrează în domeniul lucrurilor pe care trebuie să le vrei şi numai asta are însemnătate. Dragostea, potrivit scînteietoarei intuiţii a lui Polyeucte, va lumina iubirea trupească. Atunci gîndirea obişnuită îi va învăţa pe filozofii uluiţi că speranţa, încrederea şi dragostea sînt virtuţi. Dar fidelitatea singură, totdeauna cinstită, va da naştere, pornind de la jurămîntul de a iubi, acestui triplu conţinut. Observăm cu uşurinţă că există iubire trupească fără dragoste, ce nu dăruieşte îndeajuns sprijin celeilalte în rolul ei greu de a fi îmbietoare. O asemenea iubire nu încetează să tot aleagă şi astfel înspăimîntă şi în fiecare clipă părăseşte. Aici viitorul omenesc îi sperie

pe amîndoi. Or tocmai viitorul neomenesc stîrneşte frică acelei iubiri triste care este iubirea fără speranţă. Această iubire se teme de tot, crede toate oracolele şi abia îndrăzneşte să trăiască. Dorinţele — care ţin de politeţe — reacţionează cu înţelepciune împotriva unei anumite nelinişti de care iubirea nu ştie totdeauna să se vindece. Dacă denumesc iubire neîncrezătoare iubirea fără dragoste, trebuie să denumesc iubire şovăitoare iubirea fără speranţă. Cît despre iubirea fără încredere, n-are nevoie de nici un alt nume ; ea coboară de la sine sub orice denumire. Daţi glas, dimpotrivă, frumoasei expresii de încredere juruită. Aştept ca acest ultim fel de a vorbi să dezvăluie iubirea de sine, dîndu-i, printr-un sens dublu, deplinul său înţeles.

CUPRINS

ISTORIA CUGETĂRILOR MELE
(Fragmente)

STUDIU DESPRE DESCARTES

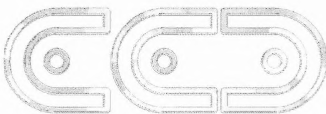
PRESCURTĂRI PENTRU ORBI
(Fragmente)

CONVORBIRI LA MALUL MĂRII
(Fragment)

ANOTIMPURILE GÎNDIRII
(Fragmente)

81 DE CAPITOLE DESPRE SPIRIT ȘI PATIMI
(Fragmente)






Scanare și prelucrare digitală



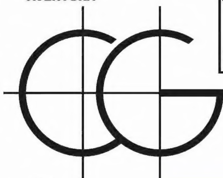
de

Anonim



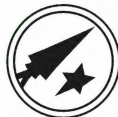
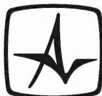






și

CAT Graur

Antwerpen

2025



